

TOKOVI ISTORIJE

Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije

1-2/2004.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

INIS

Beograd 2004.

INSTITUT ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

Glavni i odgovorni urednik – Editor-in chief
Dr Mile Bjelajac

Redakcija – Editorial board
Mr Sofija Božić
Prof. dr Ljubodrag Dimić
Dr Vera Gudac-Dodić
Dr Jelena Guskova (Moskva)
Prof. dr Wolfgang Hoepken (Leipzig)
Dr Diana Miškova (Sofija - Plovdiv)
Dr Marija Obradović
Prof. dr Milan Ristović
Dr Nikola Žutić

Sekretar redakcije – Editorial secretary
Mr Vladan Jovanović

Lektura
Branka Kosanović

Tehnička obrada teksta
Mirjana Vujašević

UDK 949.71

YU ISSN - 0354-6497

Izdavanje časopisa finansira Ministarstvo za nauku,
tehnologije i razvoj Republike Srbije

---

*Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije,
časopis „Tokovi istorije” oslobođen je plaćanja opšteg poreza na promet*

SADRŽAJ/CONTENTS

1-2/2004.

ČLANCI / Articles

Mr Jasmina NIKOLIĆ,
IDEJE ZENITISTIČKOG POKRETA U SRPSKOJ KULTURI
- LJUBOMIR MICIĆ I NJEGOV ROMAN
„BARBAROGENIJE DECIVILIZATOR”
The Ideas of the Zenithist Movement in the Serbian Culture
– Ljubomir Micic and his Novel „Barbarogenius Decivilizer” 7

Mr Radina VUČETIĆ,
MUZEJ KNEZA PAVLA U BEOGRADU - IZLAZAK NA
EVROPSKU KULTURNU SCENU
Prince Paul’s Museum - Entering European Cultural Scene 23

Mr Michael PORTMANN,
COMMUNIST RETALIATION AND PERSECUTION ON
YUGOSLAV TERRITORY DURING AND AFTER
WORLD WAR II (1943-1950)
Odmazde komunista i progoni na teritoriji Jugoslavije za vreme
i posle Dreuog svetskog rata. 45

Ivana DOBRIVOJEVIĆ, Aleksandar R. MILETIĆ,
PRILOG IZUČAVANJU PERCEPCIJE SOVJETSKE
STVARNOSTI JUGOSLOVENSKIM MEDIJIMA (1945-1955)
A Contribution to Research of Perception of Soviet Reality
in Yugoslav Media 75

Dr Branko PAVLICA,
UGOVOR IZMEĐU SAVEZNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE
I MAKEDONIJE O PROTEZANJU I OPISU DRŽAVNE GRANICE
The Contract Between the Federal Republic of Yugoslavia
and Macedonia Concerning the Borderline with the Description of the Latter. 91

ISTORIOGRAFIJA / Historiography

Dr Jelena GUSKOVA
POVODOM KNJIGE MEMOARA ČERNOMIRDINA,
On Occasion of Chernomirdin’s Memoirs
Черномырдин В.С. Вызов. – М.: Московский писатель, 2003 117

<i>Dr Todor KULJIĆ,</i> KULTURA SEĆANJA The Culture of Remembrance.	123
---	-----

GRAĐA / Documents

<i>Dr Mile BJELAJAC,</i> DIPLOMATE – AKTERI I ANALITIČARI KRAJA SFRJ, Poslednji raport Zimmermana iz Beograda maja 1992. godine Diplomats - Actors and Analysts of the End of the SFRY, Zimmermann's Last Report from Belgrade in May 1992	157
--	-----

<i>Ivan HOFMAN,</i> UMETNOST I REPRESIJA Izveštaj o reakcijama na Rezoluciju CK SKP(b) i čišćenju sovjetske muzike od „štetnih uticaja dekadencije i formalizma” 1948. godine Art and Repression. A Report on the Reactions to the Resolutions of the CC SCP (B) About the Purge of the Soviet Music of „Nefarious Influences of Decadence and Formalism” in 1948	175
---	-----

PRIKAZI I KRITIKE/ Reviews and Critiques

<i>(Re) Writing History - Historiography in Southeast Europe after Socialism, Munster 2004 (Mr Slobodan SELINIĆ) . . . . .</i>	195
<i>Amir Weiner, Making Sense of War - The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution, Princeton University Press, 2002 (Aleksandar R. MILETIĆ) . . . . .</i>	201
<i>Tim Džuda, SRBI. Istorija, mit i razaranje Jugoslavije, Dan Graf, Beograd 2003 (Dr Mile BJELAJAC) . . . . .</i>	204
<i>Predrag Simić, Kina - kratka istorija, NEA, Beograd 2003 (Mr Dragan PETROVIĆ) . . . . .</i>	213
<i>Pol Džonson, Istorija američkog naroda, Knjiga komerc, Beograd 2003 (Mr Dragan PETROVIĆ) . . . . .</i>	216
<i>Makedonija vo dvadesetiot vek, Skopje 2003 (Mr Slobodan SELINIĆ) . . . . .</i>	220
<i>Senka Babović-Raspopović, Kulturna politika u Zetkoj banovini 1929-1941, Podgorica 2002 (Vanja STAROVLAH) . . . . .</i>	223

Radina Vučetić-Mladenović, <i>Evropa na Kalemegdanu, Udruženje „Cvijeta Zuzorić”</i> , INIS, Beograd 2003 (Dr Predrag MARKOVIĆ)	227
Ivan Becić, <i>Finansijska politika Kraljevine SHS 1918-1923</i> , Stubovi kulture, Beograd 2003 (Mr Vladimir CVETKOVIĆ)	228
Čedomir Višnjić, <i>Partizansko ljetovanje – Hrvatska i Srbi 1945-1950</i> , SKD „Prosvjeta”, Zagreb 2003 (Mr Miodrag LINTA)	231
Đorđe Stanković, <i>Istorijski stereotipi i naučno znanje</i> , PLATO, Beograd 2004 (Dušan BAJAGIĆ)	236
Dr Milica Milenković, dr Toma Milenković, <i>Zapošljavanje u Srbiji: Od začetka do oslobođenja zemlje 1944</i> , knj. 1, Republički zavod za tržište rada, Beograd 2002 (Dr Marija OBRADOVIĆ)	243
Alija Izetbegović, <i>Sjećanja</i> , TKD Šahinpašić, Sarajevo 2001 (Aleksandar R. MILETIĆ)	248
Profesor dr Mihajlo Čemerikić, <i>Prizren i okolina 1019-1941. godina</i> , knj. 1-3, Igp „Prvo slovo”, Beograd 2003 (Žarko JOVANOVIĆ)	252

NAUČNI ŽIVOT INSTITUTA / Scientific events of the Institute

NAUČNA TRIBINA INSTITUTA / Lectures at the Institute mart – jun 2004. godine / March – June 2004.	255
---	-----

Mr Jasmina NIKOLIĆ

UDK 821.163.41.09-31 MICIĆ Lj.
821.163.41.02 ZENITIZAM

IDEJE ZENITISTIČKOG POKRETA U SRPSKOJ KULTURI – LJUBOMIR MICIĆ I NJEGOV ROMAN *BARBAROGENIJE-DECIVILIZATOR*¹

APSTRAKT: *U radu se razmatraju ideje zenitističkog pokreta propagirane kroz roman Barbarogenije-decivilizator Ljubomira Micića. Roman je poslužio kao novi oblik zenitističkog manifesta koji je objavljen 1921. godine u Zagrebu (Lj. Micić, Ivan Gol, Boško Tokin, Manifest zenitizma). Obradivana su pitanja odnosa zenitizma prema Evropi i Kraljevini SHS kroz simbolične likove romana koji su nosili reformatorske poruke, kao i oblici kroz koje su te poruke izražavane: umetnost, poezija (pesnička revolucija), decivilizacija – balkanizacija, revolucija, istorija.*

Kada je Prvi svetski rat utihnulo i njegove posledice postale vidljive, deo evropskih umetnika i književnika pokrenuo je lavinu optužbi koje su donosile zaključak da je predratna Evropa sa svojom kulturom bila na izdisaju i da je trebalo stvoriti nove temelje Evrope i novu kulturu. Među pokretima koji su se rađali, nadovezujući se na one koji su neposredno pred rat i za vreme njega nastajali, našao je svoje mesto i zenitizam čiji je osnivač i noseći stub bio Ljubomir Micić.

Micić je po obrazovanju bio filozof ali mu filozofija nije bila jedino interesovanje.² Njegova ličnost bila je obuzeta i poezijom i umetnošću ali i politikom i on ih je uspešno spajao sa svojim osnovnim zanimanjem. Sva ova interesovanja najčešće su bila izražavana pesničkom i književnom rečju i to onom ispunjenom simboličnim značenjem. Zato je tumačenje njegovog književnog dela u stvari dešifrovanje simbola koji označavaju stvarno stanje vremena i prostora u kome su nastali. Ipak, da bi se osvetlile ideje zenitizma izražene u obliku Micićevog romana *Barbarogenije-decivilizator* objavljenog u Parizu 1938. godine, potrebno je kratko se osvrnuti na period nastanka zenitizma i njegovog delovanja.

¹ Ljubomir Micić, *Barbarogenije-decivilizator*, Beograd 1993 (dalje: Lj. Micić, *Barbarogenije*).

² Biografske podatke o Lj. Miciću i tumačenja njegovog zenitizma videti u: *Zenit i avangarda 20-tih godina*, Beograd 1983, *Leksikon pisaca Jugoslavije IV*, Matica srpska 1997, Z. Markuš, *Zenitizam*, Beograd 2003.

Umetnički i književni pokret zenitizam nastao je 1921. godine i njegovo oglašavanje počelo je izlaskom međunarodnog časopisa za novu umetnost pod imenom *Zenit* (februar 1921)³. Osnovno obeležje *Zenita* bila je optužba Evrope i njene kulture za beznađe Prvog svetskog rata. Zenitisti su smatrali da je Evropa za svoju krivicu bila kažnjena odumiranjem kulture i humanizma.⁴ Umiranje evropske kulture napravilo je prostor zenitistima da objave da će oni stvoriti novu kulturu ali i novo i bolje čovečanstvo. Pošto je sve moralo da bude novo, i prostorno ishodište nove kulture moralo je da bude odvojeno od Evrope. Za zenitiste je to bio Balkan,⁵ sa svojom mladošću kojom je mogao da parira evropskoj starosti. Sadržaj buduće kulture takođe je morao biti nov i stare evropske vrednosti morale su dobiti svoju zamenu. Tako je najpre hrišćanstvo, koje je „miropomazanjem u bratoubilačkim ratovima”⁶ razočaralo zenitiste, dobilo zamenu u zenitizmu. Na ovaj način zenitizam je počinjao od početka u stvaranju razdoblja „heroizma duha” na Balkanu kome je prethodilo razdoblje „heroizma mišica” koje je početak imalo na Kosovu a kraj na Kajmakčalanu.⁷ Dakle, kraj ratova za oslobođenje od tuđinske vlasti zenitisti su uzimali za početak stvaranja nove kulture na Balkanu, jer je glavni preduslov za stvaranje duhovnih vrednosti bila „fizička” sloboda. Ali stvaranje duhovnih vrednosti nije moglo da bude spojivo ni sa kakvim podražavanjem tuđih vrednosti, pa je tako evropski cilindar na srpskoj glavi nasuprot prljavim seljačkim opancima izgledao smešan.⁸ Zato su zenitisti početak videli u „čistim balkanskim tabanima” naglašavajući tako da se radi o potpunoj novini. To nije bilo vraćanje unazad nego čist, apsolutni početak kulturne istorije pri kome je zenitizam imao nameru da preskoči sve što je Evropa vekovima stvarala⁹ da bi stvorio nešto novo i bolje i za samu Evropu.

Zenitizam je, dakle, imao dvostruku ulogu. Želeo je da stvaranjem nove umetnosti dokaže originalnost na nacionalnom, odnosno balkanskom planu i želeo je da doprinese preporođenju Evrope na internacionalnom planu. U ostvarivanju obe uloge smetala mu je inferiornost koju je trebalo prevazići, jer je po Miciću inferioran položaj Kraljevine SHS prema Evropi bio nesumnjiv. Način da se leči inferiornost bilo je tumačenje Evrope kao produžetka Balkanskog poluostrva koji je trebalo balkanizo-

³ Od februara 1921. do maja 1923. časopis je izlazio u Zagrebu, a od maja 1923. do decembra 1926. u Beogradu. Naime, 1. jula 1922. Micić je otpušten sa posla srednjoškolskog nastavnika u jednoj zagrebačkoj gimnaziji (*Zenit*, 15, jun–jul 1922, 40) pa se morao preseliti u Beograd sa svojom Anuškom. S obzirom na njegov izraženi prezir prema „destruktivnom hrvatskom evropeizmu” (Lj. Micić, „Papiga i monopol” „hrvatska kultura”, *Zenit*, 24, maj 1923, 1–2) verovatno je razlog preseljenja bio u njegovom antihrvatstvu.

⁴ Lj. Micić, „Delo zenitizma”, *Zenit*, 8, oktobar 1921, 2.

⁵ Značenje pojma ‘Balkan’ kod Micića i zenitista često je bilo u smislu Srbije kao njegovog predstavnika pa će misija Balkana, u stvari, biti misija srpske kulture nošene od zenitista.

⁶ Lj. Micić, „Zenitofija ili energetika stvaralačkog zenitizma”, *Zenit*, 26–33. oktobar 1924, 3.

⁷ Lj. Micić, „Duh zenitizma”, *Zenit*, 7, septembar 1921, 4.

⁸ Lj. Micić, „Hvala ti Srbijo lepa”, *Zenit*, 36, oktobar 1925, 2.

⁹ Micić se veoma slikovito podsmevao evropskim tekovinama: „Molijeru skidamo mirisno masnu periku: ostaje prazna glava kraljevskog i dvorskog dobavljača ludosti. Danteu deremo katoličansku crnu mantiju: ostaje golotinja crkvenog Lucifera koji samo za se želi raj a za sve druge Pakao. Šekspiru čupamo talijansku bradicu: ostaje samo patos lorda Bekona i homoseksus danskog kraljevića Hamleta sa otrcanim ‘bit il’ ne bit’. Kantu vadimo mozak i režemo pupak: ostaje ‘zdravi razum’ germanske filozofije na vršcima naših tupih nokata.” Lj. Micić, „Zenit – manifest”, *Zenit*, 11. februar 1922, 1.

vati.¹⁰ Slično Miguelu de Unamunu,¹¹ koji je nasuprot evropeizaciji Španije predlagao hispanizaciju Evrope kihotizmom,¹² Micić je nasuprot evropeizaciji Balkana predlagao balkanizaciju Evrope zenitizmom.

Na putu izlaska iz inferiornog položaja i iz potčinjenosti duha koja se zenitistima činila isto tako teška kao i potčinjenost tela, prvi zadatak bilo je premošćavanje vremenskog jaza od „petnaest godina zakašnjenja”¹³ koje je bio napravio balkanski voz. To se moglo učiniti samo davanjem nečeg novog, originalnog, „barbarogenijalnog”. Kreirajući ‘novu religiju’ zenitizam, kao protivtežu oskrnavljenom hrišćanstvu i oskrnavljenoj kulturi Evrope, zenitisti su imali potrebu da iskreiraju i ‘novo božanstvo’, heroja duha, koji je trebalo da bude glavni subjekt razdoblja koje su oni nazivali ‘heroizam duha’. Zamišljeni heroj trebalo je da sjedini barbara i genija, početak i sposobnost za veliko stvaranje. Tako je nastao Barbarogenije kao nosilac budućnosti, ali ovaj pojam nije ostao samo oznaka individualnog heroja. Pretvorivši se u pridev ‘barbarogenijalan’, postao je kolektivna karakterna osobina zenitista, odnosno Balkanaca.

Već 1921. godine Micić je dao prve obrise Barbarogenija. Njegova ideja imala je dve faze. U prvoj je trebalo „vaskršnuti jugobalkanskog pratipa čoveko-heroja u unutrašnjoj inkarnaciji Barbarogenija” a u drugoj „afirmisati istočnokozmičku ideju mističnog tipa Novočoveka”.¹⁴ Dakle, Micić je tražio oslonac za svoju ideju na širem planu, na planu slovenstva i Rusije iako je držao do originalnosti Balkana. Agitujući za svečovečju slovensku koncepciju Istoka, Micić i zenitisti posegli su za starom idejom čiji je nosilac bio Dostojevski.¹⁵ Shvatajući da nije vreme za misiju svečovečje slovenske kon-

¹⁰ Lj. Micić, „Nova umetnost”, *Zenit*, 34. novembar 1924, 3.

¹¹ Zanimljivo je da je Primo de Rivera poslao Nikoli Pašiću pismo podrške povodom zabrane Micićeve zbirke pesama *Aeroplan bez motora* poredeći taj slučaj sa Unamunovim. *Zenit*, 39, Beograd 1926.

¹² B. Radica, *Agonija Evrope* (razgovori sa M. de Unamunom), Beograd 1994, 490.

¹³ Lj. Micić, „Savremeno novo i slučeno slikarstvo”, *Zenit*, 10. decembar 1921, 12.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Dostojevski je Rusiji namenjavao zadatak da kaže zdravu reč evropskom čovečanstvu i njegovoj civilizaciji a isto to namenjavao je Micić Balkanu. Micićeve najfrekventnije reči bile su: svečovečja kultura, svečovečji duh, svečovečja umetnost, čovek-brat što opet upućuje na Dostojevskog. Micićeve i ideje Dostojevskog delilo je oko pola veka, ali je i kod jednog i kod drugog borba protiv evropeizacije imala vidno mesto. Micić je retko pominjao Dostojevskog ali postoji čitav niz aluzija na njega: „... treba se opredeliti: ISTOK ili ZAPAD? (Istok je rodio Hrista i Dostojevskog!) Mi smo istočnici.” Opredeljujući se za Istok uzeo je Dostojevskog i odvojio ga od Hrista ali prekrivši ga zenitističkim parolama. Ipak, on se nije mogao uvek sakriti o čemu rečito govori Micićeva tvrdnja da je nečovek njegovog doba bio zlotvor bog – *veliki inkvizitor* (podvukla N. J.). Nije li to kao da je citirao Dostojevskog i nije li to u stvari latinska koncepcija Zapada o kojoj je Micić pisao da je uništila Evropu i slomila ideju čovečanstva? Međutim, Micić nije prihvatio Hrista nazivajući ‘velikog inkvizitora’ zlotvorbogom. Hrista je nadomestio Barbarogenije a pravoslavno hrišćanstvo nova vera – zenitizam. I opet je i tu nešto od Dostojevskog i njegove ideje “jedan narod – jedan bog” koja se nalazi u romanu *Zli dusi* gde je Dostojevski kroz razgovor Stavrogina i Satova provukao verovanje u nacionalnog Boga. Na kraju, brani se na sudu od optužbi da je njegova pesma *Aeroplan bez motora* vredala javni moral sam Micić napisao je na jednom mestu da iza njega stoji Dostojevski. Bilo u kom smislu da je mislio istine u ovome ima.

F. M. Dostojevski, *Piščev dnevnik 1887*, Beograd 1981, 175–176.

Lj. Micić, *Zenit*, 21. februar 1923, 2.

Lj. Micić, *Zenit*, 1. februar 1921, 1.

Vidi: F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, Beograd 1970, 314–338.

Lj. Micić, *Zenit*, 8. oktobar 1921, 2.

F. M. Dostojevski, *Zli dusi*, I, Beograd 1970, 268–278.

Lj. Micić, „Policija protiv pesnika”, *Vreme*, 1555, 17. april 1926, 4.

cepcije i pravoslavne Rusije, zenitisti su modifikovali misiju dajući joj novo ime i novi oblik.

Prihvatajući veliku ulogu stvaranja novočoveka, zenitisti su morali da se rasterete priklanjajući se Istoku i nazivajući sebe istočnicima čime su dolazili u opasnost da izbrišu razliku između sebe i njih. Ipak, nije tu bila dovoljna modifikovana koncepcija Dostojevskog jer je zenitizam postojao u vremenu kada prostor Istoka nije bio prostor Dostojevskog. Praktično, ovo oslanjanje se katkada, pojedinim izjavama, pretvaralo i u podržavanje Istoka kao ishodišta ruske revolucije i uopšte komunizma.¹⁶ Kao krajnji domet 'revolucionarnog oglada' u *Zenitu* broj 43 (decembar 1926) izašao je tekst „Zenitizam kroz prizmu marksizma” potpisan pseudonimom dr M. Rasinov. U njemu je pisalo da je zenitizam sin marksizma, a da su varvari ceo svetski proleterijat neiskvaren buržoaskom emancipacijom i spreman da varvarizuje Evropu balkanizacijom.¹⁷ Zbog ovog teksta, sa obrazloženjem da je podsticao revoluciju, časopis *Zenit* je 1926. godine bio zabranjen.

Dakle, zenitizam je pored uloge pesničke revolucije pune osećanja slovenske pripadnosti i kamufliranih ideja Dostojevskog, na neki način, koketirao i sa ruskom revolucijom, komunizmom i njihovim sadržajima. U tom koketiranju izražavao se njegov antiburžoaski smisao i nezadovoljstvo parlamentarizmom za koji je još 1922. godine Micić smatrao da je bio nemoćan da reši nove ekonomske i kulturne probleme.¹⁸ Zenitizam je posleratno društvo video u krizi i njegov apstraktni pesnički put naspram konkretnih problema, moguće je, našao se pred znakom pitanja o načinu njihovog rešavanja. Ipak, poistovećivanje zenitizma sa komunizmom sa koje navodi tekst potpisan pseudonimom dr M. Rasinov čini se olakim. Jer ako je Micić insistirao na autentičnosti svog književno-umetničkog pokreta, ističući je u svakoj prilici, stavljanjem znaka jednakosti između zenitizma i komunizma on bi protivurečio samome sebi i utro

¹⁶ Micić je nabrajao: Crvena vojska, Oktobar, dvanaestorica, Spartakus, diktatura proleterijata, Lenjin, Trocki, Lunačarski. Zenitisti su tražili uspostavljanje političkih veza Kraljevine SHS sa Rusijom i protestovali protiv Narodnog kazališta u Zagrebu koje je svojim predstavama vređalo „slovenski i svečovečji osećaj za patnju ruskog i bratskog naroda”. Iako je bio svestan da samo pominjanje imena 'Rusija' u Kraljevini SHS nije dobro, Micić je preveo i izdao *Proletkult* od Lunačarskog 1924. godine, zatim je *Zenit* objavio esej Trockog o Lenjinu i pismo Maksima Gorkog *Povodom revolucije*. Godine 1925. *Zenit* je protestovao zbog ubistva bugarskog pesnika Gea Mileva koji je u pesmi *Septemvri* veličao revoluciju. Istovremeno u hronici zenitizma pisalo je da su se konačno izdvojila dva fronta u književno-umetničkoj borbi: levi front zenitizma i desni front sve drugo. Jedna od Micićevih pesama, *made in England*, (Lj. Micić, *Antievropa*, Beograd 1926) bila je posvećena generalnom štrajku radnika u Engleskoj...Rusku revoluciju i kulturnu emancipaciju Balkana Micić je smatrao 'životnim interesima'...Ruska avangarda bila je glavni spoljni saradnik *Zenita*...

Lj. Micić, „Revolucija u gradu belome 7777”, *Zenit*, 10. decembar 1921, 4.

Lj. Micić, „Protiv sentimentalne politike – za balkansku civilizaciju”, *Zenit*, vanredno izdanje, septembar 1922, s. n.

Lj. Micić, „Protiv jugoslovenskog antirusizma”, *Zenit*, 15. jun 1922, 36.

Lj. Micić, „Vo imja zenitizma”, *Zenit*, 25. februar 1924, 3.

Uredništvo *Zenita*, „Film jednog književnog pokreta i jedne državne revolucije”, *Zenit*, 38. februar 1926, s. n.

¹⁷ Tekst preuzet iz: I. Subotić – V. Golubović, „Časopis *Zenit* (izbor)”, *Književnost*, XXXVI/7–8, 1981, 1608–1611.

¹⁸ Lj. Micić, „Protiv sentimentalne politike – za balkansku civilizaciju”, *Zenit*, vanredno izdanje, septembar 1922, s. n.

put gašenju zenitizma. Iako su svečovečja koncepcija Dostojevskog i unekoliko podržavanje ruske revolucije¹⁹ bili prisutni u *Zenitu*, reklo bi se da je Micić pre želeo da ih 'zenitizuje' nego da se poistoveti. Pa ipak, ostaje otvoreno pitanje šta je Micić video u komunizmu. Da li je to bio utisak koji ga je prevario? U svakom slučaju, Micićeva koketiranja sa ruskom revolucijom i položajem radničke klase u kapitalističkim državama kao i famozni članak pod pseudonimom, mogli su biti viđeni kao opasni za državu. Ako članak pod pseudonimom i nije bio Micićev, što je malo verovatno,²⁰ mogao je biti dokaz za sve Micićeve neuhvatljive pobune i jednostavno 'pronađeni' povod za zabranu. Kako god bilo, Micić je posle zabrane *Zenita* 1926. godine i anonimnih pretnji koje je dobijao, morao da napusti Kraljevinu SHS i proveo je desetak godina u Francuskoj gde je nastao njegov roman *Barbarogenije - decivilizator* uz pomoć koga je možda moguće izoštriti sliku o zenitizmu u nekim detaljima ali i pratiti eventualne promene koje je on doživeo.

Upoznavši Micića kao osnivača, izdavača i glavnog urednika časopisa za kulturu *Zenit*, upoznali smo se sa idejama koje su bile stvaralačke u pogledu balkanske kulture i reformističke u pogledu evropske kulture, ali koje su imale i politički smisao. Kritika je bila koncentrisana na ono što su činili vladari, vlade, administracija, birokratija, političari, bilo vezano za Kraljevinu SHS, bilo vezano za Evropu. Sada kada hoćemo da sa časopisa za kulturu pređemo na analizu samog književnog dela, susrećemo se sa istim idejama, pretočenim donekle u književnu fikciju, ali sa jakom podlogom koja omogućava istorijsko istraživanje. Pred nama je roman *Barbarogenije-decivilizator*,²¹ idejni produžetak časopisa *Zenit* koji je u vreme nastanka romana uveliko bio zabranjen. Takođe, on je neka vrsta 'romansiranog' zenitističkog manifesta. Osim ovoga, *Barbarogenije-decivilizator* je priča o Micićevom izgnanstvu i njegovom vraćanju mestu koje je morao da napusti da bi razjasnio razloge za to.

Roman je dvostran s tendencijom da se dve strane povežu. Na jednoj strani je poricanje jugoslovenstva a na drugoj menjanje čovečanstva ili čak stvaranje novog, reformacijom evropskog duha i evropske kulture. Na prvi pogled čini se da ove dve teme nemaju ničeg zajedničkog ali ako se uzme u obzir činjenica da je Micić negiranjem jugoslovenstva zapravo kritikovao podanički, hrvatski mentalitet koji je imitirao evropsko koje je bilo zrelo za reformaciju da bi se čovečanstvo spasilo, očigledno je da su teme povezane.

Romanom *Barbarogenije-decivilizator* Ljubomir Micić je pokušao da, deset godina posle progonstva iz Kraljevine SHS, vaskrsne svoje ideje u novoj formi. U tom pokušaju on je delimično rekonstruisao vreme izlaženja *Zenita* (1921–1926), ali ga je

¹⁹ Osim očiglednih elemenata ove podrške mogli bi se dodati i isti odnos prema kolektivizmu, prema istoriji koja počinje sa njihovim delovanjem, kritika imperijalizma i sl.

²⁰ Zoran Markuš je dobro primetio nemogućnost da urednik i vlasnik časopisa dozvoli da mu na stranicama vlastitog časopisa proglašavaju pokret marksističkim ako je to bilo suprotno njegovim uverenjima. Z. Markuš, *Zenitizam*, Beograd 2003, 22.

²¹ Vreme nastanka romana može se pretpostaviti prema njegovoj radnji koja započinje 1936. godinom i prema godini objavljivanja 1938. Lj. Micić, *Barbarogenije*, 6. i 10.

prekrio vremenom u kome se dešava radnja romana i vremenom svog boravka u Parizu (1926–1936)²² kao i povratka u Kraljevinu Jugoslaviju 1937. godine.²³ U vremenskom određenju se već nazire veza junaka romana i Ljubomira Micića. Tu vezu Micić je ostvario indirektno: predstavio je sebe kao putnika-stranca koji je želeo da upozna ‘Novu Srbiju’ i koji je u Dubrovačkom arhivu pronašao roman srpskog pisca „umrlag u ratu za nezavisnost herojske misli svoje zemlje”.²⁴ Stavljajući se između nepoznatog pisca – srpskog neznanog junaka – Zenitona i njegovog lika Barbarogenija, kao tumač romana, Micić ih je doživljavao kao svoja lica, naročito Barbarogenija čiji je životni put zapravo njegov životni put. On je želeo da svojim tumačenjem vaskrsne Zenitonovo delo da bi ga produžio: Zeniton je ‘fizički’ oslobodio Barbarogenija, a Micić je trebalo da ga duhovno osmisli i pripremi za njegovu misiju spasavanja Evrope – decivilizacijom. Tako pisac pronađenog romana, njegov lik i onaj koji ih vaskrsava, idu istim putem prema istom cilju.

Zašto je Ljubomir Micić uzeo sebe kao posrednika? Odgovor na ovo pitanje povezan je sa Micićevim stanjem prognanika. Otrgnut od svoje zemlje i svog jezika on se okrenuo stvaranju na francuskom jeziku. Zato je u predgovoru romana naglasio da traži spis srpskog pisca koji će se dopasti francuskom čitaocu.²⁵ Dakle, on se u pariskoj fazi našao i u stanju ‘unutrašnje emigracije’. Bilo mu je onemogućeno da se obraća srpskom čitaocu svojim idejama pa je morao da se prilagodi. Zanimljivo je da je preorijentaciju na francuski jezik zadržao skoro do svoje smrti u Beogradu 1971. godine.²⁶ Dakle, promena jezika bila je pobuna protiv progonitelja i, s druge strane, obraćanje novom čitaocu. Zato Micić nije uzeo ulogu pisca romana o Barbarogeniju, nego ulogu njegovog tumača. Uostalom nepoznati pisac čiji roman je tumačio, a koga je zaogrnuo odorom srpskog neznanog junaka, lako je mogao da označava njegovo prvo spisateljsko razdoblje. Odlučivši da piše o tom razdoblju iz nove perspektive, zauzimao je novu poziciju tj. poziciju njegovog tumača.

Vreme koje roman odslikava dvoslojno je, kao što je već rečeno. Događaji prvog vremena (1921–1926) ponegde su preneti u drugo (1926–1938) i inscenirani likovima drugog vremena. Na primer ličnost Lepotana, ministra unutrašnjih poslova, podseća na dr Antona Korošca.²⁷ Njemu je Barbarogenije, to jest Micić, pripisao odgovornost za ‘progonstvo’ 1926. godine. Međutim, Korošec nije bio ministar unutrašnjih poslova pre 1928. godine, a kao veliki protivnik komunista na istoj funkciji bio je poznat u vladi Milana Stojadinovića (1935–1938).²⁸ Dakle, ministar unutrašnjih poslova bio je

²² *Leksikon pisaca Jugoslavije IV*, Matica srpska 1997.

²³ Vidi: I. Subotić, „Sećanja na susrete sa Ljubomirom Micićem”, *Književnost*, XXXVI/7–8, 1981, 1483.

²⁴ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 8 i 10.

²⁵ *Ibid.*, 10.

²⁶ Irina Subotić je, pišući o susretima sa Micićem u zimu 1967, 1968. i 1969. godine, zabeležila da je tada sa njom komunicirao isključivo na francuskom jeziku. Isto iskustvo imao je i Zoran Markuš (*Zenitizam*, Beograd 2003). I. Subotić, *Književnost* XXXVI/7–8, 1981, 1483.

²⁷ „..... bivši ispovednik austro-ugarske carice Zite.....” (Lj. Micić, *Barbarogenije*, 58).

²⁸ *Mala Prosvetina enciklopedija I*, Beograd 1978, „Korošec, Anton”.

dve godine posle Micićevog odlaska iz Beograda i u vreme kada se on vratio u Beograd (1937). Takođe svi događaji vezani za vreme 1921–1926. godine i Barbarogenijevo bavljenje u Kraljevini SHS odigravaju se na Avali, u blizini *Spomenika neznanom junaku* koji je podignut između 1934–1938. godine.²⁹ Ovakav postupak sa vremenom možda se može objasniti piščevom potrebom da naglasi da se u državi ništa nije promenilo za njegovog desetogodišnjeg odsustva i da su njegove nepromenjene ideje mogle naići na nerazumevanje nepomirljivog sistema koji je komunizam video svuda, pa i u zenitizmu.³⁰ Uostalom, *Zenit* je bio zabranjen 1926. godine pod optužbom da je propagirao marksizam-kunizam. Ako se zna da je Korošec bio nepomirljivi protivnik komunista kao ministar unutrašnjih poslova, onda je lik Lepotana od strane Micića mogao biti inspirisan njime radi postizanja što boljeg efekta.

Preklapanje vremena karakterističnije je za prvi deo romana, onaj koji se odnosi na vreme izlaženja *Zenita*. U drugom delu romana tog preklapanja skoro da nema. Barbarogenije, to jest Micić, u lutanju i boravku u Francuskoj dostiže datum 8. juli 1934. godine (u Kanu). To vreme nastavljeno je sa početkom Micićevog putovanja kao francuskog putnika-tumača (ne više kao Barbarogenija) koji se 1. februara 1936. godine iskrcao u luci Gruž u Dubrovniku. Dakle, roman se vremenski može podeliti na dve celine: vreme delovanja zenitizma i *Zenita* i vreme zabrane *Zenita* i emigracije njegovog glavnog inspiratora. Tematska podela je već naglašena: odnos Balkan–Evropa to jest decivilizacija–civilizacija i na drugoj strani jugoslovenstvo kao pokušaj, kao inferiornost, kao imitatorstvo, kao delo stare Evrope koju je trebalo preporoditi autentičnim zenitizmom.

Likovi Micićevog romana kreirani su iz dva ugla. Iz jednog ugla postavljeni su likovi ideje zenitizma i oni su u prvom planu: Barbarogenije, Zeniton, Vila-Morgana, Srbica. Iz drugog ugla postavljen je jedan složen lik – gazda Hipokrit koji sjedinjava nekoliko podlikova: pisac, profesor univerziteta, oficir, ministar unutrašnjih poslova. Međutim, gazda Hipokrit iako kreiran kao hidra sa nekoliko glava, pojavljuje se i bez podlika, čisto kao oličenje svog imena. Između Barbarogenija i njegovog protivnika (ili njegovih protivnika) Hipokrita postavljen je još jedan lik kome nije dato mnogo prostora, ali koji je Barbarogenijev branitelj – to je seljak sa Avale. Drugi likovi vezani za period Barbarogenijevog progonstva manje su upečatljivi, ali bili su odabrani da bi se pomoću njih predstavilo stanje evropskog društva slično kao što su glavni likovi trebali da predstavljaju društvo Kraljevine SHS.

U tom društvu Barbarogenije je predstavljen kao sin Zenitona i Vile-Morgane, a Zeniton kao srpski neznani junak koji je poginuo u Prvom svetskom ratu. Vila-Morgana, zla volšebnica i zlobna zavodnica, mitološko biće koje potiče iz keltske mitologije³¹ za Micića je bila demon evropske civilizacije koji je Zenitona bacio na

²⁹ Ibid., „Avala: Avalska grad”.

³⁰ „...Lepotane, vi vidite komunizam tamo gde ste trebalo da vidite Zenitizam...”: vidi: Lj. Micić, *Barbarogenije*, 58.

³¹ M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd 1980, „Fata-Morgana”.

kolena.³² Iz toga je proistekla njegova smrt i smrt Vile-Morgane koju je testamentom Zeniton od nje tražio³³ da bi mogao da se rodi njihov sin Barbarogenije. Vila-Morgana, dakle, predstavlja Evropu koja je bila na izmaku svojih snaga, Evropu spremnu za reformaciju duha. Smrt Vile-Morgane Micić je objasnio kao uklanjanje opasnosti da ona postane predmet Barbarogenijeve ljubavi.³⁴ Barbarogenije, naime, nije smeo da doživi sudbinu srpskih ratnika koji su iskrvarili u velikom ratu opčinjeni Evropom i njenim sistemom vrednosti. Barbarogenije je rođen da bi stremio novoj Evropi nastaloj decivilizacijom stare i to decivilizacijom koja bi došla sa zdravog Balkana. Ali on se nije rodio mučen samo problemom menjanja nečovečnog čovečanstva, već i problemom povratka srpskog nacionalnog identiteta koga je Micić smatrao izneverenim stvaranjem Kraljevine SHS.³⁵

Ime Barbarogenije u sebi nosi suprotnosti ali se one ravnopravno spajaju kao u kontrapunktu. Micić ga je opisao kao spoj ljubavi Barbarogenijevih roditelja i mržnje njegovih nebrojenih neprijatelja i kao spoj varvarina i genija venčanih zenitizmom.³⁶ Jedan pol imena je varvarska snaga data od Zenitona, a drugi snaga genija data od Vile-Morgane koji, iako je bio koban po čovečanstvo, podaren Barbarogeniju predstavlja novu mogućnost.³⁷ Barbarogenije je trebalo da ostvari sintezu Balkan–Evropa uspostavljanjem novih sistema vrednosti i uspostavljanjem novog odnosa. Decivilizovati Evropu a ne uništiti je, to je misija koja je zahtevala snagu i um u pravilnoj proporciji.

Prema Micićevoj zamisli, Barbarogenijeva saputnica koju je upoznao na dan svog rođenja i u nju se zaljubio zvala se Srbica. Međutim, njeno drugo ime koje niko nije voleo, ni ona sama, naročito ne Barbarogenije, bilo je Jugovina. Jasno je da ovaj lik personifikuje Srbiju odnosno Kraljevinu SHS. U odabiru imena Srbica i objašnjenju imena Jugovina stoji Micićeva jasna opredeljenost u pogledu novostvorene države. Jugovina je za njega bila osećaj vetra koji je budio sliku osrednjosti, mlohavosti i nečeg bez karaktera i otmenosti³⁸ a sve te osobine pripisivao je Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ljubav između Barbarogenija i Srbice bila je bezuslovna. Iako je Micić u Srbici video učiteljicu koja je sinove pobednika učila lažima,³⁹ on je nije zato krivio shvatajući da je to došlo od njenog oca – gazde Hipokrita, to jest onih koji su stvorili Kraljevinu SHS. S druge strane, on je kreirao ljubav između Barbarogenija i njegove države kao ljubav muškarca i žene ponešto mistifikovanu i sakralizovanu, verovatno inspirisan ljubavlju

³² Veza Zenitona i Vile-Morgane bila je tema posebnog Micićevog romana – *Zeniton, l'Amant de Fata Morgana* (Pariz 1930).

³³ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 156.

³⁴ *Ibid.*, 157.

³⁵ *Ibid.*, 32.

³⁶ *Ibid.*, 32, 37.

³⁷ *Ibid.*, 32, 157.

³⁸ *Ibid.*, 78.

³⁹ *Ibid.*, 33.

prema supruzi Anuški.⁴⁰ Ovakvo poistovećivanje govori puno o mestu koje je Srbija imala u njegovom misaonom polju.

Gazda Hipokrit, najveći Barbarogenijev protivnik, zbir je brojnih segmenata društva Kraljevine SHS. U osnovi je simbol srpskih političara i intelektualaca kao i hrvatskih i slovenačkih, kreatora ‘države bez smisla’. Ali razne ‘gazde Hipokrite’ Barbarogenije je sreo i na putu svog progonstva u Evropi među birokratijom i političarima, čak i na ulici. Ispod maske gazde Hipokrita, Barbarogenije je najpre našao lik srpskog pisca koga je nazvao ‘plavim piskaralom’. U raspravi sa njim Barbarogenije je naglasio jugoslovensku zabludu i kolaps čovečanstva i civilizacije.⁴¹ A onda je iz takve rasprave izronio pravi sukob: sukob pisca i Barbarogenija, u kome je Barbarogenije sasvim Ljubomir Micić, koji brani avangardu od nasrtaja tradicionalizma pa i modernizma. Tu je Micić objasnio zenitizam kao novi književni pravac prožet optimizmom i svetlošću nasuprot mračnim filozofskim, književnim i političkim lavirintima⁴² u kojima je video tradicionalizam. Razumevajući pisca kao nekog ko svojim delima i mislima stvara epohu, Micić je sebe video kao takvog.⁴³

U novoj situaciji Micić je Barbarogenija suočio sa gazda Hipokritom u novom liku. Bio je to profesor univerziteta i član Zemljijske partije koji je na Avali držao predavanje o Henriju Fordu i Karlu Marksu, zagovarajući industrijalizaciju američkog tipa i industrijski materijalizam spojene u evropeizaciju.⁴⁴ Ovom srpskom intelektualcu koji podseća na Dragoljuba Jovanovića, profesora Pravnog fakulteta i vođu levog krila Zemljijske stranke, Micić nije suprotstavio Barbarogenija nego seljaka sa Avale radi boljeg efekta. Suprotstavljajući se profesorovom govoru, seljak sa Avale je ukazao na nespojivost zagovaranja velike budućnosti srpskog naroda i njegove inferiornosti i imitatorstva, nazivajući to nakaradnim shvatanjima progressa.⁴⁵ Tvrdio je da će strani kapital ‘pojesti’ sve što može, čak i elitu zemlje koja je nekad bila verna duhu srpskog naroda, napuniće svoje džepove i nestati popunjavajući tako svoje ratne fondove.⁴⁶ Dakle, Barbarogenijev pravi učenik, seljak sa Avale, pogađao je tamo gde je njegov učitelj ciljao: u evropeizaciju, oduzimajući joj svaki pozitivan smisao. Micić je i ovde ciljao na stvaranje Kraljevine SHS smatrajući da su političari zarad te države izdali srpske grobove koje im je Evropa platila iz sefova međunarodnih banaka.

Ministar unutrašnjih poslova – Lepotan (u kome se prepoznaje Anton Korošec) još jedan je podlik gazde Hipokrita. Na njega je pala odgovornost za Barbarogenijevo

⁴⁰ Žaljenje za Anuškom posle njene smrti, ljubav prema njoj i poštovanje njene ličnosti Micić je izražavao ponekad i na neobičajene načine koji govore o mestu koje je Anuška zauzimala u njegovom životu. Na primer, donosio je cveće na krevet na kome je umrla u stanu u Prote Mateje 18. Vidi: I. Subotić, *Književnost*, XXXVI/7–8, 1981, 1483–1487.

⁴¹ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 36.

⁴² *Ibid.*, 37.

⁴³ „Kada sam rođen ja, rođen je i novi svet, nova antipesimistička era je počela, era zenitizma, doba civilizacije.” *Ibid.*, 38.

⁴⁴ *Ibid.*, 44.

⁴⁵ *Ibid.*, 46.

⁴⁶ *Ibid.*, 48.

stupanje na put progonstva zbog optužbi da je boljševik i komunista. Ako se ostavi po strani igra vremenom u vezi sa ovim likom koja je napred objašnjena, Lepotan je zapravo predstavljao progonitelje ideja štetnih po državu i društvo koji nisu razdvajali nijanse i nisu se trudili da ih dokuče. Zalud je bilo Micićevo odupiranje komunizmu i boljševizmu. Ono što je on pisao vlast je razumevala suprotno od onog što je on tvrdio.

U srpskom establišmentu gazda Hipokrit ima još jedan podlik: oficira kraljeve garde. U susretu sa njim Barbarogenije je optužio pojedine Srbe iz Hrvatske za identifikovanje sa podaničkim hrvatskim mentalitetom i za saradnju u suprotnom taboru dok su ‘zenitoni’ ginuli kroz oslobodilačke ratove.⁴⁷ On se glasno pitao kako je moguće da je oficir iz suprotnog tabora koji nije voleo da čuje ime Karadžića Petrovića mogao da bude oficir garde Karadžićevog potomka. Ne ulazeći u Micićeve ocene dotičnog oficira ipak se iza njegovog lika može nazreti, kao i kod ministra unutrašnjih poslova, stvarna ličnost. Pominjanje oficirovog brata kao poslanika u Skupštini i ministra u svim posleratnim vladama navodi misao na braću Pribičević (Svetozara i Milana). Rasprava između Barbarogenija i oficira bila je u znaku optužbe Barbarogenija da je boljševik u službi Moskve što je kod optuženog izazvalo ljutnju.⁴⁸ U toj ljutnji, nazivajući komunizam sredstvom države da učutka „one koji slobodno misle”, Barbarogenije je upravo izrazio svoju „slobodnu misao”: želeo je zemlju koja bi jednom zauvek dobila svoje nacionalno ime – Srbija. Krivicu što to još nije bilo ostvareno Barbarogenije je pripisivao upravo oficiru sa kojim je razgovarao. Izbor ovog lika može se objasniti činjenicom da je i sam Micić bio Srbin iz Hrvatske, da je bio mobilisan za front u Galiciji u vreme Prvog svetskog rata i da je izbegao odlazak na front glumeći ludilo.⁴⁹ Verovatno je i to doprinelo da oficir iz suprotnog tabora bude osetljiva tačka njegovog razmišljanja.

Dakle, glavni likovi Micićevog romana, podeljeni na pozitivne i negativne, odslikavaju društvo Kraljevine SHS koje je zenitizam želeo da promeni. Osim kritike tog društva uočljivo je da je Micić kroz neke od negativnih likova tragao za svojim ‘progoniteljem’ pokazujući usput da je sloboda misli i govora u Kraljevini SHS bila ugrožena. S druge strane, preko glavnih likova romana on je negirao Kraljevinu SHS kao evropsku tvorevinu pokrećući proces u suprotnom pravcu. Preporođena država Srbija dobijala je na Balkanu misiju decivilizacije Evrope.

Reč decivilizacija u naslovu Micićevog romana prirodna je posledica njegovog shvatanja reči civilizacija. On je civilizaciju odvajao od kulture, shvatajući je kao materijalnu stranu života, kao delovanje mašina.⁵⁰ Stoga je on nasuprot civilizovanom čoveku-marioneti hteo da stvori kultivisanog čoveka koji misli, stvara i peva o decivilizaciji. Iz toga je proistekla i kritika Zapada i njegove civilizacije koja je iznedrila krvavi rat i time izgubila priliku da dalje stvara čovečanstvo. Evropsku civilizaciju i

⁴⁷ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 74.

⁴⁸ *Ibid.*, 77.

⁴⁹ *Ibid.*, 160.

⁵⁰ *Ibid.*, 123.

čovečanstvo Micić je povezoao jednim od svojih junaka – Zenitonom. Zeniton je, zapravo, osim srpskog neznanog junaka, personifikovao čovečanstvo koje je umrlo opsednuto demonom evropske civilizacije da bi se dala šansa Barbarogeniju da stvori novo čovečanstvo.

Ljubomir Micić i zenitisti govorili su da je zapadna kultura došla na mrtvu tačku⁵¹ i time su zapravo uspostavljali špenglerovski odnos između reči civilizacija i kultura po kome je civilizacija shvaćena kao završno doba jedne kulture. Dakle, kod Micića je duhovna kultura obeležena terminom kultura a materijalna terminom civilizacija. Njegova misija protiv zapadne civilizacije pretpostavljala je novu balkansku kulturu koja je nudila spas Zapadu koji je propadao. Ipak, ovako pojednostavljeno gledište na kulturu i civilizaciju i njihovo strogo odvajanje nije se moglo održati što se uočava u Micićevoj tvrdnji da za zdrave civilizacije nije bilo opasnosti od ‘provale varvara’.⁵² Naime, Micić je stavljao duh iznad materije, ali očito je i njihova pravilna proporcija bila prihvatljiva. S druge strane, Micićeva decivilizacija nije podrazumevala vraćanje na varvarstvo – već novu kulturu koja je čak mogla biti i civilizacija shvaćena kao stepen razvoja ljudskog društva, kao istorijska epoha sa određenim kulturnim karakteristikama. Micić je tu epohu nazvao varvarskom, ali je taj pojam kod njega strogo odvojen od divljaštva⁵³ i ima posebno značenje čistog duha i zdrave snage koje je Balkan trebalo da donese posustaloj Evropi. Tako se nasuprot civilizaciji Zapada našla kultura Balkana, čija je misija imala da bude decivilizacija odnosno balkanizacija Evrope putem zenitizma odnosno putem pesničke revolucije.

Zenitizam je bio pravac za pesništvo i filozofiju i zato je Micić upravo pesničkom revolucijom hteo da promeni stanje u Evropi. Cilj te revolucije bio je uspostavljanje moralnog i ljudskog, a ne društvenog poretka.⁵⁴ Pesnička revolucija je to mogla doneti, ali je pesnik često napadao kapitalizam koji je žitna polja pretvarao u groblja a miris cveća u smrad industrije⁵⁵ ulazeći u trag prave revolucije iako se od nje branio („... užasavam se takozvanih socijalnih revolucija koje se vode isključivo za tanjir supe više ili dva, umesto jednog parčeta hleba...”⁵⁶). Agitujući i protiv istorijskog materijalizma i protiv mašina,⁵⁷ Micić je sa svojom pesničkom revolucijom stizao do apstrakcije. Gradeći vladavinu duha – ‘spiritokratiju’ njegove buntovne pesme nisu same po sebi bile opasnost već njihov kontekst koji se slučajno ili namerno (?) uplitaio u ‘pravu’ revoluciju.⁵⁸ Pišući pisma iz progonstva Srbici, Micićev junak Barbarogenije bio je

⁵¹ Lj. Micić, „Delo zenitizma”, *Zenit* 8 (1921) 2.

⁵² Lj. Micić, *Barbarogenije*, 122, 144.

⁵³ *Ibid.*, 144.

⁵⁴ „...Dakle revolucija i ljudski poredak nije ništa drugo do balkanizacija Evrope pod zastavom zenitizma”; Micić je kroz Barbarogenijeva usta opisao kako izgleda taj poredak: „Narodi žive od poezije, zar ne, vi, Srbi, pesnici svoje istorije?... Za vas ostale Balkance, postoji samo jedna civilizacija: civilizacija žitnih polja, cveća, pesama, muških i viteških borbi – civilizacija junačkih srca, a ne civilizacija banaka i fabričkih gradilišta.” v. Lj. Micić, *Barbarogenije*, 50–51

⁵⁵ *Ibid.*, 126.

⁵⁶ *Ibid.*, 114.

⁵⁷ *Ibid.*, 123–124.

svestan tih pesama, ali je govorio da one ničiju glavu nisu tražile.⁵⁹ Tako se u romanu dolazi do mesta gde glavni junak treba da objasni razloge za svoje progonstvo, ali on nije bio u stanju da to učini i zato se pitao: zar su pesme opasne i krive? Ako se na čas izostave pesme i Miciću i zenitistima pripiše uklapanje u ruski trag i revoluciju na osnovu mnogih podataka iz časopisa *Zenit* pojavljuje se dilema koju otvara Micićevo čvrsto osporavanje komunizma. U romanu se to može videti u osporavanju progressa u susretu sa profesorom Beogradskog univerziteta,⁶⁰ u poistovećivanju komunizma sa fašizmom,⁶¹ u zamerci Marksua i Lenjinu zbog toga što su težili svetskoj revoluciji i ne znajući za srpske sovjete i zadruge,⁶² u protivljenju istorijskom materijalizmu,⁶³ uostalom u odbrani protiv optužbi ministra unutrašnjih poslova i oficira kraljeve garde koji su ga nazivali komunistom i boljševikom.⁶⁴ S druge strane Micićev odnos prema komunizmu se komplikuje ako se uzme u obzir tekst „Zenitizam kroz prizmu marksizma” objavljen u *Zenitu* broj 43 iz decembra 1926. godine, a potpisan pseudonimom dr M. Rasinov. Pošto je autorstvo članka nerazjašnjeno, stoga i prethodna dilema ostaje nerazjašnjena. Vrativši se na pesme, naročito na *made in England* koja postoji u Micićevoj zbirci pesama *Antievropa* iz 1926. godine, kao i istoj pesmi u romanu koju on pripisuje Barbarogeniju, dolazi se do objašnjenja Barbarogenijevog progonstva sa Avale, to jest Micićevog progonstva iz Beograda. U odeljku romana koji nosi naslov pomenute pesme, Micić je kao tumač pronađenog romana ispričao zašto je Barbarogenije izgubio ‘avalski presto’.⁶⁵ Micićevo tumačenje više je bilo objašnjenje razloga nemogućnosti odlaska u Englesku koja se bojala njegovog varvarskog duha nego priznanje da je njegova pesnička revolucija bila bliska proleterskoj revoluciji iako se iz stihova pesme *made in England*⁶⁶ moglo zaključiti upravo to.

Dakle, dilema poistovećivanja pesničke sa proleterskom revolucijom i dalje ostaje delimično nerazjašnjena. Čini se da je u periodu izlaženja časopisa *Zenit* Micić bio mnogo neoprezniji u odnosu prema proleterskoj revoluciji nego što je bio u svom romanu. Ili je ta revolucija bila otkrila svoje pravo lice promenivši Micićeve prve

⁵⁸ Na primer, pesme *made in England* i *O karavano balkanska* iz zbirke *Antievropa* (Beograd 1926).

⁵⁹ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 107.

⁶⁰ *Ibid.*, 44.

⁶¹ *Ibid.*, 98.

⁶² *Ibid.*, 119.

⁶³ *Ibid.*, 123-124.

⁶⁴ *Ibid.*, 61, 77.

⁶⁵ *Ibid.*, 150.

⁶⁶ „O! Radnici, rudari, mornari!
Vi, proleter i naslednici balkanske vendete
Zdravo!...uz zdravo jedno dečje pitanje:
Zašto vaši žuljevi nisu dijamanti ili dinamiti?

...

Nočas je 5 miliona radnika urlalo
Sa grdnom psovkom na usnama
To je kroz ponoć uskočila varnica
u utrobu svetske pijavice Engleske.”
Lj. Micić, *Antievropa*, Beograd 1926.

utiske. Uostalom, u romanu je koristio svaku priliku da porekne bilo šta što je sa proleterском revolucijom imalo veze. Kasnije, osvrćući se na 20-te godine XX veka on je prećutkivao da je tada najkrupnija optužba protiv njega bila da je pozivao na revoluciju.⁶⁷ Kako bilo, svaka od revolucija, pesnička i proleterска, pretendovala je da stvara novu epohu, da menja svet. Možda se upravo u svom odnosu prema istoriji najviše i približavaju. Jer, Micić je u svom romanu pisao o istorijskoj misiji srpstva sa Balkana i o njenom svetioniku zenitizmu.⁶⁸ Ali zenitizam nije hteo da stvara samo nacionalnu istoriju kulture. S obzirom na to da je zenitizam trebalo da bude sveopšta umetnost, njenim apsolutnim početkom negirala se čitava kulturna istorija sa svim njenim dostignućima. Novu kulturu je mogla da stvori samo zdrava snaga, u ovom slučaju snaga balkanske rase i Barbarogenija koji je nosio zenitizam, koji je uzeo istoriju u svoje ruke. Micićev glavni lik je istoriju shvatio upravo kao spasilačku misiju. Na pitanje šta je istorija, on je odgovarao: „Istorija je samo *stalni* napor varvara da spasu i održe ljudski rod”.⁶⁹ Ovom zenitističkom izjavom kulturna istorija je dobijala opšti smisao, a zenitistička misija istorijski.

Stvaranje Kraljevine SHS Ljubomir Micić nikada nije prihvatio, čak ni onda kada se u liku francuskog putnika vratio u zemlju da pronađe srpski roman za francuskog čitaoca jer je i tada pisao da plovi srpskim vodama Jadranskog mora.⁷⁰ Posmatrajući očima svetskog putnika Kraljevini Jugoslaviju, on nije krio prezir prema „ostacima podaničkog mentaliteta na jadranskoj obali koji nije shvatao veličinu srpskog napora u sopstvenom oslobođenju od austro-ugarske vlasti”.⁷¹ Država koju je on zvao ‘Nova Srbija’, jugoslovenstvo je nosila kao politički prizvuk mada je nacionalno trebalo da bude srpska.⁷² Nova država to nije bila i Micić je optužio za potpuno odsustvo nacionalne fizionomije, bezličnost i bezizražajnost. Njen nacionalni duh video je zamenjenim svaštarenjem, odnosno sakupljanjem sa svih strana sveta onoga za šta se mislilo da je bilo evropsko. Krivce za takvo stanje Micić je pronašao najpre u Hrvatima smatrajući ih narodom podaničkog mentaliteta, pogođenim kompleksom inferiornosti, a zatim i među onim Srbima i iz Srbije i iz Hrvatske koje je optuživao da su izdali srpske grobove za sefove međunarodnih banaka pristavši da se ime Srbija zameni imenom Kraljevina SHS/Jugoslavija. Predstavnici ovih krivaca personifikovani su, delimično, u podlikovima gazde Hipokrita (oficir kraljeve garde, ministar unutrašnjih poslova, profesor univerziteta koji je zagovarao progres države na reparacijama, pisac). Dakle, političari i inteligencija Kraljevine SHS optuženi su za smrt srpske nacionalnosti koju su žrtvovali evropskom, mašinskom progresu. Iz Micićevih optužbi postaje primetno

⁶⁷ I. Subotić, *Književnost*, XXXVI, 7–8, 1981, 1483.

⁶⁸ „Da vičem i tražim: slobodu srpskoj misli u punom zamahu, slobodu geniju srpske nacije, slobodu istorijskoj misiji srpstva na čitavoj teritoriji glupo nazvanoj „jugoslovenskom”, slobodu svetlosti njenog svetionika: zenitizmu!” Lj. Micić, *Barbarogenije*, 109.

⁶⁹ Lj. Micić, *Barbarogenije*, 121.

⁷⁰ *Ibid.*, 5.

⁷¹ *Ibid.*, 6.

⁷² *Ibid.*, 7.

njegovo ubedenje da je Kraljevina SHS bila evropska tvorevina, skrojena za potrebe evropskog kapitalizma. Kao takva potpuno je bila suprotna državi koju je on zamišljao.

Micićeva zamišljena država svih Srba ‘Večna Srbija’ trebalo je da se prostire od Alpa do Soluna.⁷³ Zato što nije bila takva stvorena, krivicu je prebacivao i na kralja Aleksandra Karadževića. Micić je mogao kralju da oprostí svoje progonstvo, ali mu nije mogao oprostí greške prema srpskom narodu: izneveravanje Neznanog junaka, autokratski karakter, loše političare oko njega koji su ga zaveli na pogrešan put inauguracije autokratskog režima.⁷⁴ Optužujući kralja Aleksandra, Micić je branio srpske političke partije za koje je pisao da su sve bile demokratske jer su bile izdanak revolucija i da i pored korupcije koja prati vlast i ratove, one za državu nisu mogle da budu opasnost. Ukidanje takvih srpskih partija za njega je predstavljalo samo izgovor za svođenje srpskog naroda na ogranak nepostojeće nacionalnosti. Međutim, Micić nije imao ništa lično protiv svog ‘progonitelja’, kralja Aleksandra. Pisao je da je od svih kraljeva u Evropi, jedino poreklo kralja Aleksandra bilo narodno i revolucionarno i da on sam neće biti antimonarhista sve dok srpska monarhija bude institucija naroda i za narod. Dakle, on je, u duhu zenitizma kao pokreta za čovečanstvo, odvojio političke ideje i ambicije kralja Aleksandra od njegove ličnosti. Zenitizam je imao zadatak da probudi umove i da ih prene sa puta srljanja u propast pa je tako bio usmeren i prema ponašanju kralja Aleksandra. Ali, kralj Aleksandar i njegova politika nisu imali razumevanja za zenitističke poklike. Zenitističke pesme nisu tražile glavu nijednog kralja; međutim, pevane su u tonu koji se kraljevima nije mogao svideti.

Tvrđnja Ljubomira Micića da mu je srpstvo bilo jedino političko ubedenje⁷⁵ napred navedenim činjenicama postaje izvesna. Ma koga da je napadao, srpstvo je uvek branio i u realnim i u nerealnim⁷⁶ okvirima. Politiku nijedne političke stranke nije podržavao, jer nijedna nije odgovarala idejama zenitizma. Nije to ni mogla jer je, kako je Micić mislio, svaka stranačka ideja bila osrednja i kratkog daha da bi mogla da nadživi ideju o čovečanstvu, to jest varvarski duh zenitizma. Ali zato je politika stranaka koje nije podržavao mogla da nazove zenitizam komunizmom i da ga se tako na najlakši način reši. Pa ipak, ideja ne može biti uništena ako se zatvori ili progna njen stvaralac. Dokaz je Micićev roman koji je nastao deset godina posle napuštanja Srbije i koji je odrazio sve ono što je i njegov časopis *Zenit* – potrebu stvaranja nacionalne kulture i sumrak liberalne Evrope i potrebu njenog preporoda.

Barbarogenije-decivilizator Ljubomira Micića je roman o jednoj ideji koja je nazvana zenitizam, koja je u osnovi sadržala promenu čoveka i društva međuratnog razdoblja. Način delovanja zenitizma bio je stvaranje nacionalne kulture koja je tre-

⁷³ *Ibid.*, 49, 109.

⁷⁴ *Ibid.*, 88.

⁷⁵ *Ibid.*, 106.

⁷⁶ Micić je često davao Srbima mitološke osobine, ne samo smatrajući ih barbarogenijima, nego nalazeći ih recimo u Vendesima koji su osnovali Veneciju, pišući da je Aleksandar Makedonski čiji je vaspitač bio Arisotel bio Srbin. *Ibid.*, 74, 113.

balo da izvrši decivilizaciju Evrope tj. reformaciju njene posustale kulture izrodene u civilizaciju. Pojavljivanje zenitizma, koji je kao umetnički pravac stvarno postojao, kao 'junaka' romana lucidno je spajanje stvarnosti i književne fikcije. Roman je bio osmišljen kao manifest zenitizma u novom ruhu predstavljenom likovima - idejama koji su imali zadatak da prenesu poruke osnovne ideje zenitizma i njegovog inspiratora Ljubomira Micića.

Umetnički pokret zenitizam uklapao se u trend umetničkih pokreta međuratnog razdoblja objedinjenih imenom avangarda.⁷⁷ Zenitizam se kao avangardni pokret suprotstavljao tradiciji, ratu, civilizaciji kapitalizma i, shodno tome, nasuprot postavljao humanizam i bolje društvo. Bolje društvo bilo je zamišljeno kao društvo prosvetljenog duha, kao spiritokratija. Ljubomir Micić je hteo da stvori spiritokratiju uz pomoć pesničke revolucije, to jest apstrakcije prožete realnostima kojih nije bilo malo. Njegov roman i njegove pesme otkrivali su stvarnost pokrivajući je metaforama i personifikovanim likovima, a ponekad donoseći je potpuno ogoljenu. Stvaranje novog, umetničkog sveta kao sveta svih ljudi na zemlji bilo je ipak teško ostvariti pesmama koje su konkretizaciju mogle naći u revoluciji i stoga je Micić sa svojom pobunom hodao po opasnoj ivici izjednačavanja zenitizma i komunizma. Ipak, Micićeve pesme i tekstovi iz časopisa *Zenit* (1921–1926) i Micićev roman objavljen 1938. godine razlikuju se upravo u odnosu prema revoluciji. Doživевši zabranu časopisa i neprijatnosti zbog teksta koji je izjednačavao zenitizam i komunizam Micić je u romanu koristio svaku priliku da se uporno brani od „revolucija za tanjir supe više ili za dva umesto jednog parčeta hleba”. Čak je izbegao pominjanje svečoveka pretvarajući ga sasvim u Barbarogenija i raskidajući vezu sa slovenskim prostorom. Ako je Micić i idealizovao Istok i njegovu revoluciju, vreme tih ideala bilo je prošlo jer je revolucija bila potpuno otkrila svoje lice. Zenitizam je, zapravo, u romanu prikazan kao pokušaj stvaranja nacionalne tj. srpske kulture koja bi inicirala promenu društva i stvaranje novog humanizma. Njegov glavni zadatak u ovoj misiji bio je spas Evrope od civilizacije koja je bila progutala njenu kulturu. Ipak, Micićev svet fantazija isprepletan stvarnošću ostao je samo njegov svet u koji je tek ovoliko bilo moguće zaviriti a zenitizam jedna književno-umetnička epizoda o čijoj originalnosti bi valjalo prosuditi.

⁷⁷ Sličnosti i razlike sa drugim avangardnim pokretima mogu biti predmet posebnog razmatranja. Za primer navodimo poređenje sa futurizmom: kroz Barbarogenijevu pobunu, Micić je objasnio razlike između ova dva pokreta koje su bile nepremostive. Marinetijsve poeme nisu imale ničeg od zenitističke, opšteljudske pobune protiv nepravdi. S obzirom na to da je bliskost futurista i fašista bila izvesna i da je u njihovom međusobnom odnosu futurizam bio potčinjen, Micićeva optužba da je Marineti bio čuvar u fašističkom zatvoru sasvim je osnovana. Razlike između zenitizma i futurizma takođe su izvesne: generalno, zenitizam je na planu politike bio apstraktan, a futurizam konkretan. Sadržajnije, razlike su, i pored prividne sličnosti, sasvim uočljive. Najpre, Marineti je slavio rat kao jedinu higijenu sveta a Micić ga je prezirao želeći da ga više nikada ne bude. Zatim, Marineti je uzdizao mašinu kao božanstvo religije 'Novoga' a Micić Barbarogenija kao božanstvo zenitizma. Marineti je želeo novo carstvo mašine i velike industrije u vaskrsnutoj i obnovljenoj Italiji a Micić spiritokratiju sa Balkana prenetu širom sveta. Futurizam je društvo shvatao kao elitističko u pravom smislu te reči a za zenitizam su elita bili svi varvari sa Balkana...

*Summary***The Ideas of the Zenithist Movement in the Serbian Culture
- Ljubomir Micic and his Novel „Barbarogenius
Decivilizer”**

Ljubomir Micic, the founder and leader of *Zenitizm*, tried to resuscitate, by his novel *Barbarogenije decivilizator*, the ideas of this avant-garde movement, which has forbidden in 1926. Published in 1938, the novel has meaning a new *Zenitizm*' manifest.

The characters that appear in novel are the ideas of *Zenitizm* by themselves. They express scorn to the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenians as well as to the Europe. On their opinion, Europe shall be reforming because of permanent intellectual decadency.

The reformation of European civilization, on *Zenitizm*' opinion should start on Balkan and an advocate of this process must be *Barbarogenije*. The goal would be illuminate society and new humanism. However, they were not able to fight for the new society just with poems. Such kind of ideas made him very close to Marxism and socialist revolution. This was the main cause to forbid *Zenitizm* and for Micic' exile. However, Micic did not give up from *Zenitizm*; the main evidence is his novel. Once again he repeats *Zenitizm*' ideas but this time, i.e. in his novel, with much more cautions concerning the Marxism and socialist revolution.

MUZEJ KNEZA PAVLA – IZLAZAK BEOGRADA NA EVROPSKU KULTURNU SCENU

APSTRAKT: Međuratni period u Beogradu obeležile su ubrzana modernizacija i evropeizacija. Jedna od najznačajnijih institucija koja je doprinela izlasku Beograda na evropsku kulturnu scenu bio je Muzej kneza Pavla. Spoj nacionalne i evropske kulture načinio je od ovog muzeja značajnu kotu na mapi evropskih kulturnih institucija.

U prvim godinama posle Prvog svetskog rata, nekadašnja prestonica patrijarhalne Kraljevine Srbije, kao prestonica novostvorene multikulturalne, multietničke i multikonfesionalne države, Kraljevine SHS, nastojala je da zauzme ravnopravno mesto među evropskim prestonicama, modernizujući se i prihvatajući evropske modele života. Po formiranju nove države, politika državnog centralizma namenila je Beogradu, uz uobičajene prestoničke obaveze, i posebnu ulogu u stvaranju jedinstvenog kulturnog prostora. Iako je ta uloga podrazumevala brzu urbanizaciju i evropeizaciju, proces je, u sudaru s realnošću, tekao znatno sporije i skromnije nego u duhovnim ravnima. „Beograd u to vreme”, piše Mihajlo Petrov, „još nema stalnih izložbenih prostorija niti brojnije umetničke publike. Izložbe su retke i zavise od toga da li će se za njih naći mesta u kojoj školskoj sali, ili čak u hodniku.”¹ Težnje državnog centralizma u oblasti kulture bile su, dakle, i u tom periodu programski jasne i skoro dekretne, ali u raskoraku sa stvarnošću i materijalnim pretpostavkama za njihovu brzu i uspešnu realizaciju.

Snažno izražene pojedinačne, grupne, pa i opštedruštvene ambicije da glavni grad Kraljevine SHS, uz razvijanje političkih i ekonomskih veza sa ostalim evropskim gradovima, aktivno učestvuje i u međunarodnom umetničkom životu sudarale su se sa skoro nepremostivim preprekama. Bez utemeljenih ustanova i institucija kulture, što je minimalan uslov da neka sredina ima uočljiv kulturni profil, a s malo izgleda da ih, u nepovoljnim ekonomskim prilikama, brzo stekne, Beograd je, uprkos bujanju kulturnog života u sferama umetničkog stvaralaštva i na nivou ideja i inicijativa, naročito u prvim poratnim godinama, bio još daleko od onoga čemu je težio i što je, po stvaralačkim potencijalima i političkim naumima vlasti, nameravao i mogao da postigne.

¹ Predrag Marković, *Beograd i Evropa 1918–1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992, 178.

Najveći nedostatak osećao se u nepostojanju muzejskih zgrada i izložbenih prostora. Ovaj nedostatak mogao je biti tumačen i suštinskim nerazumevanjem pojma „muzej”, na šta je upozoravao Milan Kašanin: „Nije tako davno vreme kad je i na strani – ali kod nas naročito – reč muzej izazivala sliku nečeg starog, van života i budila sećanje na ogromnu kuću u kojoj je natrpana zbunjujuća količina svakojakih neobičnih i običnih stvari. Taj utisak je dolazio i od neobaveštenosti i od načina na koji su bili uređeni muzeji 19. veka”.² Problem nepostojanja muzeja i nerazumevanja značaja institucije muzeja pratio je i problem nedostatka umetničke publike: „Može se u Beogradu otvoriti bilo čija izložba, svaka se svrši na isti način: posetilaca bude malo, a kupaca nimalo. Ceo naš umetnički život kreće se u tom paradoksu, da ima slikara i vajara koji rade mnogo i dobro, a da nema ko da kupi njihove slike i skulpture. (...) Zašto? (...) Umetnost je za našeg čoveka još uvek nešto nepotrebno, nešto daleko i nevoljeno, gotovo nepojmljivo, čemu on ne poklanja ni vremena, ni misli, ni novca. Za tu pojavu nije dovoljno objašnjenje ‘nerazvijena, mala sredina’. Objašnjenje je u nedovoljnom umetničkom vaspitanju i u slaboj umetničkoj kulturi našeg sveta...”³

U takvim okolnostima stvaranje jakog nacionalnog, a evropskog muzeja, bilo je od presudnog značaja za formiranje i profila (jugoslovenske) nacije i profila grada, pogotovo ako se ima u vidu da je osnovni zadatak svakog muzeja da prosvetljuje i vaspitava društvo – u umetničkom, naučnom, društvenom i kulturno-istorijskom smislu.

I štampa je, tokom dvadesetih i tridesetih godina, često pokretala sve akutnije pitanje muzejske zgrade i stalnog galerijskog prostora u Beogradu, naglašavajući da je „za poslednjih nekoliko godina Beograd stekao raskošan Narodni univerzitet, Univerzitetu biblioteku, Umetnički paviljon, Ratnički dom, niz bankarskih palata, samo je još Narodni muzej prigušen u teskobnoj građevini”,⁴ i ističući da „svi veći svetski gradovi u kojima je umetnički život razvijen, imaju svoje naročite paviljone za izložbe, pa ih imaju i Zagreb i Ljubljana. Samo Beograd nema svoga paviljona.”⁵ Baveći se pitanjem muzejske zgrade i stalnog galerijskog prostora, štampa jeste lamentirala nad postojećim prilikama, uvlačeći u sfere kulture i neke političke note (isticanje boljih prilika u Zagrebu i Ljubljani nego u Beogradu), ali je i animirala najširu javnost u pozitivnom smeru.

Inicijative i angažman pojedinaca i grupa, delovanje štampe, saniranje ekonomskih i drugih posledica rata, višestruko okretanje ka Evropi, traganje za stalnim potvrdama prednosti jugoslovenstva, kojih je najviše bilo u kulturi, i postepeno stvaranje umetničke publike učinili su da se okolnosti ipak menjaju.

U relativno kratkom roku, Beograd je, pored Umetničkog paviljona „Cvijeta Zuzorić”, dobio i Muzej savremene umetnosti, smešten u Konaku kneginje Ljubice, koji je, posle realizacije odluke kralja Aleksandra iz 1933. godine da se Novi dvor

² M. Kašanin, *Umetničke kritike*, Beograd 1968, 257.

³ *Isto*, 30.

⁴ *Politika*, 6. novembar 1932.

⁵ *Politika*, 15. jul 1924.

ustupi za muzej i spajanja sa kolekcijom Historijsko-umetničkog muzeja, prerastao u Muzej kneza Pavla.

Glavna muzejska i izložbena institucija, Narodni muzej, ušao je u period posle Prvog svetskog rata sa mnogo i opštih i specifičnih problema koje je nosilo poratno vreme. U teškim godinama za Srbiju, muzej je delio sudbinu naroda; prolazio je kroz ratne nedaće, imao gubitke, borio se za sopstvenu afirmaciju. Pored ovih problema, izazvanih ratnim stradanjima, postojao je i permanentan problem nedostatka odgovarajuće zgrade. U Prvom svetskom ratu oštećena je zgrada na Studentskom trgu, koja je kasnije ustupljena Univerzitetu, a deo zbirke koji se pod okupacijom nalazio u zgradi Ministarstva privrede bio je opljačkan. U prvim posleratnim godinama tragalo se za rešenjem i tek 1922. za Muzej je iznajmljena zgrada u ulici Kneza Miloša 58, u porodičnoj kući političara Raše Miloševića, u kojoj je mogao da bude izložen samo manji broj eksponata. O potrebi Beograđana za muzejom svedoči činjenica da je za prvih četrdeset dana po otvaranju u novim uslovima (decembar 1922–februar 1923), iako u neadekvatnoj zgradi, Narodni muzej posetilo 1380 osoba.⁶

Uvidajući dalekosežne probleme sa nesagledivim posledicama koje je nosio status tadašnjeg Narodnog muzeja, Milan Kašanin je još 1926. pisao: „U celoj Srbiji postoji samo jedan muzej, u Beogradu, pa i taj jedan nema zgrade, ni podesnih dvorana, ni kataloga. Omladina se vodi u muzej retko i nesistematski, i njoj se onde ne drže predavanja. Bez preterivanja se može reći da se umetničkom vaspitanju omladine ne poklanja nikakva, ni najmanja pažnja. A što se u mladosti ne zavoli, posle se teško zavoli”.⁷

Pored delatnosti Narodnog muzeja (od 1930. nosi naziv Historijsko-umetnički muzej), koji je radio u prilično neregularnim uslovima, i delovanja Udruženja „Cvijeta Zuzorić”, značajan pomak u kulturnom životu Beograda napravljen je osnivanjem Muzeja savremene umetnosti. Ovaj Muzej bio je smešten u Konaku kneginje Ljubice, u Bogojavljenjskoj ulici 14. Konak je podignut 1838. i predstavljao je reprezentativnu zgradu iz doba kneza Miloša, sa originalnom fasadom, osvetljenim prostorijama, monumentalnim holovima sa stubovima od hrastovine, amamom, odžacima, dolapima... On je, dakle, nosio i raskošno pokazivao obeležja dragocenog objekta određene namene i određene epohe, ali ne i obeležja i funkcionalnost modernog muzejskog prostora. Iako je za ovu priliku renoviran, Konak je, uprkos novoj funkciji s proevropskim dimenzijama, ostao reprezent balkanskog neimarstva.

Osnivanje Muzeja savremene umetnosti bilo je, pre svega, vezano za ličnost kneza Pavla Karađorđevića. Pismo o njegovom osnivanju upućeno je iz Kancelarije kralja Aleksandra Karađorđevića ministru prosvete, 25. februara 1926: „Nj. Kr. Visočanstvo Knez Pavle prikupio je dosta slika čuvenijih stranih umetnika počev od 19. v. pa na ovamo i podneo Nj. V. Kralju predlog da se za te slike i ostale koje će prikupiti odredi podesna kuća, koja bi samim tim postala muzej, te bi se u nju mogli sta-

⁶ V. Popović, N. Jevremović, *Narodni muzej u Beogradu 1844–1994*, Beograd 1994, 21.

⁷ M. Kašanin, *Umetničke kritike*, 30.

viti neki predmeti, bilo slike bilo skulpture iz Narodnog muzeja, umetničkog odeljenja i inače, ali pazeći pri tom da se tom novom muzeju očuva čisto umetnički i moderni karakter. Izvešten o ovoj ideji gospodin Ministar finansija složio se da bi državna zgrada u Bogojavljenjskoj ulici, gde je smeštena škola gluvo-neme dece, bila najpodesnija za ovu svrhu”.⁸ Ovo pismo zavedeno je u Arhivi Ministarstva prosvete 2. marta 1926, a Pravila o uređenju Muzeja doneta su 3. januara 1928.⁹

Muzej savremene umetnosti svečano je otvoren 23. jula 1929.¹⁰ Osnovu Muzeja činila je privatna zbirka, poklon kneza Pavla, upotpunjena poklonima darodavaca i otkupima državnih institucija. O značaju Muzeja savremene umetnosti i Muzeja kneza Pavla i ulozi samog kneza Pavla u njihovom nastanku i delovanju pisao je i njegov tadašnji biograf Ivan Kvesić: „Još 1927. knez Pavle osnovao je Muzej savremene umetnosti tako reći iz ništa, a, postepeno, svojim bogatim poklonima, kao i po kojim skromnim doprinosom iz naroda, Nj. Kralj. Vis. Knez Pavle je za neznano vreme od sedam godina, stvorio *uglednu galeriju moderne evropske umetnosti u kojoj naša domaća, jugoslovenska umetnost čini živ i nepostidan deo* (kurziv R.V.). Tu zbirku Nj. Kr. Vis. Knez Pavle sjedinio je sa zbirkami dosadašnjeg Narodnog Muzeja. Svojim estetsko-naučnim duhom sređivanja, odabiranja i isticanja, on je udario glavnu osnovu ovom velikom Muzeju, a naročito probiranjem i sređivanjem na principima istinske muzeologije.”¹¹ I ovaj citat jedan je od pokazatelja opšte želje da se jugoslovenska umetnost, kao i jugoslovenska država, smatraju suštinskim delom Evrope kojoj se težilo, i kojoj se pripadalo.

Na želju kneza Pavla za stvaranjem velikog muzeja dodatno su, svakako, uticali sumorna beogradska stvarnost i težak položaj ljudi istinski okrenutih umetnosti i kulturi, o čemu svedoči njegovo pismo od 17. marta 1935. upućeno čuvenom istoričaru umetnosti Bernardu Berensonu: „Ne mislim da bi želja za posedovanjem slika bila tako velika ako bih živeo u velikom centru sa finim muzejima, ali u gradu kao što je ovaj, u kome su čudi istorije uništile svaki ostatak tradicije, čovek ponekad prosto umire za lepotom koju je stvorila ljudska ruka”.¹²

Uoči otvaranja Muzeja savremene umetnosti, i štampa je naglašavala ulogu kneza Pavla u njegovom osnivanju, nazivajući muzej već tada, Muzejem kneza Pavla, i podvlačeći presudan doprinos kneza Pavla formiranju njegove kolekcije („u muzeju će se naći oko 70 slika, lična svojina kneza Pavla”).¹³ Poznato je bilo da je knez Pavle u svojoj privatnoj kolekciji imao veliki broj umetničkih dela svetske vrednosti. U napisu iz *Politike* navodi se da je jedan od bisera njegove kolekcije svakako činio El Grekov *Laokon*, koji je pre toga dugo bio izložen u Nacionalnoj galeriji u Londonu, a pored

⁸ ASCG, 66-643-1068.

⁹ Irina Subotić, Milan Kašanin, „Evropska umetnost i časopis, Umetnički pregled”, *Zbornik Narodnog muzeja*, XVI/2, Beograd 1997,100.

¹⁰ *Politika*, 23. jul 1929.

¹¹ Ivan Kvesić, *Nj.Kr.Vis. Knez-namesnik Pavle*, Beograd 1936, 18.

¹² Nil Balfur, Sali Mekej, *Knez Pavle Karadordević*, Beograd 1990, 74.

¹³ *Politika*, 4. novembar 1928.

ovog remek-dela, njegovu kolekciju popunjavala su i dela Rubensa, Brojgela, Pusena, Ticijana, Gensboroa... Veliki deo kolekcije savremenih stranih i jugoslovenskih umetnika knez Pavle poklonio je prestoničkom muzeju, te je štampa naglašavala da je zbog njegovog velikog interesovanja za muzej i angažovanja oko muzeja, prirodno da prestonički muzej „dobije ime svoga ne samo Protektora, već i Stvaraoca i da se zove Muzej Kneza Pavla”.¹⁴

Knez Pavle Karađorđević je, pored mecenatske uloge i darivanja dela svoje kolekcije narodu, odigrao ključnu ulogu u formiranju Muzeja savremene umetnosti i Muzeja kneza Pavla, pre svega kao pravi poznavalac umetnosti i vrstan savetnik Milana Kašanina, inicijator mnogih likovnih događanja, čovek do čijeg se suda u umetnosti držalo i u evropskim umetničkim krugovima. Ono što je svakako udarilo pečat njegovom obrazovanju bio je odlazak na studije u Oksford, gde je na Christ Church College pohađao studije istorije, filozofije, umetnosti i muzike i stekao zvanje Master of Arts. Ovaj oksfordski đak, pasionirani kolekcionar, ličnost „potpuno određenog i prefinjenog ukusa, stečenog ne samo čitanjem i slušanjem, nego i stalnim posećivanjem svih evropskih galerija i izložaba”, imao je tu nesreću da se „našao pred komplikovanim i velikim zadacima koje mu je postavilo vreme u kome je živio. U vreme kriza, prožeto unutrašnjim sukobima i najavom bure koja je pretila celoj Evropi, na čelu Kraljevine Jugoslavije, kao namesnik, našao se Knez Pavle, umetnička duša”.¹⁵

Osvetljavajući estetske poglede i ukus kneza Pavla, Ivan Kvesić ističe njegovo naročito interesovanje za italijansku renesansu i za primenjenu umetnost, pre svega za porculan. Isti biograf navodi i da je knez Pavle lično vršio raspored i izbor umetničkih dela u Muzeju i dodaje: „Frankofil i anglofil u umetnosti, Knez Pavle je učinio Svoje Muzej izrazom Svoje lične umetničke kulture”.¹⁶ Kako to dobro primećuje Irina Subotić, njegov ukus je bio pokazatelj vladajućeg ukusa edvardijanskog vremena i društva, koji je, tek zajedno sa spremnošću Milana Kašanina da muzejske kolekcije dopuni delima moderne umetnosti, doveo do stvaranja istinski modernog i evropskog muzeja.¹⁷

Koliko je visoko bila cenjena ličnost kneza Pavla kao čoveka koji ima svestrano razumevanje za umetnost uopšte, najupečatljivije pokazuje činjenica da je bio izabran za prvog člana počasnog komiteta u Parizu u *Gazette des beaux arts*¹⁸ i da je taj izbor naišao na lep prijem i u evropskoj javnosti. U berlinskom časopisu *Weltkunst* je, recimo, naglašeno: „U svakom slučaju, može se smatrati značajna kulturno-istorijska pojava da knez jedne zemlje – koja u istorijsko-umetničkom pogledu, od srednjeg veka do novijeg doba nije imala vodeću ulogu u razvoju evropske umetnosti – iz svoje sopstvene inicijative, ulažući sve svoje moći i svojim ličnim, evropskim ukusom, stvara za

¹⁴ ASCG, 38-593-764, *Politika*, 15. januar 1936.

¹⁵ Ivan Kvesić, *Nj.Kr.Vis. Knez-namesnik Pavle*, 12.

¹⁶ *Isto*, 16.

¹⁷ I. Subotić, Milan Kašanin, *n.d.*, 101.

¹⁸ *Vreme*, 16. januar 1936.

svoj narod jednu zbirku umetničkih dela čiji značaj i danas prelazi nacionalne granice (...) Knez Pavle od Jugoslavije, dao je svom narodu, dao je Beogradu jedan muzej koji već danas ima evropski rang, baš po svojoj mešavini privatnog i muzejskog (...) Na taj način Knez Namesnik *ostvario je u ovom muzeju tačno tvrđenje da i balkanske zemlje imaju da ispune svoju evropsku misiju.*” (kurziv R.V.)¹⁹ Stav časopisa *Weltkunst* o evropskoj misiji balkanskih zemalja jedan je od prvih takvih javno formulisanih stavova u periodu posle Prvog svetskog rata i bio je, već tada, otvoren signal Evrope da na Balkan ne gleda samo kao na „bure baruta”, već da želi da ga integriše u svoje tokove.

Pored kneza Pavla Karađorđevića, na profil oba muzeja (Muzeja savremene umetnosti i Muzeja kneza Pavla) najsnažnije je uticao Milan Kašanin, koji je ukazom od 11. aprila 1935. postavljen za direktora Muzeja kneza Pavla. To postavljenje podstaklo je Todora Manojlovića da ukaže na to kako „mlađe kulturne snage” mogu da doprinesu razvoju kulturnog života, upućujući na preuzimanje ovog modela i u drugim kulturnim ustanovama koje „većinom, čame još pod olovnim pritiskom jedne zadrte i jalove gerontokratije”.²⁰

Muzej savremene umetnosti bio je koncipiran tako da su centralni deo činila dela jugoslovenskih umetnika, među kojima je dominiralo 45 skulptura Ivana Meštrovića (svi fragmenti Vidovdanskog hrama bili su sakupljeni na jednom mestu).²¹ Pored skulptura Meštrovića, na prvom spratu nalazile su se i skulpture Đorđa Jovanovića, Simeona Roksandića, Tome Rosandića, Petra Palavičinića, Sretena Stojanovića i Frana Kršinića. Prizemlje muzeja bilo je rezervisano sa jugoslovenske slikare druge polovine 19. veka (Novak Radonić, Steva Todorović, Đorđe Krstić, Paja Jovanović, Stevan Aleksić, Vlaho Bukovac...), impresioniste (Grohar, Jakopič, Vesel, Miličević, Nadežda Petrović, Milan Milovanović, Beta Vukanović, Dragomir Glišić...) i predstavnike modernog slikarstva (Branko Popović, Petar Dobrović, Jovan Bijelić, Marino Tartalja, Veljko Stanojević, Živorad Nastasijević, Ivan Radović, Zora Petrović, Sava Šumanović, Milivoj Uzelac, Moša Pijade, Vilko Gecan, Ignjat Job, Vasa Pomorišac). Mada je samo detalj, činjenica da se u postavci modernog slikarstva nalazilo i delo izrazitog, poznatog, proganjanog i tada već osuđivanog komunista Moše Pijade ukazuje na istinsku i autentičnu apsolutizaciju estetskog u određivanju profila Muzeja savremene umetnosti, i to upravo u godinama posle zavođenja šestojanuarske diktature, kada je upliv politike u sve oblasti, života bio u punom zamahu. Na spratu su se nalazila dela engleskih, francuskih, holandskih, ruskih, italijanskih i rumunskih majstora.²²

Najveći značaj ovog muzeja bio je upravo u tome što je prvi put pružio priliku Beograđanima da u svom gradu, u prestonici, stalno imaju pred sobom predstavnike savremenog domaćeg i evropskog slikarstva.

¹⁹ *Politika*, 22. jun 1939.

²⁰ Todor Manojlović, „Značaj Muzeja Kneza Pavla”, *BON*, br. 2, februar 1936, 182.

²¹ Sve Meštrovićeve skulpture su u zgradu Konaka kneginje Ljubice prenete iz Narodnog muzeja još 1927 – u njihovom postavljanju 1928. učestvovao je i sam Meštrović.

²² Milan Kašanin, *Umetničke kritike*, 140–142.

Uz dobru startnu osnovu Muzej savremene umetnosti stalno je i brižljivo dopunjavao svoju kolekciju – sredinom 1929. godine, 26 francuskih umetnika poklonilo je Muzeju 40 svojih radova.²³ U januaru 1930, inicijativom jugoslovenskog poslanstva u Parizu, Muzej je dobio priliku da otvori francusko odeljenje, koje je trebalo da čine 8 skulptura, 22 ulja i 24 gravire.²⁴ Sledeće, 1931. godine, Muzej je „zauzimanjem Nj.V. Kneza Pavla” dobio sliku *Posle kupanja*, Edgara Dega, a sa izložbe nemačke savremene umetnosti knez Pavle je za Muzej otkupio sliku *Sećanje na bal* Lovisa Korinta i *Mrtvu prirodu* Karla Hofera.²⁵ Iste godine, na svečan način u Muzeju je otvorena Holandska sekcija, koju su činile 42 slike holandskih majstora.²⁶

Prema podacima iz septembra 1932, u Muzeju savremene umetnosti se nalazilo 550 slika, od kojih je polovina bila domaćih autora, što je omogućavalo posetiocima ne samo da registruju već i da poredе domaće savremene umetnike i reprezentativne predstavnike modernog evropskog slikarstva.²⁷

Formiranje jednog ovakvog muzeja nužno je dovelo i do porasta broja posetilaca. Iz izveštaja o radu iz 1930. vidi se da je za nepunu godinu dana kroz Muzej prošlo 15.000 posetilaca, a sledeće godine štampa beleži da je za prve dve godine Muzej obišlo više od 30000 posetilaca.²⁸ U periodu u kome se tek formirala prava i zahtevna beogradska umetnička publika, za prve tri godine rada Muzeja savremene umetnosti kroz njega je prošlo oko 40.000 Beograđana i gostiju glavnog grada.

I država je dosta učinila za umetnost u dvadesetim i tridesetim godinama. Ministarstvo prosvete je otkupilo više stotina umetničkih dela, čija je materijalna vrednost iznosila nekoliko miliona dinara. Već tada, Milan Kašanić je radio na stvaranju jake kolekcije, što se vidi iz njegovog pisma ministru prosvete: „Uz radove svih najboljih jugoslovenskih umetnika, muzej ima i kolekciju inostranih, među kojima se ističe zbirka engleskih i ruskih slikara. Ono čega muzej nema to su dela francuskih umetnika, a oni danas, neosporno, nose prvenstvo u svetu...”. Tom prilikom Kašanić je tražio 120-150.000 franaka za nabavku umetničkih dela, a dobio 90.000, što svedoči o spremnosti Ministarstva prosvete da pomogne jednu agilnu kulturnu instituciju.²⁹ Od velikog je značaja što su, tokom celog svog postojanja, i Muzej savremene umetnosti i Muzej kneza Pavla nailazili na razumevanje i finansijsku podršku države za upotpunjavanje svojih kolekcija.

Vremenom su sa ambicijama idejnih tvoraca muzeja rasle i državne ambicije, što se vidi iz izveštaja Opšteg odeljenja Ministarstva prosvete iz jula 1931: „Podizanjem muzejskih zgrada omogućile bi se stalne izložbe svih objekata, koji bi zaista dostojno prikazali našu državu i koji bi bili verno ogledalo narodne kulture, jer dobro uređeni

²³ Lj. Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, III*, Beograd 1997, 200.

²⁴ *Politika*, 10. januar 1930.

²⁵ ASCG, 38-593-764.

²⁶ *Vreme*, 3. oktobar 1931.

²⁷ ASCG, 38-593-764, *Politika*, 7. septembar 1932.

²⁸ *Politika*, 9. avgust 1931.

²⁹ ASCG, 66-321-540.

muzeji su najvažniji uslov i najčvršća podloga za razvoj narodne umetnosti. Mi nismo više *ni mala zemlja, niti nepoznat narod* (kurziv R.V.). Stranci pokazuju veliko interesovanje za nas, posećuju u velikom broju našu zemlju, te bi im trebalo valjano pokazati, u samoj zemlji, šta sve ona ima”.³⁰ Upravo iz ovog izveštaja naslućuje se potreba nekada „male zemlje i nepoznatog naroda” da izađe na evropsku kulturnu scenu.

Kako je vremenom zgrada Muzeja savremene umetnosti postala mala, a Historijsko-umetnički muzej plaćao veliku kiriju u privatnoj, nepodesnoj kući za prestonički muzej, otvorilo se pitanje podizanja nove zgrade za muzejske potrebe. Zbog loše ekonomske situacije nije bilo moguće graditi novu zgradu, iako su to bile prvobitne ambicije, te je Aleksandar Karađorević 1933. odlučio da „daruje” narodu zgradu Novog dvora za potrebe prestoničkog muzeja.

Darovanjem Novog dvora Beogradu, kralj Aleksandar je stvorio mogućnost za izučavanje nacionalnog blaga, a knez Pavle mu je, zajedno sa Milanom Kašaninom, dao savremenu i evropsku dimenziju. Ovim „darivanjem” kraljevskog dvora i kolekcije vladara vladajuće dinastije, Muzej kneza Pavla je možda trebalo da sledi primer Luvra, s čijim osnivanjem su javni muzeji postali jedan od sinonima moćnih država. Posle Francuske revolucije Luvr je bio primer prerastanja kraljevske kolekcije u javni, nacionalni muzej.³¹ Primer Luvra je ubrzo postao arhetip evropskih javnih muzeja – mnoge kraljevske kolekcije su ušle u javne kolekcije i postale temelj javnih muzeja (muzeji u Drezdenu, Beču, Madridu, Napulju, Milanu, Amsterdamu) i kakva god da im je bila forma, do polovine 19. veka skoro svaka velika zapadnoevropska prestonica imala je jednu takvu instituciju.³²

Radovi na prepravci zgrade Novog dvora trajali su od juna 1934. do kraja 1935. godine. Kuća je bila nasleđena kao dvor i kraljevske odaje trebalo je preudeliti koliko su to zahtevale potrebe i principi savremene muzeologije. Tokom radova, nov muzej suočio se i sa mnogim tehničkim problemima koji su produžili sređivanje i postavljanje zbirke – trebalo je naručiti preko sto vitrina, popraviti ili restaurisati nekoliko stotina ramova za slike i izraditi nekoliko hiljada natpisa za izložbene predmete.³³ Još pre nego što je adaptacija zgrade okončana, pristupilo se useljavanju i raspoređivanju materijala. Obrisi buduće postavke videli su se već u novembru 1934, kada su u zgradu useljeni predmeti iz Historijsko-umetničkog muzeja, kome je otkazana kirija u zgradi u Ulici kneza Miloša, i kada su u prizemlje zgrade smešteni praiistorijski, antički i srednjovekovni objekti. Na prvom spratu predviđene su bile prostorije za galeriju istorijskih portreta i sobe istorijskih ličnosti iz prve polovine 19. veka i za slike iz nacionalne

³⁰ ASCG, 66-381-618.

³¹ Francuska revolucionarna vlada je nacionalizovala 1793. kraljevsku umetničku kolekciju i proglasila Luvr javnom institucijom. Transformacija palate (dvora) u javno dobro dostupno svima, učinila je da muzej bude i demonstracija moći države i obaveze države da svim građanima umetnost učini dostupnom.

³² C. Duncan, „From Princely Gallery to Public Art Museum”, *Representing the Nation: A Reader. Histories, Heritage and Museums*, 314.

³³ ASCG, 38-593-764, *Politika*, 15. januar 1936.

istorije, kao i za slike i skulpture 19. veka, dok je drugi sprat bio predviđen za dela savremene umetnosti.³⁴

Za vreme adaptiranja Novog dvora, muzeju su sa mnogih strana stizali dragoceni pokloni, naročito iz oblasti savremenog slikarstva. Knez Pavle je poklonio sve slike i skulpture koje je otkupio na Prolećnoj izložbi u maju 1935. Dobijen je jedan pejzaž Derena i dve slike engleskog slikara Sikerta. Lični prijatelj kneza Pavla, pariski lekar Žorž Vio, jedan od čuvenih pariskih kolekcionara, poklonio je jednu Gogenovu *Tahićanku*, a gospođa Čester-Biti iz Londona poklonila je Stirovu sliku. Među poklonima muzeju našla se i jedna Renoarova slika, a u muzeju se već nalazila zbirka od dvadesetak najboljih belgijskih slikara, takođe dar muzeju.³⁵

Dan otvaranja Muzeja kneza Pavla, 18. januar 1936, ostao je zabeležen kao značajan datum u kulturnoj istoriji Beograda i Kraljevine Jugoslavije. Kako je pisao Todor Manojlović, „Dobili smo, najzad, *jedan muzej evropskog stila* (kurziv R. V.), u kome su sa ljubavlju, otmenim ukusom i u jednom do sada još neviđenom obilju sabrani spomenici i svedočanstva naše istorije i naše kulture, jedan pravi reprezentativni muzej naše zemlje koji, u jednom uglednom, bogatom i raznolikom nizu umetničkih dela i istorijskih starina, pruža jednu veoma živu i impozantnu sliku, evokaciju vekovnog kulturnog i umetničko-stvaralačkog podviga naše nacije, kao i njenih raznih preteča iz antičkog, pa sve do preistorijskog, odnosno, preistorijskih doba – čiji nam tmuri ostatci predočavaju, ili barem nagoveštavaju, one drevne temelje, na kojima je, kasnije, naš narod uzeo da gradi dalje.”³⁶

Čin otvaranja Muzeja kneza Pavla bio je svečan, uz prisustvo kraljevskih namjesnika, Vlade, predstavnika Narodne skupštine, diplomatskog kora, izaslanika kulturnih ustanova i društava, novinara i više od 200 uglednih zvanica iz sveta umetnosti i nauke... O broju zvanica svedoči i činjenica da su one čitav sat pre svečanosti počele da pristižu na prvi sprat muzeja, gde je, u holu s galerijom ustanika i „kulturnih pregalaca Srbije devetnaestog veka”, trebalo da se izvrši svečani čin otvaranja.³⁷

Pozdravne govore, u velikom holu ispred Karađorđeve sobe, održali su ministar prosvete Dobrivoje Stošović i idejni tvorac muzeja, knez Pavle. U svom govoru, knez Pavle je naglasio: „Nadam se da će Beograđani sa ponosom i pijetetom posmatrati relikvije naše teške istorije i iz njih crpeti ljubav, tradicije i nauk za budućnost. Svaka

³⁴ M. Kašanin, „Muzej kneza Pavla”, *Jugoslovenski istorijski časopis*, god. II, sv. 1-4, Ljubljana–Zagreb–Beograd 1936, 422.

³⁵ ASCG, 38-593-764, *Politika*, 15. januar 1936.

³⁶ Todor Manojlović, n. d., 181.

³⁷ Štampa je gledala da spiskom zvanica ukaže na značaj otvaranja Muzeja kneza Pavla. Među prisutnima su bili načelnik Glavnog generalštaba general Ljubomir Marić, komandant Beograda general Vojislav Tomić, guverner kralja Petra II Jeremija Tomić, počasni adutant Nj. V. kralja general Milan Ječmenić, predsednik Opštine g. Vlada Ilić, upravnik grada Beograda g. Milan Aćimović, pomoćnik ministra inostranih poslova g. Vladislav Martinac, pomoćnik ministra prosvete g. Đoka Kovačević, predsednik SKA dr Bogdan Gavrilović, rektor Univerziteta dr Vladimir Čorović, umetnici Ljuba Ivanović, Toma Rosandić, Đorđe Jovanović, Sreten Stojanović, Branislav Nušić, Milan Rakić, Veljko Petrović, Isidora Sekulić, Milan Grol... a svečanosti su prisustvovali i predstavnici muzeja iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Splita, Skoplja, Cetinja i Maribora.

stopa je bila krvlju natopljena, i naša je dužnost da se setimo gigantskih napora koji je sada krunisan uspehom. Na nama je da to veliko i krasno delo sačuvamo. Retki ostaci naših prvih i slavni nacionalnih neimara Nemanjića nalaze se u prizemlju. Na prvom spratu samo jedna otvorena vrata odvajaju Karađorđevu sobu od Miloševe – napore jedne i druge dinastije za dobro i veličinu Otadžbine. Drugi sprat je posvećen modernoj umetnosti, i ja se nadam da će koristiti našim mladim umetnicima kod kojih nalazimo na toliko dara”.³⁸ Zemlje u razvoju i usponu često podvlače značaj muzeja kao sredstva širenja i formiranja nacionalne svesti i nacionalne kulture, ali je knez Pavle ovde otišao i korak dalje, pozivajući se na državni kontinuitet – od Nemanjića, preko Obrenovića i Karađorđevića, uz logičan sled koji, u slučaju Muzeja kneza Pavla, preko moderne umetnosti vodi u modernu Evropu. Po završetku govora, knez-namesnik je, zajedno sa kraljevskim namesnicima, ušao prvo u Karađorđevu salu, pred kojom je stajao i za vreme svečanosti, odakle je ušao u salu Obrenovića, ukazujući, jasno a dostojanstveno, na značaj obe dinastije za razvoj srpske, a potom i jugoslovenske države.³⁹

Da je otvaranje ovog muzeja zapaženo i u Evropi, svedoči pisanje vodećih svet-skih medija – *La République, Le Figaro, Le Temps, Weltkunst...* Iako su ovi mediji prvenstveno naglašavali ulogu kneza-namesnika u poduhvatu, vidno su isticali i kvalitet muzejskih eksponata i njihovu modernističku i evropsku usmerenost.

U nedostatku štampanog kataloga u trenutku otvaranja Muzeja, *Politika* je dala detaljan opis postavke: „Kada se sa ulice Kralja Milana uđe kroz veliku kapiju Novog Dvora, već u dvorištu se nailazi na zbirku kamenih spomenika, najviše iz grčkog i rimskog vremena, sa područja naše Kraljevine. ... U samom prizemlju, u holu, odmah se sreće arhitektonska plastika u mramoru, koja potiče iz Stobija, našeg najvećeg arheološkog nalazišta. ... U dvoranama prizemlja nalaze se skupljene sve arheološke zbirke iz praistorije, grčkog i rimskog doba, Vizantije i srpskog srednjeg veka, i to skupljene isključivo na našoj teritoriji.”⁴⁰ Zanimljiv je, u stvaranju stalne postavke, bio i odnos prema novijoj nacionalnoj istoriji – na prvom spratu bila su izložena dela slikara iz 18. i početka 19. veka. Iako su mnogi predmeti, naročito oni smešteni na prvom spratu, činili postavku Historijsko-umetničkog muzeja, tek su otvaranjem Muzeja kneza Pavla plasirani na nov način, dobili, kako je pisao Todor Manojlović, „čar novosti i neviđenog” i tu su se činili „efektnije, interesantnije i lepše no nekada”.⁴¹ U centralnoj dvorani na prvom spratu, sačuvani su istorijski predmeti vezani za dinastiju Karađorđevića – Karađorđev portret, njegovo odelo, oružje, portret njegove žene Jelene i još nekoliko slika i objekata vezanih za potonje članove dinastije. Iz ove dvorane, kroz odaju Obrenovića, dolazilo se u „reprezentativnu istorijsku dvoranu”, sa slikama *Krunisanje cara Dušana* Paje Jovanovića i *Odlazak Rastka Nemanjića u manastir* Steve Todorovića, gde su se čuvali kruna, plašt i ostali krunidbeni znaci kralja Petra I Karađorđevića. Iza

³⁸ *Politika*, 19. januar 1936.

³⁹ *Isto.*

⁴⁰ *Politika*, 20. januar 1936.

⁴¹ Todor Manojlović, n. d., 182.

ovih dvorana nalazila se soba Vuka Karadžića, sa nekoliko njegovih i porodičnih portreta i drugih kućnih predmeta. Na ovom spratu nalazile su se još i dvorane u kojima su bili predstavljeni jugoslovenski slikari s početka 20. veka.⁴² Ovaj sprat je, zapravo, predstavljao osnovu nacionalne umetnosti, koju je tek trebalo staviti u evropski okvir, što je učinjeno na drugom spratu.

Drugi, moderni i „evropski” sprat Muzeja, bio je, po svedočenju Milana Kašanina, naročita tvorevina kneza Pavla – tu se nalazila ugledna i bogata galerija domaćih i svetskih savremenih likovnih umetnika. U prostranom vestibulu postavljeni su „najbolji i najsnažniji radovi” Ivana Meštrovića: kipovi za Vidovdanski hram i iz Kosovske epopeje, a sa njima i skulpture Tome Rosandića i drugih jugoslovenskih savremenih vajara. Dominacija Meštrovićevih skulptura bila je dokaz o jugoslovenskoj orijentaciji Muzeja, jer je Meštrović, najautentičniji jugoslovenski umetnik, predstavljao jedan od simbola rađanja nove jugoslovenske države. Međutim, kao što je centralni prostor na drugom spratu Muzeja, posvećen Meštroviću, bio dokaz uspona jugoslovenstva, tako je i njegovo odsustvo sa otvaranja ukazivalo na moguću sudbinu jugoslovenske države i bilo je upečatljiv primer uspona i pada jedne ideje. U ostalim dvoranama bile su smeštene kolekcije domaćih i stranih slikara, za koje je zabeleženo da bi „mogle da služe na diku i ponos ma kojoj velikoj evropskoj galeriji”.⁴³ I po ocenama Milana Kašanina, Jugoslovenska zbirka Muzeja kneza Pavla bila je najpotpunija i najprobranija u državi, a zbirka inostranih umetničkih dela najbogatija i najraznovrsnija na jugoistoku Evrope.⁴⁴

I u medijima, i u kritičarskim beleškama i sećanjima savremenika, ipak je najveću pažnju privlačilo savremeno evropsko slikarstvo, koje je bilo izloženo na celom drugom spratu, „iz razloga umetničkih i razloga vaspitnih”, a koje su činili predstavnici savremene umetnosti Francuske, Engleske, Nemačke, Rusije, Holandije, Belgije, Rumunije, Mađarske i Bugarske. Uvidom u dela savremenih evropskih slikara, posetioci Muzeja kneza Pavla mogli su da vrednuju domaću umetnost i da je porede sa evropskom, ali su imali i mogućnost međusobnog poređenja moderne evropske umetničke produkcije.

Ovakva kolekcija, kao i otvaranje jedne ovakve institucije, privukli su pažnju najšire javnosti. Zanimljivo je pratiti kako je protekao prvi zvanični radni dan Muzeja kneza Pavla, 19. januar 1936, kada je on otvorio vrata posetiocima. Samo u prvom danu, prema pisanju štampe, Muzej je obišlo oko 20.000 posetilaca, i ta poseta zabeležena je kao „verovatno rekordna i kod nas i u ostalom svetu”. Pre nego što je muzej bio otvoren za posetioce, pred kapijom Novog dvora skupila se masa „građana, školske dece i seljaka”.⁴⁵ *Politika* je naglašavala ulogu „malog čoveka” u otvaranju jedne

⁴² *Politika*, 20. januar 1936.

⁴³ Todor Manojlović, *n. d.*, 182.

⁴⁴ M. Kašanin, *Muzej kneza Pavla: Moderna umetnost*, Beograd 1938, V.

⁴⁵ *Politika*, 20. januar 1936.

ovakve institucije, navodeći primer jednog Crnogorca iz Morače, Jovana Vujisića, „visokog i naočitog”, koji se našao prvi u redu za ulazak u muzej i starao se da u gomili napravi red i pojasni značaj muzeja, uz objašnjenje da je samim tim što je „Blaženo-počivši Kralj živeo u Novom Dvoru, zgrada muzeja za njih svetinja”.⁴⁶ S obzirom na to da su u međuratnom periodu, po pisanju štampe, umetnost i kultura bili rezervisani mahom za elitu, ne čudi naglašavanje „naočitog Crnogorca”, kao ni potenciranje svih društvenih slojeva koji su čekali u redu za kulturu, a koje su činili „činovnici, oficiri, trgovci i zanatlije, radnici, služavke, prodavci novina. Bilo je mnogo naroda sa sela, s ove i s one strane Dunava i Save”. Ova „žed za kulturom” učinila je da je do zatvaranja Muzeja tog prvog dana „kroz muzej ključala reka naroda zakrčujući često stepenice toliko, da se nije moglo kretati ni gore ni dole” uz pohvalu posetilaca: „Svemu tome svetu može da služi na čast što se ponašao izvanredno kulturno, i da je stvari razgledao sa interesovanjem i razumevanjem”.⁴⁷ Ipak, bez obzira na želju *Politike* da „uzdigne” narod i da ljubav prema umetnosti prikaže kao suštinsku i unutrašnju potrebu, ostaje činjenica da se ta publika prvenstveno zanimala za istorijski deo muzeja u prizemlju i na prvom spratu, a da je savremena umetnost za „malog čoveka” još uvek predstavljala nešto strano i nešto čemu se tek trebalo učiti i na šta se tek trebalo privikavati.

Prvi radni dan Muzeja bio je pouzdan znak njegove dobre posećenosti. U prvih mesec dana kroz Muzej kneza Pavla prošlo je oko 50.000 ljudi, a samo nedeljom, kada je ulaz bio slobodan, beležena je poseta od oko 5000 ljudi.⁴⁸ Kada je broj posetilaca prešao milion, Milan Kašanin mogao je da zaključi: „Ja se zbilja nadam da danas kod nas ceo svet vidi da muzej nije kuća za sakupljanje starudija i sinekuru naučnih moljaca, nego da on predstavlja živu i aktivnu instituciju sa mnogostrukim zadacima u cilju nacionalnog, umetničkog, istoriskog, kulturnog i estetskog vaspitanja svih narodnih slojeva.”⁴⁹

Za sve vreme postojanja, muzejske zbirke su stalno popunjavane poklonima i kupovinama. Najviše poklona muzeju učinio je knez Pavle. Kupovine su vršene i u zemlji i u inostranstvu. Skoro sve slike domaćih savremenih umetnika poklonili su kralj Aleksandar I, knez Pavle, ili Ministarstvo prosvete. Do svoje smrti, kralj Aleksandar je svake godine sa Prolećnih izložbi otkupljivao dela u vrednosti od 100.000 dinara, a tu tradiciju je posle njegove smrti nastavio i knez Pavle.⁵⁰ Pored poklona vladara, Muzej je izdašno pomagan i od države. Od značajnih kupovina, Ministarstvo prosvete je 1933. odobrilo 20.000 franaka za kupovinu slike Anri Matisa i 80.000 dinara za kupovinu slika Majole, Ruoa i De Segonzaka 1934.⁵¹ Ministarstvo je imalo

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ *Pravda*, 22. februar 1936. Poređenja radi, današnji Narodni muzej beleži godišnju posetu od oko 40.000 posetilaca.

⁴⁹ Arhiv Narodnog muzeja, fond Muzej kneza Pavla (MKP), Milan Kašanin Ministarstvu prosvete i vera, 30. jun 1943.

⁵⁰ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP, 30. januar 1942.

⁵¹ ASCG, 66-570-906.

razumevanja i za potrebe stručnog usavršavanja, te je tako, posle odluke o osnivanju, odnosno o spajanju muzeja, odobrilo sredstva Dragiši Brašovanu i Milanu Kašaninu da otputuju u Beč, Prag, Berlin, Minhen i Pariz radi stručnog proučavanja uređenja tamošnjih muzeja.⁵² Zahvaljujući prihodu od prodatih ulaznica, Muzej je 1937. godine uspeo da kupi *Ženski portret* Tuluz-Lотрека, a 1939. kupljena je *Katedrala* Kloda Monea.⁵³

Osim javnih zbirki, Muzej je imao i specijalna odeljenja – biblioteku, laboratorije, radionice i fotografski atelje. Sledeći trendove vodećih evropskih muzeja tog doba, i Muzej kneza Pavla omogućavao je svojim posetiocima da nabave razglednice sa reprodukcijama najznačajnijih eksponata, dok je naučnicima na raspolaganju bila fotoarhiva, koja je obuhvatala ne samo izložene predmete, nego i značajne kulturno-istorijske spomenike koji su se nalazili van muzeja.⁵⁴ Istovremeno, Muzej je, nastavivši tradiciju Historijsko-umetničkog muzeja, nastavio arheološka iskopavanja. Ubrzo po otvaranju štampan je i *Katalog Muzeja kneza Pavla*, posvećen modernoj umetnosti (dvojezično, na srpsko-hrvatskom i francuskom), čije objavljivanje je ukazivalo na suštinsko razumevanje potreba posetilaca: „Posete muzejima su vremenski ograničene i svedene na čisto posmatranje; posetilac kad dođe kući, ne može jasno imati pred očima ono što je video, kao što ne može u muzeju saznati o delu i umetniku sve što bi želeo iz kratkih potpisa ispod objekata”. Uz pomoć ovog kataloga, posetioci su mogli da se upoznaju sa glavnim imenima i delima srpske i jugoslovenske umetnosti od druge polovine 19. veka, a značajna pažnja posvećena je i stranim umetnicima čija su se dela našla u zbirci Muzeja, uz naglašavanje reprezentativnosti strane kolekcije: „Inostranim slikarima i vajarima dato je u katalogu isto toliko mesta koliko i jugoslovenskim umetnicima, već i stoga što toliko raznovrsnih njihovih radova *nema nijedan drugi muzej na jugoistoku Evrope*”.⁵⁵ Izdavanje časopisa *Umetnički pregled*, koji se izdavao koncepcijom, izborom saradnika i izgledom, od oktobra 1937. godine označilo je jednu od bitnih delatnosti Muzeja kneza Pavla.

U najznačajnije delatnosti ovog Muzeja spadaju međunarodne izložbe i kao veliki kulturni događaji, ali i kao osmišljeni informativni i dragoceni edukativni naponi. Održano ih je sedam – dve izložbe francuske umetnosti, danska, poljska, turska, italijanska i izložba nemačkih knjiga.

Uz sagledavanje kulturološkog uticaja ovih manifestacija na Beograd, one su zanimljive i za razumevanje šireg političkog konteksta u kojima su održavane, jer su kulturni kontakti u tim burnim godinama nužno delili sudbinu političkih veza Kraljevine Jugoslavije.

⁵² ASCG, 66-570-906.

⁵³ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP.

⁵⁴ M. Kašanin, „Muzej kneza Pavla”, 429.

⁵⁵ R, Katalog Muzeja Kneza Pavla, *Umetnički pregled*, knj. I, sv. 13, Muzej Kneza Pavla, Beograd 1937–38, 414.

Od sedam međunarodnih izložbi održanih u Muzeju kneza Pavla, tri su bile od velikog značaja ne samo za Beograd, već i za državu i čitav region – *Izložba modernog francuskog slikarstva* (1936), izložba *Italijanski portret kroz vekove* (1938) i izložba *Sto godina francuskog slikarstva – od Davida do Sezana* (1939).

Dve francuske izložbe važan su pokazatelj značaja i popularnosti francuske savremene umetnosti na našim prostorima, ali i potvrda čvrstih političkih veza Kraljevine Jugoslavije i Francuske.

Još tokom Prvog svetskog rata došlo je do to intenzivnog približavanja srpske/jugoslovenske kulture sa francuskom kulturom. Po završetku rata, kada su se mnogi umetnici vratili iz Francuske, noseći sa sobom njen dah, francuski uticaj postao je sveprisutan u Beogradu – u modi, umetnosti, zabavi, načinu života. Pariz je, kao intelektualna i umetnička prestonica Evrope, privlačio umetnike iz celog sveta, te je tako i veliki broj naših umetnika pokušavao da se tamo ostvari ili da ono viđeno u Parizu donese u Beograd. Što se političkih veza tiče, Francuska je bila ratni saveznik, garant evropskih mirovnih ugovora i državnih granica, čuvar evropske kolektivne bezbednosti i poretka, idejni tvorac i organizator „versajskog” sistema, evropski pobednik i moćni zaštitnik.⁵⁶ Kraljevina Jugoslavija i Francuska su 1927. zaključile sporazum o prijateljstvu i taj sporazum je više od jedne decenije bio glavni oslonac jugoslovenske spoljne politike.

Posle izložbi francuske umetnosti održanih u organizaciji „Cvijete Zuzorić”,⁵⁷ priliku da vidi potpuniju izložbu savremene francuske umetnosti Beograd je, međutim, dobio tek 1936 (14. maj–14. jun), kada je u Muzeju kneza Pavla otvorena *Izložba savremenih francuskih slikara*. Na izložbi je predstavljena reprezentativna kolekcija od 109 dela jedanaestorice savremenih pariskih majstora, „čiji su rad, primer i koncepcija modernog slikarstva pobedili i postali merodavni ne samo za Francusku, već i za ceo civilizovani svet, za svuda gde se stremlje za emancipacijom, za oslobođenjem od šturih, mrtvih tradicija i za svežim, čistim, ideološki nepomućenim modernim umetničkim stvaranjem.”⁵⁸ Tih jedanaest „veličanstvenih” bili su Pjer Bonar, Žorž Brak, Eduard Vijar, Andre Deren, Mari Loransen, Anri Matis, Amadeo Modiljani, Pablo Pikaso, Žorž Ruo, Dinsaj de Segonzak i Moris Utriljo. Kako je primetio Todor Manojlović, „Mi, najzad, ne čitamo više njihova imena samo štampana, po novinama, časopisima, katalozima ili knjigama, ispod neke tmure male reprodukcije, već, eto, svečano ispisana, hitrim i autentičnim potezom kičice, u uglu njihovih dragocenih platana čije nam žarke, raskošne boje, smeje, poletne linije i čudne figuracije sugestivno kazuju duh i tajnu modernog živopisa.”⁵⁹ I zaista, na ovoj izložbi našla su se dela koja su obeležila istoriju slikarstva prve polovine XX veka – „kubističke mrtve prirode Žorža Braka, plamteće kolorističke vizije Pikasa, kroz čije se smeje kompozicije utvarno priviđaju

⁵⁶ Lj. Dimić, *n. d.*, 186.

⁵⁷ R. Vučetić-Mladenović, *Evropa na Kalemegdanu*, Beograd 2003, 61–67.

⁵⁸ T. Manojlović, „Izložba francuskih slikara u Muzeju Kneza Pavla”, *BON*, br. 6–7, jun 1936, 536.

⁵⁹ *Isto*.

ženske glave, grudi i razne druge forme i fragmenti tela; impresionistički kolorizam Vijara, divni vitki ženski aktovi Modiljanija, kao i njegov čuveni *Dečak sa kačketom*, Matisov *Otvoren prozor*, *Spavačica*, *Naga žena s leđa*, nekoliko gizdavih, bleštavih enterijera, sa finim mondenskim figurama od Vijara; žarka i tanano trepereća platna Bonara, varoški motivi Utrilja, buket *Poljskog cveća* Derena, koketne i nostalgичne lepote Marije Loransen, impresionističke prirode Segonzaka...⁶⁰

Sledeću, najveću i poslednju veliku prezentaciju francuskog slikarstva u međuratnom periodu Beograd je mogao da vidi na izložbi *Sto godina francuskog slikarstva – od Davida do Sezana* (18. mart – 24. april 1939), koja je svečano otvorena 18. marta 1939. u Muzeju kneza Pavla. Po mnogim procenama radilo se o do tada najreprezentativnijoj i najvećoj izložbi francuskog slikarstva XIX veka priređenoj u inostranstvu.⁶¹

Pored više puta pokazane naklonosti prema francuskoj umetnosti tokom međuratnog perioda, ova izložba imala je i političku dimenziju. U britanskim izveštajima ocenjeno je da, posle smrti kralja Aleksandra, francuski uticaji u Kraljevini Jugoslaviji slabe. U nadi da se opadanje francuskog kulturnog i političkog uticaja može zaustaviti, započeo je intenzivan rad propagandnih centara, a vrhunac kulturne saradnje predstavljala je upravo izložba *Sto godina francuskog slikarstva*. Njena organizacija u Kraljevini Jugoslaviji u samo predvečerje Drugog svetskog rata sigurno nije imala isključivo kulturnu namenu, već i izrazit politički i propagandni značaj.⁶²

Ovu izložbu organizovalo je, pod visokim pokroviteljstvom kneza Pavla i predsednika Francuske Alberta Lebrena, Francusko udruženje za umetničku akciju. Posvećena francuskom slikarstvu XIX veka, izložba je ispunila svih 19 dvorana na drugom spratu Muzeja kneza Pavla i na njoj je bilo izloženo 116 slika i 52 crteža koje su, za ovu priliku, ustupili muzeji u Parizu (20 slika ustupio je Luvr), Versaju, Bordou, Dižonu, Amsterdamu, Budimpešti i Zagrebu, kao i najpoznatiji privatni kolekcionari iz Pariza, Londona, Budimpešte i Harlema. Na izložbi su predstavljena dela najznačajnijih francuskih slikara XIX veka.⁶³ Tu su se našli svetski poznati radovi – *Portret g. Serizija* i *Portret ge Serizija* Davida, *Karabinier* Žerikoa, *Autoportret* i *Čiča Tangij* Van Goga, *Kupačica* Engra, *Put za Aras* Koroa, *Potok u šumi* i *Naga žena* Kurbea, *Portret Emila Zole* i *Portret umetnikovih roditelja* Manea, *Regate u Aržanteju* Monea, *Bara* Piaroa, *Portet Žorža Antonija* Pridona, *Žena koja čita* i *Kupačica* Renoara, *Luk i boca* Sezana.⁶⁴

⁶⁰ *Isto*, 536–537.

⁶¹ Lj. Dimić, *n. d.*, 201.

⁶² *Isto*, 204.

⁶³ U pitanju su bila dela Budena, Gogena, Van Goga, Groa, Davida, Dega, Delakroa, Dobinija, Domijea, Žerara, Žerikoa, Engra, Loroa, Kurbea, Lepina, Manea, Milea, Monea, Morizoa, Pivis de Šavana, Piaroa, Pridona, Renoara, Rusoa, Sezana, Sisleja, Tuluz-Lotreka, Šarlea i Šaserijoa, i crteži Barija, Budena, Davida, Groa, Dega, Delakroa, Domijea, Žerikoa, Engra, Jonkinda, Karpoa, Koroa, Kurbea, Manea, Milea, Pivis de Šavana, Piaroa, Pridona, Renoara, Rida, Rodena, Rusoa, Sera, Tuluz-Lotreka i Šaserijoa.

⁶⁴ „Izložba francuskog slikarstva XIX veka u Muzeju Kneza Pavla”, *Umetnički pregled*, br. 3–4, mart–april 1939, 128. Opširnu studiju o izloženim delima i autorima objavio je *Srpski književni glasnik* u dva nastavka: Sreten Marić, „Od Davida do Sezana”, *SKG*, Beograd, 16. april 1939, 587–599. i 1. maj 1939, 195–211.

Povodom ove izložbe izdat je i luksuzno opremljen katalog, štampan u Parizu, na francuskom i srpsko-hrvatskom jeziku, sa reprodukcijama skoro svih izloženih dela. Francuska štampa istakla je da je ovo najreprezentativnija izložba francuskog slikarstva XIX veka koja je ikada bila priređena u inostranstvu.⁶⁵

Najposećenija izložba u međuratnom Beogradu i jedna od najznačajnijih u Kraljevini Jugoslaviji bila je izložba *Italijanski portret kroz vekove* (27. mart-9. maj 1938). Ona je, i po obimu, i po reprezentativnosti, i po prijemu u kulturnoj i najširoj javnosti, najviši domet u ovom segmentu kulturnog života u dotadašnjoj praksi. Njome je upečatljivo potvrđeno da su Beograd i Kraljevina Jugoslavija nova i značajna kota na kulturnoj mapi evropskih prostora.

Tokom perioda međuratne Jugoslavije, odnosi sa Italijom bili su izuzetno složeni, a neprijateljstvo i zategnutost trajali su do septembra 1936, kada su Italija i Jugoslavija potpisale privredni i trgovinski ugovor. Milan Stojadinović se tada prvi put izjasnio za „razvoj odnosa između Italije i Jugoslavije”, uz očekivanje „novog razdoblja saradnje”, da bi prijateljstvo dve zemlje još više bilo učvršćeno političkim i privrednim ugovorom iz marta 1937.⁶⁶ U sklopu ovog zbližavanja, izložbu *Italijanski portret kroz vekove* organizovali su italijansko Ministarstvo za narodnu kulturu i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova i Ministarstvo prosvete. Inicijativu za izložbu dao je knez Pavle.⁶⁷

Izložba italijanskog portreta kroz vekove otvorena je 27. marta 1938. u Muzeju kneza Pavla. Otvaranju izložbe prisustvovali su knez Pavle, kraljevski namesnik Radenko Stanković, patrijarh Gavriilo Dožić, predsednik Vlade Milan Stojadinović sa članovima Vlade, italijanski ministar za narodnu kulturu Dino Alfijeri, predsednik izložbenog odbora grof Volpi di Mizurata, predsednik Narodne skupštine Stevan Čirić, generalni sekretar izložbe Nino Barbantini i predstavnici diplomatskog kora. Na otvaranju izložbe knez Pavle je, između ostalog, naglasio: „Znam da ću biti veran tumač naše prestonice i cele Jugoslavije kad izrazim našu neizmernu zahvalnost Italiji za neocenljivo blago koje nam je poverila. Jugoslavija će umeti ceniti tako prijateljski i plemeniti gest koji nas je duboko dirnuo”.⁶⁸

Izloženo je 117 radova, koji su na najbolji način reprezentovali italijansku umetnost kroz vekove. Posetioци su mogli da prate italijansku umetnost od rimskih portreta iz doba Rimskog carstva, preko hrišćanskog slikarstva, slikare i vajarare renesanse (Kastanjo, Polajuolo, Botičeli, Filipino Lipi, Pjero dela Frančeska, Antonelo iz Me-

⁶⁵ „Izložba francuskog slikarstva XIX veka u Muzeju Kneza Pavla”, 128.

⁶⁶ Prvi korak ka zbližavanju sa Italijom učinjen je 2. oktobra 1936, kada je Milan Stojadinović potpisao trgovinski ugovor između dve zemlje. Benito Musolini je 1. novembra iste godine izjavio da su odnosi sa Jugoslavijom poboljšani, a 25. marta 1937, prilikom posete grofa Čana Beogradu, potpisan je Pakt o prijateljstvu, kao i privredni sporazum. Opširnije u: Jacob B. Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934–1941*, Rijeka 1973, 98.

⁶⁷ P.V. „Izložba italijanskog portreta”, *Umetnički pregled*, knj. I, sv. 6–7, Muzej kneza Pavla, Beograd 1937–1938, 221.

⁶⁸ *Isto*.

sine, Pizanelo, Mantenja, Frančesko del Kosa, Lorenzo Kosta, Erkole Grandi, Franča, Ambroo de Predis, Boltrafio, Andrea Solario, Đentile i Đovani Belini, Karpačo, Donatelo, Verokio, Deziderio de Setinjano, Frančesko Čaurana, Mino da Fiezolet, Benedeto da Majano, Mikelanelo, Rafaelo), slikare venecijanske škole XVI veka (Đordone, Ticijan, Verineze, Tintoreto, Lorenzo Loto, Basano...), vajarstvo XVII veka sa baroknim majstorima (Lorenzo Bernini), italijansko slikarstvo XVIII veka (Pietro i Alesandro Longi, Tiepolo), umetnost XIX veka (Kanova, Apiani, Hajec, Favreto, Đuzepe de Nitis...).⁶⁹ Izložba je, međutim, nosila i pečat vremena u kome je održavana – savremenu italijansku umetnost predstavljao je Đuzepe Graciozi, autor Musolinijevog portreta, kojim se i završavala ova grandiozna izložba, što je posetioce, posle svih vekova istorije umetnosti Italije, vraćalo u XX vek, vek „vremena netrpeljivih” i vek fašizma.⁷⁰ Iako je svaki autor bio predstavljen sa po jednim delom, izuzetak su bile tri slike Rafaela i Ticijana i po dve Tintoreta i Antonela iz Mesine. Na molbu organizatora izložbe Barbantinija, knez Pavle dao je za izložbu dve slike iz svoje privatne kolekcije (Ticijana i Karmiaonija).⁷¹

Ova izložba unela je novinu i u opremanje izložbenog prostora – italijanski organizatori su zastrli sve sale draperijama od somota i svile raznih boja, a slike su postavljene na naročite postamente, što je predstavljalo svojevrsnu inovaciju ali i atrakciju u dotadašnjem načinu izlaganja u Beogradu.⁷² Za ovu priliku u Veneciji je štampan luksuzni katalog (na srpsko-hrvatskom i italijanskom jeziku), koji je sadržao reprodukcije svih izloženih dela.

Izložba *Italijanski portret kroz vekove* je i medijski vrlo temeljno pripremana. Za predstavnike štampe otvorena je 25. marta, a za javnost 27. marta, kako bi se novinari ostavio prostor da je valjano najave, a ne samo da je registruju. Efekat je bio izvanredan – izložba je postala predmet ogromnog interesovanja, kao nijedna umetnička manifestacija do tada. Za šest nedelja, koliko je trajala, ona je privukla više od 80.000 posetilaca, što je bio imponantan broj za grad od 241.000 stanovnika. Samo u prve dve nedelje izložbu italijanskog portreta videlo je oko 25.000 posetilaca, a štampa je beležila da je skoro svaki posetilac kupio bar jednu reprodukciju nekog dela i da je prodato 10.000 kataloga, te se ubrzano radilo na štampanju drugog izdanja.⁷³ I sam knez Pavle bio je ponosan na izložbu, o čemu svedoči deo iz njegovog pisma Berensonu, napisanog 21. aprila 1938: „Vreme je bilo loše; prva dva dana imali smo sneg, a sunce nisam video nedeljama. No, izložba je svetla tačka u svemu tome. Do večeras videlo ju je 37.836 posetilaca, a prihod je 639.000 dinara.”⁷⁴

⁶⁹ P.V, „Izložba italijanskog portreta”, 222.

⁷⁰ I. Subotić, Milan Kašanin, „Evropska umetnost i časopis, Umetnički pregled”, 107.

⁷¹ P.V, „Izložba italijanskog portreta”, 222.

⁷² *Isto*, 223.

⁷³ *Politika*, 15. april 1938.

⁷⁴ Nil Balfur, Sali Mekej, *n. d.*, 101.

Ceo projekat bio je višestruko podržan od države, odnosno od najznačajnijih institucija države – pored pomoći i angažovanja Ministarstva prosvete i Ministarstva finansija, Ministarstvo saobraćaja ustupilo je besplatne vozne karte prve klase za italijanske pratiocice izložbe, Ministarstvo inostranih poslova je pomoglo štampanje pozivnica, Glavna carinarnica je pomogla pri prenosu eksponata u Muzej i carinjenju u postorijama Muzeja, Uprava grada je uputila četiri čuvara, kao dodatnu ispomoć tokom trajanja izložbe, Državna štamparija je štampala kataloge, Generalna direkcija državnih železnica je davala popust od 50% od normalne cene karte za posetioce izložbe, kao i besplatan prevoz eksponata. Ministarstvo pošta je na poštanske roto-žigove u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani stavilo natpis „Posetite izložbu u Muzeju Kneza Pavla”, a tokom trajanja izložbe u samom Muzeju je otvorena stalna filijala pošte.⁷⁵ Organizatorima jednog kulturnog događaja stavljeni su na raspolaganje klasični državni resursi koji nisu u direktnoj vezi s kulturom, čime je Kraljevina Jugoslavija značajno proširila mogućnosti državnog mecenatstva.

Krajnji bilans zabeležen kao „materijalni uspeh izložbe”, bio je impresivan – izložbu je posetilo 82.713 lica, a prihod od ulaznica iznosio je oko 820.000 dinara. Samo od kataloga zarađeno je 434300 dinara (prodato je 14.150 primeraka), tako da je ukupan prihod premašivao 1.200.000 dinara.⁷⁶ Ovakav bilans nesumnjivo je potvrdio da je za kvalitetnu kulturnu manifestaciju, uz kvalitetan program, nužno i više drugih činilaca – od dobre organizacije i inovacija u organizacionom smislu, do osmišljenog marketinga, što je, svakako, predstavljalo putokaz organizatorima potonjih sličnih poduhvata.

Međunarodne izložbe u Muzeju kneza Pavla, pored političke funkcije, koja je bila više iznudena nego projektovana nužnost u izrazito složenim evropskim okolnostima, odigrale su neprocenjivo značajnu ulogu u formiranju, emancipovanju, informisanju i edukovanju beogradske i jugoslovenske umetničke publike, o čemu najviše svedoči podatak o rekordnom broju posetilaca na izložbi *Italijanski portret kroz vekove*. One su najviše doprinele i trajnom upisivanju Beograda u svetsku mapu evropskih kulturnih prestonica, kao i upisivanju ovog muzeja u red velikih evropskih muzeja.

Aktivnost i napredak Muzeja kneza Pavla, koji je za samo pet godina postao jedna od najznačajnijih institucija prestonice i Kraljevine Jugoslavije, prekinuti su 6. aprila 1941. godine.

Neposredno po završetku *Izložbe nemačkih knjiga*, 30. decembra 1939, izdato je zloslutno naređenje da svi zaposleni u Muzeju kneza Pavla, najkasnije do 5. januara 1940, nabave gas-maske za državne službenike kod firme „Bata”. Poslednjeg dana marta 1941, Milan Kašanić izdao je naređenje da se odmah pristupi pakovanju muzejskih objekata, na osnovu usmenog saopštenja inspektora Ministarstva prosvete i šefa

⁷⁵ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP.

⁷⁶ *Isto.*

mobilizacionog odseka.⁷⁷ Pre objave rata, muzejske zbirke su bile spakovane i pripremljene za evakuaciju u sklonište kod manastira Kalenić, ali do toga nije došlo, tako da je zbirka ostala u zgradi, najvećim delom zazidana u podrumskom bunkeru.⁷⁸

Iz jednog ratnog izveštaja (iz 1942) mogla se naslutiti sudbina muzeja u ratnim uslovima: „Od bombardovanja 6. aprila 1941, razbijena su na muzejskoj zgradi sva stakla na prozorima i vitrinama, izvaljena su vrata...” U periodu Aprilskog rata, iz Muzeja su nestali kancelarijski materijal (tri pisaće mašine i dva budilnika), numizmatički predmeti (vitrina sa 99 srebrnih grčkih novčića), pojedini antički predmeti, deo srednjovekovne srpske zbirke, tri slike (Meštroviove crtež *Kupačica*, Ezarovo ulje i Mamburova *Crnkinja*), laboratorijski materijal i predmeti. Krajem juna konstatovan je i nestanak 12 skica i crteža iz magacina Muzeja, što govori o tome da ove pljačke nisu bile smišljene i planske, već da su samo bile opšti i sastavni deo ratnog meteža.⁷⁹

Ubrzo su usledili i zahtevi nemačkih vlasti za ustupanjem pojedinih slika i skulptura – već 3. maja 1941. general Ferster traži skulpture Palavičinija, Kolarevića i Lozice, a 30. juna 1941. vojni zapovednik u Srbiji general fon Šreder za ukrašavanje svog stana u Rumunskoj ulici (današnja Užička) pravi izbor od 10 slika i dve skulpture. Posle niza sličnih zahteva, Muzej kneza Pavla je 10. jula 1941. uputio molbu Ministarstvu prosvete da se slike ubuduće ne iznose i ne traže od muzeja. Međutim, već sledeće godine, na traženje nemačke SS policije na revers je uzeto još 28 slika.⁸⁰

Paralelno s ovim događajima, rat je Muzeju doneo mnogo ozbiljnije gubitke – tri muzejska radnika su završila u zarobljeništvu, jedan je umro, jedan otišao u dobrovoljce, tri napustila muzej i dva su penzionisana. Ove ljudske gubitke Muzej je nadoknadio zapošljavanjem jednog činovnika i primanjem tri volontera, studenta Beogradskog univerziteta.⁸¹

Muzej kneza Pavla ponovo je otvorio vrata posetiocima 9. septembra 1941. S obzirom na činjenicu da Muzej nije imao specijalno sklonište, bilo je teško pomiriti želju i nameru vlasti da Muzej bude otvoren i da u isto vreme zbirka bude sklonjena na sigurno. Kao jedino rešenje nametnulo se ono da se najdragoceniji eksponati zapakuju i čuvaju na posebnom mestu i da se uvede neprekidno dežurstvo.⁸²

Čak i u tim ratnim godinama, Muzej je uspevao da proširuje svoju kolekciju, primajući poklone (kolekciju slika Darinke Lešjanin, Milana Subotina, Kosare Maksimović, dr Ljubiše Protića, dr Alfreda Izraela Kuna).⁸³ U ratnim okolnostima, situacija u Muzeju ipak je bila drastično promenjena – broj stručnog osoblja i muzejskih čuvara opao je ispod polovine, izdavanje *Umetničkog pregleda* moralo je biti obustavljeno, a

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ V. Popović, N. Jevremović, *n. d.*, 25.

⁷⁹ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto., 15. jun 1942.

⁸² Isto, Milan Kašanin Ministarstvu prosvete i vera, 30. jun 1943.

⁸³ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP.

prekinuta su bila i sva iskopavanja, jer se većina nalazišta našla van teritorije tadašnje okupirane Srbije. Jedina novina u tim teškim godinama bilo je otvaranje kursa za muzejski podmladak. Kurs je počeo 1. aprila 1942, i u okviru njega su se održavala predavanja iz arheologije, istorije likovne i primenjene umetnosti, nauke o stilovima i muzeologije.

Iz izveštaja Ministarstvu prosvete koji su pisani tokom rata, vidi se da se, po naredbi predsednika Vlade, radilo svakog dana, a konstatovano je da je poseta Muzeju dobra, i da broj posetilaca nedeljom nekada premašuje i broj posetilaca od pre rata.⁸⁴

Kako se rat približavao kraju, menjala se i klima u samom Muzeju. Posle rata, čim je zgrada Muzeja osposobljena za izlaganje, nekoliko meseci je jedan deo izložbenog prostora zauzimala *Izložba dokumenata o NOB-u*, dok su u drugom bili smešteni Narodna biblioteka i predmeti konfiskovani od „narodnih neprijatelja”.⁸⁵

U novoj zemlji, marta 1945, Komesarijatu bivše Uprave Dvora upućen je zahtev za preseljenje iz zgrade Umetničkog muzeja, pošto bi „na taj način bilo omogućeno da se Umetnički muzej što pre sredi i razvije svoje poslove”, uz neizbežno „Smrt fašizmu – sloboda narodu!”.⁸⁶

U takvim uslovima, s knezom Pavlom u agoniji izbeglištva, s Milanom Kašanićem u unutrašnjoj emigraciji, u novoj državi i novom sistemu, Muzej kneza Pavla više nije mogao da postoji, čime je prekinut jedan od perioda najznačajnijeg uspona muzejskog života kod nas i završena jedna faza evropskog muzeja u Beogradu.

Tokom svog postojanja, Muzej kneza Pavla odigrao je veliku ulogu u dinamizaciji kulturnog života i vaspitavanju likovne publike, radeći na tome da likovna umetnost dobije što povoljniji društveni položaj. Uz menjanje navika sredine, Muzej je formirao ukus i nužnu kritičnost publike, i na taj način pomogao u opštem naporu kulturnih institucija da se srpska/jugoslovenska umetnost izvede iz balkanskog podneblja, oslobodi provincijalnog manira i uključi u internacionalne tokove evropske umetnosti.⁸⁷

Slučaj „usađivanja” Muzeja savremene umetnosti u Muzej kneza Pavla, odnosno spajanje sa Narodnim muzejom, svedočanstvo je o tome da nacionalne umetnosti nema bez modernog i evropskog i da je samo kao deo Evrope Muzej (kao i Kraljevina Jugoslavija) mogao da opstane i da bude uspešan. Spoj nacionalne i evropske kulture u ovoj značajnoj jugoslovenskoj instituciji pokazao je suštinsko shvatanje mesta domaće umetnosti, ali i same kulture i države unutar evropskih prostora.

⁸⁴ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP, 10. novembar 1941.

⁸⁵ Arhiv Narodnog muzeja, fond MKP.

⁸⁶ ASCG, 74-449-657.

⁸⁷ L. Trifunović, *Srpsko slikarstvo 1900–1950*, Beograd 1970, 12.

*Summary***Prince Paul's Museum - Entering
European Cultural Scene**

After the end of the WWI, at the time of new European enthusiasm, Belgrade as the capital of the newly formed Kingdom of Yugoslavia, was trying to occupy an equal position among European capitals, changing itself, modernizing and accepting European models of life. In this process some institutions played a crucial role in achieving that goal. One of them was Prince Paul's Museum. Prince Paul, as a famous art patron, established the Museum of Modern Art in Belgrade in 1926, which united with the National Museum in 1936 under the new name – Prince Paul's Museum. In a short period, Prince Paul, together with the Museum's director, Milan Kašanin, succeeded in creating modern European museum with impressive collection of Yugoslav as well as famous European painters and organizing international exhibitions, among which were two most successful ones - the Exhibition of French Painting of the 19th Century and the Exhibition of the Italian Portrait through the Centuries. Thanks to the Prince Paul's Museum, world's attention was drawn to Yugoslav art scene and Belgrade got relevant European cultural institution.

COMMUNIST RETALIATION AND PERSECUTION ON YUGOSLAV TERRITORY DURING AND AFTER WWII (1943–1950)

ABSTRACT: The following article deals with repressive measures undertaken by communist-dominated Partisan forces during and especially after WWII in order to take revenge on former enemies, to punish collaborators, and „people’s enemies” and to decimate and eliminate the potential of opponents to a new, socialist Yugoslavia. The text represents a summary of a master thesis referring to the above-mentioned topic written and accepted at Vienna University in 2002.¹

I RETALIATION AFTER WWII IN THE EUROPEAN CONTEXT

It is a general phenomenon in history that transformation processes of states and societies have always been accompanied by persecution, retaliation and political trials and cleansings. Nevertheless, it is a fact that with respect to the extent, intensity and the consequences retaliation upon fascism and collaboration in Europe between 1943 and 1948 stands singularly. Hundreds of thousands of real or imagined war criminals, collaborators, and „people’s enemies” have been killed, even more have been condemned by courts and millions of people (mostly civilians) have been expelled or were forced to leave their homes by the new authorities. Especially since the beginning of the 1990s the historiography has asked the crucial questions in this context and found (or is still looking) for adequate answers.² Some of these questions are:

---

¹ The author is scholarship holder of „ZEIT Foundation” (Hamburg) and is currently working on his doctorate on „The Process of Transformation in Vojvodina in the Period of 1944 to 1946”. Portmann, Michael, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, „Volksfeinden” und „Verrätern” in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach*, unpublished MA Paper, Wien 2002.

² Bjelajac, Mile, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945”. in: *Istorija 20. veka*, god. XV, broj 1, Beograd 1997, p. 129–144.

– The whole spectrum of possible activities for people in an occupied country (from active collaboration to open resistance) has to be exactly defined and described.³

– Which role played collaboration in the occupying policy of the Axis powers?⁴

– Which power did indeed decide who has to be treated as a war criminal, collaborator or „people’s enemy“?

– How narrow was the link in the respective countries between legal punishment, revolutionary jurisdiction and – in areas where a civil war took place – retaliation upon former war enemies?

The often one-sided historiography in communist countries stigmatised all former war enemies and also political opponents in general as traitors and collaborators, without making any differentiation. It was exactly this one-sidedness, which led in some of the new states (Baltic republics, Ukraine, Slovakia, Croatia and Serbia) – after the collapse of the Soviet bloc and the dissolution of the old Yugoslavia – to a similar one-sided political and legal rehabilitation of convinced representatives of the collaborationist regimes. It might be one of the most delicate and difficult tasks of European historiography to describe the complex of „occupation – collaboration – retaliation“ during and after WWII with all its complex facets.

II STAND OF RESEARCH AND SECONDARY LITERATURE

The following literature review does not claim to be complete. It may be that a publication was deliberately not mentioned, or it was omitted because this author was not aware of its existence.

a) Slovenian, Croatian and Serbian literature of the 1990s

It almost goes without saying that in socialist Yugoslavia a free, scholarly-based, and public debate about the „dark sides“ of communism coming into power was neither possible nor desired. It was only after the violent break-up of the old Yugoslavia during the 1990ies, when in Slovenia, Croatia, and Serbia and Montenegro the historiography was to be turned a new page in recent history of their countries.

³ Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Zusammengestellt und eingeleitet von Werner Röhr (=Europa unterm Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1938–1945), Ergänzungsband 1), Berlin, Heidelberg 1994.

⁴ Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941–1945), (=Europa unter Hakenkreuz. Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus (1948–1945), Bd. 6), Berlin, Heidelberg 1992.

The articles and books published by Slovenian historians usually do emphasize – but not over-stress – a national point of view and most of them can be characterized as professional and impartial works.⁵

In the light of the difficult political situation in Croatia between 1992 and 1995 not only the population but also a part of Croatian historians and journalists were affected and influenced by nationalistic war propaganda. Among other works, a spate of literature appeared on the sensitive topic of „Bleiburg and the Death marches”, most of it by far not reaching the level of scholarship.⁶ It rather seemed to be the intention of the authors to describe the „right” (in both senses of the word) Croats as the good ones and to condemn and stigmatise the (alleged) then and present-day enemies of the Croatian people, such as Communists and Serbs. Therewith they helped – whether on purpose or not – to prepare and legitimate the forthcoming respectively ongoing expulsion and flight of Croatian Serbs from the Krajina and Eastern Slavonia. Nevertheless, there were also some works about the so-called „greatest tragedy in Croatian history” which tried to support an objective discussion within Serbian and Croatian historiography and public on the events during and after WWII.⁷

But „Bleiburg” wasn’t the only field of interest of historians dealing with Croatian history after 1945. Other so far unrevealed aspects linked to the socialist metamorphosis of Yugoslavia have been uncovered: The role of the Croatian Catholic church during WWII and the faith of a part of its representatives was almost re-written,

⁵ The bibliographical data of the most important works are to be mentioned here: Griesser-Pečar, Tamara, *Das zerrissene Volk. Slowenien 1941–1946. Okkupation. Kollaboration. Bürgerkrieg. Revolution*, Wien/Graz 2003; Vodušek Starič, Jera, *Prevzem oblasti 1944–1946*, Ljubljana 1992; *Ibid.*, *Ozade sodnih procesov v Sloveniji v prvem povojnem letu*, in: *Prispevki za novejšo zgodovino* 1–2, Ljubljana 1992, p.139–154; *Ibid.*, „Überlegungen zur Sowjetisierung Nachkriegs-Jugoslawiens”, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, Mannheim 1998, p.86–98; *Ibid.*, „Stalinismus und Selbst-Sowjetisierung in Jugoslawien. Von der kommunistischen Partisanenbewegung zu Titos Einparteiensystem”, in: *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949*, edited by Stefan Creuzberger und Manfred Görtemaker, Paderborn 2002, p. 219–237; Jančar, Drago (ed.), *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990*, Ljubljana 1998; *Slovenija v letu 1945*. Zbornik referatov, edited by Zveza zgodovinskih društev Sloveniji, Ljubljana 1996; Sirc, Ljubo, *Resnična borba za svobodo: množično ubijanje – čast ali sramota za Slovence?* Kranj, 1995; *Ibid.*, *Between Hitler and Tito. Nazi Occupation and Communist Oppression, London 1989* (Sirc actually belongs to the group of Southslavic exile writers); Repe, Božo, *Povojni sodni procesi v Sloveniji*, in: *Zgodovina v šoli*, Vol. 1 (1992), No. 3, p. 9–16; Vodopivec, Peter (ed.), *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev. Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa*, Ljubljana 2001; Drnovšek, Darinka, „Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954”, in: *Viri*, 15, Ljubljana 2000; Griesser-Pečar, Tamara, Zur „Problematik der katholischen Kirche in Slowenien unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg”, in: *Österreichische Osthefte*, Vol. 37, book 1, Wien 1995; *Ibid.*, *Rožmanov proces*, Ljubljana 1996; Dornik-Šubelj, Ljuba, „Nastanek in razvoj organov za notranje zadeve republike Slovenije v oVolobju 1945 do 1963”, in: *Arhivi* 1-2/1993, p. 78-81; *Ibid.*, *Od delek za zaščito naroda za Slovenijo*, Ljubljana 1994.

⁶ A nationalistic view Nikolić, Vinko (ed.), *Bleiburg: uzroci i posljedice*. Spomen-zbornik četrdesete godišnjice tragedije, München/Barcelona 1988. Nikolić, Vinko, „Poslije pola stoljeća – Bleiburg je povijest”, in: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i Križnog puta 1945–1995*, edited by Mirko Valentić, Zagreb 1995. Other contributions in this book – such as the one by Vladimir Geiger – are highly recommendable. Herceg Stjepan, *Samobor. Mali Bleiburg 1945*, Samobor 1996.

⁷ Žerjavić, Vladimir, „Demografija o Bleiburgu”. In: *Bleiburg. otvoreni dossier*. Marko Grčić (ed), Zagreb 1990; *Ibid.*, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992; *Ibid.*, *Population losses in Yugoslavia 1941–1945*, Zagreb 1997.

although with remarkable differences in quality.⁸ Furthermore some of the most spectacular communist trials against both ecclesiastical and political personalities have been satisfactorily described.⁹ Principally due to the outstanding effort of Vladimir Geiger, the history of the German minority in Croatia (and Yugoslavia) is very satisfactorily explored.¹⁰ As far as this author is aware, a reliable summary – comparable with similar works in Slovenia – about the process of transformation seen as a unity has yet to be published.¹¹

In Serbia and Montenegro, the scientific discussion and non-ideological handling of the communist take over of power are in their infancy. The war years and Milošević's nationalist-communist dictatorship left its mark on Serbian historiography and amongst the population. While in Croatia „Bleiburg” stood and stands as a symbol for suffering and martyrdom of the Croatian people, a similar function was taken over

⁸ Đurić, Veljko „, Josif (Cvijović), mitropolit skopljski, i Alojzije Stepinac, nadbiskup zagrebački, prvosveštenici Srpske pravoslavne i Rimokatoličke Crkve i prekrštavanje 1941–1945. godine”, in: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Vol. 4, edited by Hans Georg Fleck and Igor Graovac, Zagreb 2001, p. 449–466; Akmaž, Miroslav, *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi i crkveno-državni odnosi od 1945. do 1966. godine*, Zagreb 2003; Krišto, Jure, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, *Dokumenti*, 2, Zagreb 1998; *Ibid.*, „Protokatolička srpska propaganda tijekom Drugoga svjetskog rata”, in: *Dijalog povjesničara-istoričara* Vol. 2, edited by Hans Georg Fleck und Igor Graovac, Zagreb 2000, p. 521–536; *Ibid.*, „Crkva i država. Slučaj vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, in: *Dijalog povjesničara-istoričara* Vol. 1, edited by Hans Georg Fleck und Igor Graovac, Zagreb 2000, p. 189–205.

⁹ Geiger, Vladimir, „Smrtna presuda Vojnog suda mitropolitu Germogenu”, in: *Dijalog povjesničara-istoričara* 2, edited by Hans Georg Fleck und Igor Graovac, Zagreb 2000, p. 569–582; *Ibid.*, „Sudski procesi vjerskim dostojanstvenicima u Hrvatskoj 1945. godine. Smrtna presuda mitropolitu Germogenu”, in: *Nedjeljna Dalmacija*, Split 1995, p. 36–37; *Ibid.*, „Sudski procesi u Hrvatskoj 1945. godine. „Smrtna presuda evangeličkom biskupu dr. Philipp Poppu”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 27, No. 1, Zagreb 1995, p. 157–166; *Ibid.*, „Sudski procesi vjerskim dostojanstvenicima u Hrvatskoj 1945. godine. O smrtnoj presudi muftiji Ismetu ef. Muftiću”, in: *Hrvatska književna revija*, Vol. 29, No. 2, Zagreb 1996, p. 233–235; Jareb, Jerom, „Filip Lukas je bio osuđen na smrt u studenome 1945”, in: *Kolo: časopis Matice hrvatske*, p. 5–10, Zagreb 1998; Kisić-Kolanović, Nada, „Vrijeme političke represije: „veliki procesi” u Hrvatskoj 1945–1948”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, 25 (1), Zagreb 1993, p. 1–23; *Ibid.*, „Drama vojskovođe Slavka Kvaternika”, in: *Časopis za suvremenu povijest*, 28 (3), Zagreb 1996; Krapac, Davor, „Revolucionarno pravosuđe kao instrument političkog progona: političko lice kaznenog postupka totalitarističkih diktatura”, in: *Odvjetnik*, Vol. 69 (1996), 11/12, p. 63–93; Sabljak, T., U redu za smrtnu kaznu. Egzekutori Vojnog suda II. armije Koče Popovića u Zagrebu, godine 1945, in: *Hrvatska revija*. Kulturno-književni tromjesečnik, g. XLIII, sv. 4 (172), Zagreb 1993, p. 432–441.

¹⁰ Geiger, Vladimir, Umrla i zatočeni Osječani u logoru Valpovo 1945/1946. godine prema zabilješkama župnika Petera Fischera, in: *Glasnik arhiva Slavonije i Baranije*, p. 95–102; *Ibid.*, Položaj njemačke manjine u bivšoj Jugoslaviji (s posebnim osvrtom na razdoblje drugog svjetskog rata), in: *Historijski zbornik* god. XLV (1), p. 165–185, Zagreb 1993; *Ibid.*, *Nestanak folksdojčera*, Zagreb 1997; *Ibid.*, Udio djece među stradalim Folksdojčerima u jugoslavenskim logorima (1944–1948.), in: *Dijalog povjesničara-istoričara*, Vol. 4, edited by Hans Georg Fleck und Igor Graovac, Zagreb 2001, p. 525–538; *Ibid.*, Sudbina Folksdojčera u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata u jugoslavenskoj historiografiji, publicisti i književnosti (1991–1998.), in: *Dijalog povjesničara-istoričara* Vol. 1, edited by Hans Georg Fleck und Igor Graovac, Zagreb 2000, p. 225–243; *Ibid.*/Jurković, I., Što se dogodilo s Folksdojčerima?, Zagreb 1993; *Ibid.*, Poratni logori za pripadnike njemačke manjine. Imenik i tipovi poratnih logora za pripadnike njemačke nacionalne manjine na teritoriju istočne Slavonije, Srijema, Baranje, Bačke i Banata, in: *Zatvorenik*, br. 9, Zagreb 1991.

¹¹ Some other works of interest: Spehnjak, Katarina, *Narodna fronta u Hrvatskoj kao instrument partijskog monopola 1945–1952*, doktorska disertacija, Zagreb 1995; *Ibid.*, Vlast i javnost u Hrvatskoj 1945–1952, in: *Časopis za suvremenu povijest* 32 (2003), 3, p. 507–514; Jandrić, Berislav, *Komunistička partija Hrvatske 1945–1952*, *Organizacija, uloga, djelovanje*, doktorska disertacija, Zagreb 1995; Kisić-Kolanović, Nada, Problem legitimiteta političkog sustava u Hrvatskoj nakon 1945, in: *Časopis za suvremenu povijest* 24 (1992) 3, p. 177–196; Jurčević, Josip, *Represivnost jugoslavenskog sustava u Hrvatskoj 1945. godine*, disertacija, Zagreb 2000.

by „Jasenovac” for the Serbian nation.¹² In the disastrous, highly political-motivated quarrel about Serbian and Croatian victims during WWII, some of the previously respected Serbian historians obviously forgot their scientific obligations and became little more than a tool in Milošević’s nationalist war propaganda.¹³ Unfortunately the otherwise excellent book by the Serbian scholar Bogoljub Kočović cannot contribute much to an objective debate.¹⁴

Besides some journalistic publications on communist crimes committed in Serbia¹⁵ only a handful of source-based, scientific articles and monographs dealing with repressive aspects of the communist take over exist.¹⁶ However, both the position of the Serbian Orthodox church in the period of 1945 to 1952¹⁷ and the faith of the Danube Swabians from the Vojvodina are solidly researched.¹⁸

¹² See also: Tomasevič, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, pp. 724.

¹³ Ekmečić, Milorad, *Srbija između srednje Evrope i Evrope*, Beograd 1992; Bulajić, Milan, *Jasenovac. Ustaški logori smrti. Srpski mit? Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd 1999; *Ibid.*, *Tudman’s “Jasenovac myth... Genocide against Serbs, Jews and Gypsies*, Beograd 1994; Petrović, Rastislav V., *Zavera protiv Srba*, Beograd 1989; Bulatović, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu*, Sarajevo 1990;

¹⁴ Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugoga svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990 (first published in London 1985). Kočović himself gives a very accurate explanation why his work failed to support an open dialogue: „Very soon it dawned upon me that the major obstacle to my work would be the myths created over four decades about the number of victims, myths by now deeply implanted in the soul of the people of all religions, political beliefs and nationality; myths which, by repetition became a ‘reality’. There will be many who will reject my study because it does not conform to their beliefs... Many of them are looking for spiritual food to ignite their hatred of the Croats.” Cit. <http://mirror.veup.hr/myth/victimp.html>

¹⁵ Otašević, Ana, Zločini komunizma 1944–1956, Sudbina pobedenih, in: NIN, October 25th 2001; Pogled (specijalno izdanje): Partizanski zločini u Srbiji 1944–45: 150.000 neznanih grobova, broj 2, June 1991; Kovačević, Sonja, Milan Trešnjić - Major OZNE i generalni konzul SFRJ u Štutgartu: Oslobođanje Dedinja, in: KRUG, mart 1999, broj 8, Beograd 1999.

¹⁶ Recommendable, whenever not source-based and with definitely too much sympathy for the nationalistic Chetniks and their leader Draža Mihailović: Marković, Slobodan G., Communist „Liberation., and New Order in Belgrade, in: *The South Slav Journal*, Vol. 24 No. 3–4 (93–94), Autumn–Winter 2003 at: <http://www.southslavjournal.com/feat1.htm>; Other interesting works: Mitrović, Momčilo, Sudovi časti u Srbiji 1944–1946 posle Drugog svetskog rata, in: *Godišnjak 2*, Beograd 1994, p. 123–139, *Ibid.*, *Izgnubljene iluzije. Prilozi za društvenu istoriju 1944–1952*, Beograd 1997; *Ibid.*, *Promene svojinskih odnosa u valjevskom kraju 1944–1960*, Valjevo 1997; Radić, Snežana, *Konfiskacija imovine u valjevskom okrugu 1944–1946*, Valjevo 2002; Miloradović, Goran, *Logori za izolaciju političkih protivnika na tlu Jugoslavije 1918–2000*, in: *Istorija XX. veka*, br. 2, p. 115–125, Beograd 2000; Marković, Predrag, *Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965*, in: *Istorija XX. veka*, broj 1, p. 73–88, Beograd 1996; Jovanović, Žarko S., *Nova vlast u Srbiji 1941–1945*, Beograd 1997; A non-scientific book about OZNA and its successors provides Lopušina: Lopušina, Marko, *Ubij bližnjeg svog. Jugoslavenska tajna policija 1945/1995*, Beograd 1996; About the situation of the Catholic Church during and after WWII writes: Živojinović, Dragoljub, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*, Beograd 1994.

¹⁷ Radić, Radmila, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Beograd 1995; *Ibid.*, *Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina*, in: *Dijalog povjesničara-istoričara 2*, edited by Hans Georg Fleck and Igor Graovac, Zagreb 2000, p. 653–670.

¹⁸ Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2000; *Ibid.*, *Deportacija vojvodanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine*, in: *Jugoslovenski istorijski časopis*, No. 1, Beograd 1997, p. 157–168; *Ibid.*, *Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948*, in: *Istorija XX. veka*, No. 1, Beograd 1996, p. 143–152; *Ibid.*, *Logorisanje vojvodanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine*, in: *Tokovi istorije*, No. 1–2, 1997, p. 150–164; *Ibid.*, *The disappearance of the Germans from Yugoslavia: Expulsion or emigration?*, Bonn 2003; *Ibid.*, *O državljanstvu jugoslovenskih Nemaca*, in: *Tokovi istorije*, No. 1–2, 2002, p. 25–35; *Ibid.*, *Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben*, in: *Südostforschungen*, Vol. 58, München 1999, p.119–168.

It is at least this author's impression, that the most important and delicate records are still waiting to be discovered or, in worst case, have either never reached the archives or have been destroyed. Be as it may, there is still a lot of unavoidable archive work to be done, until an all-embracing and well-balanced history of the first years of Serbia within socialist Yugoslavia can be written.

b) Yugoslav-communist literature

Although communist literature concerning the construction of the second Yugoslavia is often one-sided, there is a quite remarkable number of publications that have to be mentioned and taken into account. Primarily the document editions on People Liberation War and about the construction of socialist Yugoslavia build the starting point for further research.¹⁹ Read in a different way, these documents provide reliable and valuable information. Additionally many Yugoslav historians dealt with other (not repressive) aspects of the transformation process. Although these works are to a great extent ideologically coloured they still represent well-funded, professional contributions to recent Yugoslav history.²⁰

¹⁹ Petranović, Branko, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, (=Izvori za istoriju Jugoslavije), Beograd 1995; Petranović, Branko/Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Tematska zbirka i dokumenata. Drugi tom 1943–1986, Beograd 1987; Petranović, Branko/Marković, Ljiljana, *Zapisnici NKJ-a i Privremene vlade DFJ: 1943–1945*, Beograd 1991; Zečević, Miodrag/Popović Jovan P., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996; Nešović, Slobodan, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981; Ibid. (ed.), *Zakonodavni rad Predsedništva AVNOJ-a i Predsedništva Privremene narodne skupštine DFJ, – 19. XI 1944–27. X 1945*, edited by Pretsedništvo Narodne Skupštine FNRJ, Beograd 1951; Ibid. (ed.), *Rad zakonodavnih odbora Predsedništva Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Predsedništva Privremene narodne skupštine, 3 April–25 October 1945*, edited by Pretsedništvo Narodne Skupštine FNRJ, Beograd 1952; Arhiv Jugoslavije (ed.), *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija (1941–1945)*, Knj. 22–23, Beograd 1996; Pijade, Moša/Nešović, Slobodan, *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a: 26. i 27. novembra 1942. u Bihaću: 29. i 30. novembra 1943. u Jajcu*, Zagreb 1963; Glavni izvršni odbor (ed.), *Saopštenja zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini 1941–1944*. Vol. 1: *Zločini u Bačkoj i Baranji*; Vol. 2: *Zločini u Sremu*, Novi Sad 1946; Popov, Jelena (ed.), *Glavni NOO Vojvodine 1943–1945* (=Građa za istoriju Vojvodine, knj. 12), Novi Sad/Sremski Karlovci 1977; Vasilčić, Ljubiša (ed.), *Okružni komitet KPJ za Vojvodine 1944–1945* (=Građa za istoriju Vojvodine, knj. 11), Novi Sad/Sremski Karlovci 1978; Ibid., *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945* (=Građa za istoriju Vojvodine, knj. 7), Novi Sad 1971.

²⁰ Čulinović, Ferdo, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb, 1959; Koštunica, Vojislav / Čavoški, Kosta, *Party pluralism or monism. Social Movements and the Political System in Yugoslavia 1944–1949* (=East European Monographs, No. CLXXXIX), New York 1985; Pavlović, Momčilo, *Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine*, in: *Istorija XX. veka*, broj 1, Beograd 1985, p. 119–156; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije*, Vol. 3: *Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*, Beograd 1988; Ibid., *AVNOJ Revolucionarna smena vlasti, 1942–1945*, Beograd 1976; Ibid., *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd 1964; Gačeša, L. Nikola, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad 1984; Stipetić, Vladimir, *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948*, Rad. knj. 300, JAZU, Zagreb 1954; Čepić, Zdenko, *Agrarna reforma i kolonizacija v Sloveniji 1945–1948*, Maribor 1984; Maticka, Marijan, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–1948*, Zagreb 1990; Čalić, Dušan, *Industrijalizacija FNRJ*, Zagreb 1963; Petranović, Branko, *Aktivnost rimokatoličkog klera protiv sređivanja prilika u Jugoslaviji (mart 1945–septembar 1946)*, in: *Istorija XX. veka*, Zbornik radova, V, Beograd 1963; Živojinović, Dragoljub, *Vatikan, katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*, Beograd 1958.

c) South-Slavic exile literature

A small part of Yugoslav anticommunists (former *ustaše*, *četnici*, *nedičevci*, *ljotičevci*, *domobranci*, *domobrani* and others) who managed to leave the country in time didn't let the opportunity slip away to state their position on what happened in Yugoslavia during and after WWII. While the memoirs of *ustaše*, *ustaše*-sympathisers and former *četnici* is hardly worth mentioning²¹, other authors at least tried (more or less successfully) to be scholarly and their historiographic interpretation of the events lies within an acceptable frame.²²

d) Miscellaneous literature

Not only historians of Yugoslav provenience have been showing interest in recent Yugoslav history. The bloody and tragic end of the centuries long, mostly peaceful coexistence between the Yugoslav Germans and their South-Slavic neighbours after WWII led to an intensive and not seldom half- or unscholarly tackling in Germany and Austria of the history of the German minority in Yugoslavia.²³ A comparable motivation has to be stated for Hungarian historians who tried to enlighten the faith of their

²¹ Musa, Vladimir, *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, München/Barcelona 1976; Prpić, George J., *Tragedies and migrations in Croatian history*, Toronto 1973; Studia Croatica, *La Tragedia de Bleiburg*. Documentos sobre las matanzas en masa de los croatas en Yugoslavia comunista en 1945, Buenos Aires 1963; Katalinić, Kazimir, Argumenti: NDH, BiH, Bleiburg i genocid, in: Časopis „Republika Hrvatska“, p. 7–12, Buenos Aires/Zagreb 1993; Skertić, Stephen W., *The Bleiburg-Maribor tragedy*. Croatian golgotha: fifteenth anniversary of the massacre of the Croatian army, Cleveland 1960; Omrčanin, Ivo, *Dokumente über Greuelthaten der Tschetniken und Kommunisten in Kroatien (1941–1945)*, München 1960; Rajić, Milan L., *Srpski pakao u komunističkoj Jugoslaviji*. Trilogija komunističkih zločina, Beograd 1991 (Rajić was a member of the *četnici* and his book is characterised by one-sidedness and dull Serbian nationalism.)

²² Đilas, Milovan, *Der Krieg der Partisanen. Memoiren 1941–1945*, Wien 1978; Karapandžić, Borivoje, *Kočevje: Tito's bloodiest crime 1945–1970*, Cleveland n.d.; *Ibid.*, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 – Tito's Katyn and Gulags*, New York 1980; Klepec, Matiaž, *Teharje so tlakovane z našo krvjo*. Tüchern ist getränkt mit unserem Blut, Buenos Aires 1973; Kovač, Tomaž, *V rogu ležimo pobiti*, Buenos Aires 1968; Hečimović, Joseph, *In Tito's Death Marches and Extermination Camps*, New York 1962; Precla, John/ Guldescu, Stanko, *Operation Slaughterhouse. Eyewitness Accounts of Postwar Massacres in Yugoslavia*, Philadelphia 1970;

²³ Only a small part of the numerous publications related to this topic are mentioned below: Arbeitskreis Dokumentation (ed.), *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, Die Stationen eines Völkermords*, München 1998; Beer, Josef, *Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien*. Ortsberichte über die Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948, (=Donauschwäbisches Archiv: Reihe 3, Beiträge zur donauschwäbischen Volks- und Heimatgeschichtsforschung; 46) München 1992; Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Vol. V: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, edited by Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, Bonn 1961; Sundhaussen, Holm, *Die Deutschen in Kroatien-Slawonien und Jugoslawien*, in: Günter Schödl (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Das Land an der Donau*, Berlin 1995; Suppan, Arnold (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken*, Wien 1998; *Ibid.*/Rumpler, Helmut (eds.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, München 1988; Böhme, K.W., *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949. Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkriegs*, Vol. 2, edited by Erich Maschke, München 1962 and 1964.

co-nationals in Vojvodina during and after WWII.²⁴ Aleksandar Kasaš however published the most reliable work about Hungarian minority in Yugoslavia.²⁵ The description of repressive measures undertaken by Partisan forces (mass executions and expulsion) against the Italian minority in Istria, Dalmatia and Slovenia is the subject of some articles published in Italy, Austria and Croatia.²⁶ Since the author unfortunately cannot read Albanian it is impossible to say what was published in Albanian about „retaliations with balists”.²⁷

Only a few other publications dealing with persecution in Yugoslavia appeared in English and German.²⁸

Finally the international comparative studies intending to stress both the differences and similarities in the process of coming into power of communist parties in the respective European countries after WWII deserve to be mentioned. The unhindered access to Eastern European archives made it possible for historians to focus on so far

²⁴ Ludanyi, Andrew, *The Hungarians of Vojvodina under Yugoslav Rule*, in: *The Hungarians, A Divided Nation*, edited by Stephen Borsody, New Haven 1988, p. 191–208, *Ibid.*, *Hungarians in Rumania and Yugoslavia: a comparative study of communist nationality policies*, 1971; *Ibid.*, *Titoist Integration of Yugoslavia. The Partisan Myth and the Hungarians of the Vojvodina*, in: *Polity* 12 (1979), p. 225–252; Cseres, Tibor, *Titoist atrocities in Vojvodina 1944–1945. Serbian Vendetta in Bacska*, Toronto 1993; *Ibid.*, *Blood Feud in Bácska*, Budapest 1991; Hommonay, Elemér, *Atrocities committed by Tito's partisans in occupied Southern Hungary*, Cleveland/Ohio 1957; Matuska, Márton, *Retaliation*, Budapest 1995; Arday, Lajos, *Hungarians in Serb-Yugoslav Vojvodina since 1944*, in: *Nationalities Papers* 24 (1996), p. 467–482.

²⁵ Kasaš, Aleksandar, *Madari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad 1996.

²⁶ Bartoli, G., *Il martirio delle genti adriatiche*, Trieste 1961, Wörsdorfer, Rolf, *Zwischen Karst und Adria. Entnationalisierung, Umsiedlung und Vertreibung in Dalmatien, Istrien und Julisch-Venezien (1927-1954)*, in: Robert Streibl (ed.), *Vertreibung und Flucht*, Wien 1994; Esposito Giovanni, *Trieste e la sua odissea*, Rom 1952; Galliano, Fogar, *Fojbe in deportacije v Julijski krajini*, in: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 25 (1985), p. 95–109; Orietta, Moscarda, *L'esodo dall'Istria*, in: *Friuli e Venezia Giulia – Storia del '900*, Gorizia 1997, p. 551–560; Tolto il segreto sui lager di Tito. Vi furono uccisi 5 mila italiani, in: „Il Giornale”, No. 126, Anno XXIV, May 29th 1997; Veiter, Theodor, *Soziale Aspekte der italienischen Flüchtlinge aus den adriatischen Küstengebieten*, in: *Festschrift für Hans Schmitz zum 70. Geburtstag*, Wien 1967; Dukovski, Darko, *Egzodus talijanskog stanovništva Istre 1945–1954*, in: *Časopis za suvremenu povijest*, XXXIII, 3, 2001.

²⁷ This is the title of a book published in Belgrade: Vidanić, Rajko, *Obračuni sa balistima 1944–1952* (=Prilozi za istoriografiju Kosova i Metohije), Beograd 1990; Also consider: Malcolm, Noel, *Kosovo. A short History*, pp. 314.

²⁸ Martin, David, *The Web of Disinformation. Churchill's Yugoslav Blunder*, San Diego/New York/London 1990; Cowgill, Anthony, *Cowgill Inquiry, The Repatriations from Austria in 1945*. The documentary evidence reproduced in full from british, american and yugoslav sources, London 1990; *Ibid.*, Cowgill, Anthony, *The Repatriations from Austria in 1945. Report of an Inquiry*, London 1990; Tolstoy, Nikolai, *The Klagenfurt Conspiracy*, in: *South Slav Journal*, Vol. 6, No. 1 (19), p. 6–23, 1983; *Ibid.*, *The Minister and the Massacres*, London 1986; Jarman, Robert L., *Yugoslavia. Political Diaries 1918-1965*, Vol. 3: 1938-1948, Chippenham 1997; Völkl, Ekkehard, „Abrechnungsfuror in Kroatien”, in: Klaus-Dietmar Henke und Woller, Hans (eds.), *Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1991, p. 358–393; Kaltenegger, Roland, *Titos Kriegsgefangene. Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse*, Graz / Stuttgart 2001; Elste, Alfred, Filipic Hanzi, Koschat, Michael, *NS-Österreich auf der Anklagebank. Anatomie eines politischen Schauprozesses im kommunistischen Slowenien*, Klagenfurt/Wien 2000.

neglected fields of research, such as terror against alleged and true enemies, show trials, „cleansings” within the Communist Party and so on.²⁹

It is both the wish and hope of this author that within a reasonable period of time a professional team composed of historians from all parts of the former Yugoslavia and abroad will write an all-embracing, source-based and balanced history about the Stalinist époque in Yugoslavia. Since this process historically has to be considered as a unity (whenever with special developments in the respective republics or regions) it must also be described as one. Thus it should be possible to answer the question, what price in the hour of birth had to be paid for the fragile harmony in Yugoslavia during Cold War.

III GENERAL ASPECTS OF THE COMMUNIST TAKE-OVER

Legal base for persecution and retaliation

Since the People’s Liberation Movement was predominately military organized, the origins of a yet common jurisdiction emerged within this area. Until liberation³⁰ of a respective region, primarily military courts were responsible for conviction of collaborationists and „people’s enemies”. Čulinović states on the quality of this legal practice: „*This legal proceeding was not organized, informal, collective, simple, fast and mostly crowded, since often all members of the respective Partisan unit took part at the trial.*”³¹ One of the most important changes within the field of partisan military judiciary emerged with the „Directive on Military Courts” dated May 24th 1944. Article 13 and 14 defined quite clearly who in the eyes of partisan leaders were to be considered as „war criminal” and „people’s enemy”:

²⁹ Weber, Hermann (ed.), *Terror. Stalinistische Parteisäuberungen 1936-1953*, Paderborn 2001; Maderthaler, Wolfgang/Schafranek, Hans/Unfried/Berthold (eds.), *„Ich habe den Tod verdient”. Schauprozesse und politische Verfolgung in Mittel- und Osteuropa 1945-1956*, Wien 1991; Courtosi, Stéphane (ed.), *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, München 1998; Hodos, Georg Hermann, *Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948-54*, Berlin 1990; Weber, Hermann/Staritz, Dietrich (eds.), *Kommunisten verfolgen Kommunisten: stalinistischer Terror und „Säuberungen” in den kommunistischen Parteien Europas seit den dreissiger Jahren* (Beiträge des internationalen wissenschaftlichen Symposions an der Universität Mannheim „Weisse Flecken” in der Geschichte des Weltkommunismus - stalinistischer Terror und „Säuberungen” in den kommunistischen Parteien Europas seit den dreissiger Jahren vom 22. bis 25. Februar 1992), Berlin 1993; Kuretsidis-Haider, Claudia/Garscha, Winfried R. (eds.), *Keine „Abrechnung”. NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, Leipzig/Wien 1998; Henke, Klaus-Dietmar/Woller, Hans (eds.), *Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1991; Deák, István/Gross Jan T./Judt Tony (eds.), *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*, Princeton 2000; Karsai, László, *Crime and Punishment: People’s Courts, Revolutionary Legality, and the Hungarian Holocaust*.

³⁰ The term „liberation” is primarily used by Communist historians and means the establishment of communist power.

³¹ Cit. Čulinović, Ferdo, *Stvaranje nove jugoslovenske države*, Zagreb 1959, p. 155.

Art. 13

„As war criminals have to be considered, whether they are Yugoslav or foreign citizens: Initiators, organizers, commanders, helpers and executors of mass killings, torture, forced migration, internment and forced labour of the population, further arson, destruction and pilferage of state and people’s property, all owners of possession and enterprises in Yugoslavia and of other countries, who brutally exploited the people having been taken away for forced labour. Officials of the terrorist apparatus and of terrorist armed forces of the occupying or domestic forces and the ones who executed mobilization of our people for hostile army.”

Art. 14

„As people’s enemies have to be considered: All active ustaša, četnici and members of other armed formations in the service of the enemy and its organizers and helpers; All who are in the service of the enemy – as spies, couriers, initiators, agitators and similar. The ones who forced the people to deliver weapons to the occupying forces. Everybody who betrayed the People’s fight and were on the side of the occupying forces. Everybody who secedes Peoples power and work against it. The ones who devastated the People’s army or supported and support in any other way the occupying forces. The ones who execute murdering, pilferage and similar.”³²

While the term „war criminal” is reasonably exactly defined, the definition of „people’s enemy” remains – probably on purpose – vague. Therewith the opportunity was provided to condemn and eliminate almost every *persona non grata*.

As the most significant act in the context of „retaliation” one has to quote the „**Act on crimes against people and state**” from August 25th 1945³³, which only represents a further development of the above mentioned and cited „Directive on Military Courts” which provided the legal base for innumerable verdicts against war criminals, collaborators and „people’s enemies”.

At least in Slovenia, Croatia, Serbia proper and Vojvodina the *ad hoc* „National courts of honour” were appointed during spring and summer 1945. These special courts were founded to convict war criminals and „people’s enemies” and to confiscate their property.³⁴

Some other decisive legal acts are chronologically listed below:³⁵

³² Cit. Nešović, Slobodan, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1981, p. 414–415.

³³ *Službeni list DFJ*, September 1 1945, No. 66/619.

³⁴ For Slovenia: Mikola, Milko, „Povojne nasilne razlastitve premoženja v Sloveniji”, in: *Temna stran meseca*, ed. by Drago Jančar, p. 53 ff.

³⁵ For further details: Radić, Snežana, *Konfiskacija imovine u valjevskom okrugu 1944–1946*, Valjevo 2002, p. 19–27. My list only mentions the first and original legal act. Subsequent changes, supplementations or „authentic interpretations” have not been taken into consideration.

May 13th 1944: Confidential direction by Tito to establish a Yugoslav secret police under the name OZNA³⁶

Probably May 1944: Direction by the NKOJ, Commissariat of Internal Affairs, on organization of Internal state administration³⁷

August 15th 1944: Official formation of the KNOJ (*Korpus narodne odbrane Jugoslavije*)³⁸

November 21st 1944: Decision by Presidium of the AVNOJ „on transition of hostile possessions into state property, on state administration of abandoned possessions and on sequestration of possessions which were confiscated by occupation powers.”³⁹. This decision built the legal base for confiscation of almost any German property (Art. 1 [2]) and those of alleged and real war criminals and their aides (Art. 1 [3]) regardless of their nationality.

February 3rd 1945: Decision by Presidium of AVNOJ „on abolition and annulment of all legal acts adopted by the occupying force and its helpers during occupation; on abolition of decisions adopted during this period; on abolition of all legal acts which were effective during hostile occupation.”⁴⁰.

April 23rd 1945: Act „on fighting forbidden speculation and economical sabotage.”⁴¹ The *corpus delicti* of economical collaboration was often used by Yugoslav judges to eliminate „capitalistic elements” on the one hand and to accumulate state property on the other.

May 29th 1945: Decision by Presidium of AVNOJ „on expropriation of war profit accumulated during hostile occupation.”⁴² As a consequence of this act more than 125 million Yugoslav dinars poured in the Renewal Fund until the end of 1946.⁴³

June 9th 1945: Act „on confiscation and execution of confiscation.”⁴⁴ This act defined the terms of „confiscation” (i.e. coercive expropriation without the right of compensation, Art.1 [1]) and „sequestration” (provisional expropriation of property that will be held under state control until further decisions of a respective court, Art. 12 [1]).

July 10th 1945: Act „on kinds of punishments.”⁴⁵ This act described what possible kinds of penalties civil and military courts could have meted out.

August 3rd 1945: Decree „on general amnesty and pardon.”⁴⁶ Maybe 5.000 persons (*četnici*, *nedićevci*, Croatian and Slovenian Home guards, members of armed

³⁶ Lopusina, Marko, *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945 / 1995*, Beograd 1996, p. 48.

³⁷ Nešović, Slobodan, *Sivaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, p. 377–379.

³⁸ Vojnoistorijski arhiv, Fond NOR, kut. 15, fasc. 1/1, dok. 10.

³⁹ *Službeni list DFJ*, February 6th 1945, No. 2/25.

⁴⁰ *Službeni list DFJ*, February 13th 1945, No. 4/51.

⁴¹ *Službeni list DFJ*, April 25th 1945, No. 26/241.

⁴² *Službeni list DFJ*, Mai 29th 1945, No. 36/320.

⁴³ Petranović, Branko, *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*, Beograd 1964, p. 55.

⁴⁴ *Službeni list DFJ*, June 12th 1945, No. 40/359.

⁴⁵ *Službeni list DFJ*, July 10th 1945, No. 48/436.

⁴⁶ *Službeni list DFJ*, August 5th 1945, No. 56/526.

Albanian and Muslim units) felt under this amnesty.⁴⁷ Exempt from the amnesty were *ustaše*, *ljotičevci*, members of the Russian protecting corps, members of the ethnic German Association and others.

August 10th 1945: Act „on electoral lists.”⁴⁸ Therewith the active and passive suffrage for the forthcoming federal elections of November 11th 1945 was denied to a large group of wartime opponents (former ministers, active *ustaše*, *četnici*, *nedičevci*, *ljotičevci* and persons who were condemned for deprivation of „national honour” respectively political or civil rights).⁴⁹ Similar laws were also passed on the level of republics and provinces.⁵⁰

August 23rd 1945: Act „on agrarian reform and colonization.”⁵¹ On the basis of this act a land fund consisting of 1’647’305 ha was founded.⁵² Slightly more than 38% (637.939 ha) of this total was confiscated from the ethnic Germans and the citizens of the German Reich.

August 26th 1945: The act „on implantation of People’s court.”⁵³

August 28th 1945: Act „on press.”⁵⁴ Wartime opponents (see act „on electoral lists.”) couldn’t become editors or members of the editorial office.

The State Commission on Ascertaining Crimes Committed by Occupying Powers and their Helpers.

A decision by the Presidium of the AVNOJ dated November 30th 1943 envisaged the appointment of a State commission on ascertaining crimes committed by occupying powers and their helpers during WWII (*Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, hereafter: DKUZOP).⁵⁵ The commission became active after the NKOJ passed a regulation and named the members of the commission in May 1944.

⁴⁷ Völkl, Ekkehard, *Abrechnungsfuror in Kroatien*, in: Klaus-Dietmar Henke und Woller, Hans (eds.), *Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1991, p. 392.

⁴⁸ *Službeni list DFJ*, August 19th 1945, No. 59/558.

⁴⁹ As far as the author is aware there are no reliable data about how many people in Yugoslavia didn’t have the electoral law on the basis of this act.

⁵⁰ E.g. in Vojvodina: „Decision on accomplishment of election for local, town, canton and district committees and for Central People’s Liberation Committee of Vojvodina”, in: *Službeni list Vojvodine*, June 1st 1945, No.3/100, especially part II, Art. 12 [1-7].

⁵¹ *Službeni list DFJ*, August 28th 1945, No. 64/605.

⁵² Gačeša, L. Nikola, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*, Novi Sad 1984, S. 362. See also: Stipetić, Vladimir, *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945–1948*, Rad, knj. 300, JAZU, Zagreb 1954.

⁵³ *Službeni list DFJ*, September 4th 1945, No. 67/622.

⁵⁴ *Službeni list DFJ*, September 1st 1945, No. 65/612.

⁵⁵ Zečević, Miodrag/Popović Jovan P., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, p. 21. Unless otherwise noted, following figures and facts are taken out of the above mentioned publication.

In addition to the State commission six Republic commissions (Slovenia, Croatia, BiH, Serbia, Montenegro and Macedonia), one Province commission (Vojvodina), two Regional commissions (Kosovo and Sandžak), 65 District (*okružni*) commissions, 292 Canton (*sreski*) and 1,210 Municipal commissions and local evidence collectors were founded or appointed. The main task of these commissions was to collect evidence and to provide Public prosecutors and members of the OZNA/UDBA with these documents. Not only members of the commissions but also ordinary citizens could report what they (allegedly) knew about war crimes and their perpetrators. The commissions registered almost one million of these notifications (*prijava*) by Yugoslav citizens. Needless to say war crimes committed by partisan forces or members of the Red Army could not be reported. The specific/concrete handling of these notifications by members of the commissions has yet to be analysed (crucial question: how carefully did the officials deal with these notifications?), but it isn't hard to imagine what opportunities were given to people who were out to harm somebody – maybe just for some personal reasons.

To investigate „complex war crimes” the State, Republic and Province commissions set up the so-called enquiry commissions (*anketna komisija*) and elaborates.⁵⁶

The main task of State, Republic and Province commissions was to adopt **decisions** (*odluka*) on war criminals, collaborators and „people's enemies”. In all, these commissions registered a total of **66.420 war criminals**, whereof 17.175 persons were defined as „foreign” war criminals and 49.245 were considered as „domestic” (*domaći*) traitors and war criminals.

These decisions were placed at the disposal of military and public prosecutors and members of the secret police. On the basis of the decisions people could have been charged and were convicted as a matter of fact in most cases. This illustrates the heavy responsibility that officials of these commissions had to bear and at least the question must be asked, if they always were aware of it.

Undoubtedly the existence of these commissions was fully legitimised and even – after four years of mutual national hatred and scorn - a *conditio sine qua non* to rebuild a common Yugoslavia. „Real” war criminals, collaborators and traitors had to be punished; but the crucial point lies within the question, **who** decides who has to be considered a war criminal, a collaborator and a traitor. Like in most cases in history, the victorious party does. That's what happened in Yugoslavia, where exclusively mem-

⁵⁶ The State commission e.g. set up an enquiry commission for „determination of damage by Hitler's destruction of Belgrade” or the Republic commission of Serbia established an enquiry commission for „investigation on forced deportation of Slovenes to Serbia.” Zečević, Miodrag/Popović Jovan P., *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, Beograd 1996, p. 39.

bers of the People's Liberation Movement (even more exactly: members of the Communist Party) made this grave decision. The presumption that most of the other civil war groups (especially *četnici*, *ustaše*) would have done the same is no excuse for the Communist procedure.⁵⁷ The wish for retaliation in the aftermath of cruelty exists probably from the time immemorial. In the case of Yugoslavia, political (consolidation of power) and economical (accumulation of state property) advantages additionally strengthened and supported this wish.

IV RETALIATION AND PERSECUTION: DEVELOPMENTS IN RESPECTIVE REPUBLICS AND REGIONS

Definition of „Retaliation”

Especially on the territory of Yugoslavia it is hardly possible to provide a clear separation between what has to be considered as „act of war” and what runs under the term of „retaliation”. At the first it seems the most evident solution is to treat every action that occurred after the official ending of WWII in Yugoslavia on May 15th 1945 as „retaliation”. Thus the harsh actions of Tito's partisan forces against Italian, Hungarian, German and Serbian civilians in Dalmatia, Istria, Vojvodina and Serbia proper immediately undertaken during or after the „liberation” of the respective areas would „only” count as acts of war, although these actions definitely didn't help to improve the military situation of the People's Liberation Army. Therefore a temporal break-up between „act of war” and „retaliation” is definitely not satisfactory. As a result the author will use the term „retaliation” for all killings and repressive measures against *civilians*, which took place during or after „liberation” of a respective area. Under the presumption that no or at least very poor military strategic advantage can be asserted, the killing of enemy *soldiers* (e.g. *ustaše*, *domobranci*, *belogardisti*, *plavogardisti*, *četnici*, *domobranci*, *balisti*) has also to be considered as „retaliation” (keywords: „Bleiburg”, „Kočevje”, „Zelengora”).

The Italian minority in Dalmatia and the Coast Land: Flight and Persecution

Members of the Italian minority in Istria and Italian fascists have to be counted as one of the first victims of communist retribution. Right after the Italian surrender on September 8th 1943 Slovenian, Croatian as well as Italian partisan units gained control

⁵⁷ „If the outcome of the war had been the opposite, with the quisling forces on the winning and the Partisans on the losing side, the same thing would have happened to the remnants of the Partisan forces.” Cit. Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, p. 766.

over Istria, except Pula/Pola. Probably 500 to 700 Italian fascists and collaborators were killed in autumn 1943.⁵⁸ Together with dead bodies the captives were tied up and thrown into deep karstic caves (the Italian word for karstic cave is *foibe*; that's why in Italian this procedure is called *infoibamenti*). The same killing method was used in spring and summer 1945 for Croatian and Slovenian soldiers and civilians. These actions can definitely not even be considered as an attempted ethnic „cleansing” rather as a reaction to the often brutal fascist repression the Slavic population had to suffer from during the Italian rule.⁵⁹

In the context of the invasion of partisan units in autumn 1943 thousands of Italians left their homes in Istria and left either directly for Italy or for areas not yet controlled by the communists (e.g. Pula, Trst).

In the course of communist coming into power in the Adriatic coast in spring 1945 an estimated number of 5'000 to 7'000 people (fascists, members of the National Liberation Committee, collaborators and captured German and Italian soldiers) were killed.⁶⁰

Up to a quarter million of Italians left Yugoslavia (Dalmatia, Coast Land) between 1943 and the 1950s.⁶¹ Their motivation was complex, since the long time unsolved border conflict, Yugoslav assaults, anti-communist attitude, economical considerations and Italian propaganda have to be cited as reasons and causes for their emigration.⁶² At the first official census after the war only 36'000 people avowed themselves to Italian nationality.⁶³

⁵⁸ Veiter, Theodor, „Soziale Aspekte der italienischen Flüchtlinge aus den Küstengebieten”, in: *Festschrift für Hans Schmitz zum 70. Geburtstag*, edited by Theo Mayer-Maly, Albert Nowak, Theodor Tomandl, Vol. II, Wien/München 1967, p. 285. The Italian literature acts from the assumption that several thousands of Italian died between 1943 and 1945 in these karstic caves. Bartoli, Gianni, *Il martirologio delle genti adriatiche*, Trieste 1961; Fogar, Galliani, „Foibe e deportazioni. Nodi sciolti e da sciogliere”, in: *Qualestoria*, No. 2/3, August-Dezember 1989, p. 11-20; Ibid., „Foibe: politica e storia”, in: *Quaderni del Centro studi economico-politici Ezio Vanoni*, No. 20/21, 1990.

⁵⁹ Bahovec, Tina, „Der Zweite Weltkrieg im Alpen-Adria-Raum”, in: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*, edited by Andreas Moritsch, Klagenfurt/Ljubljana/Wien, p. 467-468.

⁶⁰ Bahovec, Tina, „Der Zweite Weltkrieg im Alpen-Adria-Raum”, in: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region*, edited by Andreas Moritsch, Klagenfurt/Ljubljana/Wien, p. 467-468. In Triest/Trst alone approximately 800 collaborators were thrown into karstic caves. Sirc, Ljubo, Nobel Peace Prize for Tito, p. 5.

⁶¹ Magosci, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*, Vol. 1, Seattle/London 1998, p. 165.

⁶² Bahovec, Tina, „Der Zweite Weltkrieg im Alpen-Adria-Raum”, in: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (edited by Andreas Moritsch), Klagenfurt/Ljubljana/Wien 2001, p. 468. For further details: Magosci, Paul Robert, *Historical Atlas of East Central Europe*, Vol. 1, Seattle/London 1998, p. 165 and Wolfrum, Gerhart, „Die Völker und Nationalitäten”, in: *Markert, Osteuropa-Handbuch Jugoslawien*, p. 20.

⁶³ Kofos, Evangelos, „Balkan minorities under Communist regimes”, in: *Balkan Studies*, Vol. 2, Thessaloniki 1961, p. 43.

Serbia after liberation

In the course of successive withdrawals of German units and quisling forces (*nedićevci*, *ljotićevci*)⁶⁴ and parallel invasion (or liberation) of Serbian towns and villages by soldiers of the People's Liberation Movement, a spate of detentions and assassinations without trial of Titos opponents came over Serbia. Not only enemy (foreign and domestic) soldiers were arrested, sentenced and killed, but also civilians who in the eyes of the Partisans were seen as „collaborators”, „traitors”, and wartime profiteers (industrialists, wealthy peasants, intellectuals, artists and other „class enemies”).

Until the liberation of Belgrade, the Communist Party was numerically weak in the capital.⁶⁵ It was only during autumn and winter 1944 that the party organization was established.⁶⁶ The city was then divided into quarters (*rejon*) and cells (*ćelija*) that were controlled by loyal party members. A military administration (*komanda grada*) was set up with General Ljubodrag Đurić as its commander. During the first months the military administration assumed civil functions as well, although a provisional executive committee (*Izvršni narodnooslobodilački odbor*, hereafter: INOO) had already existed since October 26th. Unreliable officials and „useless elements” from the former municipality were dismissed and loyal members of the partisan army took their posts. A curfew was introduced, starting from 8:00 pm.⁶⁷ One of the main tasks for the new rulers was fighting „great Serbian chauvinism”, meaning the manhunt after followers of Mihajlović, Nedić and Ljotić and other real or imagined collaborators. Petranović writes: „*Some of the collaborators were taken in front of courts, but many people „disappeared in the dark” during the days of expulsion of the Germans. Execution role played the OZNA, which under the term of retaliation with fascism executed thousands of innocent people, who were innocently accused, assassinated without trial, even without knowledge of their families, as dangerous people for the future or because they worked against the leaders of the new government during war.*”⁶⁸ In Belgrade, mass executions took place e.g. at *Banjička šuma*, in the quarters *Braće Jerković* and *Žarkovo* and in the stadium “*Grafičar*,”.⁶⁹ Similar repressive sanctions by the Secret police and partisan units must be presumed to have happened in other Serbian towns and villages after invasion in autumn 1944.⁷⁰

⁶⁴ While approx. 300 high-ranking officials of Nedić' government left Belgrade already in September 1944 and reached Vienna, Milan Nedić and Dimitrije Ljotić together with German officials escaped in October 4th 1944. Milovanović, Nikola, *Kroz tajni arhiv Udbe*, Vol. 1, Beograd 1986, p. 28.

⁶⁵ Immediately after invasion of the partisans, merely 960 party members were located in Belgrade. Petranović, Branko, *Srbija u drugom svetskom ratu*, p. 652.

⁶⁶ In May 1945 the Communist Party counted 1.810 members in Belgrade; at the end of 1945 there were already 5.614. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, p. 652.

⁶⁷ Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, p. 654. According to Marković the curfew started already at 6:00 pm. Marković, Slobodan G., „Communist “Liberation”, and New Order in Belgrade”, in: *The South Slav Journal*, Vol. 24 No. 3–4 (93-94), Autumn-Winter 2003 at: <http://www.southslavjournal.com/feat1.htm>.

⁶⁸ Cit. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, p. 655.

⁶⁹ Ana Otašević, „Zločini komunizma 1944-1956, Sudbina pobedenih”, in: NIN, October 25th, 2001, p. 27.

The available Yugoslav documents at present don't enable us to reconstruct the exact procedure and extent of these persecutions. After all, eyewitness accounts provide an idea of how any sort of enemy simply „disappeared” these days. Only appraisals and statistical calculations (always within the frame of Kočović's and Žerjavić's reliable and exact calculations⁷¹) about the number of Serbian victims in Serbia (including Kosovo and Vojvodina) can be provided: This author estimates that in Belgrade maybe 10.000 Serbian collaborators (soldiers, officials of Nedić's government) and „class enemies” were killed during the first months after the partisan invasion; in Serbia itself (including Kosovo and Vojvodina) likewise 10.000 victims of communist retaliation might be realistic.⁷² Milan Grol, the leader of the Yugoslav Democratic Party writes in his diary on November 11th 1944: “*Horrible news reached us [...] In Belgrade everything is still unsettled and unclear [...] People go about their private business in fear and uncertainty about everything that is happening and that is going to come [...] 2'000 have been executed, 2'000 arrested [...] This explains the silence from Belgrade [...] How can order be created out of this blood, this fear and hatred, and such arbitrariness from the authorities? And what kind of order?*”⁷³

*The Vojvodina under military administration (with special consideration of the German and Hungarian Minority)*⁷⁴

Immediately after the invasion by the Red Army and the Yugoslav partisan units the Military administration was set up on October 17th 1944 in the area of the Banat, Bačka and Baranja (*Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju*, hereafter: VU BBB).

⁷⁰ *Pogledi* (specijalno izdanje): Partizanski zločini u Srbiji 1944-45: 150.000 neznanih grobova, broj 2, June 1991. In this „special edition” the numbers of victims in the respective towns are presented (they are definitely exaggerated and do not base on scientific calculations): Čačak: 3.500; Kragujevac: 2.000; Kruševac: 6.500; Užice: 3.000; Valjevo: 4.000; Niš: 12.000; Leskovac: 1'200; Gornji Milanovac: 800; Resava: 800; Jagodina: 2'500; Zaječar: 8'000; Šabac: 2'000; Požarevac: 2.800; Arandelovac: 3'600. See also: *Pogledi* (specijalno izdanje br. 1): „Zločini komunista nad Srbima”, April/Mai 2004, Beograd 2004.

⁷¹ Kočović counts **151.000 Serbian and Montenegrin victims** (114.000 in Serbia, 4.000 in Kosovo and 33.000 in Vojvodina) for the whole wartime period of 1941 to 1945. Kočović, Bogoljub, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, p. 171 (prilog 32). Žerjavić number is slightly higher: **190.000 Serbian and Montenegrin war losses** (142.000 in Serbia proper, 3.000 in Kosovo and 45.000 in Vojvodina). Žerjavić, Vladimir, *Population losses in Yugoslavia 1941–1945*, Zagreb 1997, p. 152–153 (tables 33, 33a and 34).

⁷² For further estimates by different authors: Marković, Slobodan G., „Communist ‘Liberation’, and New Order in Belgrade”, in: *The South Slav Journal*, Vol. 24 No. 3-4 (93–94), Autumn-Winter 2003 at: <http://www.southslavjournal.com/feat1.htm>.

⁷³ Cit. Marković, „Communist ‘Liberation’”, p. 7.

⁷⁴ For further details about the military administration: Cvejić, Ruža, „Uloga KPJ u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju”, in: *Istraživanje*, No. 1, Novi Sad 1971; Malović, Gojko, *Vojna uprava u Banatu*, Master thesis, (Manuscript), Beograd 1979. Unsubstantial the short essay by Končar: Končar, Ranko, „Vojna uprava u Banatu, Bačkoj i Baranji 1944/1945”, in: *Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945* (Radovi sa savetovanja održanog 22–23. novembra 1982. u Novom Sadu), Novi Sad 1986, p. 736–738.

After the end of all combat operations and liberation of the whole country, the VU BBB was to be abolished; in fact civil authorities (the so called People's Liberation committees, hereafter: NOO) resumed power already on February 15th 1945.⁷⁵

The reasons for the establishment of a military administration were complex: Since the partisan movement in Banat, Bačka and Baranja due to the „efficient” Hungarian and German occupation policy was underdeveloped, the NOO couldn't immediately operate as the new authority. It was additionally stated in the public announcement (*proglas*), that the „Yugoslav character of these areas must be preserved”.⁷⁶ The military authorities saw to it that economical resources of the Vojvodina were primarily used for purposes of the People's Liberation Army.⁷⁷ Maybe one of the main motives for the implementation was the desire of the Partisan military leadership to punish both the German and Hungarian population and to take control over German property.⁷⁸ A letter from the Province Committee of the Vojvodina of the Communist Party of Yugoslavia (hereafter: CPY or CP) to all members of the CP in the Banat, Bačka and Baranja seems to confirm this impression:

„As you know, with the decision by the High Commander of our army, comrade Tito, a military administration was set up in the Banat, Bačka and Baranja. This step was taken because a lot of Germans and Hungarians live in these our parts, who were hostile towards the Slavic population and committed crimes organized by the occupation forces. Especially the domestic Swabians acted barbarically towards the Serbs and others of our nations. Thus it is necessary to **thoroughly**⁷⁹ retaliate upon all Germans and upon those Hungarians who have committed war crimes. [...] Further it is necessary to take care of abandoned and enemy property. [...]”⁸⁰

Some of the most important tasks of the military authorities are to be mentioned here:

- Recruiting of all men born between 1915 and 1926
- Establishment of People's and border guards (especially in German, Hungarian and Rumanian settlements)
- Confiscation of and administration over „abandoned” (*napušteno*) and „fascist” property
- Internment of Germans and control of the camps

⁷⁵ Trujić, Vera, *Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju – Novi Sad (1944–1945)*, Analitički inventar, Sremski Karlovci 1981, p. VII-IX.

⁷⁶ Arhiv Vojvodine (hereafter: AV), Fond Vojna uprava, predmet 2.

⁷⁷ Petranović, Branko/Zečević, Momčilo, *Jugoslavenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Tematska zbirka i dokumenata. Drugi tom 1943–1986, Beograd 1987, p. 144.

⁷⁸ Janjetović, Zoran, „Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben”, in: *Südost-Forschungen, Sonderdruck* Vol. 58, München 1999, p. 164.

⁷⁹ Heavy print in the original document.

⁸⁰ Cit. AV, Fond Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine (hereafter: Fond PKSKV) (F-334), not specified.

– Detention and conviction of war criminals, collaborators and „people’s enemies”

From a Communist point of view the work of the VU BBB has to be seen as a success: The Yugoslav Germans didn’t present a threat anymore, since most of them have been transferred into camps and their property was confiscated. The detention and elimination of domestic quislings and people’s enemies remained within the competence of the OZNA and the general (forced) mobilisation led to the intended increase of troops within the Yugoslav Army. Most of the (not democratically elected) members of the NOO were members of the Communist Party or at least loyal fellow-travellers to a new, socialist Yugoslavia.⁸¹

a) The Yugoslav Germans in the Vojvodina after 1944⁸²

Since evacuation of the whole German population from Vojvodina due to inability and indecision of Reich German and *Volksdeutsche* authorities failed, an estimated number of **150.000 Germans** were still settled in the area of Bačka, Baranja, the Banat and Syrmium when the Partisans liberated Vojvodina in September/October 1944.⁸³ Already on October 18th the decision was made to concentrate the German population in camps and to confiscate their property.⁸⁴ In all German settlements severe military

⁸¹ An internal paper by the Province committee of the Communist Party Vojvodina proves 1.780 Communist delegates of the NOO in Vojvodina (this corresponds to approx. 30% of all delegates) on April 16th 1945. AV, Fond PKSKV, pred. 1122 and 11120.

⁸² About agitation of both German and Hungarian population during the occupation period (selective): Mirnić, Josip, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*, Novi Sad 1974; Kačavenda, Petar, „Zločini nemačke okupacione vojske i folksdojčera nad Srbima u Banatu 1941–1944. godine”, in: *Istorija XX. veka*, broj 2, p. 91–99, Beograd 1994, Ibid., *Nemci u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd 1991, Krnić, Zdravko, „The Transfer of Volksdeutsche from the Independent State of Croatia During the Second World War”, in: *Historijski institut Slavonije, Zbornik 4*, Slavonski Brod 1966, p. 73–88, Ibid., „The German Volksgruppe in the Independent State of Croatia as an Instrument of German Occupation Policy in Yugoslavia”, in: *The Third Reich and Yugoslavia*; Biber, Dušan, *Nacizem i Nemci u Jugoslaviji 1933–1945*, Ljubljana 1966; Calic, Marie-Janine, „Die deutsche Volksgruppe in Kroatien 1941–1944”, in: *Südostdeutsches Archiv*, Vol. XXX/XXXI, München 1987/1988; Živković, Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1973; Kasaš, Aleksandar, *Madari u Vojvodini 1941–1946*, Novi Sad 1996; Völkl, Ekkehard, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, ungarische und andere Volksgruppen*, München 1991;

⁸³ This number is based on own research. It is estimated that in Banat approx. 85.000 (and therefore 65% related to the calculated „number to be expected” of the German population of the Banat in autumn 1944), in Bačka and Baranja approx. 60.000 (and therefore 35% related to the calculated „number to be expected”) and in Syrmium maybe 5.000 Yugoslav Germans remained in Vojvodina. AV, Fond Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (hereafter: KUZOP), pred. 130; 156; 195; 203. An unofficial census of November/December 1944 accomplished by the VU BBB lists only **100’655 Yugoslav Germans** at this time in the area of the Banat, Bačka and Baranja (without Syrmium). This number might be quite realistic, considering the fact, that during the first contact with the Partisans several thousands Germans have been immediately killed, likely several thousands have been already taken into Yugoslav or Sovjet camps and were not counted anymore. Furthermore one has to assume that some Germans simply didn’t appear for the census or declared themselves (if possible) as Hungarians or South-Slavs. For the census: AV, Fond Pokrajinski zavod za statistiku (F-205), fol. „Podaci o stanovništvu Bačke 1945”.

control was introduced, all German inscriptions disappeared and the German language was forbidden both for public and personal use.⁸⁵ The Army and/or the NOO took control over German stores, factories and enterprises.⁸⁶ The Germans who were sentenced to death had to be publicly shot.⁸⁷

In May 1945 the general imprisonment of 80 to 90 percent⁸⁸ of the German population (an estimated total of 110.000 people⁸⁹) in more than 40 camps or „localities under special regime” (*naselja pod specijalnim režimom*) was completed.⁹⁰ The disastrous living conditions in these camps and the exhausting hard labour were the main causes for the high mortality under the Yugoslav Germans. According to reliable statistical appraisals approx. 46.000 Germans from Vojvodina (Bačka, Banat, Syrmium) died between autumn 1944 and spring 1948, when the camps were officially disbanded.⁹¹

The harsh Partisan treatment of the remaining Yugoslav Germans was – above all – a consequence of the arrogant, disloyal and often brutal behaviour of a large part of the Vojvodina Germans and their superior position during occupation period.⁹² Of course: not all of them were Nazis and only a minority committed war crimes (e.g. as member of the SS, in their function as concentration camp guards or members of the HiPo). But very few resisted the temptation to lead a privileged live under German protection and even fewer recognized the danger that was hidden in their role as a powerful minority. If Germany would lose the war (and every reasonable German had to take this into account), they would definitely become victims of Yugoslav revenge – regardless who the victorious party in the Yugoslav civil war will be.⁹³

This author shares the view of Janjetović concerning the *Volksdeutsche* accusation, communist authorities committed genocide against Ethnic Germans. „*However large the number of victims was, no intention of exterminating the Ethnic-Germans existed. Thus, although the consequences were almost as bad as genocide, the whole deplorable affair cannot be called by that name.*”⁹⁴

⁸⁴ Petranović, Branko/Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Tematska zbirka i dokumenata. Drugi tom 1943–1986, Beograd 1987, p. 145–147.

⁸⁵ Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 159.

⁸⁶ Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, Beograd 1992, p. 646.

⁸⁷ AV, Fond Vojna uprava, pred. 38.

⁸⁸ Yugoslav sources talk of an imprisonment rate for the districts Novi Sad and Pančevo between 80 and 90 percent. AV, Fond KUZOZ, pred. 130; 156.

⁸⁹ In an unsigned letter from August 23rd 1945 written by a member of the Province Committee Vojvodina the author refers to 90.000 to 100.000 “Swabians, who were settled in camps at the end of August 1945. AV, Fond PKSKV, not specified.

⁹⁰ Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 159 and AV, Fond Vojna uprava, pred. 38.

⁹¹ Arbeitskreis Dokumentation, *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords*, München 1998, p. 314.

⁹² It is exactly this fact that is often neglected by *Volksdeutsche* authors. „[...] *German authors tend to concentrate on admittedly unjust treatment of huge masses of their conationals, but they are often prone to overlook the causes that produced these huge forced migrations*” Cit. Janjetović, Zoran, „The Disappearance of the Germans From Yugoslavia: expulsion or emigration?”, in: *Tokovi istorije* 1–2/2003, p. 74.

b) The Hungarian minority

During the first days and weeks of the existence of the VU BBB the Yugoslav Hungarians (especially in Bačka) suffered a similar or even worse treatment by Partisan forces and local South-Slavic inhabitants than the Ethnic-Germans. Undoubtedly, these (spontaneous) killings and harassments against Hungarians represents a reaction to the repressive and bloody Hungarian occupation period (keyword: *Racija*) in Bačka.⁹⁵ A certain number among the Hungarians indeed belonged to the category of collaborators, war criminals and people's enemies and were arrested and killed – particularly by members of the OZNA - without much ado immediately after the Partisan invasion.⁹⁶ While a small number of Yugoslav Hungarians together with some officials from Hungary⁹⁷ – appointed between 1941 and 1944 - escaped from Yugoslavia in autumn 1944, the vast majority of the autochthon Hungarian population remained in Vojvodina.⁹⁸ Maybe 30.000 persons (that is approx. 7.5% of the then present Hungarian population in Vojvodina) were temporarily imprisoned.⁹⁹ But already in December 1944, an order by the commander of the VU BBB, General Major Ivan Rukavina, arranged the release of innocent Hungarian civilians from camps and prisons: „According to the decisions of the second session of AVNOJ, the minorities are treated as equal citizens of Yugoslavia what is also true for the/also refers to the Hungarians, who have equal rights and duties like the other inhabitants of our country. There from exempted are only those Hungarians, who were as war criminals involved in Hungar-

⁹³ Members of the Yugoslav exile government thought over the future of Ethnic-Germans. I. Jukić pleaded in 1941 to settle out the Germans after war and the Yugoslav spokesman of BBC T. Skrbić threatened all Germans with dreadful Serbian revenge: „For every killed Serb the Swabians have to pay a hundred price and no power of the world will be able to hold up the sword of revenge when time has come. „Für jeden ermordeten Serben, für jede ermordete Serbin werden und die Schwaben in schwäbischen Leben einen hundertfachen Preis entrichten, und keine Macht der Welt wird das Schwert der Rache aufhalten können, wenn die Zeit gekommen ist.“ In the political program of the *četnici* the expulsion of 500.000 Ethnic-Germans from Yugoslavia was scheduled. Janjetović, Zoran, „Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben“, in: *Südost-Forschungen*, Vol. 58, München 1999, p. 160 and Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, p. 158.

⁹⁴ Cit. Janjetović, Zoran, „The Disappearance of the Germans from Yugoslavia: expulsion or emigration?“ in: *Tokovi istorije 1–2/2003*, p. 85–86.

⁹⁵ „Personal retaliations“ occurred especially in Novi Sad, Čurug, Žabalj, Šajkaš and Mošorin, where the Serbian population mostly suffered from the bloody *racija* in January 1942. The entire Hungarian population from Čurug and Žabalj (slightly more than 5.000 persons in March 1945) was expelled and taken into camps, since they were found collectively guilty for the *racija*. AV, Vojna uprava, pred. 94 and Kasaš, *Madari u Vojvodini*, pp. 181.

⁹⁶ On the basis of notifications by local inhabitants, the responsible commanders made lists of people who were to be checked and as the case may be eliminated. Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 160.

⁹⁷ In a decree by the department of internal affairs of March 31st 1945, the evacuation of Hungarian officials from Vojvodina was determined. *Službeni list DFJ*, April 6th 1945, No. 19/194.

⁹⁸ The first unofficial census in Vojvodina (Banat, Bačka, Baranja and Syrmium) took place in October 27th 1944 and quotes **386.692 Hungarians** (this is 27.8 percent of the population in Vojvodina). AV, Fond Pokrajinski zavod za statistiku (F-205), fol. „Podaci o stanovništvu Bačke 1945“.

⁹⁹ Völkl, Ekkehard, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*, München 1991, p. 189.

ian fascist crimes committed on our population. These Hungarians have to stand trial in front of military courts according to existing legal regulations. This means:

a) All camps containing Hungarians have to be disbanded and only the accused Hungarians or the ones already condemned by the respective military court have to be kept in camps.[...]¹⁰⁰

It is quite obvious that this turn-around in Yugoslav Hungarian policy (from possible expulsion to integration) has to be seen in the context of „socialist fraternity”, since Hungary was to become a Communist country too.¹⁰¹

The question remains, how many Hungarians were actually killed in autumn 1944 by Partisan forces, members of the Secret police and local inhabitants? As far as this author is aware, only one Yugoslav document refers explicitly to this question: the so called „book of evidence of killed war criminals in 1944/1945”.¹⁰² In this book, a total of 1.686 executed war criminals are listed by name, whereof approx. 1.000 persons were presumed to be Hungarians.¹⁰³ Of course, this number is not the definitive figure of all Hungarians killed after Partisan invasion. The highly professional analysis by Kasaš has led him to the admittedly provisional result of approximately 5.000 Hungarians killed in the aftermath of liberation.¹⁰⁴ Thus – may it be coincidence or not – this number lies within the region of 8.000 persons (mainly Serbs) killed during Hungarian occupation period in Bačka.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Cit. AV, Fond Vojna uprava (F-170), pred. 17.

¹⁰¹ Milovan Đilas remembers: „*Within the CK we have only completed with arguments that the Hungarians shouldn't be expelled. The main reasons for our position: We knew that the Soviet government would oppose to the expulsion of the Hungarians [...], since Hungary was forseen as a socialist country. [...] Hungary isn't that powerful that we had to be frightend, as we have for Germany. And finally, although nobody could explain why this shouldn't be applied for the Germans – the people, women and children cannot be guilty for the crimes committed by their leaders.*” Cit. Đilas, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, p. 411–412.

¹⁰² AV, Fond KUZOP (F183), knj. 73.

¹⁰³ AV, Fond KUZOP (F183), knj. 73 and Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 160–172. According to Kasaš, among the others killed were 211 *četnici*, 468 Croats and 65 others (mostly Russian emigrants). Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 160.

¹⁰⁴ Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p.178. For other (exaggerated and tendentious) estimates: Cseres, Tibor, *Titoist atrocities in Vojvodina 1944-1945. Serbian Vendetta in Bácska*, Toronto 1993, p. 9: „[...] when the Serbians brutally massacred 40.000 Hungarian civilians [...]”; Ludanyi, Andrew, *Hungarians in Rumania and Yugoslavia. A Comparative Study of Communist Nationality Policies*, Louisiana 1963, p. 63–64: 40.000 Hungarians; Kocsis, Károly, „Ansiedlung und ethnische Raumstrukturen in den ungarischen, serbischen und rumänischen Grenzräumen (1944-1950)”, in: *Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven*, edited by Horst Fassel und Christoph Waack, Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster, (=Tübinger geographische Studien, paper 128), Tübingen 2000, p. 98: „approx. 16.800 Hungarian civilians became victims of the blood feud by Serbian Partisans”.

¹⁰⁵ Kasaš, *Madari u Vojvodini*, p. 178.

The final days of the četnici

As mentioned before, it was the intention of the Communists to destroy the remnants of all domestic war enemies. Since as early as December 1941 the hostility between Partisans and *četnici* constantly increased, a bloody and uncompromising end (wherever the victorious party might be) was foreordained. In a directive of September 5th 1944 Tito wrote: „Remember that the main task of this operation is to eliminate the *četnici* of D. Mihailović and *nedićevci*, as well as their apparatus. [...]”.¹⁰⁶

After the Partisans took control over Serbia and especially Belgrade in autumn 1944, the *četnici* were withdrawing in two groups. Due to quarrels in January 1945 between Mihailović and another Četnik-leader named Momčilo Đujić, the latter marched unmolested through Croatia (according to an agreement with Pavelić), trying to reach the Austrian border,¹⁰⁷ while Mihailović in contrast was moving towards Serbia. Mihailović and his remaining troops were „instructed” via radio by a certain Major Ćosić, who actually was a member of the OZNA. The *četnici* finally reached the Drina in May 1945 intending to cross the river. But units of the Yugoslav Army and KNOJ attacked the exhausted troops at Zelengora, and annihilated them almost totally. In *Hronologija* the following entry can be found on May 12th 1945: „In the area of *Stujeska* and *Zakmura* the units of the 3rd corps of the Yugoslav army and the 3rd division of the KNOJ commenced with the destruction of strong chetnik groups. The chetnici were mainly captured or destroyed, except some 300 to 400 *četnici* who were dispersed over the area between *Zelengora* and *Prača*, among them *Draža Mihailović* and members of the Chetnik High Command.”¹⁰⁸ Mihailović escaped and was captured only in March 1946. After a short show trial he was sentenced to death and executed on July 17th 1946.¹⁰⁹ It is still an object of scientific discussion as to how many troops and Serbian civilians died in the course of this final battle in May 1945. According to Yugoslav-Communist sources, 9.235 četnik soldiers lost their lives between May 1st and 18th 1945.¹¹⁰

¹⁰⁶ Cit. Tito, Josip Broz, *Vojno djela*, I, Beograd 1961, p. 273.

¹⁰⁷ Vgl. Milovanović, *Kroz tajni arhiv UDBE*, Vol. 1, p. 45 und Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, p. 385 und 391.

¹⁰⁸ Cit. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, edited by Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, p. 1107.

¹⁰⁹ Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, p. 407. See also: *The trial of Dragoljub-Draža Mihailović. Stenographic Record and Documents from the Trial of Dragoljub-Draža Mihailović* (published by the Union of the Journalists' Associations of the Federative People's Republic of Yugoslavia), Belgrade 1946.

¹¹⁰ Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, p. 403.

Bleiburg and the „Death Marches”¹¹¹

In the closing days of the war the Croatian and German armies were retreating to Slovenia and Austria, in order to avoid being caught by Partisan units. Tomasevich asks three main questions concerning this issue: “*First, how many Croatian Quisling troops and civilian refugees were actually withdrawing and how many of them fell into Partisan hands? Second, how many troops were captured on Yugoslav soil and how many succeeded in crossing into Austria and were returned to the Partisans? And third, what happened to these troops and refugees once they were given over to the Partisans?*”¹¹² None of these questions can be definitely answered. While the course of the events in May and June 1945 is quite clear, there is disunity concerning the figures.

It seems reasonable to estimate a total of 200.000 men (troops and civilians) who were moving towards Slovenia and Austria (over Zidani Most, Celje and Maribor, Dravograd and Bleiburg) during the first days in May 1945, often fighting against partisan units while retreating.¹¹³ Additionally 150.000 to 200.000 German troops (army group „E”) and some Yugoslav collaborationist forces were retreating.¹¹⁴ Part of these people were captured by partisans on Croatian and Slovenian territory, but **the head** (approx. 30.000 people) of this maybe 50 kilometres long Croatian column arrived at Bleiburg on May 14th and negotiated with British officers about crossing the border. It is important to note, that the majority of the retreating mass was still located on Yugoslav soil, when negotiations with the British failed on May 15th.¹¹⁵ Due to allied terms of surrender the British refused the crossing of Croatian quisling troops and handed them over to the Partisans (that means only the estimated 30.000 troops who were already in Austria).

¹¹¹ The most reliable and detailed work about the final days of the Ustaša forces provides Tomasevich: Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, p. 751–768. See also: Tolstoy, Nikolai, „The Bleiburg Massacres”, in: *Jugoistočna Europa 1918 – 1995. /Southeastern Europe 1918–1995*. An International Symposium, Zadar 2000 at: <http://www.hic.hr/books/seeurope/015e-tolstoy.htm#top>

¹¹² Cit. Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, p. 760.

¹¹³ This number comes from an Ustaša source and belongs to one of the lowest appraisals: Babić, Ivan, „Military History”, in: *Croatia: Land, People, Culture*, vol. I, p. 131–166, edited by Francis H. Eterovich and Christopher Spalatin, Toronto 1964. Other estimates: 200.000 troops and 100.000 civilians at Völkl, Ekkehard, Abrechnungsfuror in Kroatien, in: Klaus-Dietmar Henke und Woller, Hans (eds.), *Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1991, p. 368; the same numbers states Perić: Perić, Ivo, Hrvatska u vrijeme Drugoga svjetskoga rata, in: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i križnog puta 1945–1995*, editet by Mirko Valentić, Zagreb 1995, p. 27. Musa writes: „100.000 Croatian soldiers and tenthsousands of civilians. See: Musa, Vladislav, *Kurze kroatische Geschichte*, München 1980, p. 179. For more estimates: Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia 1941–1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, p. 760–761. An excellent overview on existing literature concerning “Bleiburg, provides Geiger: Geiger, Vladimir, „Bleiburg i križni put u historiografiji, publicisti i memoarskoj literaturi”, in: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i križnog puta 1945–1995*, edited by Mirko Valentić, Zagreb 1995, p. 71–91.

¹¹⁴ Schmidt-Richberg, Erich, *Der Endkampf auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen*, Heidelberg 1955, p. 153 and Böhme, *Die deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien*, p. 38.

¹¹⁵ Recommendable: Cowgill, Anthony, (ed.), *The repatriations from Austria in 1945. The documentary evidence reproduced in full from British, American, German and Yugoslav sources*, London 1990.

With respect to the first and the second question it is estimated that between 100.000 and 150.000 Croats¹¹⁶ fell into Partisan hands, whereof 30.000 managed to cross the border but were later handed over to the Partisans by the British.¹¹⁷

Now what happened with the captives after May 15th? According to eyewitness accounts they were disarmed and plundered.¹¹⁸ Columns of different strengths were built and they were sent to camps all over Slovenia and Northern Croatia, where harassment and mass executions occurred. At the latest after having arrived in the camps, the captives were separated according to national affiliation, service grade and military formation.¹¹⁹ Mass graves of Croatian soldiers and civilians have been located near Maribor, Celje, Slovenska Bistrica, near Laško ("huda jama,") at Sošice („Jazovka”)¹²⁰, in Zagreb (quarters Maksimir and Prečko) and at numerous other places along the route of the „Death marches”.¹²¹ The routes of these marches (*križni putevi*) ran from Slavonia along the Hungarian border, then toward Belgrade and the Banat and Bačka. The aim of these painful marches was punishment, harassment, humiliation and „elimination” of yesterday’s and tomorrow’s enemies to a communist Yugoslavia. Part of the captives was individually sentenced, others were sent home without conviction, since they benefited from an amnesty becoming effective in August 1945.¹²²

The figures of Croatian (and German, Muslim and Serbian) losses in the context of „Bleiburg” and the „Death marches” vary widely. While exile Croats (Ustaša and Pro Ustaša writers) and Croatian nationalists tend to deal with some 200.000 victims or even more¹²³, the already mentioned Croatian demographer Vladimir Žerjavić assu-

¹¹⁶ The Yugoslav Veteran association states, that the Yugoslav army in 1945 captured 221'287 enemy troops, whereof 84'453 Germans. Among the rest there were Croatian, Slovenian, Serbian and Montenegrin soldiers. Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, p. 760-761.

¹¹⁷ This number provide Prcela/Guldescu: Prcela, John/Guldescu, Stanko (eds.), *Operation Slaughterhouse*, Philadelphia 1970, p. 78.

¹¹⁸ Very little has been written by Yugoslav Communists on operations of the Yugoslav National Liberation Army in Slovenia during the first two weeks of May 1945. *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941–1945*, edited by Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, p. 1112.

¹¹⁹ Völkl, Ekkehard, Abrechnungsfuror in Kroatien, in: Klaus-Dietmar Henke and Woller, Hans (eds.), *Politische Säuberungen in Europa. Die Abrechnung mit dem Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg*, München 1991, p. 368.

¹²⁰ For „Jazovka”: Žanko, Želimir/Šolić, Nikola, *Jazovka*, Zagreb 1990.

¹²¹ A map of these execution sites can be found in: Prcela, John/Guldescu, Stanko (eds.), *Operation Slaughterhouse*, Philadelphia 1970, p. 458.

¹²² See page 10 in this text. It is estimated that approx. 5.000 persons benefited from this amnesty. Keesing's *Archiv der Gegenwart* 15 (1945), p. 351.

¹²³ Hecimovic, *In Tito's death marches*, p. 17: 500'000 Croats; *Völkermord der Tito-Partisanen 1944–1948. Dokumentation*, edited by Österreichische Historiker-Arbeitsgemeinschaft für Kärnten und Steiermark, Graz 1993, p. 240: the majority of 200'000 Croatian refugees; Šklopan, Vladimir, Povlačenje hrvatskih oružanih snaga u svibnju 1945., in: *Od Bleiburga do naših dana*. Zbornik radova o Bleiburgu i križnom putu s drugog međunarodnog znanstvenog simpozija u Zagrebu 14. i 15. svibnja 1994, Zagreb 1994, p. 85: The author is referring to different publications, where the number of victims varies from 200'000 to 500'000; Kordić, Lucijan, U danima srdžbe i gnijeva. Iz dnevnika 1945., in: *Bleiburg: uzroci i posljedice*, editet by Vinko Ninkolić, München/Barcelona 1988, p. 123: 300'000 death tolls, whereof 200'000 Croats; Nikolić, Vinko, *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, 4th edition, Zagreb 1995, p. 46: 200'000 Tote; Tolstoy, Nikolai, *Klagenfurter Verschwörung. Kriegsverbrecher und Geheimdiplomatie*, edited by Hermagoras Bruderschaft, London 1983, p. 21: the majority out of 200.000 Croats; Nikolić, Vinko, Poslije pola stoljeća - Bleiburga je povijest, in: *Spomenica povodom 50-te obljetnice Bleiburga i križnog puta 1945-1995*, edited by Mirko Valentić, Zagreb 1995, p. 39: 200'000 Croats, 12'000 Slovenes, 6'000 Montenegrins, 3'000 Serbs and approx. 60'000 Germans. Indeed the editor (Mirko Valentić) comments, that the figures are exaggerated.

mes the number of **49.000 people** (45.000 Croats and 4.000 Bosnian Muslims), who died in the vicinity of Bleiburg and the „Death Marches”.¹²⁴ Tomasevich thereto comments: „*The annihilation of most quisling troops captured at the end of the war – which is a fact – was an act of mass terror and brutal political surgery, similar to that practiced by the Ustašas and the Chetniks earlier in the war.*”¹²⁵

But nevertheless: The responsibility for „Bleiburg” to a vast extent rests with Pavelić and the Ustaša regime itself: The bloody terror of *ustaše* against the Serbian population (coercive conversions, expellings and mass killings), the Croatian state’s determined alliance with Nazi Germany and - last but not least – the order by Pavelić not to surrender but to withdraw under battle to the Austrian border have to be stated as reasons for the indeed brutal Partisan retaliation.

The end of real and alleged Slovenian collaborationist forces

Since the dominating Communist bloc within the Slovenian „Liberation front” (*Osvobodilna fronta*, hereafter: OF) often ignored the proposals of non-left-wing groups and condemned (since December 1941) other forces beyond the OF in general as „traitors” and „public enemies”, the outbreak of a Slovenian civil war was only a question of time.¹²⁶ From the very beginning of the war it was the (hidden) intention of the Communist Party to rebuild Yugoslavia as a „People’s democracy”.¹²⁷ Already in August 1941 the Central Committee of the Slovenian Communist Party formed a Secret police unit under the name VOS (*Varnostno obveščevalna služba OF*) which in spring 1944 became part of the notorious OZNA. Zdenka Kidrič, the wife of the well-known Slovenian communist politician Boris Kidrič, headed the VOS. Since December 1941 the VOS committed numerous assassinations of high-ranking Slovenian per-

¹²⁴ Žerjavić, Vladimir, *Population losses in Yugoslavia 1941–1945*, Zagreb 1997, p. 95 (table 8a). Žerjavić also states, that approx. **50.000 Serbs** (and additionally 13.000 Jews, 12.000 Croats and 10.000 Gypsies) have been killed in the Ustaša concentration camp Jasenovac. Both figures are the most realistic ones and should be finally taken as the basis for historiographical and social dialogue in Serbia and Croatia and between the two countries. For the Serbian victims in Jasenovac: Žerjavić, Vladimir, *Population losses in Yugoslavia 1941–1945*, Zagreb 1997, p. 91 (table 6a). See also: Sundhaussen, Holm, *Das Konzentrationslager Jasenovac 1941–1945: Konstruktion und Destruktion eines Kriegsverbrechens und Weltkriegsmythos*, in: *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, edited by Wolfram Wette and Gerd Überschär, Darmstad 2000, p. 370–381.

¹²⁵ Cit. Tomasevich, *Occupation and Collaboration*, S. 766.

¹²⁶ It was – to a great extent – exactly this intolerant and arrogant behaviour of the Slovenian communists that forced some middle and right-wing groups into collaboration with the German and Italian occupiers. These people were far away from being fascists or Nazis, but they mistrusted communism as well. Or as Ljubo Sirc accurately puts it in an open letter to the former Slovenian President Milan Kučan: „*And finally, Mr. President and general Dolničar: you Communists keep repeating that the only choice was between communism and collaboration with the enemy. After all, if nothing else, one could decide for the United States, Britain, France, and for their way of life. Only you, the Communists, rejected this option, just as you rejected the Atlantic Charter and all but equalized the Western Allies with Hitlerism.*” Cit. Sirc, Ljubo, *An open letter to the President of the Republic, Mr. Milan Kučan and to the General Ivan Dolničar*, Kranj 1995, p. 35.

¹²⁷ Bahovec, Tina, *Der Zweite Weltkrieg im Alpen-Adria-Raum*, in: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (edited by Andreas Moritsch), Klagenfurt/Ljubljana/Wien 2001, p. 463.

sonalities who in the eyes of the Communists were seen as collaborationists and traitors.¹²⁸ In May 1942 the OF threatened to execute all persons who were trying to organize resistance beyond the OF. In the context of conviction and execution of hundreds of Slovenian *belogardisti* after the Italian surrender by members of the OF, a spectacular mass trial against 21 *belogardisti* took place in Kočevje in October 1943.¹²⁹ The communist-dominated, legitimate resistance against the occupying forces was from the beginning accompanied by revolutionary terror against any sort of political enemies.

During the first days of May 1945 about 30'000 soldiers (10'000 Germans, 10'000-12'000 Slovenians, 4'000 Serbs¹³⁰, 4'000 members of the Russian Protecting Corp and approximately 6'000 Slovenian civilians) moved northward to the Austrian border. These units surrendered on May 12th to the British troops and were quartered near Vetrinje/Viktring on an open field. Between May 24th and 31st the British handed over some 18'000 of these refugees to the Yugoslav Army (12'000 Slovenians, 4'000 Serbs and Montenegrins and 2'000 Croats)¹³¹ under the make-believe they would be transported to a safe place in Italy, although the British commanders must or at least should have known what would be their fate.¹³²

Yugoslav partisan units took over the prisoners and sent them into camps in Kranj, SHent-Vid, SHkofja Loka and Teharje/Tüchern. Under surveillance and direction of the OZNA they were brought to places of execution. Between 14'000 and 18'000 Slovenian citizens (not including prisoners of war, civilians and soldiers of Croatian, Serbian, Bosnian, Albanian, German and Italian nationalities¹³³) were executed by the OZNA, the KNOJ and particularly the units of the 3rd and 4th Yugoslavian Army Corps, or died in prison and camps after May 9th 1945.¹³⁴ Burial grounds can be found all over

¹²⁸ The victims were among others: Fanouš Emer, catholic politician; Avgust Praprotnik, entrepreneur; Lambert Ehrlich, catholic priest and Marko Natlachen, former *Banus* and leader of the Slovenian People's Party, the latter shot on October 13th 1942. Tomasevich, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia 1941-1945. Occupation and Collaboration*, Stanford 2001, p. 98.

¹²⁹ Ferenc, Tone, *Kollaboration in Slowenien*, in: *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945)*. Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik. Zusammengefasst und eingeleitet von Werner Röhr, Berlin/Heidelberg 1994, p. 342.

¹³⁰ Vodušek-Starič only mentions 2'700 Serbs. Vgl. Vodušek Starič, Jera, *Prevzem oblasti*, p. 227.

¹³¹ Karapandžić, *Tito's bloodiest crime*, p. 53. Pučnik: 10'5000 Slovenian *domobranci* und 600 Slovenian civilinians. Pučnik, Jože, *Množični povojni poboji*, in: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998, P. 41. Vodušek-Starič: On May 24th three Serbian corps have been transported over the border, on May 27th 600 Slovenian *domobranci*, on May 28th 3'000, on May 29th 1'800, on May 30th 3'000 and on May 31st 2'700 Slovenian officers and soldiers, together with a total of 500 to 600 Slovenian civilians in this period. Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, p. 239.

¹³² According to a secret inter-allied agreement the British were obliged to hand over all Croatian, Serbian and Slovenian collaborationist forces to Yugoslavia. Bahovec, Tina, *Der Zweite Weltkrieg im Alpen-Adria-Raum*, in: *Alpen-Adria. Zur Geschichte einer Region* (edited by Andreas Moritsch), Klagenfurt/Ljubljana/Wien 2001, p. 466.

¹³³ It is estimated that at Kočevski Rog only died about 3'000 Serbian Home Guards, 2'500 Croats and 1'000 Montenegrin *četnici*. Vodušek Starič, Jera, *Prevzem oblasti 1944-1946*, Ljubljana 1992, p. 243.

¹³⁴ Pučnik, Jože, *Množični povojni poboji*, in: *Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990*, Ljubljana 1998, p. 45.

Slovenia: At the karstic caves in Kočevje, in mine shafts in the area spreading from Laško to Trbovlje, in antitank ditches near Brežice, Celje, at Bistrica ob Sotli, at Tezno near Maribor, and elsewhere.¹³⁵

At least 2'000 German civilians from Slovenia starved or died from diseases in one of the camps; several hundreds were killed without trial during the first contact with the partisans and likewise some hundreds died in Soviet working camps.¹³⁶

Legal proceedings and show trials in Yugoslavia

Innumerable trials against collaborators, war criminals, „people's enemies” and other „suspicious elements” that had already started during the war, reached their culmination in 1945/1946. These were phased out towards the end of the 1940s, when other charges – as a consequence of the conflict with Stalin – came to the fore.¹³⁷

Until August 1945 most verdicts against collaborators and „people's enemies” were meted out by military courts. Simultaneous with the new structure in the judiciary enacted by the act on „Organisation of People's courts”¹³⁸ from August 26th 1945, the competence shifted to civil courts. So called „National courts of honour” were temporarily and additionally installed, only in charge of proceedings against „people's enemies”.¹³⁹

High-ranking officials and civil servants of the former war enemies, Yugoslav Germans, German, Hungarian, Italian and Albanian officials and soldiers of the occupying authorities, Catholic and (to a lesser extent) Orthodox and Muslim) clergymen, wealthy peasants, industrials, opposition-minded intellectuals and politicians, members of clandestine organisations (e.g. the Croatian *križari*) and others belonged to the wide group of people who had to stand trial. The numbers of these sentences in Yugoslavia between 1944 and 1950 can only be estimated at this point. There must have been thousands, many of them ending in capital punishment.¹⁴⁰

¹³⁵ Pučnik, Jože, Pučnik, Jože, Post-War Massacres, in: *The dark side of the moon. A short history of the totalitarianism in Slovenia 1945–1990*, edited by Drago Jančar, p. 23–24.

¹³⁶ Suppan, Arnold (ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken*, Wien 1998, p. 417. The Danube-Swabian research counts on 4'300 civilian victims under the Germans from Slovenia. Arbeitskreis Dokumentation (ed.), *Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948, Die Stationen eines Völkermords*, München 1998, p. 312.

¹³⁷ The last war criminal process took place in April 1986 against Andrija Artuković (minister of Internal Affairs of the NDH). *Völk, Abrechnungsfuror*, p. 385.

¹³⁸ *Službeni list DFJ*, September 4th 1945, No. 67/622.

¹³⁹ See page 8 of this article.

¹⁴⁰ Some references: *Völk, Abrechnungsfuror*, p. 375–394; Keesing's Archiv der Gegenwart (1945); *Temna stran meseca*, Brunšek, *Procesi*, p.107; Milovanović, Kroz tajni arhiv, p. 277–295; Elste, NS-Österreich auf der Anklagebank, pp. 30; Bianchini, Stefano, *Säuberungen und politische Prozesse*, p.75; Kisić-Kolanović, *Vrijeme političke represije*, p.19–20.

In order not to be misunderstood we should stress that many (but not all) of these prominent persons indeed were war criminals, collaborators and/or people's enemies and it was not only legitimate but even essential for the new government to have them in front of court. It is in fact an important element in a successful and constructive coming into terms with a dreadful past to convict and punish the persons in charge. But the majority of all these trials were *politically* motivated. It was characteristic for the Yugoslav legal practice after WWII to refer to the behaviour and attitude the accused was showing during the war period. It was not the primary intention of the new regime to finish with recent events but rather to eliminate political opponents and thus to consolidate and expand power.

V FINAL REMARKS

Nowhere else in Europe after WWII the link between legitimate and legal punishment of „real” (domestic and foreign) war criminals, collaborators and „people's enemies”, retaliation upon war enemies and elimination of political opponents in order to consolidate power is closer than in Yugoslavia. These three elements have to be considered as the main motives and causes for all communist repressive measures between 1944 and 1950. It is often impossible to state which of these three motives in a specific case finally prevailed and each of them could have played a role already since the end of 1941.

There's no doubt that Communist repressive measures must not be considered in isolation: the not seldom brutal and awkward occupation policy by Germany, Hungary and Italy, the racist, serbophile and anti-Semitic policy of the Croatian *ustaše*, the disloyal and often arrogant and violent behaviour of Yugoslav Germans, Hungarians and Kosovo Albanians against their South-Slavic neighbours and the great-Serbian, nationalistic and also ruthlessly acting *četnici* made a bloody end to the war almost unavoidable. Hatred and animosity between the different groups increased steadily during war. The presumption that either the domestic war enemies (*ustaše* and *četnici*) or the foreign occupying forces (in case of their victory) would have dealt similarly with Tito's Partisans at the end of war is probably true but nevertheless no excuse or legitimation for the Partisan actions.

Above all the systematic, forceful and thorough elimination and suppression of „national forces” during and immediately after the war made it possible to rebuild a second Yugoslavia, where all nationalities of the country were to be equally treated. Thus the taboo in historiography and public to discuss openly the events of WWII (including crimes committed by Partisan forces) both helped to construct a new Yugoslavia in 1945, and to destroy it in the 1990s.

APPENDIX

Appraisal of numbers of victims bases on the entire material used for the master thesis

Period	Place	Groups	Estimated death tolls
1943-1945	Dalmatia, Istria and Coast Land	Italian officials, soldiers and civilians, German soldiers, political enemies	10'000
Autumn 1944	Belgrade	Serbian political enemies and collaborators	10'000
Autumn 1944	Serbia and Vojvodina	Serbian political enemies and collaborators	10'000
After Autumn 1944	Vojvodina	Hungarian officials and civilians	5'000
Autumn 1944 to 1948	Banat, Bačka, Baranja, Syrmium Slavonia, Slovenia	Yugoslav German civilians	50'000
January to March 1945	Kosovo	Albanian soldiers, officials and civilians	2'000
May to August 1945	Slovenia, Northern Croatia, Slavonia, Dalmatia, Istria, Bosnia, Vojvodina	<i>ustaše</i> , <i>domobranci</i> , <i>četnici</i> , <i>domobranci</i> , members of the Wehrmacht and Waffen-SS, Slovenian, Croatian, Bosnian and Serbian civilians	80'000 (thereof 60'000 under the keyword „Bleiburg” and 20'000 under the keyword „Vetrinje” and „Kochevje”)
May 1945	Bosnia	četnici	10'000
May 1945 to 1948	Yugoslavia	Collaborators and „people’s enemies”, political opponents, „agents” and „pies”	3'000
Total (1943-1950)	Yugoslavia	Soldiers and civilians of all nationalities under the keywords persecution and retaliation	180'000

SOVJETSKA STVARNOST U JUGOSLOVENSKIM MEDIJIMA (1945–55)¹

APSTRAKT: Studija je posvećena oblikovanju i metamorfozi stereotipa o Sovjetskom Savezu u jugoslovenskoj štampi i zvaničnoj frazeologiji jugoslovenskog režima u naznačenom periodu.

Oduvek su državni sistemi nastojali da izgrade posebnu – oficijelnu frazeologiju, koja bi predočenim sistemom vrednosti opravdavala njihovo posezanje za vlašću. Totalitarni režimi 20. veka morali su tome da pridodaju razvijene mehanizme institucionalizovane represije i dobro organizovane masovne propagande². Posmatran u tom kontekstu, komunistički poduhvat se od samog početka, kao pokret i kasnije – kao koncept vlasti, naslanjao na snagu i uverljivost propagandnih slogana i agitacije. V. I. Lenjin je odmah po dolasku u Petrograd, u poznatim „Tezama” iz aprila 1917. godine, isticao činjenicu da je Rusija tada bila „najslobodnija zemlja na svetu od svih zaraćenih zemalja”³. Bez namere da hvali provizorni režim u Rusiji, on je, u stvari, ukazivao na njegove slabosti.

Silovite reči i demagoške parole boljševika bile su važno sredstvo u osvajanju vlasti i kasnije u održavanju tekovina revolucije. Frazeologija sovjetskog režima bila je utoliko zahtevna što je morala da pomiri očiglednu bedu svakidašnjice sa utopijom predočenog sveta, čije se ostvarenje pomeralo neprestano i sve dalje u budućnost. Značaj realnog života uzmicao je pred fikcijom socijalističke sutrašnjice.

Novija istraživanja Roberta Turstona pokazuju da u većini sovjetske populacije, čak ni vrhunac institucionalizovane represije, u drugoj polovini tridesetih godina, nije oslabio veru u režim i njegove propagandne slogane. Kolika je bila snaga kolektivne

¹ Rad predstavlja deo studije „Hladni rat i zvanična frazeologija jugoslovenskog režima 1945–55”, koja je izložena na međunarodnom skupu „Velike sile i male države u hladnom ratu – slučaj Jugoslavije 1945–55”, održanom novembra 2003. godine u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Nastao je u okviru projekta „Istorija srpskih (jugoslovenskih) državnih institucija i znamenitih ličnosti u 20. veku” koji je odobrilo Ministarstvo za nauku i ekologiju (br. 1194).

² Ovim povodom Hana Arent je komentarisala da „samo gomilu i elitu može da privuče žestina totalitarizma”, a da „mase treba osvajati putem propagande”, – H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 349.

³ Lenjin je mislio na neograničenu slobodu štampe i političkog delovanja u Rusiji..., В.И.Ленин, Сочинения (24. Том), Москва, 1955, 4. Objavljene su prvi put u *Pravdi*, 7/20. aprila 1917. u tekstu „О задачих пролетариата в данной революции”.

uobrazilje može se naslutiti iz činjenice da su sovjetski građani, koji su kasnije emigrirali na Zapad, još dugo posle ovih događaja istinski verovali u „podmićene sabote-re” i „špijune imperijalističkih zemalja” širom Rusije. Ulazeći u psihološke mehanizme potiskivanja i kočenja svesti autor objašnjava sveopštu psihozu u kojoj se moglo poverovati da je slavni konstruktor aviona Tupoljev – običan saboter, a maršal Tuhačevski, nemački špijun⁴.

Slične matrice „ispiranja mozgova” i „utopije na vlasti” nastale su u evropskim zemljama u kojima su krajem Drugog svetskog rata zagospodarili Sovjeti. Poslušni kadrovici iz podzemnog sveta Kominterne, slepo odani ličnosti generalisimusa, instalirani su na položaje vlasti, moći i uticaja. Jugoslovenski slučaj imao je u tome specifičnosti.

U Jugoslaviji je tokom rata nastao jedan samonikli, autentični, domaći pokret komunističke gerile, koja je bila dobro organizovana, a krajem rata već imala u rukama pouzdane instrumente izvršne vlasti i mrežu NOO-a širom zemlje. Komunistički poredak u Jugoslaviju nisu doneli sovjetski tenkovi, već ga je pripremao jedan oslobodilački pokret, priznat od saveznika. Prenos vlasti je ovde izveden neposrednije, uz veoma kratak period prelaznog, državno-pravnog provizorijuma. Mali recidiv predratne konspirativnosti KPJ ispoljavao se u odbijanju Josipa Broza da na zvaničnim konferencijama za štampu posle rata potvrdi svoj položaj partijskog generalnog sekretara.

Veliki izazov komunističkom režimu u Jugoslaviji pojavio se u vreme kada je on, institucionalno, ideološki i faktički, bio već potpuno konsolidovan i to sa one strane odakle se to najmanje moglo očekivati. Sukob sa Informbiroom, u leto 1948. godine, proizveo je dramatične obrte u domenu spoljopolitičke orijentacije, ideologije i realpolitike jugoslovenskog režima. Emocije koje su jugoslovenski komunisti gajili prema Sovjetskom Savezu bile su dovedene u pitanje. Ovaj rad pokušaće da ustanovi na koji način se svakodnevna dnevno-politička frazeologija jugoslovenskih vlasti i medija prilagođavala ovim velikim promenama.

Direktive, kritika, cenzura i autocenzura

Već smo pomenuli izvesne specifičnosti jugoslovenskog modela komunizma u odnosu na Sovjetski Savez i modele tzv. narodnih demokratija. U medijskoj sferi, sovjetski, direktivni sistem prevladavao je neposredno posle rata. Vladimir Dedijer,⁵ visoki partijski rukovodilac u Upravi za agitaciju i propagandu, može biti merodavan izvor za ocenu koncepta uređivačke politike jugoslovenskih listova u tom periodu. U predavanju⁶, koje je održao oktobra 1947. godine, on navodi sledeće:

⁴ R. W. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia (1934–1941)*, Yale University Press, 1996, 152–163.

⁵ „Rukovodilac sektora za štampu i agitaciju u Upravi za agitaciju i propagandu u CK KPJ” V. Dedijer, *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Sarajevo 1969, 9.

⁶ „Uloga štampe i njeno mesto u partijskom radu” (održano 24. oktobra 1947)” Arhiv Jugoslavije (AJ)-Ideološka komisija CKSKJ (507, VIII), IV-a-2.

„(...) Što se tiče samog problema rukovođenja štampe (od 1945. godine – prim. autori), kod nas desile su se krupne greške. Jedna od tendencija bila je da prosto agit - propi postanu redakcije listova, da agit - propi postanu cenzori listova, da urednici trče u agit - prop i nose svaki članak. Takav sistem rada naneo je velike štete što redakcije naših listova nisu živele političkim životom nego se oslanjale na agit - prop, onda su dobijale direktivu, pregledali su im članke i oni su prosto prestali da misle kada agit - prop kaže sve što treba. Međutim mi smo još u majskom savetovanju (1947? – prim. autori) gde je drug Đilas ukazao na štetnost takvog rada, postavili nov sistem u rukovođenju štampom koji se ogleda u sledećem: mi treba da se trudimo da redakcije pojedinih listova osamostalimo, da mi redakcije pretvorimo u politička tela, da inicijativa za reagovanje na pojedine događaje dolazi od samih redakcija. (...) Osamostaljenje redakcije ne treba shvatiti da redakcije ne treba da imaju baš nikakvu vezu sa Partijom. Obratno, agit - propi su dužni da prate rad redakcija ali treba da imaju samo idejnu stranu, da budu idejno rukovodstvo i ništa više.”

U pogledu „osamostaljivanja” redakcija Dedijer u istom predavanju saopštava da je sa praksom direktivnog postupanja u odnosu sa medijima bilo prekinuto pre devet meseci, „ali ona se i posle devet meseci oseća”. Zanimljivo je, naposljetku, njegovo izlaganje o sovjetskom obrascu javnih medija. U izvesnoj meri on ga kritikuje upravo zbog direktivnosti koje su se jugoslovenski mediji tobož oslobodili.

Dakle, princip direktivne politike u redakcijama listova, po Dedijeru, trajao je do prve polovine 1947. godine, a inicijator svojevrstne liberalizacije medija koja je tada nastupila bio je Milovan Đilas. Redakcije listova trebalo je da budu „osamostaljene” ali pod kontrolom partijskih organa. Ovaj, u mnogo čemu protivrečan, stav nalazimo i kasnije u Đilasovim istupanjima. Marta 1949. godine, na savetovanju propagandista on poručuje: „Mislim da ste razumjeli pravilno da ne treba da očekujete iz Beograda direktive za svaki članak. Materijale neke dobićete iz Beograda, ostalo vi sami gurajte. Treba, naravno, voditi uvijek računa o pravilnosti partijske linije i članke kontrolisati u agitpropu.”⁷ Avgusta 1951. godine, povodom pisanja *Borbe*, njegovo istupanje je još liberalnije: „Naša štampa treba da je organ čitavog javnog mnjenja, a ne vlasništvo ustanova, države pa čak ni Partije”⁸.

Za bliže razumevanje fenomena propagande u komunističkoj Jugoslaviji biće od koristi ako prenesemo malo od atmosfere sa savetovanja propagandista održanog 5. juna 1951⁹. Savetovanju su, uz Đilasa, prisustvovali najistaknutiji teoretičari Partije: Kidrič, Kardelj, Zihelr i Baće. Govori su trajali satima i bili su prepuni apstraktnih, filozofskih spekulacija iz sveta dijalektičkog materijalizma. Boris Zihelr raspredao je istoriju filozofije i nauke, od Hegela i početka razvoja prirodnih nauka do jugoslovenske revolucije. On raspravlja o odnosu „formalne logike i dijalektike”, a dijalektiku

⁷ „Savjetovanje u Upravi za agitaciju i propagandu CK KPJ po nekim aktuelnim pitanjima agitacije i propagande od 28. marta 1949”, AJ-507, VIII, II/4-d-18.

⁸ AJ-507, VIII, II/2-a-29.

⁹ AJ-507, VIII, II/4-d-20 (zapisnik sa savetovanja).

kvalifikuje kao „kvantitativno gomilanje, koje na određenoj tački prelazi u novi kvalitet” itd... itd. Od ovog stila ne odstupaju ni drugi govornici. Čitajući Kidriča učinilo nam se na trenutak da je pokušavao filozofski da pronikne u ontološku suštinu započete petoletke. Političke aktuelnosti doticane su u pokušaju da se sovjetski „revizionizam” podvede pod neku od kategorija koje su u svojim delima predvideli klasici marksizma. Iako se radilo o „savetovanju propagandista” praktične savete o vođenju propagande protiv Informbiroa nalazimo samo u izlaganju M. Đilasa. Ovi saveti, međutim, nisu bili onako „praktični” kako smo očekivali.

Evo kako Đilas vidi mogućnost za razumevanje i tumačenje aktuelnih problema na relaciji KPJ – Informbiro: „Definitivnih odgovora apsolutno ne može da bude zato što je to jedna borba koja se kreće, koja se razvija, koja se razvija stalno, a time i pitanja jedna za drugim (...) S druge strane mislim da je izvanredno pogrešno smatrati da na sva ta pitanja treba da odgovori bilo jedan čovek pa čak i određeni forum. *Mislim da je pogrešno očekivati da Biro CK KPJ treba da odgovori na ta pitanja* (kurziv, – autori). To su pitanja dugog naučnog i teoretskog rada koja treba studirati (...) a koja će to ličnost biti i koji će biti taj forum to u samoj praksi treba u daljem razvitku da se pokaže.”¹⁰

Proučavanje informativne delatnosti jugoslovenskih medija u prvoj posleratnoj deceniji bilo bi jednostavnije da je na snazi sve vreme bio sovjetski, direktivni sistem. Medijski sadržaji bili bi u tom slučaju samo transmisija volje najviših partijskih instanci. Identičnost sadržaja i ideološkog pravca javljali bi se u svim glasilima matematičkom predvidljivošću.

Opet, ne bi trebalo precenjivati značaj pomenute „liberalizacije” medija u uslovi- ma jednog totalitarnog režima. Čini se da su onako nategnute Đilasove formulacije domašaja slobode uređivanja i partijske kontrole novina, mogle samo da uvećaju konfuziju koja je nastala u glavama ljudi posle razlaza sa Sovjetskim Savezom. Ovo se naročito odnosi na spoljnopolitičke rubrike listova koje su, izuzev agencijskih vesti, uglavnom ostajale bez ikakvih redakcijskih ili autorskih komentara.

Ukoliko su zaista elementi cenzure bili uklonjeni iz novina – u njima se, kao što ćemo videti, počela javljati neka vrsta autocenzure, takođe, straha i nespremnosti da se zauzima stav o pitanjima koja nisu bila izvedena načisto ni u državnoj politici i diplomatiji. Ovome je verovatno doprinosila i oštra kritika pojedinih redakcijskih komentara od strane rukovodilaca agitpropa. Na takve slučajeve smo često nalazili u arhivskoj građi Ideološke komisije u periodu 1949–51.

---

¹⁰ Isto.

Nedoumice i lutanja (leto 1948 – jesen 1949)

Josip Broz je izgleda još marta 1948. godine, u trenutku obelodanjivanja nesuglasica sa Staljinom, dobro procenio pozicije sa kojih se može braniti. Već tada, refleksom iskusnog političara, on odbija bilo kakva ideološka obeležja spora: „Bolje je čitavu stvar prebaciti na međudržavne odnose – nisu u pitanju samo odnosi među partijama”¹¹. Ovako je neposrednu Brozovu reakciju zabeležio Milovan Đilas. Ona se podudara sa kasnijim Brozovim prisećanjem (o svom izlaganju na plenumu 12. aprila 1948), koje je zabeležio Vladimir Dedijer:

„Drugovi, vodite računa da se ovdje ne radi ni o kakvim teoretskim diskusijama, ne radi se ovdje o greškama KPJ, o tobožnjem našem ideološkom zastranjivanju. Ne smijemo da budemo gurnuti na diskusiju o tome. (...) ovdje se radi, prije svega, o odnosu između države i države. Meni se čini da se oni služe ideološkim pitanjima da bi opravdali svoj pritisak na nas, na našu državu.”¹²

Postavljena tako rano, ova politika našla je doslednu i potpunu primenu tek od septembra 1949. godine u nastupu jugoslovenske delegacije u OUN. Rečima Darka Bekića, jugoslovenska spoljna politika tada je napustila „herojsku” fazu u kojoj su bili naglašeni ideološki motivi, zarad real-politike sa naslonom u Povelji OUN. U međuvremenu (leto 1948 – jesen 1949), u taktici i frazeologiji nailazimo na tragove mimikrije, doktrinarstva i napregnutog osluškivanja sovjetske strane¹³. Pozicije Josipa Broza u zemlji posle otvorenog razlaza sa Staljinom (jun 1948) ostale su čvrste i nepoljuljane. Iako je unutar establišmenta vladalo jedinstvo, koje je u široj partijskoj bazi bilo potvrđeno na Petom kongresu KPJ, jula 1948. godine, za neupućene je mnogo toga zbunjujućeg ostalo u postupcima i retorici visokih partijskih funkcionera. Kongres je bio svečano zatvoren Brozovim govorom, koji se završio pokličom „genijalnom Staljinu”¹⁴, a u Brozovom referatu, nekoliko dana ranije, KPJ se obavezivala na vernost učenju Lenjina i Staljina¹⁵.

U zvaničnoj statistici jugoslovenske „Bele knjige” (za 1948, 1949. i 1950. godinu) nalazimo 1.044 zabeleženih slučajeva različitog ugrožavanja i povrede teritorijalnog integriteta FNRJ od strane susednih „narodnih republika”. U istom izvoru stoji da je tokom prvih šest meseci 1950. godine iz informbirovskih zemalja bilo emitovano pro-

¹¹ M. Đilas, *Pad nove klase*, Beograd, 1994, 89. Đilas beleži ovaj komentar u kontekstu odluke sovjetske vlade da povuče vojne instruktore iz zemlje. U istoj knjizi, na mestu gde posebno govori o svojstvima ličnosti Josipa Broza, Đilas navodi upravo ovaj njegov rezon kojim se nepogrešivo otkrila srž jugoslovenske strategije u sukobu sa SSSR-om, 260.

¹² V. Dedijer, *n. d.*, 202.

¹³ Ponekad je ovo osluškivanje bilo i bukvalno: „A i Staljin se u međuvremenu poigravao s nama, kidao nam živce. Preko moskovskog radija već nedeljama nije bilo gotovo nikakvih vesti, čak su prestali da emituju i jugoslovenske pesme. A onda, jednog dana sovjetske radio-stanice počnu da daju od jutra do večeri našu narodnu muziku. U zgradi CK u Beogradu odjednom je ušla neka radost (...)” V. Dedijer, *n. d.*, 169–70.

¹⁴ *Borba*, 30. jul 1948.

¹⁵ J. B. Tito, *Politički izvještaj na V kongresu KPJ*, Split 1976.

pagandnih radio emisija na jugoslovenskim jezicima u trajanju od 3.075 sati (4 meseca, 8 dana i 3 sata, ukupno).¹⁶ Granični incidenti, učestale pogibije jugoslovenskih graničara, provokacije i pokreti velikih vojnih jedinica, stvarali su neprestane tenzije, čak i neku vrstu predratne psihoze. Ratni planovi za slučaj agresije Sovjeta i njihovih satelita užurbano su pripremani, a od 1949. godine bilo je predviđeno i stvaranje partizanskih odreda¹⁷.

U ovim okolnostima, pojavljivanje slika sovjetskih rukovodioca kod omladinaca i u štabovima radnih brigada na Autoputu, 1950. godine, trebalo je da proizvede prvo-razrednu senzaciju i žestoku reakciju nadležnih. Međutim, u Arhivu Jugoslavije, u materijalima Agitpropa ne nalazimo veliko uznemirenje povodom tog slučaja. Za pomenute brigadire se objašnjava da su u velikoj oskudici slika maršala Tita pokupovali ove, jer ih je bilo na pretek¹⁸ (pretpostavljamo da su iz razumljivih razloga bile i jevtinije). Pažnju privlači i slučaj poljoprivrednog dobra u mariborskoj oblasti gde se prilikom predaje prelazne zastave, 1949. godine, pevala pesma: „Staljin kliče iz ruskih stepa, a odaziva mu se Tito iz bosanskih gora”. Na pitanje zašto se peva pomenuta pesma u datim prilikama, sindikalni rukovodilac odgovorio je „da su to pevali jer nisu hteli suviše da zaoštre (sukob sa IB-om – prim. autori)”¹⁹. Sovjetski motivi su i dalje bili prisutni u ikonografiji prvomajske svečanosti 1949. godine.

Zbunjuje, i statistika procentualne zastupljenosti sadržaja spoljnopolitičke rubrike najtiražnijih jugoslovenskih listova, tokom januara i februara 1949. godine. List *Narodna armija* u to vreme nije uopšte kritički pisao o IB-u, dok je 41,5% njegovih spoljnopolitičkih napisa bilo posvećeno popularisanju SSSR-a, a 22% popularisanju tzv. zemalja narodne demokratije. Više inicijative u kritičkom pisanju protiv IB-a ne nalazimo ni kod drugih jugoslovenskih listova u ovo vreme²⁰ (grafikon 1).

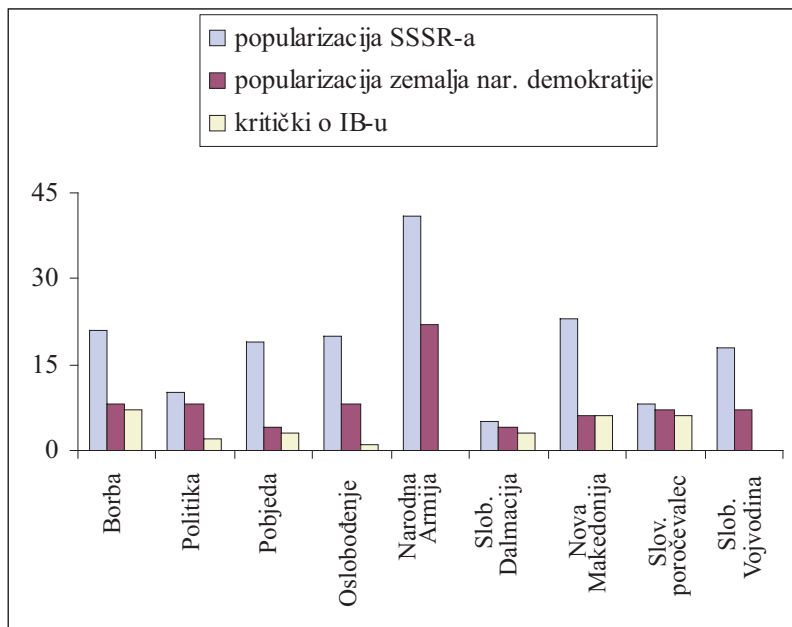
¹⁶ Livre blanc sur les procédés agressifs des gouvernements de l'URSS, de Pologne, de Tchécoslovaquie, de Hongrie, de Roumanie, de Bulgarie, et de l'Albanie envers la Yougoslavie, Beograd, 1951, 455, 481–85.

¹⁷ Detaljnije v. B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1948–1951 u iskušenju sukoba*, Zbornik radova: Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948, Beograd, 1999, 115–27.

¹⁸ „Informacije o agitaciono-propagandnom radu na Auto-putu (1950. godina)” AJ-Ideološka komisija CKSKJ (u daljem tekstu 507, VIII), VI/1-a-4. Verovatno se odnosi na autoput Beograd–Zagreb koji je početkom 1950. godine pušten u promet.

¹⁹ AJ-507, VIII, II/9–34.

²⁰ AJ-507, VIII, I/1-a-16.

Grafikon 1 Procentualna zastupljenost sadržaja u spoljnopolitičkoj rubrici listova od 1. januara do 10 februara 1949. godine (podaci Agitpropa, AJ-507, VIII, I/1-a-16)

Jugoslovenska štampa je 22. decembra 1948. godine veoma vidno i sa svim prazničnim manifestacijama čestitala rođendan Josifu Visarionoviču Staljinu. Istog meseca je u Beogradu, u zdanju Narodnog pozorišta, svečano obeležena trideseta godišnjica postojanja Crvene armije. Svetozar Vukmanović Tempo je tom prilikom održao govor u kojem se oduševljeno kliče „najboljem prijatelju Jugoslavije” i velikom strategu i organizatoru pobeđe nad fašističkim porobljivačima „(...) Generalismusu Staljinu”²¹

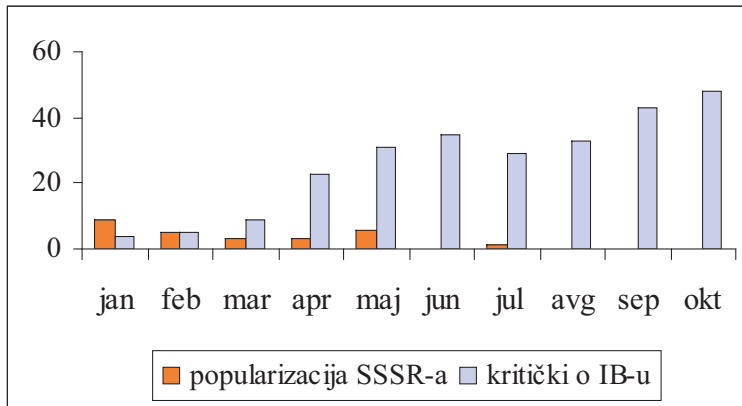
Obrnuta slika Sovjetskog Saveza

Prvi novinski članak u kom se osporavala Staljinova nepogrešivost pojavio se u zvaničnom partijskom glasilu *Borba* tek oktobra 1948, iz pera Milovana Đilasa²². Već smo ustanovili da je odsustvo striktno direktivne prakse u jugoslovenskoj žurnalistici

²¹ S. Vukmanović Tempo, *Tridesetogodišnjica sovjetske armije*, Beograd 1948, 57.

²² „O nepravdosti i neistinitim optužbama”, *Borba*, 2–4. oktobra 1948.

stvaralo nedoumice u prepoznavanju dozvoljenog kursa u spoljnopolitičkim komentarima. Pisanje o ovim temama postalo je privilegija funkcionera iz samog vrha Partije. Međutim, čak i u slučaju Đilasovog novinskog članka stvar nije prošla glatko. Josip Broz, kome je članak odnet na čitanje, tražio je da se izbací kritički deo u kome se pominje Staljinovo ime. Posle Đilasovog insistiranja članak je ipak bio objavljen u celini²³.

Grafikon 2 Broj *Borbinih* članaka po mesecima 1949. godine

Antisovjetski ton u žurnalistici je postupno sazrevao od bezazlenih pokušaja da se dokaže ideološka ispravnost i neosnovanost optužbi (tokom prve polovine 1949), do već razrađenih i uobličjenih stereotipa „ratnohuškačke politike“, „revizionizma“ i „imperijalizma“ sovjetskih vlasti. Zvanični partijski list *Borba* donosi, tokom januara 1949. godine, 8 članaka u kojima se veličaju privredni uspjesi SSSR-a, 1 antiamerički članak o pogubnom uticaju Maršalovog plana i 4 članka kritički nastrojena prema politici vlada tzv. narodnih demokratija.

U februaru, isti list prenosi storiju o podvigu sovjetske poljoprivredne avijacije: tamo se, zahvaljujući njoj, veštačko đubrivo iz aviona baca na žitonsna polja. Dva-deset trećeg februara prenet je žestok antiamerički govor Gojka Nikoliša povodom jubileja Crvene armije. Tokom tog meseca još uvek se kritički piše samo o narodnim demokratijama. Takvih članaka bilo je 5 – onoliko koliko je tog meseca bilo objavljeno u svrhu popularisanja „prve zemlje socijalizma“. Marta 1949. godine prvi put nailazimo na veći broj članaka koji su kritički prema IB-u (ukupno 8), od onih koji popularišu SSSR (ukupno 3).

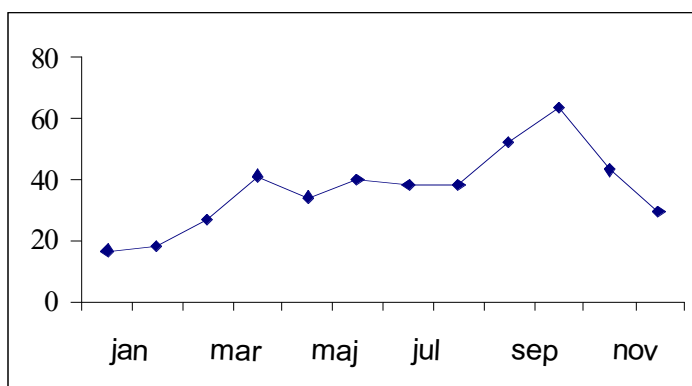
U kontekstu nastojanja da se antisovjetski kurs pojača, u izvorima ponovo pronalazimo uticaj Milovana Đilasa. Marta 1949. godine, ukazujući na sovjetski anti-

²³ „Dobro – složio se Tito – neka to ostane, dosta smo i štedeli Staljina...“ M. Đilas, *n. d.*, 104.

jugoslovenski rečnik („koji prelazi sve otvorenije u forme zastrašivanja, psovke”),²⁴ on traži ofanzivniji nastup u medijima. I zaista, tokom druge polovine 1949. godine članci koji su u *Borbi* popularisali Sovjetski Savez napokon su nestali (grafikon 2). Poslednji takav članak, usamljen i zalutao, pronašli smo u julu 1949. godine.

Konačno zaoštavanje antisovjetskog propagandnog kursa usledilo je u jesen 1949. godine, u vreme sudskog procesa Laslu Rajku u Mađarskoj i eskalacije graničnih incidenata (grafikon 3). U diplomatskim relacijama, to je vreme nastanka nove oficijelne retorike nakon obelodanjivanja američkog zajma Jugoslaviji i njenog uspešnog nastupa u OUN. Ponukan Kardeljevim govorom (na zasjedanju GS OUN, 26. septembra 1949. godine), koji je bio principijelan i „diplomatski uglađen”, kanadski ministar Pirson prokomentarisao je: „Ne verujem da ću ikada postati komunist, ali ako se to dogodi, postat ću jugoslovenski komunist!”²⁵

Grafikon 3 Broj graničnih incidenata (na granicama sa Albanijom, Bugarskom, Rumunijom i Mađarskom) po mesecima 1949. godine

Slika Sovjetskog Saveza u jugoslovenskoj štampi sazrela je do 1950. godine u potpuni antipod nekadašnje slike rajskog naselja, ekonomskih uspeha, humanosti i sreće. Ako se ranije pisalo o sovjetskim zasadima pomorandži na polarnom krugu²⁶ i tehnološkoj superiornosti i prosperitetu, od 1950. godine piše se o opštoj zapuštenosti, bedi i siromaštvu. Naišli smo na članak ispunjen fantastičnim sadržajem. Na ruskom selu živi se u zgradama i sa inventarom još iz nikolajevskih vremena, a feudalizam se povampiruje u instituciji zakupa zemlje koja se deli partijskoj birokratiji. Prilikom podele racionirane robe građani se „žigošu” (udara im se pečat na dlan), a pisac sve-

²⁴ Izlaganje Milovana Đilasa „Savjetovanje u Upravi za agitaciju i propagandu CK KPJ (...) od 28. marta 1949,” AJ-507, VIII, I/4-d-18.

²⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, Zagreb 1988, 83–85, 100–101.

²⁶ P. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada*, Beograd 1996, 112.

doći da je na ruskoj tržnici gledao kako se prodaju posebno kriške hleba. Jedan kupac pazario je ribu (prodavac je izvadio iz unutrašnjeg džepa na kaputu) i odmah je živu pojeo. Policajac, koji je održavao red i mir, držao je pištolj u nedrima govoreći da se plaši da bi mu ga neko ukrao iz futrole – toliko je lopovluk bio raširen u Sovjetskom Savezu.²⁷

Svakidašnje su bile optužbe Sovjeta za ekonomsko izrabljivanje zemalja narodne demokratije. *Međunarodna politika* je u junu 1950. godine donela članak u kojem se objašnjava pozadina odluke sovjetske vlade da revalvira rublju. To je učinjeno tek pošto su postignuti trgovinski aranžmani (izraženi u fiksnim obavezama u ruskoj moneti) sa istočnoevropskim zemljama kako bi im se na taj način pričinila šteta u korist „starijeg brata”.²⁸

Slika 1: Jež, 15. april 1950.

Bugarima se otima ružino ulje²⁹, Poljacima slanina, Rumunima nafta, Albancima koncentrat za bozu (slika 1). Sumnjičenje je išlo tako daleko da u listu *Naprijed* nailazimo na optužbu da se mađarsko žito izvozi u Rusiju prikriveno u cisternama za benzin.³⁰ Klišeji u kojima je predstavljena sovjetska stvarnost u Jugoslaviji već su izvanredno razvrstani i analizirani u knjizi Predraga J. Markovića³¹. Ovih nekoliko slika smo preneli smatrajući da nose izvesnu emociju i doprinose potpunijem sagle-

²⁷ „Detalji koji teško optužuju”, *Narodna armija*, 14. januar 1952.

²⁸ „Pozadina i ciljevi revalvacije rublje”, *Međunarodna politika*, 7. jun 1950.

²⁹ „Neravnopravni odnosi Sovjetskog Saveza sa Bugarskom”, Isto.

³⁰ „Današnja Mađarska”, *Naprijed*, 11. januar 1952.

³¹ P. Marković, *n. d.*, 107–12, 122–32.

davanju posmatranog fenomena. Ono čemu ćemo posvetiti malo više prostora je postupno sazrevanje slike sovjetskog vojnika i Crvene armije u *Narodnoj armiji*, zvaničnom glasilu jugoslovenskih oružanih snaga.

Slika sovjetskog vojnika i Crvene armije

Neposredno posle rata, na stranicama *Narodne armije* nizali su se beskrajni panegirici sovjetskoj vojnoj doktrini i naročito sovjetskom oficiru: „U Sofiji kada hoće da pohvale čoveka, kažu o njemu – On je plemenit kao ruski oficir”. Tokom rata on je „uvek i u svemu bio primer vršenja dužnosti. Sovjetski oficir! U ovom imenu koje se pojavilo za vreme rata skriven je velik duboki smisao.” Ovu slavu „ne samo najhrabriji i najveštiji nego i najplemenitiji i najvelikodušnijeg oficirskog kadra, sovjetski oficiri stekli su sa jedne strane u borbama i bitkama (...) a sa druge i svojim ponašanjem u gradovima i selima oslobođenih zemalja i na okupiranoj teritoriji”³².

Već smo isticali preovlađujuću zastupljenost prosovjetskih sadržaja u ovom listu još početkom 1949. godine. Zanimljivo da su upravo u *Narodnoj armiji*, tokom 1951. i 1952, bila objavljena najstrašnija i najpotresnija svedočanstva o zverstvima sovjetskih oficira i vojnika na izmaku rata u Jugoslaviji. Kritički stav se razvijao postupno. Najpre se u člancima od decembra 1951. i marta 1952. godine, u novouvedenoj rubrici „Jedna propala misija”, počelo pisati o nekompetentnosti, nevaspitanju i lošim ljudskim osobinama ruskih oficira i instruktora. Najčešće se pominjalo pijanstvo kao uvod u nevolje koje su izazivali: oni se „ljuljaju u hodu” i „valjaju po pločnicima”, mokre na javnim mestima. U avionskoj radionici u Somboru ispijaju sav špirit, koji je trebalo da bude stavljen u stajni trap aviona. Postupno, prelazi se na ozbiljnije optužbe.

Seksualna razularenost sovjetske soldateske, obrađivana često u književnosti i filmskoj umetnosti, ukazuje se danas kao opšte mesto u završnim vojnim operacijama na Istočnom frontu³³. Upravo tim povodom nastala je i prva nesuglasica između novih vlasti u Jugoslaviji i Moskve. Milovan Đilas se usudio da protestuje posle nasilja koje su sovjetski vojnici počinili nad jednom apotekarkom u predgrađu Beograda³⁴. Sa sovjetske strane usledila je žestoka reakcija, a slučaj je kasnije dobio dodatnu dimenziju Staljinovim podrugivanjem i teatralnošću na gozbi u Kremlju, kojoj je prisustvovala (pored Andrije Hebranga i Arsa Jovanovića) i Đilasova tadašnja supruga Mitra. Lijući suze, Staljin se obratio Mitri: „Poljubiću te, mada me Jugosloveni i Đilas mogu optužiti da sam te silovao.”³⁵

³² „Osobine sovjetskog oficira”, *Narodna armija*, 25. maj 1946. i članak sa istim naslovom u broju od 1. juna 1946.

³³ V. Laker, *Istorija Evrope 1945–92*, Beograd, 101.

³⁴ „Iz gradskog komiteta su saopštili da su na Čukarici (...) sovjetski vojnici silovali i raspörili apotekaricu, na čiju je sahranu demonstrativno došlo 5000 ljudi.” M. Đilas, *n. d.*, 58.

³⁵ Isto, 59.

Priče, koje su bile prećutkivane i skrivane, otkrivene su javnosti (u rubrici „Uz lik pripadnika sovjetske armije“³⁶, maja 1952) tako eksplicitno i sa takvim pojedinostima da je najveći deo zbog prirode sadržaja teško preneti. U opisu zločina se naročito insistiralo na saučesništvu sovjetskih oficira, a u nasilju se isticalo ono koje je počinjeno nad bespomoćnim licima. Naglašavani su slučajevi koji nose izrazitu emociju i sugestiju³⁷. U jednom članku očevidac svedoči o besprizornom ponašanju sovjetskih žena u sastavu jedne tenkovske jedinice. Naočigled ljudi, usred bela dana one su počele da nasrću i „napastvuju” vojnike koji su se tu zatekli. Sličan motiv nalazimo i u priči o dočeku predstavnika „velike ruske nacije” kod našeg patrijarhalnog sveta u Kuršumliji. Oduševljeni dolaskom „oslobodioca” ljudi su ubrzo bili zgroženi kada je dvoje od njih u otvorenom džipu, pred njima uradilo to isto.

Kolumnisti *Narodne armije* pronalaze širi društveno - istorijski kontekst ovih pojava. Po njima, tu se ne radi o izolovanoj patologiji pojedinačnih zločina ili „nekakvim seksualnim aberacijama” već je posredi „sistem”, „životni stil”, „nova sovjetska etika”, „antisocijalistički pogled na život i moral” ...itd. Na ovaj način pisanje lista dobilo je potpuniji kontekst u propagandnom smislu.

Jugoslavija – SSSR 3:1

Slučaj je učinio da se na Olimpijskim igrama u Helsinkiju 1952. godine susretnu jugoslovenska i sovjetska fudbalska reprezentacija. Ovo je bilo prvi put da su Sovjeti i tzv. sateliti masovno učestvovali na nekim olimpijskim igrama. Takođe, pomenuta utakmica bilo je prvo fudbalsko odmeravanje snaga nacionalnih timova posle političkog razlaza njihovih režima. Jugoslovenski mediji posvetili su veliku pažnju ovom događaju, koji je unapred smatran za nešto više od običnog sportskog nadmetanja. Nacionalni tim personifikovao je državu i njenu politiku, a nacija je prenapregnuto slušala radijski prenos³⁸. Bilo je to verovatno prvi put da se ova vrsta sportske i nacionalne euforije dešava u Jugoslaviji. Prenos je emitovan preko javnog razglasa, a ljudi su se okupljali oko raspoloživih radio-prijemnika³⁹.

Odigrane su dve utakmice: 20. i 22. jula 1952. Prvi meč se završio nerešenim rezultatom 5:5 (iako su Jugosloveni imali prednost od 3:0 i 5:1, ali su Sovjeti uspeli da

³⁶ „Ubijeni ljudski obziri”, 8. maj 1952; „Zločinstva pod plaštom socijalizma”, 15. maj 1952, „Odsustvo stida zazora”, 22. maj 1952. Svi članci su izašli u rubrici „Uz lik pripadnika sovjetske armije”.

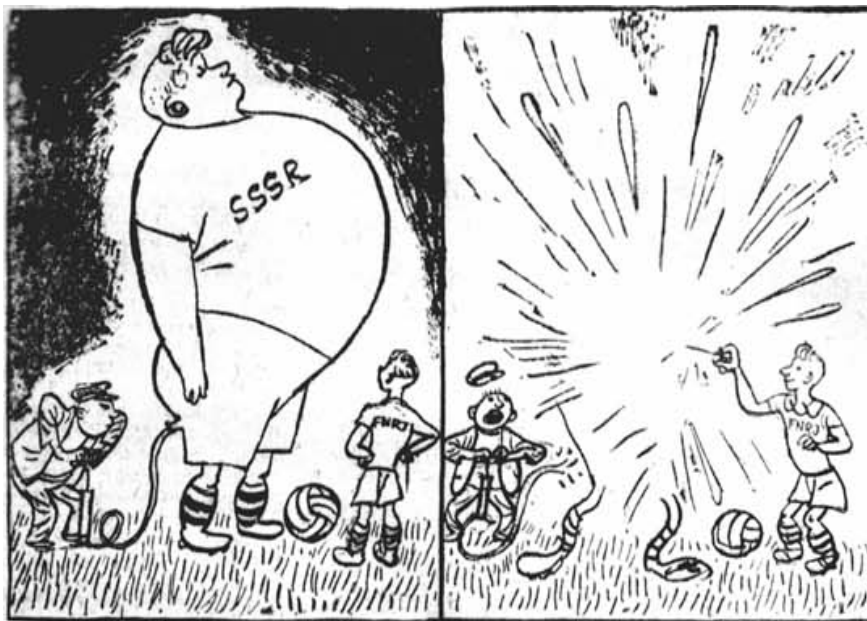
³⁷ Slučaj omladinke koja se prilikom opsade Beograda provlačila kroz nemačke položaje do sovjetske komande, da bi tamo doživela nasilje: „Svi u toj komandi su je silovali, skinuli joj ručni sat i odbacili je”.

³⁸ „Na vijest da smo izrijebani sa SSSR-om sve nas je prošla struja. Imali smo susret sa predstavnicima države koja je već pune četiri godine uzrok naših nevolja, koja stalno vrši na nas sve jači agresivni pritisak, koja danas igra razornu ulogu u međunarodnim odnosima. Nije bilo puno komentara, ali po smrknutim licima svih nas, dalo se naslućivati, da se u dušama naše ekipe proživljava koješta iz protekle četiri godine. (...) To nije bila samo sportska borba, to je bila borba u koju su naši takmičari unijeli sve ono što narodima Jugoslavije leži na duši.” Boris Bakrač, „Utisci s XV Olimpijade u Helsinkiju”, *Naprijed*, 15. avgust 1952.

³⁹ Sjjajna ilustracija data je u Kusturičinom filmu „Otac na službenom putu”.

izjednače), pa je po ondašnjim pravilima igrana još jedna utakmica. Simpatije finske publike su iz razumljivih istorijskih i političkih razloga bile potpuno na jugoslovenskoj strani. Erupcija oduševljenja nastala je posle završetka druge utakmice u kojoj su Jugosloveni ubedljivo pobedili rezultatom 3:1. Publika je provalila na teren i oduševljeno pozdravljala pobednike. Autobus u kom je ekipa napustila stadion u Tempereu (finski gradić, mesto održavanja utakmice) „probijao se doslovno centimetar po centimetar kroz gusti špalir građana”. Unutra, u autobusu „orila” se pesma „Ide Tito preko Romanije”. Finski policajci na konjima stvarali su prostor za prolaz autobusa. Čak se i hotel u kom su bili reprezentativci Jugoslavije nalazio pod opsadom oko hiljadu obožavatelja „skoro do ponoći”.⁴⁰

Nesumnjivo da je ova sportska utakmica doprinela afirmaciji Jugoslavije u svetu. Beogradski list *Politika* preneo je priču švedskog novinara o tome kako je ova sportska pobjeda (utakmicu su pratili preko radija) bila proslavljena u avionu na relaciji Štokholm – Helsinki. Putnici su bili oduševljeni porazom Sovjeta, glasno su nazdravljali, a ispijeno je „sedam flaša viskija”.⁴¹

Slika 2: Zagrebački list *Naprijed* (organ KP Hrvatske) od 25. jula 1952, karikatura povodom utakmice Jugoslavija-SSSR na Olimpijskim igrama u Finskoj.

⁴⁰ Hrvoje Macanović, „Skok u slobodu”, *Naprijed*, 15. avgust 1952.

⁴¹ „U avionu je proslavljena pobjeda”, *Politika*, 26. jul 1952.

U Beogradu, pobjeda je proslavljena uz masovna okupljanja i pokliče fudbalerima i državnom rukovodstvu. Povorke su prolazile kroz centralne gradske ulice uz povike: „Bolji naši, nego staljinaši!”, „Naši fudbaleri – pravi bombarderi!”, „Titovi su jači” itd. Pobjedu su oglasile i sirene sa jugoslovenskih brodova.⁴² Zagrebački list *Naprijed* doneo je karikaturu na kojoj se vidi klišeirani sovjetski kadrovik sa kačketom kako naduvava sovjetskog fudbalera. Na sledećoj slici jugoslovenski fudbaler probija ovaj naduvani mehur (slika 2).⁴³

Stišavanje napetosti (1953–1955)

Staljinova smrt je, po svedočenju Đilasa i Dedijera, izazvala olakšanje, pa čak i radost u jugoslovenskom partijskom vrhu.⁴⁴ Iako je već tokom 1952. postalo jasno da do direktnog napada SSSR-a neće doći, odlazak Staljina sa političke pozornice je omogućio popuštanje zategnutosti, a zatim i približavanje Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Jugoslovensko rukovodstvo na čelu sa Titom je donekle uvijeno i kroz fraze, ali ipak odlučno, zahtevalo od Moskve da prizna pogrešnost Staljinove politike i preduzme inicijativu za normalizaciju odnosa.⁴⁵ U isto vreme Tito je, u govoru u Batajnici krajem maja 1953, uveravao Zapad da Jugoslavija ostaje verna svojim obavezama (prema Zapadu), ali i da želi normalizaciju sa Istokom.⁴⁶ Promene su se osetile i na unutrašnjem planu. Tito je započeo kritiku liberalizacije i „ uticaja nama tuđih shvatanja u našem svakodnevnom životu, i to u vrlo osetljivim pitanjima, kao što su naprimjer, kulturni i društveni život, štampa i nauka, odnos među ljudima”.⁴⁷

Ankarski ugovor i Balkanski savez, sklopljeni 1953. i 1954. godine, predstavljali su vrhunac približavanja Jugoslavije Zapadu. Predrag Marković navodi da je za promenu delimično prozapadnog raspoloženja masa iskorišćena odluka Angloamerikanaca da se povuku iz zone A i tako je prepuste Italiji na upravu.⁴⁸

Od hapšenja Berije u junu 1953. godine, teče lagana, ali ipak konstantna normalizacija odnosa sa Istokom. U junu Jugoslavija i Sovjetski Savez razmenjuju ambasadore, a do kraja 1953. normalizuju se odnosi sa Albanijom, Mađarskom i Bugarskom. Jugoslavija i SSSR 1954. sklapaju prvi kratkoročni trgovinski sporazum, doduše vredan svega 5 miliona dolara, a Višinski u OUN-u podržava jugoslovensko-italijanski

⁴² „Pobjeda naše fudbalske reprezentacije...”, *Politika*, 23. jul 1952.

⁴³ *Naprijed*, 25. jul 1952.

⁴⁴ M. Đilas, *Pad nove klase*, 141.

⁴⁵ D. Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu 1948–1955*, 467.

⁴⁶ *Isto*, 506.

⁴⁷ *Isto*, 507.

⁴⁸ Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada 1945–1965*, 94. U Beogradu su oktobra 1953. organizovane velike demonstracije u kojima je pretučen službenik američke ambasade i zapaljena američka zastava. Demonstranti su nasrtali i na sve Beograđane koji su delovali prozapadno ili su imali kod sebe bilten deljen u Američkoj čitaonici. O ovome opširnije: P. J. Marković, *n. d.*, str. 102–103. i D. Bekić, *n. d.*, 550.

dogovor oko Trsta koji je godinama, čak i kao mogućnost, odbacivan. Januar 1955. doneo je konačan krah ekonomske blokade.⁴⁹ Ipak, sve ovo nikako nije značilo i povratak Jugoslavije u lager. Tito je kritikovao stvaranje Varšavskog pakta, a Hruščovljeva „kanosa”, kako je naziva *Njujork tajms* od 25. maja 1953. godine,⁵⁰ i Beogradska deklaracija su normalizovale odnose između država i vlada, dok su partijski odnosi ostali po strani.⁵¹

Tokom 1955. Jugoslavija se sve brže udaljava i od jednog i od drugog bloka. Ona podržava antikolonijalne pokrete, i politički i vojno, a zalaže se i za ujedinjenje i neutralizaciju Nemačke. Jugoslovenska politika ekvidistance je, navodi Bekić, odgovarala i Amerikancima. Nova administracija, sa predsednikom Ajzenhauerom i državnim sekretarom Dalesom na čelu, smatrala je da je neutralizacija Jugoslavije bolje i realnije rešenje od njenog privlačenja Zapadu. Tako, ukazuje Bekić, jugoslovensko opredeljenje za nesvrstanost nije bilo samo izbor Tita i partijskog vrha, već je odgovaralo i najjačoj zapadnoj sili koja je u skladu sa tim i krojila svoju (jugoslovensku) politiku.⁵²

---

⁴⁹ Tada je sklopljen prvi godišnji trgovinski sporazum Beograda i Moskve posle 1948, a potpisani su i trgovinski ugovori sa Mađarskom, Čehoslovačkom i Poljskom. V: D. Bekić, *n.d.*, 670.

⁵⁰ D. Bekić, *n. d.*, 707.

⁵¹ *Isto*, 727.

⁵² *Isto*, 618.

*Summary***A Contribution to Research of Perception of Soviet Reality
in Yugoslav Media**

The Yugoslav communist regime's clash with Stalin in the summer of 1948 is today believed to be a unique event in the global cold-war relations of the last century. It was the one and only regime of the Soviet East-European satellites that managed to break away from their embrace and survive in power. In addition to this, we are not familiar with any other example of such a radical change in a foreign policy of a country in the cold war: from a complete dependence on the East to a full cooperation with the West. A certain paradox existed in Yugoslavia at that time: the totalitarian order with official revolutionary ideology of Marxism-Leninism was surviving in power due to the military and financial support of the West.

In the summer of 1948, the clashes with the Cominform produced dramatic turns in the Yugoslav regime foreign policy orientation, ideology and real-policy. The daily political phraseology of the Yugoslav authorities and media was adjusted to these great changes. The altered perception of the Western World suited the metamorphosis of the picture of the USSR. In the final result, stereotypes of the negative picture of the East and the West changed places.

After some hesitation during 1948, Yugoslav media started to severely criticize Soviet political system in 1949. Soviet authorities and Stalin were blamed for crimes against world peace, humanity and socialism, for colonial exploitation of East-European countries. The Soviet foreign policy was perceived as a new imperialism by the Yugoslav media. Once portrayed as country of wealth and plentitude, the USSR suddenly became synonym for hunger, poverty and people begging for food. According to Yugoslav newspapers, some forms of restored feudalism were noticed in Soviet vil-lages and peasants used agricultural tools made during the reign of Nikolai II. There was so many crime and criminals on streets that even a policemen felt insecure. One of them hid his pistol in internal pocket because he was afraid that someone could still it from the holster on his uniform. Perhaps the greatest transformation is noticeable in the image of Red Army and Soviet soldiers. Horrible stories of numerous crimes and violence they committed on territory of Yugoslavia 1944/45 were published in official army newspaper *Narodna armija*. Those crimes were perceived not as an individual acts of mental insanity, but as clear proof of the „system” and „life style” in USSR, also as an express of „new Soviet ethics” and „antisocialist attitude towards life and moral-ity”.

UGOVOR IZMEĐU SAVEZNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE I REPUBLIKE MAKEDONIJE O PROTEZANJU I OPISU DRŽAVNE GRANICE

APSTRAKT: Jugoslovenska republika Makedonija, posle raspada prethodne Jugoslavije, postaje samostalna i nezavisna, najmlađa evropska država. Državne granice spram Bugarske, Grčke i Albanije „nasleđuje” od „prethodne” SFRJ, u okviru teritorije od 25.733 km² i 2.106.664. stanovnika (1994). Međutim, administrativna srpsko-makedonska granična linija, u sklopu srpsko-makedonskih odnosa, postaje otvoreno pitanje od 1992. godine, iako „granice sa Srbijom nisu sporne, a volili bismo i da ih nema” (Kiro Gligorov). Potpisivanjem Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje (8. aprila 1996), konstituše se i mešovita diplomatsko-ekspertska komisija za rešavanje otvorenih pitanja oko obeležavanja i opisa granične linije. Posle 14 zasedanja (sa prekidima u radu) uspešno su okončani pregovori, te su 23. februara 2001. godine u Skoplju predsednici SRJ i RM zaključili Ugovor o protezanju i opisu državne granice, koji sadrži i dva priloga: Prilog I – tekstualni opis protezanja državne granice između SRJ i RM i Prilog II – karta R-1:400.000.

Uprkos osporavanja dogovora i zaključenog Ugovora od strane Albanaca (i kosovskih i makedonskih), bilateralni sporazum su priznali svi međunarodni faktori kao validan ugovor dve suverene države – članice OUN. Tako je Ugovor, koji su ratifikovali parlamenti obe države, stupio na snagu 16. juna 2001. godine.

JUGOSLOVENSKO-MAKEDONSKI ODNOSI POVODOM DRŽAVNE GRANICE

Posle Balkanskih ratova, makedonska teritorija, oslobođena od Turaka, podeljena je između Bugarske, Grčke i Srbije. Teritorijalno razgraničenje je izvršeno na Bukureškoj mirovnoj konferenciji 17 (3.VII) – 28. (10.VIII) 1913. godine.¹ Najveći deo makedonske teritorije pripao je Grčkoj – 35.169,2 km² na „kojoj su živele 1.042.029.

¹ Vidi: *Bukureška konferencija*, Protokoli Bukureške konferencije i Ugovor o miru 1913, Beograd 1913, 7 – 73.

duši”.² Bugarskoj je pripala Pirinska Makedonija – 6.798 km² sa 156.458. duša,³ dok je Kraljevini Srbiji pripalo 25.774 km² makedonske teritorije sa 728.286. stanovnika.⁴

Valja istaći, u istorijskom kontekstu, a što ima veći značaj za istoriju makedonske državnosti (današnju teritorijalnu celokupnost makedonske države) činjenice o razgraničenju Srbije, odnosno Kraljevine Jugoslavije sa Bugarskom 1913, odnosno 1919–1922. godine.⁵

Treća etapa u procesu određivanja srpsko-bugarske granice započinje posle Balkanskih ratova 1913. godine. Jedno od najvažnijih pitanja bilo je i teritorijalno razgraničenje između Srbije i Bugarske u Makedoniji. Članom III Ugovora o miru se određuje: „Između Kraljevine Bugarske i Kraljevine Srbije granica će ići saobrazno zapisniku vojnih delegata dodatom protokolu br. 9. od 25. jula – 17. avgusta 1913. g. Bukureške konferencije, onom trasom: Granična linija će poći od vrha Patarice na staroj granici, ići će starom granicom tursko-bugarskom i vododelnicom između Vardara i Strume, izuzimajući gornji deo Strumičke doline koji će ostati na srpskoj teritoriji, izaći će na planinu Belasicu, gde će se spojiti sa granicom grčko-bugarskom. Pojedinačni opis ove granice i njena trasa na karti 1:200.000 Austrijskog generalštaba dodani su uz ovaj član”.⁶

Pitanje o granicama je rešeno „na način da je naša granična linija na istoku postavljena 1833, 1878. i 1913, ispravljena na osnovici etnografskog momenta iz stategijskih obzira. Tim ispravkama koje su u glavnom učinjene na Timoku, u oblasti Caribroda i oblasti Strumice, mi smo dobili izvestan deo teritorije koje su do sada bile pod Kraljevinom Bugarskom”⁷.

Praktično, Međunarodna komisija za razgraničenje povukla je granicu tačno po Nejskom ugovoru o miru, i to od ušća Timoka u Dunav, pa do strumičke doline, gde smo od ugovora odstupili sporazumno sa Bugarskom u toliko, što je selo Gabrinovo ustupljeno Bugarima za selo Bajkovo, koje je po ugovoru pripadalo Bugarskoj, i što smo time ispravili granicu u dolini Strumice” dobivši za nas mali trougao kojim se Bugarska teritorija uvlačila u strumičku dolinu.⁸

Tokom Prvog svetskog rata Bugarska je okupirala tzv. Vardarsku Makedoniju, da bi na Versajskoj mirovnoj konferenciji 1919. odlučeno da ovaj deo makedonske terito-

² L. Mojsov, *Okolu prašanieto na makedonskoto nacionalno malcinstvo vo Grcija*, Skopje 1954, 276–277. „Prema podacima iz 1896. g. u Egejskoj Makedoniji je živelo 977.489. stanovnika, od čega je na Makedonce dolazilo 25,5%, Turke 24,6%, Grke 23% i na ostale 17%. Prema podacima Karnedžijeve međunarodne komisije iz 1913. na tom području je bilo 1.042.029. stanovnika od kojih je na Makedonce dolazilo 31,6%, na Turke 30,1%, Grčke 22,7%, Jevreje 6,5%, Kucovlahe 4,2%, Rome 2,4%, Albance 1,4% i na ostale 0,77%”. Vidi: *Istorijata na makedonskiot narod*, knj. III, Skopje 1969, 247.

³ D. Mitrev, *Pirinska Makedonija vo borba za nacionalno oslobođuvanje*, Skopje 1950, 176.

⁴ T. Popovski, *Makedonskoto nacionalno malcinstvo vo Bugarija, Grcija i Albanija*, Skopje 1981, 85.

⁵ Vidi: B.Pavlica, *Razgraničenje Jugoslavije s Bugarskom 1919–1922*, Tokovi istorije, 2002, br. 1–2, 7–23.

⁶ *Bukureška konferencija*, protokoli Bukureške konferencije i ugovor o miru 1913, 71.

⁷ Zamenik ministra inostranih dela dr Spalajković predlaže kralju Aleksandru da ukazom uvede u život Nejski ugovor. *Službene novine Kraljevine SHS*, 1920, br. 211a, 2.

⁸ M. Ninčić, *Razgraničenje sa Bugarskom, Spoljna politika Kraljevine SHS 1922–1924*, Beograd 1924, 117.

rije pripadne Kraljevini SHS.⁹ I tokom Drugog svetskog rata, „taj najdragoceniot biser na carskata korona”, najveći deo te teritorije – do tada „Južne Srbije” – ponovo je okupirala Bugarska, da bi posle rata, odlukama AVNOJ-a, formirana NR Makedonija, kao samostalna republika u okviru jugoslovenske federacije.¹⁰ Praktično, administrativna granična linija između NR Srbije i NR Makedonije utvrđena je maja 1945. godine. Granica između Makedonije i Srbije „počinje u blizini Korapskih vrata; pružajući se prema severoistoku, ona seče izvorišni deo Radike i izvorišni deo Vardarove pritoke Mazdrače; zatim ide bilom Šarplanine sve do vrha Ljubotene, prvo u pravcu prema severu, a potom, u severoistočnom smeru. Odatle se spušta ka Žedenskoj klisuri do rudnika Raduše, ostavljajući izvesne njegove pogone na srbijanskoj strani, pa ide na istok ka Kačaničkoj klisuri do Lepenca, a onda uz Lepenac do železničke stanice Đeneral Janković. Od ove stanice koja ostaje u Srbiji granica zahvata ogranke Skopske Crne gore, preseca glavu Binačke Morave, obuhvatajući selo Tanuševce iz sliva Morave, koje od davnine pripada Skopskom srezu, i izbija na Kopiljaču (1490 m), gde se istočno od nje opet uvlači u sliv Morave zbog međa sela Bresta koje se pružaju i s druge strane planinskog bila. Od Crnog vrha (1219 m) spušta se u Preševsko-kumanovsku udolinu, gde seče Konjarsku (Kumanovsku) reku tako da izvorište ove reke ostaje u Srbiji, hvata se potom Kozjaka, gde – pružajući se prema istoku ka bugarskoj granici – seče Pčinju i neke njene leve pritoke...”.¹¹

Međutim, već 1946. vlada Srbije, nezadovoljna republičkim granicama, tražila je ispravku srpsko-makedonske granice. Sela nastanjena srpskim življem, „tražila su” da budu pripojena zemlji-matici. U dokumentu „Uz predlog o razgraničenju između NRS i NRM”, koji je donela srpska vlada na čelu sa dr B. Neškovićem, navodi se: „1) Stanovnici sela Nerev svojom predstavkom zavedenom pod br. 1960/47 tražili su da se selo Nerev izdvoji iz sastava NR Makedonije (sreza Krivopalanačkog), i pripoji NR Srbiji (Srezu Pčinjskom); 2) Stanovnici sela Đerman svojom predstavkom navedenom

⁹ Banovine su uvedene Zakonom o nazivu i podeli Kraljevine Jugoslavije od 3. oktobra 1929. Vardarska banovina obuhvatala je prostor Skopske, Vranjske, Bregalničke i Bitoljske oblasti, južni deo Kosovske oblasti, južni deo Niške oblasti (vlasotinački, leskovački i jablanički srez), zapadni deo Zetske oblasti (đakovički srez). Njena ukupna površina iznosila je 38.879 km². (15,6% celokupne državne teritorije)... Na prostoru Vardarske banovine živelo je, prema popisu iz 1931. – 1.574.243 stanovnika. Pravoslavno stanovništvo činilo je 66,1% ukupne populacije, muslimansko 31,7%, rimokatoličko 1,2%, ostalo 1%... Ili, prema podacima popisa iz 1921. na „prostoru buduće vardarske banovine živelo je 1.286.000 stanovnika (11,6% celokupne populacije). Pravoslavni su činili 61,6% stanovništva, muslimani 36,8%, rimokatolici 1%, Jevreji 1,4%. Po maternjem jeziku... podaci pokazuju da je bilo 64,8% stanovništva sa srpskohrvatskim jezikom (tu je uračunat i makedonski jezik kao lokalni dijalekt), 22,5% sa šiptarskim, 10,2% sa turskim, 0,7% sa rumunskim. Cit. po: *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV jubilarni svezak za 1929–1931, Beograd 1932, 610.; Lj. Dimić, *Vardarska banovina*, u: *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, knj. I, Beograd 1997, 92–93.

¹⁰ Dakle, „geografski gledano, pojam Makedonije je širi, ali kada se kaže: Republika Makedonija, onda se sa prefiksom „republika” opredeljuje da se radi o državno-pravnom entitetu. To je država koja ima svoj Ustav i u njemu utvrđene granice”. Intervju K. Gligorova, *Republici, Z. Aćin, Srbi i Makedonci, Republika*, 1996, br. 152, 200.; Vidi i: J. Reuter, *Politik und Wirtschaft in Makedonien, Sudosteuropa*, 1993, N. 2, 95-99.

¹¹ A. Urošević, *Makedonija: Opšti podaci – ime, granice i veličina*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5, Zagreb, 1962, 623–624.; Vidi: R. Pavić, *Geopolitički problemi međunarodnog položaja makedonskog etnikuma i SR Makedonije, Politička misao*, 1969, br. 4, 566–585.

pod br. 2117/47 tražili su da se selo Đerman izdvoji iz sastava NRM (Sreza Krivopolanačkog) i pripoji NRS (Srezu Pčinjskom); 3) Oblasni narodni odbor Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti svojim aktom br. 1482 od 15. juna 1946. g. tražio je da se izvrši ispravka granice između NRS i NRM prema selima Stančiću, Šašaru, Letnici i Buzoviku, koja pripadaju Srezu gnjilanskom, pošto današnja granica ide neprirodno stranama i potocima, tako da livade i šume pomenutih sela ostaju preko granice, koja prema postojećem stanju u vidu rta ulazi u teritoriju Sreza gnjilanskog. Oblasni NO AKMO je predložio da granica ide prirodnim grebenom od trigonometra 1490 na kotu 1096 kod Toplan Male; 4) U svom referatu Predsedniku Vlade NRS K.br. 317/46, Odeljenje za izgradnju narodne vlasti je istaklo da je potrebno izvršiti ispravku granice između NRS i NRM utoliko što bi sela Magence, Đerman, Nerav, Mežeževo i Ogut trebalo izdvojiti iz sastava NRM i pripojiti NRS. Ovo zbog toga što su navedena sela naseljena srpskim življem, a pored toga i ekonomski su vezana za Trgovište–Bujanovac–Vranje. Što se tiče sela Pelence, Bukovljane, Cvetišnica, Dubočica, Podržkonj, Dubrovnica Luke i Velike Crcorija, predloženo je da kao čisto makedonska sela pripadnu Makedoniji. Sela Žeravina, Karamanca i Goleš, kao čisto bugarska sela pripadala bi NR Srbiji, kojoj i sada pripadaju”.¹²

Na osnovu etničkih, a manjim delom i ekonomskih principa, vlada Srbije je dostavila predlog o izmeni granice sa Makedonijom vladi FNRJ još 1946. godine. U tom dokumentu, pod tačkom „g) Granice prema NR Makedoniji” navodi se: „Granica između NRS i NRM određena po principu geografskom, etničkom i ekonomskom, trebala bi da bude ovakva: počevši od granice prema Albaniji granični stub 24 na planinskom vrhu Šorupa (kota 2105) na severnom delu Koraba, granica ide u pravcu prema severoistoku na Popovu šapku (kota 2080), na kotu 2101 do vrha Gemitaš (kota 2183), dovde na razvodu između Čairske reke na srpskoj i Štirovičke reke u slivu Radike na makedonskoj strani: od Gemitaša granica ide vijugavo u pravcu ka istoku na kotu 2156, kotu 1997, na Golem Kamen (kota 2305), na Šutman (kota 2132), do kote 2629 gde dostiže bilo Šar planine na grebenu Rudoke, vodeći je dovde razvođem između Resteličke i Brodske (Leve) reke na srpskoj strani i potoka Crni kamen u slivu Radike i reke Mozdrače u slivu Vardara na makedonskoj strani; od kote 2629 granica vodi glavnim pravcem ka severu na kotu 2542, gde ostavlja grebene Rudoke planine, odatle nastavlja glavnim grebenom Šar-planine vodeći na kotu 2410, na niži vrh Čugričevo ispod kote 2533, na kotu 2595, na kotu 2610, na kotu 2332, na kotu 2365, na kotu 3212, na kotu 2411, na kotu 2467, na kotu 2494, na kotu 2478, na kotu 2473, do vrha Kara Nikola (kota 2408), vodeći dovde razvođem između izvornih krakova Brodske reke i izvornih krakova Plavske reke na srpskoj strani i Tetovske reke i drugih levih pritoka Vardara na makedonskoj strani, od vrha Kara Nikole (kota 2408), granica vodi pravcem ka severoistoku glavnim grebenom Šar-planine preko ovih vrhova: kota 2106

¹² Uz predlog o razgraničenju između NR Srbije i NR Makedonije, Vlada Srbije tražila je 1946. promenu republičkih granica – prema Hrvatskoj, BIH, Crnoj Gori i Makedoniji, *Nedeljni telegraf*, 16. oktobar 1996, 34.

(gde između poslednja dva vrha kroz prevoj Kara Nikole prolazi put Prizren–Tetovo), Murava, kota 2502, Carevo guvno, kota 2153, vrh Koblica (kota 2526), prevoj na koti 2175 (gde prolazi još jedan planinski put Prizren–Tetovo), kota 2228, kota 2310, Crni vrh (kota 2587), Velika Konjuška, kota 2325, kota 2522, kota 2365, vrh Livadica (kota 2491), vrh Kule (kota 2314), kota 2203, do vrha Ljubotena (kota 2496), vodeći dovde razvođem između sliva Prizrenske Bistrice i izvornih krakova Lepenice na srpskoj strani i levih pritoka Vardara na makedonskoj strani.

Od vrha Ljubotena (kota 2496), gde se završava greben Šar-planine granica silazi na kotu 2220, na kotu 1960, na kotu 1520, na Beli kamen, čijom kosom između sela Jažnice na makedonskoj i sela Globočica na srpskoj strani prelazi na Osoj (kota 1029), čijom kosom i nižim ograncima vodi zapadno od sela Gorance i Krvenik na srpskoj strani, pa preko Zabelja u pravcu istoka, linijom južno od kota 792 (Bela voda) izlazi na reku Lepenac. Odavde granica ide uzvodno rekom Lepenac do utoka bezimenog potoka, južno od General Jankovića odakle ide u pravcu severoistoka vencem istočno od General Jankovića i sela Dimce, izlazi na Gubovačku reku, preko Binjaka (kota 1282) ide na severoistok preko Ključevske reke, i dalje istočno od sela Korbulića, pa između Taniševca na makedonskoj i Mijaka na srpskoj strani, odakle skreće na jugoistok, izlazi na Kopiljaču (kota 1490). Od kote 1490 granica ide na kotu 1222, 1168 (Kolarnica), kota 1018 (presada), na kotu 1219. Od kote 1219 granica ide južno od vrha tromede (kota 1036) ostavljajući severni greben Skopske Crne Gore, granica silazi u Preševsko-kumanovsku udolinu preko Boke, Ferli Kamena i obuhvatajući atar sela Mitrovica izlazi na železničku prugu jugoistočno od Slaništa, ostavljajući ovo mesto van teritorije Narodne Republike Srbije. Ovde granica ide u pravcu severoistoka, preko Ševarina na kotu 743 (Orljak), na kotu 720, na brod Dedovica, istočno od sela Bugarinja i Slavujevaca, zatim preko kote 547 i kose Crni Dag izbija na kotu 702, jugozapadno od Tukašera Rida (kota 807), vodeći dovde razvođem između Preševske Marovice na srpskoj strani i Aljunjske reke u slivu Srednje Pčinje na makedonskoj strani. Od kote 702 granica vodi na jugoistok niz kosu Balvan na kotu 614, odakle skreće na severoistok i ostavljajući atar sela Padinci na makedonskoj strani, izlazi na kotu 895 (Goleme Uši), na krajnjem zapadnom delu grebena planine Kozjak. Od vrha Goleme Uši granica ide na istok grebenom planine Kozjak preko vrha Kitka, na kotu 1284, na kotu 1160, odakle silazi na Malu reku prema selu Šumata Trnica, koje se nalazi na srpskoj strani. Odavde granica ide uzvodno Malom rekom, ostavljajući na makedonskoj strani sela Vukovljane, Cvetišnice i Dobočnicu, i izlazi na kotu 1331. Odavde granica ide na jug između sela German na srpskoj i Orašca na makedonskoj strani i ide dalje na istok na kote 1304, 1388, 1335, i 1333 i 1490 (Bele Buke), 1544 (Konjski Rid), 1465, 1547, 1087 i na kotu 1308, vodeći dovde razvođen između reke Pčinja na srpskoj i Krive reke na makedonskoj strani. Od kote 1308 granice ide u pravcu severa na kote: 1365, 1428, 1402, 1524 (Retke bukve), 1441 i preko Čupinog brda kotama: 1552, 1703, i izlazi na kotu 1507. Od kote 1786 granica ide na jugoistok na kotu 1598 (Samar) pa dalje pravcem zapadno od sela Goleš na srpskoj i V.Cicorije

na makedonskoj strani, preko kote 1190, obuhvatajući atar sela Goleš izlazi na Kitku (kota 1150), odakle ide u pravcu severoistoka na kotu 1056, jugoistočno od sela Žeravina i obuhvatajući atar sela Žeravino izlazi na državnu granicu prema Bugarskoj kod graničnog stuba br. 105. (vidi kartu, prilog br. 7).

Od današnjeg stanja ova granica bi odstupila:

Na sektoru Kumanovo–Skoplje prema selima: Stančiću, Šašara, Letnica i Buzoviku u srezu Gnjilanskom sa razloga što je današnja granica, – koja ide od kote 1490 (Kopljaja) na kotu 1223 a zatim vencem Zdravca silazi na ivicu šume kod sela Šašara, odakle skreće na jugoistok na kotu 1057, 1112, 1178 i izlazi na kotu 1018 (Presada), južno od Toplak Male neprirodna tako da se livade i šume pomenutog sela nalaze na teritoriji Narodne Republike Makedonije koja u vidu repa ulazi na ovom mestu u područje sreza Gnjilanskog (NRS). Zato bi granicu u ovom delu trebalo ispraviti da ide prirodnim grebenom od kote 1490 na kotu 1222, 1168 do kote 1018 kod Tolak Male (vidi kartu, – prilog br. 7). Ovom ispravkom ne bi nijedno naseljeno mesto sa teritorije Narodne Republike Makedonije pripalo Narodnoj Republici Srbiji već bi granica dobila samo svoj prirodni pravac koji se poklapa i sa granicama atara navedenih sela.

Na sektoru kozjačko-đermanskom, što bi sela Maglence, Đerman, Morav, Meževo i Ogut, koja su po jeziku, nošnji i običajima čisto srpska sela, a danas se nalaze na teritoriji Narodne Republike Makedonije, pripala Narodnoj Republici Srbiji. Pored toga ova sela su saobraćajno bolje povezana i u tešnjem su privrednom kontaktu sa Trgovištem (NRS) nego sa sadašnjim sreskim centrom Krivom Palankom u Narodnoj Republici Makedoniji. Stoga bi ova sela trebalo priključiti Narodnoj Republici Srbiji što je želja njihovog stanovništva.¹³

I sa druge strane, istaknuta je potreba o izmeni granične linije. Naime, Vlada NR Makedonije uputila je Vladi FNRJ 31. oktobra 1946. pismo u kome „iznosi mišljenje da se mesni NO Đeneral Janković sa 11 sela.. odvoji od Kosova i Metohije (Kačanički srez) i pripoji NR Makedoniji (Đorčepetrovski srez).. (potom) da se i manastir Prohor Pčinjski odvoji od NR Srbije i pripoji NR Makedoniji – Kozjačkom srezu...”.

U celini, u pismu se navodi:

„Kao sporna pitanja između NR Srbije i NR Makedonije pojavljuju se:

1) Mesni Narodni Odbor General Janković sa 11 sela (Đeneral Janković, Sečište, Pali-Vodenica, Režanci, Goranci, Pustenik, Krvenik, Divce, Strmnjak, Gurgev-Dol i Mekavci), koji sada pripadaju srezu Kačaničkom – NR Srbija (Kosmet), trebalo bi po mišljenju Vlade NR Makedonije da pripadnu srezu Đorče Petrov – NR Makedonija iz razloga, što su ekonomski povezani sa Skopljem, geografski gravitiraju prema NR Makedoniji, od Skoplja su udaljena oko 20 km a od Prištine 70 km, i što je i želja stanovništva ovih sela da pripadnu NR Makedoniji.

2) Manastir Prohor Pčinjski. Po tvrdjenju Vlade NR Makedonije veći deo zemljišta ovog manastira nalazi se na teritoriji NR Makedonije, a manji deo zemljišta sa manas-

¹³ Uz predlog o razgraničenju između NR Srbije i NR Makedonije, *Nedeljni telegraf*, 23. oktobar 1996, 50–51.

tirom na teritoriji NR Srbije, te bi iz opšte poznatih istoriskih razloga trebalo manastir pripojiti NR Makedoniji.

3) Sela German i Nerav. Po tvrđenju Vlade NR Makedonije, posle razgraničenja, pitanje pripadnosti ovih sela ostalo je otvoreno, mada su privremeno pripala srezu Krivopalanačkom.

Vlada NR Makedonije je mišljenja da bi selo Nerav i polovina sela German (Mahala Krše, Krivi Rid i Šipak) trebalo pripojiti NR Srbiji, a drugu polovinu sela German (Modra Glava, Sredna-Mala i Orašačka-Mala), Krivoj Palanci – NR Makedonija, iz sledećih razloga: a) selo Nerav i polovina sela German su geografski vezani sa Trgovištem, dok ih od Krive Palanke odvaja planinski masiv – neprohodan za vreme zime; b) od Trgovišta su udaljena 2–3 sata, a od Krive Palanke 6–8 sati; c) ekonomski su povezani sa Trgovištem; želja je stanovništva da se pripoje Trgovištu.

4) Državna šuma zv. „Kopljača”, od koje se prema izveštaju Ministarstva šuma NR Srbija 2.138 ha nalazi na teritoriji sreza Žegligovskog (Kumanovo), a 1.245 ha na teritoriji sreza Gnjilanskog. Činjenica, što se ova šuma nalazi i na teritoriji NR Srbije i na teritoriji NR Makedonije, izazvala je sukob po ovom pitanju između jednog i drugog sreza, jer Gnjilanski srez spori srezu Žegligovskom – NR Makedonija, pravo korišćenja ove šume”.¹⁴

I danas, skopska štampa navodi da će makedonska strana da pokrene „i neka pitanja koja se pre svega odnose na delove granične linije, koja ide planinom Kopljača, zatim lokalitetima Čupino brdo i na graničnu tačku između Jugoslavije, Makedonije i Albanije, dodajući da nije samo u pitanju tehnička strana obeležavanja međe, kako često ističu u Makedoniji”.

V. Dimovski, pomoćnik ministra inostranih poslova Republike Makedonije, ističe da je „makedonska platforma za razgovore sa jugoslovenskom stranom ojačana nekim istorijskim i pravnim dokumentima i drugim značajnim materijalima od 1912. g...”¹⁵

Dakle, nepreciznosti oko definisanja jugoslovensko-makedonske granične linije (nekih delova njenog protezanja) aktuelne su i danas, a odnose se na sledeća područja: 1) 7.607 hektara pašnjaka na Šar-planini južno od opštine Dragaš na Kosovu; 2) prostor oko kačaničke cementare „Đeneral Janković”; 3) manastir Prohor Pčinjski sa okolinom; 4) 2.084 hektara šuma na Kopiljači; 5) Čupino brdo, strateški značajan vis između Trgovišta na jugoslovenskoj i Krive Palanke na makedonskoj strani; i 6) na nekim mestima, gde su već obeleženi granični prelazi, učinjena su manja odstupanja, pre svega, sa makedonske strane.

U kontekstu prvog spornog pitanja, reč je o 7.607 ha planinskih pašnjaka u oblasti Gore. Do teritorijalnog sporenja dolazi usled nepreciznog definisanja granične linije od jugoslovensko-makedonsko-albanske tromeđe „do sedla između vrhova Golema

¹⁴ Arhiv Memorijalnog centra „Josip Broz Tito”, V, 5-b/66, Cit. po: M. Zečević – B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd 1991, 118–119.

¹⁵ Tanjug: Saopštenje Ministarstva za inostrane poslove u Skoplju, *Politika*, 27. april 2000, 7.

vraca (k. 2582) i Rudoke (k. 2692)". Iako Makedonija i danas koristi šarske pašnjake, koje su po zahtevu makedonske vlade zaposlele trupe mirovnih snaga UN (Unpredep), istorijski i pravni argumenti su na jugoslovenskoj strani. Po kartama i katastarskim dokumentima iz 1928. i 1945. ovaj deo teritorije pripada Srbiji, odnosno Jugoslaviji.¹⁶ Posle Prvog svetskog rata, Vardarskoj banovini su pripadala područja sa obe strane Šar planine, ali posle Drugog svetskog rata, odlukama AVNOJ-a, srez Gora (Dragaš) pripao je Autonomnoj oblasti Kosovo i Metohija.¹⁷

Slično je i pitanje teritorijalnog razgraničenja na Kopiljači. Sporna je teritorija duž dela granice prema Makedoniji na području Kopiljače između srpske opštine Vitina i makedonske opštine Kumanovo. U pitanju je 2.084 hektara šumskog kompleksa duž koga se proteže granična linija, koja nije „utvrđena na terenu, niti je definisana kroz elaborate i drugu tehničku dokumentaciju od 1945. g. do danas”.

Analizirajući sporno granično pitanje u svetlu istorije i prava može se zaključiti sledeće: 1) Još 1928. ovo pitanje je bilo aktuelno između lokalnih organa vlasti dve opštine u Kraljevini SHS. Te godine je izvršeno teritorijalno razgraničenje i utvrđena je administrativna granica tadašnjih opština Vrbovačke (Vitine) i Domanovačke (Kumanovo). Deo granica na području između ove dve opštine proteže se grebenom planine Kopiljača. Opis ovako utvrđene granične linije dat je u Zapisniku o razgraničenju br. 39027 Ministarstva finansija Kraljevine SHS od 9. oktobra 1928. godine; 2) Makedonske aspiracije na šumski kompleks Kopiljače imaju svoju istorijsku dimenziju. Još teritorijalnom podelom Kraljevine SHS 1926. Vardarska banovina je obuhvatala deo Kosova („sve do Prištine i Prizrena”), tako da je kumanovska opština „koristila i upravljala svim šumama na Kopiljači i drugim delovima Kosova”.¹⁸ Do nepoštovanja utvrđene granice iz 1928. dolazi i otuda „što je 1926.g. sačinjen jedinstveni elaborat uređenja šuma na Kopiljači kao jedinstvene celine, koji je kasnije, s makedonske strane, korišćen za određivanje granice pri izradi popisnog katastra (1952) i premera (1970). Najzad, administrativno-teritorijalna granica utvrđena 1928.g. nije tretirana po uređenom elaboratu šuma koji je sačinjen 1926. godine”.¹⁹ Ovo postaje već od maja 1945. godine predmet sporenja između srezova Gnjilane i Kumanovo, odnosno opština Vitina i Kumanovo.

Iako je Republika Makedonija Ustavom prihvatila princip nepovredivosti postojećih državnih granica i praktično prihvatila administrativnu granicu sa Srbijom kao

¹⁶ „Makedonski granični organi i makedonska država sada potpuno bespravno koriste 7.607 hektara, pretežno pašnjaka, koji pripadaju opštini Gora, a odnosi se na teritoriju katastarske opštine Restelica (Šar-planina)..”. T. Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, *Vojska*, 29. septembar 1994, 9.

¹⁷ „Izgleda da je makedonska strana odustala od svog.. zahteva da joj se dodele i pašnjaci na Šar-planini južno od opštine Dragaš na Kosovu, oko kojih su u vreme SFRJ godinama trajala preganjanja između dve republike..”. Vidi: Izjava dr Srećka Nikolića, naučnog saradnika Geografskog instituta SANU, R. Kovačević, Avnojevska međa je od Dragaša do Dukat-planine, *Politika*, 11. maj 1996, 13.

¹⁸ Iz odgovora Savezne vlade na pitanje saveznog poslanika o „spornom području dela granice prema BJRM na teritoriji Kopiljače”, *Borba*, 9. septembar 1993, 4.

¹⁹ *Isto*, 4.

„faktičko stanje i međudržavnu granicu”,²⁰ u određenim vremenskim razmacima makedonski zvaničnici, potom i pojedina sredstva masovnih komunikacija, iskazuju teritorijalne aspiracije prema manastiru Prohor Pčinjski sa okolinom, pa čak, i širem području: prema opštinama Kačanika, Preševo, Bujanovac, Trgovište.²¹

Međutim, istorijski argumenti ne idu u prilog makedonske strane. Manastir Sv. Prohor Pčinjski sagrađen je po nalogu srpskog kralja Milutina Nemanjića i oduvek je teritorijalno pripadao Srbiji. Činjenica da se makedonska strana poziva samo na istorijski datum: 2. avgust 1944, kada je održano Prvo zasjedanje ASNOM-a, bezrazložno izaziva međusobna sporenja.²²

Generalno, sva „sporna pitanja”, posmatrano u istorijskom i (međunarodno)pravnom kontekstu, moguće je razrešiti između susednih opština, kojima ova područja pripadaju na osnovu katastarskih dokumenata, opisa granice od maja 1945. godine i izrađenih popisnih katastara (1952) i premera (1970).²³ Stav međunarodne zajednice da se poštuje princip o nepovredivosti avnojevskih granica između bivših jugoslovenskih

²⁰ „Skopska Nova Makedonija zaključuje da se iza osporavanja makedonske granice „kriju politički i vojni razlozi, poznati samo beogradskom režimu”. Granične provokacije i ekstremne izjave visokih srpskih vojnih ličnosti, kao i provokacije Srpske pravoslavne crkve, samo su „deo mozaika stalnog pritiska, koji zvanična srpska vlast vrši prema Makedoniji u sprezi sa Grčkom”. M. Krstić, Makedonsko-jugoslovenski sporovi, *Politika*, 25. avgust 1994, 7.

²¹ Makedonski državni zvaničnici „pokazuju izvesne apetite prema teritorijama SR Jugoslavije, nabrajajući „sporne teritorije” koje su svojevremeno „nezakonito” pripale susednoj Srbiji, kao što su Prohor Pčinjski.. i opštine Kačanik, Preševo, Bujanovac i Trgovište. Uz to se i navode i stvarno sporne teritorije – pašnjaci na Šar planini, šuma Kopiljača itd” – zaključuje Tih. Stojanović, pukovnik Vojske Jugoslavije i član Komisije za državne granice SMIP. Vidi: T. Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, *Vojska*, 29. septembar 1994, 9; TV-Skopje je 4. oktobar 1993, posle duže pauze, ponovo emitovalo emisiju u kojoj se grubo svojata manastir Prohor Pčinjski i veliki deo južne Srbije .. Sagovornik u emisiji Stavre Džikov, inače autor knjige čija je teza da je Prohor Pčinjski makedonski manastir, izjavio da su makedonski gradovi i Preševo, Trgovište, Vranje, Kačanik i Bujanovac, koji je nazvao Bujanovo. Džikov je to što je prvo zasjedanje ASNOM-a održano u konacima ovog manastira, nazvao „dokazima” da su manastir i ove teritorije „makedonske”. Vidi: Tanjug: Grubo svojatanje južne Srbije u emisiji TV-Skopje, *Politika*, 5. septembar 1993, 2.; „U Skopju su poslednjih godina izdate knjige u kojima se autori trude da dokažu da su manastir i okolina teritorija – makedonski.. Izdate su čak i mape na kojima se ne samo manastir Prohor Pčinjski, već i gradić Trgovište nalaze unutar makedonskih granica. Matica iseljenika Makedonije izdala je prošle godine kalendar na kome uz sliku manastira stoji objašnjenje da se ovo pravoslavno svetište nalazi u kumanovskom kraju. Povodom 50-godišnjice obeležavanja Prvog zasjedanja Asnoma, 2.VIII ove godine Direkcija PTT u Skoplju izdala je jubilarnu marku na kojoj je prikazan manastir bez naznaka da se ovo svetište nalazi na teritoriji SRJ”. Cit. po: Tanjug – Razgraničenje sa SRJ ponovo aktuelno u Skoplju, Traže se dokazi za „proširivanje”, *Borba*, 24. avgust 1994, 7. „Strani posmatrači u Skoplju svojevremeno su ocenili da je nepostojanje precizno utvrđene administrativne granice između Srbije i Makedonije bilo jedan od osnovnih povoda da makedonski državni vrh zatraži da se oružane snage UN rasporede duž severne granice, a u tom kontekstu i trupe SAD”. Tanjug: Ponovo aktuelno pitanje makedonsko-jugoslovenske granice, Skoplje hoće više, *Politika*, 24. avgust 1994, 7.

²² „Sobranje SR Makedonije uputilo je Skupštini Srbije protest zbog uklanjanja muzejskih eksponata iz Spomen-muzeja Prvog zasjedanja ASNOM-a u konacima manastira Sv. Prohor Pčinjski. Ekspoziti su kasnije vraćeni, što je Sobranje primilo sa olakšanjem..”. Tanjug: Pismo Sobraanja SRM Skupštini Srbije, *Politika*, 27. januar 1991, 13. Tek „posle 7 godina prekida otvorene kapije za makedonsku delegaciju”.. na čijem je čelu bio Blagoje Hadžijeski, ministar spoljnih poslova Makedonije. Cit. po: S.Veljčković, U Prohoru Pčinjskom obeležena godišnjica ASNOM-a – Proslava ilindena zblížila Jugoslaviju i Makedoniju, *Politika*, 3. avgust 1997, 7.

²³ „Naše granične jedinice su do kraja jula 1992.g. zaposlele administrativnu granicu između SRJ i BJRM. Tom prilikom Vojska SRJ je poštovala mede katastarskih opština koje pripadaju SRJ. Međutim, u zaposedanju administrativne granice makedonska strana je, očito, ušla i na teritorije koje joj po svim poznatim činjenicama ne pripadaju” T.Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, *Vojska*, 29. septembar 1994, 9.

republika biće presudan u njihovom teritorijalnom razgraničenju, obeležavanju i opisu granične linije.

Načelne stavove o granicama prema susednim državama Republika Makedonija je iznela pred Arbitražnom komisijom EZ: „c) „Na pitanje da li je Makedonija spremna da se odrekne izmene svojih granica primenom sile: Da „republika poštuje nepovredivost teritorijalnih granica koje se mogu menjati samo miroljubivim sredstvima i putem zajedničkih dogovora.

Skupština RM je u Deklaraciji od 17.XII 1991. g. potvrdila da RM, striktno poštujući načelo nepovredivosti granica kao garantiju mira i bezbednosti u regionu, i, uopšte, manifestuje svoju politiku, a to je da nema i da ne izražava teritorijalne pretenzije prema bilo kojoj susednoj zemlji (član 4).. 4. Skupština RM je 6. januara 1992.g. revidirala Ustav od 17.XI 1991.g. usvojivši sledeći ustavni zakon: .. 1. RM nema nikakve teritorijalne pretenzije prema susednim državama; 2. Granice RM moći će da se menjaju samo u skladu sa Ustavom, na osnovu sporazuma država i opšte prihvaćenih pravila međunarodnog prava...”.²⁴

Još u septembru 1991. makedonski predsednik K. Gligorov konstatuje: „Mi smatramo velikim činom to što je srpski narod 1944. g. na zasedanju ASNOM-a priznao Makedoniju i makedonski narod. Granice sa srpskim narodom nisu sporne, a voleli bismo i da ih nema”.²⁵ K. Gligorov, u intervjuu nemačkom časopisu *Südosteuropa*, navodi: „Mi nemamo teritorijalne sporove sa Jugoslavijom, mi nismo učestvovali u ratu...”.²⁶

S druge, pak, strane, „poznato je da Savezna Republika Jugoslavija nema teritorijalnih pretenzija ni prema jednom susedu”.²⁷ Shodno tome, ni prema novom, južnom susedu, Republici Makedoniji.

Iako zvanični predstavnici dve države ističu da „nema spornih pitanja”, u odnosima povodom državne granice ipak postoje otvorena pitanja. Štaviše, od raspada prethodne Jugoslavije pa do danas ovo postaje aktuelno i akutno pitanje makedonsko-jugoslovenskih odnosa. Jer, na graničnoj liniji sa Makedonijom dolazi do oružanih incidenata, naročito posle izbijanja kosovske krize. U avgustu 1994. dogodila su se dva granična incidenta sa tragičnim posledicama. Dva jugoslovenska državljanina su ubijena, a jedan ranjen „od strane graničarske patrole BJR Makedonije”.²⁸ U saopštenju jugoslovenskog MIP-a, povodom eskalacije incidenta na granici sa Makedonijom, navodi se: „SMIP najenergičnije osuđuje teške i tragične incidente od 20. i 29. avgusta

²⁴ Iz izveštaja Arbitražne komisije EZ: Mišljenje br. 6 – O priznanju Makedonije, *Jugoslovenski pregled*, 1992, sv. 1, 11–112.

²⁵ Konferencija za štampu K. Gligorova u Beogradu – Granice sa Srbijom nisu sporne, *Politika*, 3. septembar 1991, 6.

²⁶ J. Reuter, Interview mit dem Präsident der Republik Makedonien Kiro Gligorov, (Dokumentation), *Südosteuropa*, 1995, N. 8, S. 511.

²⁷ Izjava P. Bulatovića, saveznog ministra za odbranu SRJ, *Politika*, 13. jun 1994, 9.

²⁸ T. Stojanović, Tragom saopštenja MIP-a SRJ – Opasni scenario za granične incidente, *Vojska*, 15. septembar 1994, 8.

u kojima su izgubili živote jugoslovenski građani N. Martinović iz Peći i G. Stevanović iz Leskovca. SMIP upozorava da se ubistva nenaoružanih civila, građana SRJ, od strane pripadnika vlasti BJRM, ne mogu ničim opravdati, da predstavljaju opasnu eskalaciju pogrešne politike i udarac naporima za normalizaciju odnosa.

Izazivanjem ovakvih opasnih graničnih incidenata i provokacija, BJRM nastoji da skrene pažnju međunarodne javnosti na izmišljenu opasnost sa severa, da opravda prisustvo stranih trupa na svojoj teritoriji i da iznudi ukidanje embarga na uvoz oružja. Svu odgovornost za smrt dva i ranjavanje jednog jugoslovenskog državljanina snose isključivo vlasti BJRM.

Polazeći od principijelnog opredeljenja za normalizaciju odnosa sa BJRM i uspostavu pokidanih tokova, SR Jugoslavija s pravom očekuje od BJRM da napusti politiku provokacija, preduzme neophodne mere za sprečavanje graničnih incidenata, obezbedi normalni režim u pograničnom području i kazni odgovorne za tragične posledice”.²⁹

Međutim, i narednih godina dolazi do incidenata i to zbog ilegalnog prelaska albanskih oružanih grupa.³⁰ Samo tokom 1995. „Makedonski graničari su izazvali sedam incidenata. Evidentirano je i to da su snage Unpredep-a počinile 18 graničnih prekršaja, najčešće povreda našeg vazdušnog prostora i naše teritorije. Sprečeno je nekoliko hiljada pokušaja ilegalnog prelaženja administrativne granice, najčešće zbog šverca”.³¹

Valja istaći da je u BJRM, odlukom Saveta bezbednosti od 12. decembra 1992, upućeno 700 vojnika UN, 35 vojnih posmatrača i 26 pripadnika civilne policije. Plavi šlemovi su upućeni na zahtev makedonske vlade zbog „zabrinutosti.. od podrivanja stabilnosti BJRM i ugrožavanja njenog teritorijalnog integriteta..”. Makedonski predstavnik iznosi „uveravanja” da postoje „teritorijalne pretenzije od strane SR Jugoslavije, kao i od Albanije”. Otuda, bataljon Unprofora ima „kao osnovni zadatak, da posmatra situaciju, o svemu izveštava generalnog sekretara i, posebno, pomaže makedonskim vlastima kontrolisanje granice”.³²

Kasnije, Unprofor je zamenjen jedinicama Unpredepa, da bi krajem 1998, vlada RM dozvolila stacioniranje vojnih jedinica NATO-pakta na svojoj teritoriji. Lociranje komandnog štaba NATO na teritoriji „suverene, samostalne i nezavisne Republike

²⁹ Tanjug: Ubistva nenaoružanih civila se ne mogu ničim opravdati, *Borba*, 31. avgust 1994, 7.

³⁰ Ministarstvo za odbranu na RM i Unpredep – Nema informacij za incidentot, *Večer*, 8. jun 1998, 4; T. Stanković, Vojskata spreči upadi na teroristi od Albanija i od Makedonija, *Nova Makedonija*, 5. jun 1998, 8; Prethodnih godina: prvi oružani granični incident zbio se 8. oktobar 1992. u rejonu karaule Šašare, kod mesta Dva groba, usled ilegalnog prelaska makedonskih Albanaca i seče šume.. u samom graničnom pojasu SRJ” Tanjug: Saopštenje Vojske SRJ o incidentu na jugoslovensko-makedonskoj granici, *Borba*, 10–11. oktobar 1992.

³¹ T. Stojanović, Obezbedenje i održavanje jugoslovenskih međa – Graničari odolevaju izazovima, *Vojska*, 9. novembar 1995, 7.

³² Tanjug: Svet bezbednosti sinoć odlučio – Plavi šlemovi u Makedoniji, *Politika*, 12. decembar 1992, 1. i 2.; D.P., Odluka SB o slanju plavih šlemova u Makedoniju – Strepnja od širenja sukoba na Balkanu, *Politika*, 13. decembar 1992, 3; Z. Isaković, Položaj Makedonije u balkanskom okruženju, *Međunarodna politika*, 1994, br. 1024, 34–36.

Makedonije” pravdano se potrebom brze intervencije „ako na Kosmetu bude ugrožena Misija OEBS-a”.³³

Sredinom marta 1999. premijer Lj. Georgijevski izjavljuje da je u RM stacionirano 12.000 vojnika zapadne alijanse. Praktično, dozvolava o stacioniranju stranih vojnih efektiv, radi brzih vojnih akcija u susednoj državi – SR Jugoslaviji, predstavlja, bez sumnje, agresivan akt Republike Makedonije. „Za SR Jugoslaviju je nerazumljivo da jedna prijateljska zemlja dozvoli zloupotrebu i korišćenje svoje teritorije za vojne akcije protiv druge prijateljske susedne zemlje” – navodi se u energičnom protestu saznatog ministra za inostrane poslove SRJ.³⁴

Povodom pitanja protezanja zajedničke državne granice, još aprila 1996, na osnovu čl. 2 Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje Savezne Republike Jugoslavije i Republike Makedonije, formirana je zajednička diplomatsko-ekspertska komisija, s ciljem da pripremi predlog sporazuma u kome će biti tekstualno opisano protezanje jugoslovensko-makedonske državne granice, sa geografskim kartama na kojima će biti ucrtana zajednička državna granica.³⁵

Iako se do oktobra 1998. mešovita komisija sastala osam puta, ipak svoj zadatak nije ispunila. Potom, do oktobra 1999, usled poznatih događaja, komisija nije održala nijedan sastanak. S makedonske strane se stalno inicira potreba ubrzanja rada na obeležavanju granice sa Jugoslavijom. Odgovornost za odugovlačenje u rešavanju ovog pitanja pripisuje se Beogradu.³⁶ Čak se iznose i predlozi o njegovoj „internacionalizaciji”. U tom kontekstu je i odluka makedonske vlade o određivanju novog pregovaračkog tima, u okviru zajedničke komisije „za utvrđivanje, opis i obeležavanje” granice.³⁷

Pozivajući se na izvore makedonskog Ministarstva inostranih poslova, D. Ilkova-Bošković navodi da Republika Makedonija „izražava izuzetnu spremnost da se primene jača politička sredstva i mehanizmi na međunarodnom nivou, sa ciljem da se SR Jugoslavija konačno natera da sistematski počne da radi na problemu obeležavanja linije protezanja međunarodno priznatih granica između dva suseda. Kao punopravni član OEBS-a možemo da iskoristimo pravo veta, odnosno da negativnim glasom

³³ Vidi: Z. Isaković, *Međunarodni položaj Makedonije*, Zbornik: Savremeni procesi i odnosi na Balkanu, Beograd 1997, 380-381.

³⁴ Vidi: Demarš otpravniku poslova ambasade RM u Beogradu, *Med. politika*, 1998, br. 1074, 23.

³⁵ *Službeni list SR Jugoslavije – Međunarodni ugovori*, 1996, br. 1, 3.

³⁶ *Nova Makedonija*: „Posle raspada Jugoslavije, osamostaljena RM je predložila Vladi SRJ da se formira međudržavna komisija kako bi se preciznije definisala postojeća granična linija, posebno granične kote na tromedi Makedonije, Albanije i Jugoslavije, konkretnije na Šarplanini i terenu oko manastira Prohor Pčinjski. Vlada SRJ nije odgovorila na makedonski predlog, ali je ovih dana, kako se naglašava, usledila izjava člana jugoslovenske državne komisije, pukovnika T. Stojanovića „da Jugoslavija ima najveće granične sporove sa Makedonijom”. Cit. po: M. Krstić, *Makedonsko-jugoslovenski sporovi*, Medijsko povampiranje „opasnosti sa severa”, *Politika*, 25. avgust 1994, 7.

³⁷ „Pregovaračkom ekipom rukovodiće pomoćnik ministra za inostrane poslove Viktor Dimovski, umesto Dimitra Stojanovskog. Očekuje se da će, posle obnavljanja pregovaračkog tima, makedonska strana zakazati sednicu diplomatsko-ekspertske komisije, koja se nije sastajala godinu dana”. Tanjug: Odluka makedonske vlade – Novi tim za obeležavanje granica sa Jugoslavijom, *Politika*, 9. oktobar 1999, 7.

sprečimo prijem SRJ u ovu eminentnu evropsku organizaciju u čije članstvo Beograd očajnički želi da uđe. Kako je ovo pitanje sopstvenih interesa, obeležavanje granične linije je od vitalnog nacionalnog i državnog značaja, posezanje za ovakvim merama je iznuđeno... (jer) proces razgraničavanja, iako započet pre više od dve godine nikako ne mrdna od startne pozicije. U međuvremenu, verovali ili ne, izgrađen je jugoslovenski stav da između dve zemlje postoji „administrativna”, a ne državna granica... Čini se da SRJ u RM ne gleda suverenu, nezavisnu zemlju, budući, da njezina optičko-politička dioptrija „minuva niz periodot” između dva svetskog rata, gledajući u našoj zemlji „vardarsku banovinu” ... I na kraju, konstatuje D. Ilkova-Bošković, „makedonsko-jugoslovenski problem oko granice je suštinski, veliki i – istinski”.³⁸

U knjizi: *Granicite na Republika Makedonija*, dr. J. Talevski daje i „makedonski opis” granice sa SR Jugoslavijom: „Makedonsko-jugoslovenska granica na zapadu počinje od graničnog kamena D-24 na makedonsko-albanskoj granici, koji je postavljen na vrh Šerupa (tt 2092) i predstavlja tromedju između RM, RA i SRJ i produžava na istok preko Šar-planine, odnosno preko delova njenih visokih vrhova: Popova šapka (2075); Mala vraca (tt 2536); Golema vraca (tt 2582); Rudoka (tt 2629); Trpeznica (tt 2610); Maja (2493); Vrtop (3555); Crni vrh (tt 2585); Peskovi (2580); Rafša (2454); Livadica (tt 2493); Kućinogledski vrh (tt 2524) i Ljuboten (tt 2498).

Od Ljubotene granična linija se spušta do kačaničke klisure, gde je seče reka Lepenec, a potom izlazi kod Skopske crne gore i preko Kopiljače i Crnog vrha se spušta na Kumanovsko-preševski prevoz gde seče gornji tok Kumanovske reke. Potom izlazi na planinu Ruen koju preseca u srednjem delu, odatle u blizini manastira Sveti Prohor Pčinjski se spušta u dolinu reke Pčinje.

Od Pčenje granica se produžava delimično preko grebena i severne padine planine Kozjak, a potom preko planine German do graničnog kamena broj 106 na makedonsko-bugarskoj granici koji je postavljen u rejonu m.n. Gradište i predstavlja tromedju između Makedonije, Jugoslavije i Bugarske”.

Kratkim opisom protezanja makedonsko-jugoslovenske državne granice J. Talevski je zahvatio i izvesne delove teritorije SR Jugoslavije (Srbije). Pre svega, područje Šar-planine, ali i u „područjima graničnog prelaza Đeneral Janković – Dolno Blace,³⁹ u potezu kod sela Dimce, na Kopiljači, potezu sela Donji Zlokučani, na graničnom prelazu Preševo, Tabanovce, u potezu Jame, potezu Goleme uši, prisvojio je atar zaseoka Ratkovicu u celini..”⁴⁰

Iz svega navedenog može se zaključiti da je pitanje državne granice najznačajnije pitanje jugoslovensko-makedonskih odnosa. Po završetku Drugog svetskog rata, u odnosima NRS i NRM postaje aktuelno pitanje protezanja administrativne granice na

³⁸ D. Ilkova-Bošković, (Ne)crtanjeto na granicata megu Republika Makedonija i SR Jugoslavija vo kontekstot na kosovskata kriza – Belgrad nema ni namera da se razgraničuva, *Večer*, 8. jun 1998, 3–4.

³⁹ T. Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, *Vojska*, 29. septembar 1994, 9; R. Kovačević, Avnojevska meda je od Dragaša do Dukat-planine, *Politika*, 11. maj 1996, 13.; G. Dorić, Spor na Kopiljači, *Politika ekspres*, 19. mart 1998, 5. Vidi i: N. Dobrković, Makedonsko-jugoslovenski odnosi: razlaz, susedstvo, saradnja, *Međunarodni problemi*, 1996, br. 4, 508–510.

Šar-planini i Kopiljači. Tadašnje republičke vlade, pozivajući se na istorijske, etničke i ekonomske argumente ulažu napore radi izmene, već u maju 1945. „administrativno utvrđene”, zajedničke granice. Makedonske aspiracije su usmerene i prema manastiru Prohor Pčinjskom u celom posleratnom periodu, odnosno i po raspadu prethodne Jugoslavije. Obostrano zaposedanje i kontrolisanje granice od strane oružanih snaga dve države, a sa makedonske strane, zaposedanje severne-jugoslovenske granice, trupama Unprofora, odnosno Unpredepa, stacioniranje vojnih trupa NATO-pakta na teritoriji RM (među njima i jedinica SAD),⁴¹ izbijanje kosovske krize, ilegalni prelasci Albanaca i krijumčarenja oružja, oružani granični incidenti, višegodišnji bezuspešan rad zajedničke diplomatsko-ekspertske komisije u obeležavanju granične linije, prihvatanje, odnosno neprihvatanje administrativne granice kao međudržavne, međunarodno priznate granice sve to faktički potvrđuju. U makedonskom Ministarstvu za inostrane poslove danas je saopšteno da će diplomatsko-ekspertski timovi Makedonije i Jugoslavije 11. maja u Skoplju nastaviti razgovore o obeležavanju granice između dve države, uz napomenu da će tom prilikom biti utvrđena samo nova dinamika dijaloga.

„Novi šef pregovaračkog tima Makedonije, pomoćnik ministra za inostrane poslove Viktor Dimovski, obavestio je domaće novinare da je vlada u Skoplju utvrdila platformu za razgovore, u kojoj je jasno istaknut stav ove države da je saglasna sa odredbama Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti prema kojima je Kosmet sastavni deo Jugoslavije.

Makedonska strana ... neće da pokreće ni pitanje menjanja teritorijalnog statusa manastira Prohor Pčinjski, koji se sa jugoslovenske strane nalazi u blizini granice, a to se odnosi i na deo granice kod mesta Đeneral Janković.⁴²

⁴⁰ T. Stojanović, Razgraničenje SR Jugoslavije sa Makedonijom, *Vojaska*, 29. septembar 1994, 9; G. Dorić, Čiji su sad naši pašnjaci na Šari, *Politika ekspres*, 18. mart 1998, 5; U tom kontekstu treba podsetiti: članom 2. Sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje od 8. april 1996. određeno je: „Strane će nastojati da jačaju međusobno poverenje, dobru volju i toleranciju i saradivaće u promovisanju mira, dobrosusedstva i stabilnosti u regionu”. *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, 1996, br. 1, 3. Vidi i: Jugoslovenski ambasador kod predsednika Makedonije – Dobrosusedstvo podrazumeva nemešanje u unutrašnje stvari, *Politika*, 23. januar 2000, 7.

⁴¹ „Povodom informacije o planovima za razmeštanje jedinica NATO za brze intervencije na teritoriji RM sa mandatom preduzimanja vojnih akcija prema teritoriji SR Jugoslavije, pod izgovorom navodne moguće ugroženosti pripadnika Misije OEBS na Kosovu i Metohiji, ambasador SRJ u RM Zoran Janačković je u ranijim razgovorima sa predstavnicima Republike Makedonije izražavao duboku zabrinutost Savezne Republike Jugoslavije zbog mogućnosti donošenja takve odluke. 15. novembra 1998. je zamenik saveznog ministra za inostrane poslove SR Jugoslavije Zoran Novaković pozvao otpravnika poslova ambasade Republike Makedonije u Beogradu Mileta Krstevskog i uložio mu istim povodom energičan demarš. U demaršu je istaknuto da bi saglasnost Republike Makedonije da sa svoje teritorije odobri bilo kakve vojne akcije protiv Savezne Republike Jugoslavije bila suprotna dugoročnim interesima dve zemlje, dobrosusedstvu i prijateljstvu njihovih naroda, kao i principima Povelje UN, finalnog akta OEBS-a, nemešanja u unutrašnje poslove i poštovanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta. Za SR Jugoslaviju bilo bi nerazumljivo da jedna prijateljska zemlja dozvoli zloupotrebu i korišćenje svoje teritorije za vojne akcije protiv druge prijateljske susedne zemlje”. Demarš otpravniku poslova ambasade Republike Makedonije u Beogradu, *Međunarodna politika*, 1998, br. 1074, 23–24. U decembru 1994. potpisan je sporazum o vojnoj saradnji između BJRM i SAD. Vidi: T. Mirković, Vojna doktrina BJRM – Oslonac na „jake saveznike”, *Vojaska*, 26. oktobar 1995, 28.

⁴² Tanjug: Saopštenje Ministarstva za inostrane poslove u Skoplju – Nastavak razgovora o makedonsko-jugoslovenskoj granici u maju, *Politika*, 17. maj 2000, 7.

Stoga, paradoksalno je,⁴³ ali može se reći da je zajednička, još definitivno neobeležena jugoslovensko-makedonska granica, u međunarodnopravnom smislu, ipak otvorena, i, relativno gledajući, bezbedna. Preko granične linije, duge 252 kilometra, koju presecaju sedam drumskih i dva železnička granična prelaza i utvrđenih vazdušnih koridora, po osnovu Sporazuma o bezviznom režimu, nesmetano se odvija međunarodni prekogranični saobraćaj (protok putnika i robe), kao i malogranični promet.⁴⁴

Međutim, usled brutalne NATO agresije na SRJ, kojoj su se pridružile i oficijelne vlasti RM, povredena je međusobna granična linija. Na makedonsku teritoriju spuštali su se oštećeni avioni NATO alijanse, čak su „padali i tomahavk projektili”.⁴⁵ Praktično, drumski, železnički i vazdušni prekogranični saobraćaj je prekinut.

Potpisivanjem Rezolucije 1244 SB OUN i Kumanovskog vojno-tehničkog sporazuma – snage Kfora, dolaskom na Kosovo, „dobijaju”, između ostalog, i zadatak da „obezbeđuju makedonsko-jugoslovensku granicu sa kosmetske strane”. Ali, „prema zvaničnim izveštajima makedonskog Ministra odbrane, od početka (2000 g.) (pa) do kraja maja na delu makedonsko-jugoslovenske granice kod Kosmeta za čiju su bezbednost zaduženi pripadnici Kfora, zabeleženo je više od 600 incidenata”. Vinovnici su bili albanski teroristi „koji su sa Kosmeta ilegalno hteli da uđu u Makedoniju, švercujući oružje i drogu...”.⁴⁶ Albanski teroristi su ubili jednog makedonskog graničara, dvojicu ranili, a četvoricu kidnapovali – razmenivši ih za poznatog albanskog teroristu, prethodno uhapšenog u Skoplju. Otuda, na inicijativu predsednika države formirana je granična brigada armije RM.⁴⁷ Jer, učestali granični incidenti na makedonsko-jugoslovenskoj granici (između albanskih terorista i makedonskih graničara) „utiču na unutrašnju situaciju, odnosno političko-bezbednosno stanje” u ovoj državi.⁴⁸

⁴³ Recimo, 8. maja 1997. konstatuje se, na zasedanju zajedničke diplomatsko-ekspertske komisije, „da su stvoreni uslovi za opis granice”. Tanjug: Jugoslovensko-makedonski pregovori – Stvoreni uslovi za opis granice, *Politika*, 9. maj 1997. Ili, 1. april 2000: „Iz Pentagona najavljeno da nekoliko artiljerijsko-tenkovskih jedinica treba da bude raspoređeno na makedonskoj strani granice prema SR Jugoslaviji”. M. Stančić, Skoplje: Nova američka provokacija u Makedoniji, *Večernje novosti*, 2. april 2000, 10. Prvog maja na vojnom poligonu ARM „Krivolak”, u blizini Negotina počela je višednevna vojna vežba inženjerijskih jedinica, pod nazivom „Kamen temeljac 2000”. „Zajednička vojna vežba treba da ubedi NATO da ova makedonska vlada želi da postane članica severnoatlanskih vojnih struktura u ovom delu Balkana” – izjavio ministar odbrane RM Nikola Kljusev. Cit. po: M. Krstić, Kod Krivolaka počela makedonsko-američka vojna vežba „Kamen temeljac 2000” – Makedonsko približavanje NATO alijansi, *Politika*, 3. jul 2000, 7.

⁴⁴ T. Stojanović, Obezbedenje i održavanje jugoslovenskih međa – Graničari odolevaju izazovima, *Vojnska*, 9. novembar.1995, 6–7; Tanjug: Saopštenje Ministarstva za inostrane poslove u Skoplju, *Politika*, 27. april 2000, 7.

⁴⁵ Tanjug: Makedonski novinari boravili na karaulama – Kfor i dalje obmanjuje Makedoniju, *Politika*, 17. jul 2000, 7.

⁴⁶ M. Krstić, Zvanična potvrda u Skoplju – Postoji dokument o šiptarskoj vojsci u Makedoniji, *Politika*, 17. jul 2000, 7.

⁴⁷ O pisanju skopske štampe, vidi: M. Stančić, Skoplje: Incidenti s teroristima OVK digli na noge makedonske vlasti – Pojačanje na granici, *Večernje novosti*, 13. jul 2000, 8.

⁴⁸ Samo od sredine 2000. do kraja februara 2001. na makedonsko-jugoslovenskoj granici „u potezu Kosova” bilo je 667 graničnih incidenata. Vidi: Ulf Brunnbauer, Historischer Kompromiss oder Bürgerkrieg? Makedonien sucht Antworten auf den albanischen Extremismus, *Sudosteuropa* 50, (2001), 4-6, 169.

Albansko osporavanje državne granice

Po okončanju 14. zasedanja mešovite diplomatsko-eksperske komisije, kada je obelodanjeno da je, najzad, postignut dogovor o protezanju i opisu državne granice, lideri (i kosovskih i makedonskih) Albanaca izjavljaju da „ne priznaju makedonsko-jugoslovensku državnu granicu”, zapravo, njen „sporan deo prema Kosmetu”. Potom, „događa se albanski narod” – demonstracije nekoliko stotina Albanaca u Vitini, koji protestuju protiv dogovora.⁴⁹

Posle potpisivanja Ugovora o protezanju i opisu državne granice između SRJ i RM u Skoplju 23. februara 2001, J. Krasnići ponovo ističe: „Mi nikada nećemo priznati tu granicu. Mi smo Makedoncima drugi sused sa severa”. „Krasnićija su podržali i neki lideri albanskih partija iz Makedonije, „pripretivši” da će „unutrašnje granice Makedonije biti dovedene u pitanje, posle sporazuma sa Jugoslavijom, koji je suprotan interesima Albanaca”.⁵⁰

Slede, u kontekstu albanskog interesa, nepredvidljive izjave zvaničnih vojnih i civilnih predstavnika međunarodnih snaga na Kosovu. Portparol Unmika u Prištini A. Anđeli izjavljuje „da administracija OUN na Kosmetu ne priznaje međudržavni dogovor o granici... jer je pomenuti dogovor „problematičan” dok se prethodno ne utvrdi pravni status Kosova”. Zapovednik mirovnih snaga Kfora, američki general Kejt Huber čak je „zapretio makedonskim vlastima da će još sutra ući na makedonsku teritoriju sa svojim vojnicima ukoliko i dalje makedonske pogranične vlasti onemogućavaju kosmetskim seljacima da ulaze na tlo Makedonije radi obrađivanja svojih njiva”. Po portparolu Unmika, „zaključeni dogovor između SRJ i RM je praktično nevalidan, jer nije bio priznat od UN” (jer), „dosad nismo dobili nikakvo zvanično obaveštenje od Saveta bezbednosti UN o dogovoru za ovu granicu”.⁵¹

Međutim, u vezi sa uticajem spoljnih faktora na makedonsku krizu – osporavanje državne granice makedonski zvaničnici insistiraju na tome da je Kosovo glavni destabilizujući faktor u regionu a samim tim i Makedoniji. Na ministarskom sastanku održanom u Skoplju 5. aprila 2001. godine makedonski predsednik Boris Trajkovski izneo je stav Skoplja da je kriza u Makedoniju došla sa Kosova i da će svaki pokušaj stabilizacije Balkana biti neuspešan ukoliko međunarodna zajednica ne saseče korene

⁴⁹ U časopisu *Fakti* na albanskom jeziku, Jakup Krasnići, potpredsednik Demokratske partije Kosova tvrdi „da narod Kosova, ne priznaje granicu koja se sada dogovora u Skoplju... da su pregovori za 150 kilometara dugu graničnu liniju na kosmetskom delu mede „uzaludni”, jer ih neće priznati tamošnji Šiptari”. Cit. po: Ulf Brunnbaner, *Doch ein historischer Kompromiss? Perspektiven und Probleme der Verfassungsreform in Makedonien*, *Sudosteuropa*, 50, (2001), 7–9, 363.

⁵⁰ Uostalom, postoji „jaka emotivna vezanost za Kosovo” kod makedonskih Albanaca. U izveštaju međunarodnog kriznog štaba od 11. avgusta 1998. navodi se: „Albanci u Makedoniji mogu osećati etničku vezanost za Albaniju, ali je velika emotivna vezanost, ipak, za Kosovo. Za nas je Kosovo kulturna i intelektualna osnova. Pisici, novinari, pedagozi, svi oni su došli sa Kosova; sve što vredi, tamo je. Moramo da branimo Kosovo”. Vidi: Albansko pitanje u Makedoniji: implikacije kosovskog sukoba na međuetničke odnose u Makedoniji. Cit. po: *Izveštaj međunarodnog kriznog štaba od 11. avgusta 1998*, 2.

⁵¹ Cit. po: UNMIK ne priznaje granicu između RM i Jugoslavije – Ishitrene izjave generala Kfora i predstavnika UNMIK-a nisu slučajne, *Politika*, 21. februar 2002, 2.

krize na Kosovu.⁵² Smatra se da je izbijanje oružanih sukoba delom bilo izazvano i potpisivanjem sporazuma o granici između SRJ i Makedonije.⁵³

Prema makedonskim izvorima većinu pripadnika ONA čine kosovski Albanci, dok je samo manji broj onih iz Makedonije koji su za vreme sukoba na Kosovu bili borci „OVK”. Logističku podršku, naoružanje i municiju pripadnici Oslobođilačke narodne armije dobijaju sa Kosova, Albanije i južne Srbije. Međunarodna zajednica je od samog početka krize u Makedoniji svojim stavom ostavila prostor makedonskim vlastima da manipulišu uticajem albanskih političkih lidera i ekstremnih grupa sa Kosova na oružane sukobe. Albanski politički lideri u Makedoniji tvrde da ovakva retorika zapadnih zvaničnika ide na ruku isključivo režimu u Skoplju.

Teza da je nezadovoljstvo (prvenstveno kosovskih) Albanaca definisanjem kosovskog dela međudržavne granice SRJ i Makedonije glavni uzrok oružanih sukoba nije ništa drugo do puka simplifikacija uzroka krize koji su daleko kompleksniji. Pa ipak, ne treba zanemariti činjenicu da su negativne reakcije albanskih političkih partija u Makedoniji i na Kosovu na potpisivanje ovog sporazuma u velikoj meri dodatno radikalizovale situaciju. Isključivanje kosovskih i makedonskih Albanaca iz procesa usaglašavanja kosovskog dela granice Makedonije i SRJ tretira se kao provokacija Kosovu i Albancima uopšte.

Podrška međunarodne zajednice makedonskoj vlasti da „umerenom primenom sile”, u obračunu sa naoružanim albanskim formacijama, očuva suverenitet i teritorijalni integritet zemlje dodatno je radikalizovala obe zajednice. Naoružavanje makedonske vojske od strane pojedinih zapadnih zemalja makedonsko javno mnjenje prihvatilo je kao podršku državi u borbi protiv „terorista”. Nasuprot njima, Albanci su to shvatali kao davanje zelenog svetla makedonskoj vojsci i policiji da u slučaju izbijanja sukoba većih razmera eventualno upotrebi oružje i u borbi protiv civila”.⁵⁴

Međutim, valja podsetiti: još sredinom 2000. godine dr Stefan Troebst, u časopisu *Sudosteuropa-Mitteilungen* (Saopštenja u okviru Pakta stabilnosti jugoistočne Evrope), konstatuje da „priznanje Albanaca da im je Makedonija zajednička država (više) je (nego) čista taktika”. Pri tom citira albanskog pesnika Pascka Vasa – „Religija Albanaca je albanstvo”. Poznata albanska narodna poslovice glasi: „Gde je moć, tu je vera”. Otuda, u poznatim „srazmerama” i različite „verske opredeljenosti” Albanaca.⁵⁵

Još 1919. godine Dragiša Vasić, očevidac tadašnjih ratnih strahota, o karakteru i mentalitetu „Bugara”, „Albanaca”... piše: „Ali u pogledu mentalnom ovi se narodi nisu razumevali. Oni se i nisu mogli razumeti. Jer Bugarin, to je komita. Taktikom

⁵² *Danas*, 6. april 2001; *Novosti*, 6. april 2001.

⁵³ Razgovor predstavnika Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji sa Filipom Petrovskim, predsednikom odbora za spoljnu politiku VMRO/DPMNE, Skoplje, 25. april 2001.

⁵⁴ Makedonski Albanci ne priznaju granicu sa SRJ. Sporazum prema Kosmetu, *Glas*, 26. februar 2001; Dogovor Beograda i Skoplja – pučistički sporazum”, *Ekspres*, 28. februar 2001; „Rugova ne priznaje granicu između Makedonije i SRJ, *Politika*, 6. mart 2001.

⁵⁵ Stefan Troebst, Die Albanische Frage-Entwicklungsszenarien und Steuerungsinstrumente, *Sudosteuropa-Mitteilungen*, 2/2000, 126–127.

komite on se služi u svima prilikama života: komita u borbi, komita u politici, komita u nauci, komita u privatnim odnosima. On sve radi podmuklo i iz zasede. Zaseda to je sav njegov smisao, sva njegova snaga i moć. Mentalitet celog bugarskog naroda to je komitski mentalitet. Bugarin predstavlja zver što se po nuždi privremeno pripitomila; zasad bez uslova za međunarodni i društveni život; bez časti, bez častoljublja, bez smisla za umetničko, za lepo, za ideal; on je nečist, neveran, nezahvalan, uobražen, bezdušan, drzak, drzak, drzak. U poređenju sa Arbanasom, ovaj drugi je beskrajno pošten i human”? „Njegov karakter, to je njegov temperament i ništa više od toga. On se nikad nije trudio da se stvori, da nadmaši instinkte svoje prirode; naprotiv, on se starao da ih razvije i ojača i on se vežbao da otvrdne svoje srce i da ga učini neosetljivim. On se odlikuje jednom specijalnom, animalnom strašću: da uživa i da se naslađuje pri najvećim mukama svoje žrtve”.⁵⁶

Povodom usvajanja Rezolucije u Skupštini Kosova kojom se osporavaju međudržavni sporazum o razgraničenju SR Jugoslavije i Makedonije i Zajednički dokument SRJ – Unmik, Savezno ministarstvo za inostrane poslove (SMIP) ocenilo je da je taj dokument pravno ništavan, budući da je u suprotnosti sa Rezolucijom Saveta bezbednosti 1244, Ustavnim okvirom za Kosovo i Metohiju i stavovima Saveta bezbednosti.

Jugoslovenski SMIP je, takođe, u potpunosti podržao odluku specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN Mihaela Štajnera da Rezoluciju kosovske Skupštine proglasi nevažećom. U saopštenju SMIP se navodi: „Savezno ministarstvo za inostrane poslove je u dosadašnjim kontaktima sa Svetom bezbednosti, zemljama članicama UN i Sekretarijatom organizacije, upozoravalo na mogućnost ovakvog delanja privremenih institucija samouprave na Kosovu i Metohiji i pri tom insistiralo da se kršenje Rezolucije 1244 ne sme tolerisati. Odluka Skupštine Kosova dovodi u pitanje autoritet Saveta bezbednosti i Ujedinjenih nacija i zbog toga je Savezno ministarstvo za inostrane poslove naložilo šefu misije SRJ pri UN u Njujorku da zatraži hitno sazivanje vanredne sednice Saveta bezbednosti. Savezno ministarstvo za inostrane poslove smatra da je Rezolucija Skupštine Kosova pravno ništavna, jer je u suprotnosti sa Rezolucijom Saveta bezbednosti 1244, Ustavnim okvirom za Kosovo i Metohiju i stavovima Saveta bezbednosti. Savezno ministarstvo za inostrane poslove u potpunosti podržava odluku specijalnog predstavnika generalnog sekretara UN Mihaela Štajnera da Rezoluciju Skupštine Kosova proglasi nevažećom.

Takođe, SMIP očekuje da će odmah biti otklonjene štetne posledice ove Rezolucije, kao i da će specijalni predstavnik najodlučnije delovati u skladu sa svojim ovlašćenjima kako bi sprečio svaki akt privremenih organa vlasti na Kosovu i Metohiji suprotan Rezoluciji 1244 i Ustavnom okviru. I ovom prilikom, Savezno ministarstvo za inostrane poslove ističe da je Međudržavni sporazum o razgraničenju SR Jugoslavije i Makedonije potpisan od strane dve suverene države, u potpunosti validan, i

⁵⁶ Dragiša Vasić, *Karakter i mentalitet jednog pokolenja*, Novi Sad 1919, 29.

nikako se ne može dovoditi u pitanje. Ovaj sporazum je podržao i Savet bezbednosti svojim saopštenjem od 7. marta 2002. godine. Isto važi i za Zajednički dokument SRJ – Unmik, koji predstavlja osnovu za saradnju u implementaciji Rezolucije 1244”.⁵⁷

Prema tome, polazeći od sporazuma o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje (8. april 1996),⁵⁸ a imajući u vidu uzajamno opredeljenje da daju svoj doprinos unapređivanju dobrosusedskih odnosa, bezbednosti, stabilnosti i saradnji na zapadnom Balkanu, u regionu i šire, a savesno ispunjavajući obaveze koje su preuzele u saglasnosti sa Poveljom UN („Naročito imajući u vidu poštovanje principa suvereniteta, teritorijalnog integriteta, političke nezavisnosti i rešavanja sporova mirnim putem, bez pretnje ili upotrebe sile”) dve države: Savezna Republika Jugoslavija i Republika Makedonija, kao suverene države, članice OUN, potpisuju Ugovor o protezanju i opisu državne granice 23. februara 2001. godine u Skoplju.⁵⁹

UMESTO ZAKLJUČKA

analiza ugovora između SRJ i RM o potezanju i opisu državne granice

Zahvaljujući demokratskim promenama u SRJ i poseti makedonskog predsednika Borisa Trajkovskog Beogradu, krajem prošle godine, ubrzan je rad mešovite diplomatsko-ekspertske komisije. Već 23. februara 2001. u Skoplju je potpisan Ugovor o protezanju i opisu granice između SR Jugoslavije i Republike Makedonije.

Posle pregovora o međusobnoj granici, predsednik jugoslovenskog dela mešovite komisije, pomoćnik SMIP, Rajko Bogojević, naglašava „da je jedino „otvoreno pitanje, koje je postojalo između naše dve susedne, prijateljske zemlje, uspešno okončano, na obostrano zadovoljstvo... Granica je utvrđena po celoj njenoj dužini, ona će, bez sumnje, predstavljati sigurnu liniju koja će zbližavati naša dva naroda, pravu evropsku transparentnu graničnu među...”⁶⁰

Faktički, utvrđen je pravni osnov budućeg razgraničenja dve države – prvo, tzv. delimitacija granične linije u dužini od 260 kilometara (ali koja se, „uz računanje svih krivina i nagiba na teranu.. proteže na oko 330 kilometara”). Državna granična linija sa Makedonijom smatra se topografskom. U do sada ostvarenom procesu razgraničenja, osnovni granični dokument je topografski opis granice između dve susedne granične oznake. Dakle, izvršeno je obeležavanje granične linije i to na „način kada granična

⁵⁷ Tanjug: Savezno ministarstvo inostranih poslova o Rezoluciji Skupštine Kosova – Dokument pravno ništavan, *Danas*, 25–26. maj 2002, 2.

⁵⁸ Sporazum o regulisanju odnosa i unapređenju saradnje između SRJ i RM, *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, 1996, br. 1, 3.

⁵⁹ *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, 11. maj 2001, br. 1, 27–28.

⁶⁰ Cit. po: M. Krstić, Pregovori okončani posle 14 rundi – Utvrđena granica SRJ–Makedonija, *Politika*, 16. februar 2001, 4.

linija između graničnih oznaka ide vododelnicom, grebenom ili zidom”.⁶¹ U naredne dve godine tek sledi demarkacija – ponovno obeležavanje granične linije. Zapravo, administrativna granična međa između Srbije i Makedonije, uz obostranu saglasnost, shodno priznatim međunarodnopravnim principima, biće samo na nekim tačkama svog protezanja („sa 150 metara sa svake strane”) podložna korekciji (član 5 Ugovora).⁶²

Ali „nema strateških promena” – ističe predsednik makedonskog dela mešovite komisije za razgraničenje Viktor Dimovski. „Granična linija je povučena onuda kuda su vodili prirodni putokazi, što je poznat međunarodni princip, koji se poštuje kad se utvrđuju međudržavne međe. Tako smo postupili i na koti Kodra fura kod Kumanova i u području Krive Palanke, gde su makedonskim građanima kuće na jedva pola kilometara od same granične linije, a imanja u Srbiji. Ovde je granica delila čak i groblja. Da bi stigli do graničnog prelaza, putovali su po 40 kilometara, pa su često graničnu liniju prelazili rizikujući da budu kažnjavani. Vodili smo računa da ljudima olakšamo život. Gotovo da nije bilo problema. Uz obostranu saglasnost i zadovoljstvo granična linija je povučena prilično lako”.⁶³

U kontekstu bilateralnih odnosa povodom državne granice, status manastira Prohor Pčinjski, „koji ostaje deo srpske teritorije”, „ali zbog značaja za makedonsku istoriju i državnost”, biće naknadno regulisan posebnim sporazumom. Njime će biti utvrđeni „modaliteti o obnovi Memorijalnog muzeja, njegovo održavanje i posete od strane građana iz obe zemlje. Na isti način biće tretirana i spomen-obeležja – groblja srpskih ratnika na makedonskoj teritoriji” (član 7 Ugovora).⁶⁴

Povodom donošenja Zakona o ratifikaciji Ugovora o makedonsko-jugoslovenskoj granici u makedonskom Sobraanju, ministar spoljnih poslova RM dr Srđan Kerim je istakao: „Dogovor o granici je rezultat jednog dugogodišnjeg procesa pregovora između RM I SRJ, odražava principijelan napor RM da u potpunosti uredi odnose sa njenim susedima. Ovo, ujedno, jeste značajan čin, kojim se obe prijateljske države opredeljuju da daju doprinos za unapređenje dobrosusedskih odnosa, za bezbednost, stabilnost i saradnju u regionu.. Ovim dogovorom je prevaziđeno poslednje otvoreno pitanje između dve susedne zemlje... Dogovor o međusobnoj granici će, bez sumnje predstavljati i podsticaj razvoju svestranijih odnosa između Makedonije i SRJ”.⁶⁵

„Ovde je bilo najvažnije da su dve strane prihvatile dotadašnju međurepubličku granicu kao osnovu za projekt razgraničenja...

⁶¹ Šire o tome u kontekstu graničnih linija SRJ sa drugim susedima: V. Kaluderović – B. Stevović, *Geodetski radovi na obeležavanju i održavanju državne granice*, Zbornik radova Vojnogeoškog instituta, Beograd 1979, 58–59.

⁶² *Ugovor između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Makedonije o protezanju i opisu državne granice*, Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, 11. maj 2001, br. 1, 27–32.

⁶³ Cit. po: R. Kovačević, Posle razgraničenja sa Republikom Makedonijom – Granica suseda dobre volje, *Politika*, 4. mart 2001, 10.

⁶⁴ Cit. po: Posle petogodišnjeg merenja, utvrđena međudržavna granica između Jugoslavije i Makedonije – Nezadovoljni samo Albanci, *Novosti*, 25. februar 2001, 8.

⁶⁵ Cit. po: M. Krstić, Posle duge rasprave u makedonskom parlamentu – Ratifikovan Ugovor o granici između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Makedonije, *Politika*, 2. mart 2001, 4.

Vodilo se računa da granična linija ide prirodnim objektima – grebenima planina, tokovima reka i potoka ... Posebno se vodilo računa i o katastarskim parcelama... Bilo je sela sa obe strane, kroz koja je prolazila granica, recimo, u području Trgovišta i Krive Palanke... Zato je glavna ideja bila sledeća: Da se izvede sigurna i stabilna, a istovremeno i transparentna granica, koja će omogućiti slobodan protok ljudi, robe, ideja s jedne strane na drugu stranu... Da bude prohodna za sve osim za kriminal i teroriste”⁶⁶

Određivanje jugoslovensko-makedonske granice, kao složen proces, obuhvata sledeće faze: delimitaciju – utvrđivanje pravnog osnova granice (ugovor koji sadrži granični opis i topografske karte); demarkaciju – povlačenje granice (razgraničenje) na terenu (o čemu se sastavljaju odgovarajući dokumenti – opis granice i kartografski dokumenti) koje vrše mešovite komisije; obeležavanje granice određenim znacima (granične piramide, humke i dr.), „graničnim belezima”.

Prilikom posete makedonskog ministra odbrane Vlade Bučkovskog Beogradu 18. septembra 2001. godine, predsednik SRJ dr Koštunica je naglasio da je „neophodno razdvojiti opravdana zalaganja za zaštitu prava nacionalnih manjina od teritorijalnih pretenzija za zaokruživanje etničkog prostora na Balkanu, kombinovanih sa interesima organizovanog kriminala i terorizma”.

U razgovorima akcent je stavljen na „važnost pronalaženja prave mere između interesa očuvanja državne celine i ostvarivanja prava manjinskih zajednica u budućem ustavu Makedonije za suzbijanje separatizma i bezbednost regiona u celini.

Otuda sagovornici su se saglasili da bi održavanje regionalne konferencije koja bi reafirmisala princip nepovredivosti granica balkanskih, uz istovremeno garantovanje standarda zaštite manjina, značajno doprinelo stabilnosti ovog područja”.⁶⁷

U pismu generalnom sekretaru OUN Kofi Ananu, jugoslovenski predsednik dr Koštunica navodi da su sporazum pozdravili svi međunarodni faktori, uključujući EU, SAD i svi učesnici samita šefova država i vlada zemlja jugoistočne Evrope održanog 23. februara 2001. godine u Skoplju. Izjave lidera albanskih partija „nisu u duhu” principa Završnog akta iz Helsinkija, ni odredaba Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti, kojima se potvrđuje da su Kosovo i Metohija integralni deo SRJ, pošto celokupna međunarodna zajednica smatra da je očuvanje granica u regionu uslov bez koga se ne može jačati mir, bezbednost, poverenje i regionalna stabilnost. „Konačno, mandat UNMIK-a i KFOR-a na Kosovu i Metohiji detaljno je preciziran članovima 9 i 11

⁶⁶ Izjava R. Bogojevića, šefa jugoslovenskog dela mešovite komisije za razgraničenje sa Republikom Makedonijom, cit. po: R. Kovačević, Posle razgraničenja sa Republikom Makedonijom – Granica suseda dobre volje, *Politika*, 4. mart 2001, 10. Vidi: Državna granica između SRJ i RM utvrđena Ugovorom o protezanju i opisu državne granice potpisanim 23. februara 2001. u Skoplju – R- 1:400.000., *Službeni list SRJ* – Međunarodni ugovori, 11. maj 2001, br. 1, 32 (Prilog II). Vidi: Tekstualni opis protezanja državne granice između SR i RM, *Službeni list SRJ* – Međunarodni ugovori, 11. maj 2001, br. 1, 28–31, (Prilog I).

⁶⁷ Tanjug: Predsednik SRJ primio makedonskog ministra odbrane – Protiv terorizma – Koštunica i Bučkovski o situaciji u regionu, *Politika*, 19. oktobar 2001, 2.

Rezolucije 1244. Ti članovi ih ni u kom slučaju ne ovlašćuju da se uopšte ne određuju prema sporazumu koji su sklopile dve suverene članice UN.”⁶⁸

Uostalom, Ugovor između SRJ i RM o protezanju i opisu državne granice, zaključen 23. februara 2001. godine u Skoplju, ratifikovali su parlamenti obe zemlje, te je stupio na snagu 16. juna 2001, a još 16. marta 2001. objavljen je kao dokument Generalne skupštine UN i Saveta bezbednosti UN.

Članovima Ugovora od 5. do 9. se određuje.⁶⁹

Član 5.

Ugovorne strane će formirati zajedničku komisiju u čijoj će nadležnosti biti da, na osnovu tekstualnog opisa protezanja državne granice, izvrši demarkaciju i obeležavanje zajedničke državne granične linije na terenu u roku od dve godine od stupanja na snagu ovog ugovora.

Zajednička komisija će izvršiti demarkaciju i obeležavanje granične linije utvrđene na osnovu člana 3. ovog ugovora i sačiniti graničnu dokumentaciju, u kojoj će biti opisan način obeležavanja zajedničke linije i položaj graničnih belega.

Zajednička komisija će doneti Pravilnik o svom radu, Uputstvo za demarkaciju i obeležavanje državne granice i Tehničko uputstvo za izradu granične dokumentacije.

Granična dokumentacija biće izrađena u dva originalna primerka, po jedan za svaku od ugovornih strana.

Zajednička komisija, prilikom obeležavanja granične linije na terenu, u delu gde je odnos izrađen na osnovu usaglašene dokumentacije, držaće se podataka sadržanih u katastarskim planovima. Ujedno, polazeći od mesnih, geografskih, orografskih i ekonomskih uslova, u celini, imaće mogućnost da, uz uzajamnu saglasnost, napravi nužne i

⁶⁸ Beta: Pismo predsednika Koštunice Kofiju Ananu – Poštovanje granica Jugoslavije i Makedonije, *Politika*, 22. februar 2002, 1.

⁶⁹ „Ugovor je svaki sporazum zaključen između subjekata međunarodnog prava”, (pre svega, suverenih država), s ciljem da se postigne određeno pravno dejstvo. Njime se određuju njihova prava i obaveze, utvrđuju pravila ponašanja na koje se strane ugovornice obavezuju da ih poštuju, ma kakav bio predmet, oblik i naziv usvojen od strane ugovornica. Ugovor je regulisan međunarodnim pravom...”. Cit. po: Stevan Đorđević, Ugovor kao izvor međunarodnog prava, *Međunarodni problemi*, 2001, br. 1–2, 120. U tom smislu su i definicije pojma međunarodnog ugovora kod jugoslovenskih autora: M. Bartoš, *Međunarodno javno pravo*, knj. III, 1958, 88; J. Andrassy, *Međunarodno pravo*, Zagreb 1984, 308; B. Janković, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1981, 14–15. S. Avramov, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1980, 36. M. Mitić, *Međunarodni ugovori i pravni sistem SFRJ*, Godišnjak IMPP 1981/82, Beograd 1983, 213. i 223–224. B. Pavlica, Bilateralni ugovori kao pravni instrumenti regulisanja međudržavnih odnosa, u: Jugoslovensko-nemački ugovorni odnos 1949–1990, Beograd 1998, 10–17. „Sa stanovišta veze subjektiviteta – ugovorna sposobnost možemo reći da je ugovorna sposobnost i konstitutivni element i kriterijum subjektiviteta. U tom smislu, sposobnost sklapanja ugovora je jedna od bitnih kvalitativnih oznaka subjektiviteta kao što prilikom utvrđivanja da li je izvesni entitet subjekt međunarodnog prava, kao jedan od osnovnih merila uzimamo sposobnost tog entiteta da postane stranka ugovornica”. Cit. po: M. Kreća, *Ugovorna sposobnost država u međunarodnom pravu s posebnim osvrtom na federativne države*, Beograd 1988, 10.

izbalansirane korekcije koje odstupaju od tekstualnog opisa državne granice u dubini od 150 m.

Član 6.

Ugovorne strane će sporazumno regulisati odnose u vezi sa održavanjem, obnavljanjem i obeležavanjem granične linije i graničnih belega, sprečavanjem i rešavanjem graničnih incidenata i regulisanjem malograničnog saobraćaja lica, kao i nesmetanim korišćenjem nepokretnosti koje ostaju sa druge strane granične linije od strane nosilaca stvarnih prava nad njima.

Član 7.

Ugovorne strane će, u vezi sa kulturno-istorijskim spomenicima i spomen-obeležjima na teritoriji dve države – manastir Sveti Prohor Pčinjski, srpska vojnička groblja i dr., zaključiti poseban međudržavni ugovor, kojima će biti utvrđeni modaliteti njihovog obnavljanja, održavanja i nesmetanog pristupa građana dveju zemalja.

Član 8.

Ugovorne strane će se, u skladu sa međunarodnim normama i nacionalnim zakonodavstvom, starati o zaštiti životne sredine i prirode u graničnom području.

Član 9.

Eventualne sporove prilikom tumačenja i primene ovog ugovora rešavaće vlada ugovornih strana diplomatskim putem, odnosno koristeći i druge raspoložive mehanizme međunarodnog prava za rešavanje sporova.

Shodno međunarodnoj praksi, kao i praksi prethodne Jugoslavije o odnosima sa susedima povodom državne granice, sledi zaključivanje niza bilateralnih ugovora s ciljem regulisanja najrazličitijih pitanja: obeležavanje, obnavljanje i održavanje granične linije i graničnih oznaka na jugoslovensko-makedonskoj državnoj granici, određivanje modaliteta oko utvrđivanja i rešavanja graničnih incidenata.

Potom, na osnovu bogate ugovorne prakse ostvaruje se saradnja pograničnih područja i njihovog stanovništva: malogranični promet, malogranični saobraćaj, zdravstvena saradnja, saradnja u oblasti vodoprivrede, elektroprivrede, ribolova u graničnim vodama, veterinarsko-sanitarna kontrola pri uvozu, izvozu i prevozu stoke, zaštita bilja itd.

Nizom sporazuma biće regulisana i pitanja prelaska granice i kretanja u graničnim područjima radi održavanja i obnavljanja graničnih oznaka, zajednička kontrola prelaženja granice i kretanja u graničnim područjima u vodoprivredne svrhe, zajednička

kontrola prelaženja granice u železničkom putničkom saobraćaju, prelaženje granice radi međusobnih poseta pograničnog stanovništva.

Uostalom, državna granica nema samo „funkciju deobe” teritorija dve suverene države, već i „funkciju spajanja” naroda dotičnih država.

Summary

The Contract Between Federal Republic of Yugoslavia and Macedonia Concerning the Borderline with the Description of the Latter

The contentious matter of the borderline (1992-1996) was solved in several parts: diplomatic agreement (the activity of the joint diplomatic-experts' commission), political decisionmaking (eventually only at the end of 2000), and finally, contractual solution on February 23, 2001. A number of „vexed questions” was „solved” through the process of agreement to recognize the former administrative border „as” an international borderline between FR of Yugoslavia and Republic of Macedonia.

The contract on the borderline and its description stipulates that the demarcation and marking of the common state frontier be executed on the spot within two years of its becoming valid (on June 16, 2001). Due to the need to legally regulate the matter of the continuation of the works after this date (June 16, 2003), the delegation of Serbia and Montenegro have handed out to their Macedonian counterpart the draft of an annex of the contract, foreseeing the change of the article 5, so as to abolish the time limit to the demarcation and marking of the borderline. The reasons for this were pointed out already earlier: unsolved status of Kosovo, security of the personnel during the works, funding etc.

Since November 2002 (when the three-borders pyramid was set up at the spot where the borders of FR of Yugoslavia, Republic of Macedonia and Republic of Bulgaria meet) two mixed working groups at the 5th and 6th border section (of which Macedonia was in charge), from the meeting point of borders with Bulgaria to Preševo have been putting up border marks „strictly according to the textual description of the borderline”. Until the end of 2003 the border commission of Serbia and Montenegro has put up 54 main bordermarks and 260 auxiliary ones, whereas the Macedonian commission has put up 41 main and 36 auxiliary bordermarks.

However, „a big problem will arise when one starts marking the border from Preševo to the Albanian border”, i.e. at Kosovo and Metohija. The major problem there

is security of people and goods needed for marking the border. Therefore the diplomacy of Serbia and Montenegro demand that the representatives of the international community the UNMIK and KFOR who are, in accordance with the Security Council Resolution 1244, in charge of controlling and securing safety at that part of the state territory and the state frontier (at Kosovo), should take part in creating a safe environment. It is the vital national interest to finish the process of demarcation and marking of the borderline with Republic of Macedonia before the international community „start” the process of decisionmaking about „the final status of Kosovo.”

ISTORIOGRAFIJA Historiography

Dr Jelena GUSKOVA

POVODOM KNJIGE MEMOARA ČERNOMIRDINA Черномырдин В.С. *Вызов*. - М.: Московский писатель, 2003, стр. 616

Najzad imam u rukama knjigu Viktora Stepanoviča Černomirdina, koja je skoro u potpunosti posvećena Jugoslaviji i ulozi autora u rešavanju balkanske krize 1999. godine. Radujem se objavljivanju knjige, iz nekoliko razloga. Kao prvo, pošto sam stručnjak za ovaj problem, gorim od nestrpljenja da saznam nešto novo o ulozi Rusije i lično autora u junu 1999, kada je čitav svet, zaustavljenog daha, iščekivao prestanak agresije NATO na Jugoslaviju. Postojao je još jedan razlog koji me je naterao da, sa tolikim nestrpljenjem, čekam objavljivanje ove knjige. Za Jugoslaviju je juni 1999 – jedna od najdramatičnijih epizoda moderne istorije. I po prvi put, za devet godina krize u njoj direktno učestvuje predstavnik Rusije. To je upravo ono na čemu su uvek insistirali Srbi, još 1991. Rezultat je, pak, bio katastrofalan – Srbija i Crna Gora su bile prinuđene da potpišu ultimatum. Šta će o tome ispričati glavni ruski učesnik u pregovaračkom procesu?

Knjiga je zaista sjajna. Korice, papir, dizajn, oblik slova, kvalitet fotografija – zaslužuju samo hvalu. Upečatljivi su obim i sadržaj. Od 600 stranica knjige, na 250 se govori o izvršenju zadatka predsednika, da se reši kriza u Jugoslaviji. Skoro 200 stranica se odnosi na hroniku događaja od početka bombardovanja (24. marta) do završetka pregovaračkog procesa (20. juna). Građa za hroniku je odabrana tako da stvori određenu sliku o ruskom stavu i ulozi V.S.Černomirdina u komplikovanom pregovaračkom procesu. Aktivnost Černomirdina, kao premijera i ambasadora, prezentuje se na 150 strana. Na ovaj način, dakle, – kratko o sebi, kao političkom i diplomatskom delatniku, a mnogo – o složenoj i važnoj misiji.

Poznato nam je da postoje različite ocene aktivnosti i rada V.S.Černomirdina u Jugoslaviji. Ali, tačnost ocene zavisi od potpunosti informacija i tačnosti naših znanja o svemu što se događalo. Mi, istoričari, ćemo morati na bazi detalja da reprodukujemo uzroke, tok i posledice agresije na Jugoslaviju. A ovde nezamenljivu i neizbežnu ulogu imaju sećanja učesnika događaja. Svojim memoarima su nas već obradovali predsed-

nik Finske Marti Ahtisari i prvi zamenik državnog sekretara SAD Stroub Talbot. Knjiga Viktora Stepanoviča kao da zatvara ovaj trougao, te omogućuje da se govori o objektivnosti razmatranja čitavog kompleksa pitanja povezanih sa NATO agresijom na Jugoslaviju i pregovaračkim procesom za prestanak agresije. Pod uslovom da autori od čitalaca nisu sakrili istinu.

Lativši se opisivanja svoje misije, Černomirdin na stranicama knjige određeno mesto dodeljuje istorijskim pregledima i esejima. Logično se uklapa materijal o ulozi Josipa Broza Tita u sudbini jugoslovenskih naroda, o njegovoj nacionalnoj politici. Prikladna je i paralela kojom autor upoređuje vladare iste epohe u dvema zemljama – Tita i Staljina. Nesumnjivo je veoma teško da se na nekoliko stranica ispriča jugoslovenska istorija i shvati lavirint isprepletanosti međunacionalnih odnosa. Međutim, postoje stvari koje su zapažene vrlo tačno, npr.: da se Tito prilično netaktično odnosio prema srpskom narodu, „kao da mu je ubacivao kompleks niže vrednosti, nekakve nasledne plemenske pretpostavke krivice pred drugim narodima i istovremeno sugerirajući ostalim stanovnicima zemlje osećanje povređenosti, nepoverenja, spremnosti da se ravanširaju prokletim „hegemonistima” (65). Nažalost, u ovom poglavlju nije ništa rečeno o nacionalnim odnosima u Autonomnoj Pokrajini Kosovo, što bi u znatnoj meri olakšalo razumevanje krize koja je usledila. Kao što, uostalom, prilično površno zvuči rasuđivanje o glavnoj grešci Slobodana Miloševića – oslanjanju na srpski nacionalizam. Stvar je u tome što je S. Milošević bio komunista, a, pre svega, internacionalista, veoma dalek od nacionalnih osećanja. Upravo se on do kraja borio za Jugoslaviju, kao jedinstvenu državu, u kojoj žive različiti narodi i narodnosti. Sa ovim je bila povezana i želja da se 1991. godine ne dozvoli da iz federacije izađu Slovenija i Hrvatska bez prethodnog pravnog regulisanja, te da se zaštiti celovitost državnih granica.

Netačno je opisan i konflikt u Hrvatskoj, kao rat između srpskih trupa, koje su, prema rečima autora, težile da „okupe oko Srbije maksimalnu količinu teritorije iz sastava drugih, susednih republika, gde su kompaktno živeli Srbi” (71) i hrvatskom armijom. U stvari, suština događaja u Hrvatskoj može se sažeti u kratkoj rečenici: posle jednostranog proglašenja svoje nezavisnosti od strane Hrvatske, juna 1991, počeli su sukobi i borba između krajinskih Srba, koji su pokušavali da stvore nezavisnu teritorijalnu formaciju i izađu iz sastava Hrvatske i hrvatskih vlasti, koje su želele da utvrde jedinstvenu vlast na čitavoj teritoriji Hrvatske i očuvaju teritorijalni integritet republike. Pri tome su Srbi u Hrvatskoj beskraino verovali da će ih Armija braniti i stalno su tražili od rukovodstva u Beogradu da izvrši pritisak na Hrvatsku. Međutim, Srbija nije otvoreno podržavala Krajinu. Osobenost politike Jugoslovenske narodne armije (JNA) u tom periodu se sastojala u tome što je JNA htela da bude tampon-zona, koja će razdvajati sukobljene strane. Tek u avgustu 1991, kada su hrvatske vlasti započele akciju pretnji i provokacija protiv jugoslovenskih oficira i njihovih porodica, kada su organizovali blokadu vojnih garnizona može se govoriti o ograničenom učešću JNA u borbenim akcijama na teritoriji Hrvatske (oblast Vukovara, Dubrovnika).

Nažalost, autor ne posvećuje dovoljno pažnje politici Rusije na Balkanu 90-ih godina. On polazi od toga da se u Jugoslaviji „odnosima sa Rusijom nije pridavao poseban značaj” (73). Ovo uopšte nije tako. Naša istraživanja pokazuju da je rukovodstvo zemlje računalo na Rusiju, kao na posrednika, s jedne strane i na objektivnog arbitra, s druge. Međutim, ovo se nije desilo. Trebalo je, što je veoma važno, istaći da je od početka 90-ih godina, kada je buknuła jugoslovenska kriza, politika Rusije pod rukovodstvom ministra Kozirjeva bila nedosledna, nesamostalna i nije uzimala u obzir nacionalne interese Rusije. Objektivno je, od samog početka, zvučala kao antisrpska.

Prosudivanja autora o situaciji koja je prethodila NATO agresiji ispunjena su razumevanjem realne situacije – on piše o jednostranosti natovske „pravičnosti”, o proganjanju srpskog življa, o strateškim interesima Rusije na Balkanu, o popuštanju međunarodnih posrednika samo jednoj strani – Albancima, o uzrocima koji su doveli do širenja konflikta. Međutim, sve je opisano na brzinu, prilično površno. Iz opisa je teško shvatiti šta se u stvari desilo na Kosovu. Veoma je teško doneti zaključak o istinskim razlozima borbenih dejstava, neuspeha pregovora u Rambujeu, o medijskoj pripremi borbenih dejstava od strane Zapada i stvaranju mita o „humanitarnoj katastrofi”. Međutim, ove mane se mogu oprostiti čoveku koji nema pojma o stvarnoj situaciji i koji nije stručnjak za Balkan.

Kako je, ipak, Černomirdin postao „specijalni predstavnik” za rešavanje krize u Jugoslaviji? Sećam se da su svi bili jako iznenađeni ovim postavljenjem, mada je nama koji smo odlično poznavali istoriju krize počev od 1991. bilo jasno da ovakva ideja Jeljcinu nije mogla da padne na pamet samostalno. Indirektno, Černomirdin u knjizi potvrđuje da je Klinton telefonirao Borisu Jeljcinu i tražio da ovaj imenuje baš Viktora Stepanoviča, pošto sa Miloševićem više niko nije mogao da razgovara. Kasnije, autor još jedanput potvrđuje da je Amerikancima bilo potrebno posredovanje Rusije, pa se „lično Bil Klinton obratio Borisu Nikolajeviču Jeljcinu sa takvom molbom” (206). Stiče se utisak da se autor pretvara dok govori o tome da su Amerikanci mnogo rizikovali time što su odabrali njega kao kandidata, jer je on po svom karakteru veoma žestok. U stvari rizikovala je Rusija, jer su njene ruke naterale Srbe da kapituliraju pod ponižavajućim američkim uslovima. Upravo će ovo ostati zapisano u istoriji.

Černomirdin nabraja sve osnovne principe koje je, kako mu je naredio predsednik, morao da ispoštuje u pregovaračkom procesu: osuda agresije, poštovanje Statuta OUN, međunarodno pravo, očuvanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije i široka autonomija za Kosovo. Sve je ovo tačno. Ali, postojala je još jedna veoma važna naredba, koju je Viktor Stepanovič iz nekih razloga – prećutao. Jeljcin je insistirao da u pregovorima sa Amerikancima prvenstveno treba dogovoriti prestanak bombardovanja, pa da se tek onda Srbima postave uslovi koje treba da zadovolje.

Najinteresantnije poglavlje knjige je opis konkretne aktivnosti Viktora Stepanoviča – njegovog susreta sa Miloševićem, rukovodiocima raznih zemalja i međunarodnih organizacija, njegovih napora da započne i okonča pregovarački proces. Običnom čitaocu je teško da shvati prefriganost komplikovanog pregovaračkog procesa.

sa, ali stručnjak i poznavalac problematike vidi čak nijanse, na koje želim da skrenem pažnju. Černomirdin često u knjizi koristi izraz – „ovakvo postavljanje pitanja je za Rusiju bilo neprihvatljivo”, kada se radilo o poziciji SAD. To se ticalo i nastavka bombardovanja, i uloge OUN, i NATO komandovanja na Kosovu. Međutim, u praksi je ova pozicija za nepunih mesec i po dana, korak po korak, propala.

Savladavši psihološku i emocionalnu barijeru prilikom susreta sa Miloševićem, Černomirdin je na samom početku pregovora usaglasio sasvim prihvatljive zahteve, koji su izgledali kao značajni ustupci Jugoslavije NATO-u, ali koji su ipak uzimali u obzir i interese Beograda. Među njima su – smanjenje (ali ne i potpuno povlačenje) vojnih snaga SRJ u pokrajini i međunarodno prisustvo na Kosovu pod okriljem OUN (a ne NATO) i uz učešće Rusije. Međutim, postepeno je od svakog od ovih principa Černomirdin morao da odustane. Još u aprilu prvi ruski zahtev bio je prestanak bombardovanja, posle čega je trebalo da otpočne pregovori. Ali, već 1. juna u Bonu Černomirdin je počeo da insistira na tome „da se prestanak borbenih dejstava i povlačenja trupa JNA odvijaju istovremeno”. Međutim, Amerikanci se nisu složili ni sa ovim predlogom. Definitivno utvrđena varijanta je bila takva da su S. Milošević, vlada i Skupština potpisali ultimatum 3. juna, a bombardovanje je prestalo tek 20. juna.

Isto se desilo i sa ostalim ključnim pitanjima – sastavom međunarodnih snaga na Kosovu i razmeštajem ruskih trupa. Već usaglašeni principi na sastanku „osmorice” u Bonu 6. maja, o kojima piše Černomirdin, svedoče da su Amerikanci uspeali da prevuku sve učesnike na svoju stranu. O prestanku bombardovanja Jugoslavije u završnom dokumentu uopšte nije bilo ni reči, a umesto ove teze se pojavio zahtev za „prestanak nasilja i represija na Kosovu – pod kontrolom”, što se eksplicitno odnosilo na Miloševića, a ne na NATO. U daljem tekstu su nabrajane američke odredbe o stvaranju privremene administracije, povratku izbeglica, međunarodnom prisustvu. Teza o nedeljivosti SRJ, o čijoj odbrani Viktor Stepanovič govori sa ponosom, generalno je bila pogrešna. Trebalo je govoriti o nedeljivosti Srbije, u čiji sastav, kao autonomna formacija ulaze Kosovo i Metohija. Jer, u slučaju raspada Jugoslavije, što se kasnije i desilo, status Kosova ostaje „da visi”. A od njega do samostalnosti je samo jedan korak.

Posle ovog dokumenta pozicija Rusije se skoncentrisala na tome da treba izvršavati dogovore iz Bona, mada je bilo jasno da nisu ostavljali nikakav manevarski prostor „trojci” Černomirdin–Ahtisari–Talbot, koja se upravo formirala i spremala za pristup poslu. Stav Černomirdina se do juna približio američkom stavu, mada je predstavnik ruskog predsednika shvatao da su „Jugosloveni faktički bili prinuđeni da kapituliraju” (158). Černomirdin je 30. maja podneo izveštaj predsedniku o rezultatima pregovora u Beogradu. Glavni zadatak, kako piše, bio je da se „dobije od SAD i NATO dodeljivanje specijalnog statusa ruskom kontingentu mirotvoraca, što će predstavljati uspeh i priznanje naše uloge” (200). Predsednik je rekao da će lično kontrolisati ovo pitanje. Samo je nekoliko dana bilo potrebno Viktoru Stepanoviču da ne izvrši upravo ovu direktivu predsednika.

Da bi se shvatilo kako se odvijao proces „predaje” ruskih pozicija veoma je važan, pored odluke „osmorice”, i pregovarački period od 1. do 3. juna. To su bili veoma dramatični dani. O naporu i umoru Černomirdin piše prilično živopisno. Međutim, sam proces pregovaranja skoro i da ne opisuje. Iz teksta saznajemo da nisu uspjeli da se dogovore oko prestanka bombardovanja. Rezultat pregovora je bio da su se složili da najpre otpočne „povlačenje srpskih trupa sa Kosova, koje će biti kontrolisano”, pa da tek onda prestane bombardovanje. NATO je postigao ono što je hteo. Upravo je u Bonu Černomirdin sa čuđenjem saznao da su „NATO stratezi već isplanirali razmeštaj svojih vojnih kontingenata, na način, u skladu sa kojim za ruski kontingent nije bilo mesta, osim mogućnosti boravka među vojnim jedinicima”. Ovakav početak razgovora je obeshrabrio Viktora Stepanoviča, „kao da su me udarili po glavi” (209). Poželjno bi bilo da se detaljnije sazna još ponešto o toj dramatičnoj situaciji na pregovorima u Nemačkoj, ali, u knjizi je vrlo malo podataka o tome. O nesuglasicama sa ruskim oficirima skoro da nema ni reči. Međutim, general L. G. Ivašov se seća da se „Černomirdin za većinu pozicija nije protivio”. Ipak, naši oficiri su uspjeli da se dogovore sa američkim oficirima oko većine pitanja, uključujući i davanje zasebnog sektora na Kosovu ruskim oficirima i vojnicima. Međutim, Černomirdin je poništio sve dogovore i svečano izjavio da je ruska delegacija saglasna sa dokumentom koji su predstavili Amerikanci, odnosno sa svim uslovima koje je nudio Talbot. U Talbotovim sećanjima postoji i epizoda svađe između Černomirdina i oficira, kao i njegovo neočekivano popuštanje Amerikancima: „Bez bilo kakvog upozorenja ili objašnjenja Černomirdin se saglasio sa potpunim povlačenjem [jugoslovenskih] trupa”. Od glavne uloge Rusije na pregovorima nije ostalo ni traga. Prihvatanje američkog dokumenta je poništilo čitav prethodni proces usaglašavanja. Ostalo je samo da se ubedi Beograd.

Predstavnici vojske koji su učestvovali u razgovorima, nadali su se da će se posle Nemačke vratiti u Rusiju i referisati predsedniku Jelcinju o tome da su sve ruske pozicije predate. Ali, Černomirdin donosi odluku da odmah odleti u Beograd. Poslednji susret sa Miloševićem je opisan šturo, mada su se već pojavili podaci da je bio dramatičan, budući da je Milošević shvatao da mora da potpiše ultimatum. Talbot, u svojoj knjizi, navodi ocenu Černomirdinu, koju je izneo Ahtisari po povratku iz Beograda: „Naš prijatelj Viktor je bio zaista izvanredan. *On je učinio sve, što je obećao*, bez okolišanja i bez milosti. Srbi su otvoreno računali na to, da će im on ponuditi „odškrinuta vrata, ali on Srbima nije pružio takvu mogućnost”. Černomirdin je bio zadovoljan time što Milošević nije postavljao nikakve zahteve i što je potpisao ultimatum, za koji je glasala i Skupština Jugoslavije. Ali, da li je mogla da bude zadovoljna Rusija, koja nije uspela da u završni akt ubaci nijedan zahtev koji je ranije postavljala? Značaj i vrednost svoje misije Černomirdin vidi u tome što je „na kraju XX veka u prestanku krvavih događaja balkanskog konflikta upravo Rusija odigrala tako reći odlučujuću ulogu – neosporna je činjenica, i ovo u punoj meri odslikava humanost i dostojanstvo naše spoljne politike. Isto tako je i opomena svetu da je Rusija bila i da ostaje najvažniji aktivni učesnik svih geopolitičkih procesa i u Evropi i u svetu” (20).

Da, rat je prestao, ali po koju cenu? I da li je ruska varijanta rešavanja sukoba bila prihvaćena juna 1999? Na poslednje pitanje odgovor je eksplicitno negativan.

Žalosno je što u knjizi postoje krupne greške. Recimo, NATO avijacija je počela bombardovanje Jugoslavije ne u noći 24. na 25. mart, kako je napisano već u 20 sati i 20 minuta uveče 24. marta (po beogradskom vremenu); NATO akcije u Bosni su počele ne 1992, već 1994. (69).

Postoji i netačno pisanje naziva gradova (Pozarevac umesto Požarevac), kao i imena (Dražković umesto Drašković) (101). Bez obzira na ovo, knjiga je za nas istoričare nesumnjivo interesantna. Iako je u njoj uloga V. S. Černomirdina u izvesnoj meri ulepšana, sada ćemo moći, zahvaljujući memoarima skoro svih učesnika u pregovaračkom procesu, da obnovimo njegov tok i izvučemo zaključke o njegovim posledicama.

Prevela Jasna Kostić

KULTURA SEĆANJA – istorijat –

APSTRAKT: Iznet je nacrt razvoja kulture sećanja, nove međugranske naučne discipline, od antike do savremenog doba. Pokazani su razvoj organizovanog pamćenja, različito poimanje vremena, fragmentizacija sećanja, slabljenje univerzalne istorije i odnos globalizacije i pamćenja. Uočene su raznovrsne potrebe i interesi (pojedinačni, grupni, verski, ideološki, klasni i nacionalni) kod formiranja premodernih, modernih i globalizacijskih slika prošlosti.

Organizovano društveno pamćenje nije samo skladištenje iskustva iz prošlosti. Njegova važnija funkcija je i struktuiranje rezultata opštenja kojima grupa određuje vlastiti osoben odnos prema svetu i sebi. Pamćenje sklupa selektivne sadržaje prošlosti u smisaoni poredak, uspostavlja sklad u prihvatanju i tumačenju sveta, ali ne samo čuvanjem određenih sadržaja, već i zaboravom drugih. U tradiciji lumanovskog funkcionalizma istaknuto je gledište da je zaborav, a ne sećanje glavna funkcija društvenog pamćenja. Treba razdvajati pamćenje, „skladištenje” sadržaja prošlosti, od „sećanja”, tj. aktualizovanja sačuvanih sadržaja. Sećanje je zahvat u prošlo uvek iz nove sadašnjice. Hermeneutički pristup ističe da uz pomoć sećanja, posredstvom odabranih prošlih sadržaja, stvaramo okvire tumačenja i značenja za sadašnjicu. Kod obe delatnosti važnu ulogu imaju kriterijumi odbira: lični, porodični, nacionalni, politički itd. Posrednici pamćenja (usmeni, pismeni, vizuelni, elektronski) imaju takođe aktivan uticaj na sećanje. Posrednici (mediji) pamćenja organizuju i struktuiraju polje opštenja između subjekata i usklađuju raspodelu obaveštenja. Kod usmenih kultura poimanje sveta drugačije je nego kod pismenih, a unutar ovih potonjih postoji razlika između elektronskog i neelektronskog doba. Već u pismenim kulturama znanje o svetu nije poredano nego hijerarhijski organizovano u skladu sa podelom rada i društvenom strukturom. Kod svakog diferenciranog društva društvenointegrativna misao hijerarhijski raščlanjava znanja o prošlosti ne po principu agregata, nego analitički kao mrežu hijerarhija. Iako su pismena društva kadra da prevladaju osobenu strukturnu amneziju

usmenih društava, kod njih se javlja organizovani zaborav druge vrste. Interesi uvek uređuju odnos javnog pamćenja i zaborava kao i način korišćenja zapamćenih sadržaja, a ideologije (što su marksisti najoštrije uočili), prikazujući posebno kao opšte, predstavljaju selektivno pamćenje kao autentično i neiskrivljeno. Kultura sećanja je zbirni pojam za oznaku sveukupne nenaučne javne upotrebe prošlosti.

Istorijat organizovanog negovanja pamćenja najčešće se prati kroz idejne i institucionalne načine njegovog prenošenja. Istorijsko pamćenje oblikuju tri glavna posrednika: primarno iskustvo, kultura sećanja i istorijska nauka (Hockerts 2001). Istorijska nauka nema svuda monopol na posredovanje prošlog. Što je prošlost bliža to je uticaj aktuelnih interesa u njenom posredovanju akutniji. Primarno iskustvo je lično proživljena prošlost. U središtu javnih kultura sećanja jesu slike prošlosti saobražene složenosti društva i vrednostima vladajućih grupa. Kolektivno pamćenje povezuje nosioce sećanja u žive zajednice sećanja sa naročitim osloncima (porodicu povezuje predanje, genealoško stablo ili porodični foto album, članove partije istorijat partijske borbe, narode zajednička božanstva, naciju jezik i manje ili više fiktivna prošlost zajedničkog porekla). Komunikativno pamćenje povezano je sa grupom, pa se stvaraju rivalski sklopovi sećanja, oštro suprotstavljeni (kvislinzi–„patrioti” i žrtve fašizma sa sopstvenim tumačenjem i vrednovanjem prošlog). Javna kultura sećanja oblikovana u skladu sa vladajućom ideologijom može kombinovati više perspektiva: lično, tradicionalno, službeno. Pojedinačna sećanja štite identitet ličnosti, dok javno pravda grupni interes. Odnos ovih slika prošlosti je složen i kolebljiv, prepun prožimanja, dopunjavanja i suprotstavljanja. Osim toga katkad dolazi do konkurencije žrtvenih grupa (sukob oko monopola na patnju između žrtava fašizma i žrtava socijalizma, žrtava fašizma i žrtava SAD imperijalizma, Jevreja i Arapa). Državna ili partijska javna kultura sećanja odvaja se od privatnih uspomena i institucionalizuje. Institucionalna obrada uspomena proteže se i na doba koja nisu obuhvaćena ličnim iskustvom živih savremenika. Lično i kolektivno pamćenje mogu se podudarati, ali i sukobljavati. Integracija društva zavisi od veštine nenasilnog nametanja hegemone slike prošlosti.

Organizovano pamćenje razvija se od usmenog prenošenja, preko štampanih knjiga do današnjih elektronskih posrednika. Istorija pamćenja zavisi kako od tehnika opštenja tako i od tehnika vladanja (Fischer 2000, 27). Premda je sadržinski šira, kultura sećanja određuje istorijsku kulturu. Najopštije govoreći, istorijska kultura je način na koji društvo opaža vlastitu prošlost. To je idejna celina u kojoj je prisutno istorijsko znanje o jednom društvu. Drugim rečima, to je zbirna oznaka za krajnje raznovrsne obrasce predstavljanja prošlosti koji se dopunjavaju i prožimaju. Nije to statična, već stalno promenljiva celina koja se formira pod uticajem raznovrsnih činilaca. Istorijska kultura jeste način na koji ljudi u jednom društvu opažaju raznovrsne perspektive prošlosti kao istoriju, ali i kako vide vlastito mesto u toku prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koja osećanja i sećanja su povezana sa ovim gledanjima i na koji način se menjaju (Fischer 2000,12). Istorijska kultura jeste, dakle, deo opšte kulture i tesno je povezana sa društvenointegrativnim i praktično-tehničkim znanjima i raznim oblicima

njihovog umetničkog uobličavanja. Nema relativno celovite istorijske kulture bez razvijene filozofije istorije (ontološke vizije razvoja, njegovog smisla i pouka koje se mogu izvući iz istorije), kao ni bez teorije istorije (razrađenog poimanja determinizma koji usmerava pokretačke snage i prenosne mehanizme istorijskog procesa).

Pamćenje je „vremenska mašina” (E. Florey) koja povezuje kvante subjektivnog vremena i stvara kontinuitet. Prošlo i buduće jesu prisutni u sadašnjici tako da je vreme u psihološkom pogledu višedimenzionalno. Kolektivno pamćenje je mnogo složenije i dinamičnije od pojedinačnog: to su različiti obrasci okamenjivanja i konzerviranja prošlosti, ali i njene prerade. Kolektivno pamćenje integriše raznolike lične prošlosti u zajedničku prošlost što omogućuje svim članovima kolektiva da se zajednički sećaju, pa je više od agregata, tj. sume pojedinačnih sećanja. Pamćenje je društveno, jer je posredovano jezikom, simbolima i društvenim i kulturnim sklopom. Pamćenje mora biti najpre uobličeno u strukturu simbola pogodnu za prenošenje. Promene u viđenju prošlosti podudaraju se sa glavnim promenama koje pogađaju zajednice sećanja, čije prioritete sadržaje određuju vladajuće grupe. Ključna ulogu koju u životu ima pamćenje jeste u tome što je kolektivno pamćenje deo kulturnog aparata koji stvara smisao. Upravo traganje pojedinca za smislom, tj. potreba da bude uključen u nešto što nadilazi pojedinačno postojanje olakšava političku (magijsku, religijsku i svetovnu) manipulaciju prošlošću. Zato se pamćenje i posmatra kao simbolički okvir za poimanje sveta. Kontinuitet kolektivnog identiteta, tj. društvenih slika o sebi uspostavlja se kulturom sećanja, koja ujedno daje horizont smisla i vremena (J. Asman). Prošlost je područje u kom tražimo objašnjenje tekućih problema, a poređenje prošlih i sadašnjih zbivanja daje kolektivnom pamćenju strateški karakter u uticanju na sadašnjost (Misztal 2003, 13). Dakle, pamćenje je osnovna pretpostavka ljudskih odnosa, pa aktivno utiče na sukobe i saradnju. Posebnu ulogu pamćenje ima kod stvaranja ličnih i grupnih identiteta. Otuda je vizija prošlosti nezaobilazan sadržaj svake društvenointegrativne misli. Službeno pamćenje (heroji, mitovi) skup je manje ili više koherentnih, preakcentovanih ili izmišljenih tradicija koje nameću vlastiti smisao društvenom delanju i snabdevaju ljude nadama i stavovima. Zato slike prošlosti imaju aktivnu ulogu u ideološkom uticanju. Svako društvo naročito savesno neguje samotumačenja, tj. predstave o sebi kao nečemu što kontinuirano postoji. Što je saglasnost o dugom kontinuitetu zajednice šira, to je mobilizacijski potencijal slike prošlosti postojaniji.

Slike prošlosti mogu biti različitog obima (koherentna pripovest ili epizoda), a u sadržinskom pogledu zavise od delatnosti i vrste grupe koju slika prošlosti integriše i čiju aktivnost osmišljava (nacionalna, klasna, porodična prošlost). Razvoj od usmene, preko pisane i štampane kulture, ka elektronskim sredstvima opštenja, menja iskustvo vremena i uvodi novo poimanje prošlog – što opet na novi način određuje društvenointegrativni učinak prošlosti. Tehnološke promene su samo jedan činilac izmene uloge pamćenja. Osim njih, na odбир sadržaja iz prošlosti utiču promene u oblicima društvene organizacije i u organizaciji vlasti. Premda se sve ideologije na selektivan način odnose prema nasleđu, ipak se razlikuju po stupnju vraćanja prošlosti. Kod reakcio-

narnih i konzervativnih ideologija, manje ili više opterećenih religijom, udaljenost tačke u prošlosti na kojoj počiva poželjna vizija društva je veća, dok kod svetovnih ideologija (liberalizam, socijalizam) prošlost takođe može biti uporišna tačka, ali je bliža, a obim poželjnih vrednosti iz prošlosti je manji. Nacizam se vraćao ratničkim germanskim vremenima, fašizam starom Rimu, konzervatizam se i danas raspoznaje po sumnji ili po odbacivanju prosvetiteljstva koje je razbilo tradiciju i religiju, raznovrsne nacionalne ideologije vraćaju se minulom zlatnom dobu svog razvoja, dok su socijalizam, a donekle i liberalizam, zbog prevlasti svetovnih i prosvetiteljskih sadržaja, manje bili opterećeni prošlošću. Liberalizam je tržištem relativisao prošlost i tradiciju, a socijalizam harizmom razuma. Slom evropskog socijalizma ojačao je kritiku teleološkog shvatanja istorije i vremena. Nestankom hladnoratovskog poretka sećanja nastao je vakuum integracije, koji popunjavaju selektivne istorije, a konflikti se osmišljavaju novom relativizovanom prošlošću.

Razvoj organizovanog pamćenja

Istoriijat kolektivnog pamćenja obično se razvrstava u nekoliko faza s obzirom na način prenošenja i čuvanja sadržaja pamćenja (Konerton, Misztal, A. Assmann). U prvoj fazi su društva bez pismenosti, dok drugu, antičku fazu, karakteriše nadmoć usmenog pamćenja nad pisanim. Pozni srednji vek karakteriše stalna dinamična napetost usmenog i pisanog pamćenja koja je krila sukobe starih i novih društvenih snaga. Od 16. veka do danas nadmoćno je pisano pamćenje, zahvaljujući pojavi štamparstva. Poslednja faza je ekspanzija vizuelno-elektronskog pamćenja u dobu globalizacije. Razvoj tehnike nije samo usavršio opažanje aktuelne stvarnosti, već i viđenje prošlosti. Od posrednika u rekonstrukciji prošlosti zavise različiti obrasci tumačenja prošlosti, naglasci i linije povezivanja koje se manje ili više ukrštaju. Do skora je pismo bilo dominantan posrednik istraživanja istorije. Kada se kolektivno pamćenje oslobodilo granica usmenog opštenja i znanje je moglo biti povereno spoljnom skladištu. Pismo je milenijumima omogućavalo, skoro bez konkurencije, razmenu iskustava unutar jedne i između više generacija. Sa pisanim načinom prenošenja kapacitet kolektivnog pamćenja postao je neograničen, ali je i njegovo sređivanje bivalo sve teže (Marsiske, 2001). Krajem 19. veka fotografija, a zatim tonski film, radio i TV u 20. veku još više usložnjavaju dinamiku posredovanja prošlosti. Krajem 20. veka internet je demokratizovao pristup informacijama, ali su i narasle manipulativne mogućnosti prošlošću. Bila je to „Gutenbergova revolucija audio vizuelnih medija”. Kolektivno pamćenje postalo je u digitalnom obliku sve više multimedijско. Nova vremenska mašina omogućila je razmatranje prošlosti iz različitih perspektiva i simulaciju alternativnih istorijskih tokova. Istovremeno je rušenje starog poretka sećanja uslovalo provalu starih praznoverica. Nova tehnika je pokazivala sklopove koji tradicionalnom istraživanju prošlosti nisu bili pristupačni. Preko simulacije, slika prošlosti postala je maštovitija,

zabavnija i pamtljivija. Premda sazdana od dva dekretirana poretka sećanja druga polovina kratkog 20. veka bila je kritičnija prema prošlosti od stoleća koje ju je smenilo. Nije prvi put u istoriji euforija novog nultog časa (1989. godine) zamaglila realnu restaurativnu prirodu novog zaokreta.

Na drugi način maštu je dugo kod usmenih kultura negovalo narodno pamćenje. Tu je prošlost bila spojena sa sadašnjicom, kolektivni identitet usidren u mitu, a život se računao preko genealogija elita. Vreme nije poimano kao kontinuum, već je bilo relativno u odnosu na prostor, jer je svaka grupa na drugi način računala vreme (od smrti faraona, Hrista, Muhameda itd.). Unutar lokalnih vremena fiksirano je zlatno doba sa genealogijom ličnosti (osnivača vere ili carstva) kao početkom vremena. Organizovano pamćenje, kao proces čuvanja prošlosti, jeste vrlo značajna društvenointegrativna aktivnost grupe, iako se svi selektivni sadržaji iz prošlosti ne mogu svesti na društvenointegrativnu misao, a pogotovo ne na ideologiju. Nezavisno od ideologije, slika prošlosti ima višestruku ulogu u životu pojedinca i u organizaciji grupe. Kod usmenih kultura svi odnosi tumače se u terminima prošlosti, pa pamćenje usklađuje i učvršćuje društvene odnose. Prošlost je obrazac za sadašnjicu, a istorija stvara šablone za tumačenje vlastitog doba. To se ispoljava u čestom preuzimanju imena ranijih i bivših vladara. Kod ovih društava pamćenje ima više ulogu izvorne rekonstrukcije nego ulogu mehaničkog sećanja. Usmena društva žive pretežno u sadašnjici i samo sa pamćenjem koje ima trenutni značaj i koje uobličava neusklađeno kulturno nasleđe. Napetost se uglavnom javlja onda kada postojeće praktično-tehničko znanje počinje da ograničava zadovoljavanje potreba, a društvenointegrativno znanje (magija, religija) ostaje nenarušeno (mnogi ratovi podsticali su samo razvoj tehnike, ali ne i samosvesti). Konerton je uočio da usmene tradicije kombinuju mitologiju, genealogiju i pripovedačku istoriju i uglavnom ih ne razdvajaju. Kod usmenog kazivanja prisutnije su improvizacije u sećanju nego kod pisanog. Epovi, koji se iskazuju u ritmovima usmenog stiha (Ilijada, srpski deseterac) najpogodniji su mehanizmi podsećanja, zato što ritam mobilizuje niz telesnih motornih refleksa u radu sećanja. Ali ritam istovremeno ograničava verbalni sklop onoga što bi se moglo reći i misliti (Konerton 2002, 104). Pismeno, odnosno vizuelno pamćenje (knjige) umesto akustičkog (gusle), oslobađa od ograničenja ritmičkog pamćenja, iako je osećajni i mobilizacijski potencijal zvučnog pamćenja viši. Uprkos tome, teško je reći da je npr. vizuelni utisak savremenih harizmatičkih vođa i danas manje sugestivan nego stolicima ranije.

Karl Levit je zapazio da je istorija osobeno osmišljavanje svojstveno jevrejsko-hrišćanskoj tradiciji, a oprečno grčkoj metafizičkoj kosmologiji i cikličnom poimanju vremena. Prihvatajući načelnu suprotnost između istorije i kosmologije, linerarnog i cikličnog poimanja vremena, monoteističkih i paganskih periodizacija prošlosti, mita i istorije, svetske istorije i istorije spasenja, hajdelberški egiptolog Jan Assmann primetio je novi snažan zaokret u poimanju istorije posle Drugog svetskog rata. Od tada se, po njemu, istorija upadljivo manje poima kao sudbina, a više kao izraz potreba vremena i kao kulturna konstrukcija, koja ima početak, kraj i određenu strukturu (Assmann 2001,

65). Uzgred rečeno, ova Asmanova opaska je nediferencirana. Možda je i tačna ukoliko se suzi na konzervativnu misao, jer je kod liberalne ili marksističke misli ideološko-kritički pristup tumačenju prošlosti znatno ranije sazreo. Kod novog konstruktivizma je marksistički ideološko-kritički pristup proširen u opštiju kritiku kulturne hegemonije, ali time i lišen radikalne kritike strukture kapitalizma koja osigurava nadmoć privida. Konstruktivističko-hermeneutički funkcionalizam Jana Asmana uočio je rane oblike istorijskog mišljenja svuda gde je vreme „linearizirano”, i gde su zbivanja strukturisana. Više pažnje zaslužuje Asmanovo uočavanje da se istorija (kao zreliji odnos prema prošlosti) rađa iz duha prava, i to u Mesopotamiji, a ne u Egiptu (Assmann, 2001,73). Egipćani su živeli u cikličnom vremenu, ali ne u smislu banalnog kruženja istog, već su poimali razvoj kao kružni tok u kom se svet obnavlja i izbegava haos. U jednom egipatskom tekstu stoji da je bog predao ljudima magiju, tj. oružje kojim se brane od zagrljaja zbivanja. Magija je bila redukcija haosa i kreator cikličnog vremenskog poretka (Assmann 2001,75). Egipatski jezik nije razlikovao prošlost, sadašnjost i budućnost već završeno i nezavršeno. Nezavršeno je kretanje, a završena je konačna forma. Istorijsko mišljenje i svest pripadaju završenom, tj. onoj sposobnosti koja je kadra da život i vreme sagledava spolja kao osmišljenu formu (Assmann 2001,76). U tom smislu grob je za Egipćane bio mesto polaganja računa i opštenja sa istorijom i predstavnik prošlosti. Grob je mesto slave faraona, čija besmrtnost zavisi od spremnosti potonjih generacija da čitaju grobne ispise i sećaju se pokojnika. Preko monumentalne piramide vlasnik grobnice polaže računa pokolenjima o svom životu. To, dakle, nije istorija naroda nego istorija vladara, predstavljena kao „buduća prošlost”. U starom Egiptu prošlost je predstavljena kroz sadašnjicu, koja ne gleda natrag nego napred, zaključuje Asman. To nije istorija, nego antiistorija, jer faraon slavi svoju versku i svetovnu ulogu preko svoje sveprisutnosti pred imaginarnim tribunalom pokolenja.

Nasuprot tome u Mesopotamiji kraljevima je bila potrebna prošlost da bi se pravdali pre svega pred bogovima. Ovde nije u središtu bila besmrtnost pojedinačnog vladara nego dinastija, ne zagrobno predstavljanje nego ovozemaljski učinak. Za razliku od faraona koji slovi za božanstvo ili je bar ravnopravan sa njim, pa je samim tim i lišen krivice, kraljevi u Mesopotamiji bili su podređeni bogovima i mogli biti okrivljeni. Korisno je Asmanovo zapažanje da upravo poimanje krivice osmišljava prošlost i unosi koherentnost u lanac haotičnih zbivanja. Iz ove opšte tvrdnje mogu se izvesti konkretnije postavke. Iz mogućnosti okrivljavanja vladara (od strane crkve ili svetovnog tela) ističu kategorije odgovornosti, dželata, žrtve i sl., koje, doduše, u različitoj meri moralistički opterećene, u kasnijoj istoriji, u verskom i svetovnom obliku, postaju kriterijumi osmišljavanja nepregledne prošlosti. Skoro da nije potrebno dodavati da su ove rastegljive moralne kategorije svuda stvarale osećajno i eksplozivno tkivo ideologizacije. Tamo, međutim, gde je vladar istovremeno i božanstvo, uglavnom nema strukturisanja prošlosti po obrascu odgovornosti.

Verovatno stoga da bi što upadljivije istakao kontrast, Jan Asman je prilično odsečno razdvojio Egipat, gde je dešavanje ispoljavanje haosa i kontingentnosti, od Mesopotamije, gde je događaj prepun značenja. Ovde je dešavanje rastumačeno kao volja bogova, za čiji bes je odgovoran vladar (Assmann 2001, 80–81). Kod obe civilizacije prisutna je vizija suda kao pokretača istorije i tvoritelja smisla. U izvesnom smislu ovaj stav sadrži jezgro Asmanovog tumačenja ranoantičke kulture sećanja, koje se oslanja na Hegela i Levita. U Egiptu se, naime, sudi samo mrtvom vladaru, dok u Mesopotamiji nema besmrtnosti jer se računi polažu na ovom svetu. Ono što je za Egipćane onostranost i besmrtnost, u Mesopotamiji jeste istorija – horizont ispunjenja. Znatno kasnije u Bibliji je u sistematičnijem obliku izneta upravo ova zamisao istorije: potiskivanje besmrtnosti pojedinca zamišlju o nastavku života u pokolenjima. Na mesto tribunala mrtvima (egipatskom faraonu) stupila je *historia sacra*, jezgro potonje Hegelove formule o svetskoj istoriji kao svetskom sudu (Assmann 2001, 82). Pojedinaac je u dodiru sa prošlošću tek u sklopu krivice (kada ga bogovi kažnjavaju zbog prošlih propusta), a teologizacija prošlosti jeste prvi zamac istorije. Uvođenjem božje kazne (za razliku od nekažnjivog faraonovog suvereniteta otpornog na vreme) zbivanja se osmišljavaju u koherentan lanac dešavanja, tj. u istoriju spasenja. *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*. Još pre Asmana, Levit je uočio da su plamen eshatologije u novom veku zapalili Prudon, Marks i Niče. Po svemu sudeći Asman ovu Levitovu opasku nije smatrao nebitnom. Dakle pravo, krivica, sud i kazna jesu najpre biblijski teologizovani, a tek kasnije, sekularizovani i postali moralnopolitičke okosnice osmišljavanja prošlosti. Ovaj proces bio je dug i protivrečan. Ovde će ukratko biti pokazan njegov evrocentrični rukavac.

I za grčke antičke filozofe pamćenje je bilo uslov besmrtnosti i mudrosti, jer Grci uglavnom nisu razlikovali prošlost od mašte i mita. Mistička divinizacija pamćenja jeste razlog zašto i najveći grčki filozofi nisu jasno razlikovali pamćenje i istoriju. Mnemozina je u grčkoj mitologiji bila boginja sećanja, kćerka Urana i Geje, majka muza. Aristotel je, doduše, pisao da pamćenje nije opažanje niti maštanje, već stanje jednog ili drugog uslovljeno prestankom vremena. Samo se sadašnjost može opažati, budućnost se može očekivati, a predmet pamćenja je prošlost. Središte pamćenja je duša, a pretpostavka svakog pamćenja je gašenje vremena (Aristotel). U Rimu je Ciceron, razlikujući veštačko ili uvežbano pamćenje od prirodnog, podvlačio da pamćenje mora da bude deo retorike. Time je pamćenje počelo da gubi mitski karakter i postupno postajalo svetovno. Naredni korak je učinio neoplatonist Sv. Avgustin odbacujući spiritualnu dimenziju pamćenja i poimajući ga kao golemo spremište (Avgustin, 1973, 214). Avgustin je pisao da je ogromna moć pamćenja: „To je snaga moga duha i pripada mojoj naravi” (Avgustin 1973, 215). „Pamćenje je kao želudac duše, a radost i žalost kao slatka i gorka hrana” (Avgustin 1973, 220). Mi smo sazdani od sećanja; ona nam diktiraju, mi im odgovaramo, i mi ih konačno menjamo. Sećanja nas kontrolišu i čuvaju od konfuzije i beznađa, bez njih ne možemo živeti. Ali ona su i deo agonije ljudskog življenja jer se stalno živi sa prošlošću, fatalistički je zapažao Sv. Avgustin.

Kod Cicerona pamćenje je već povezano sa istinom, a kod Tome Akvinskog rasprava o pamćenju je i deo mudrosti. Pošto je pamćenje u poznoj antici priznato kao ključni element vrline, umešnost pamćenja stalno je isticana kao nužnost u stvaranju moralnog karaktera. Usložnjavanjem društva i umnožavanjem različitih identiteta, društveno pamćenje prestaje da biva ekskluzivno i postaje višeslojno. Tek kada je pojedincu pružena mogućnost da pripada raznim grupama i da bira identitet, društveno pamćenje prestalo je da bude ekskluzivno i postalo je višeslojno, a crkva je izgubila monopol na njegovo tumačenje. Sve dok je prošlost fatalistički poimana kao ispunjenje božje volje i deo puta ka spasenju, pamćenje je shvatano kao ključni obrazac za razumevanje sadašnjice.

U srednjem veku, naporedo sa liturgijskim pamćenjem, razvijalo se i svetovno usmeno pamćenje porodice i sećanje na mrtve. Pošto je teodiceja sprečavala jasno razlikovanje prošlog i sadašnjeg, ljudi su prošlost poimali kao deo sadašnjice u toj meri da čak nisu ni osećali potrebu da je čuvaju. Srednjovekovnu apsolutizacija sadašnjosti T. Fišer naziva istorijskoteorijskom egocentričnošću: u središtu su religijska netolerantnost, uski geografski i socijalni horizonti i histerični narcizam srednjovekovnog čoveka koji je druge narode merio svojim kriterijumima (Fischer 2000, 47). Staro je važno za provereno, bolje i ispravnije. Kultura sećanja seoskih društava posmatrala je prošlost kroz porodicu i mesto stanovanja, pa je pamćenje bilo više lokalno nego nacionalno. U istom vremenu opstajao je mistični globalni sklop Hristovog kraljevstva. Vizantijski vasilevs, kao božji zastupnik, bio je kosmokrator (gospodar sveta, kosmosa) i hronokrat (gospodar vremena), a papska vlast bila je simbol večne krune aeterni regni coronam. Osnovna globalizacijska spona srednjeg veka (zajednički bog) bila je iracionalna. Sve mnemoničke sisteme prožimala je hristijanizacija, od teodiceje do crkvenog kalendara. Srednjovekovno društvo bilo je pretežno nepismeno, izuzimajući delove sveštenstva i plemstva i trgovaca. Prevladavalo je mišljenje u simbolima, a slika sveta bila je statična. Svaka delatnost imala je simbol: mač, krst, stolica (Fischer 2000, 45), čemu se prilagođavala i kultura sećanja sa slikovitim simbolima. Istoriografski radovi pisani su iz perspektive jedinstva božanskog i svetovnog poretka, a nulta tačka bila je progonstvo iz raja. Dugo je teologija bila okvir lokalnih mitova i legendi u kojima su očevi naroda bili osnivači dinastija i heroji. Simbioza crkve i države namećala je kulturi sećanja statičan i iracionalan karakter. Izvor nadahnuća bilo je božje providenje, a razvoj božja volja. Okvir vremena bio je večni poredak spasenja. Premda su se iza rastegljivog i višeslojnog učenja o vlasti po božjoj milosti skrivali i čisto svetovni motivi i pobude, osnovni idejno-ideološki okvir bio je neprikosnoven. Plemstvo je negovalo genealošku sliku prošlosti u porodičnim pripovedanjima, slikama i genealoškim stablima sa heraldičkim znamenjem. Evropska aristokratija se kao zaseban stalež definisala prošlošću u čijem središtu je bilo naročito poreklo („plava krv”). Spona sa precima je ista krv, a kod plemstva je krvna veza ključna u mehanizmu i ceremonijama moći. Moć govori kroz krv, a prava plemenitost je rasa (Konerton 2002, 116). Razvojem trgovine izdvajaju se gradovi kao zajednice sećanja sa vlastitim svet-

kovinama pod patronažom fiktivnih svetaca. Konstruisane genealogije i izmišljeni istorijati nezavisnih gradova bili su prvi znaci građanske kulture sećanja u Evropi. U verskom okviru probijao se preduzetnički ponos koji je tražio vlastite simbole prošlosti i razbijao teološke okvire hrišćanstva koji su stajali u znaku prioriteta onostranog sveta posle smrti.

Renesansnim razlikovanjem novog doba od antike, a naročito pronalaskom štampe postupno se probijala novovekovna slika prošlosti. Štampa, pisma i uvođenje arhiva (od 13. veka) i biblioteka doprineli su tome da se prošlost konačno pojmi kao nešto različito od sadašnjice. Bio je to dug, neravnomeran i protivrečan proces sekularizacije koji se ne može odsečno hronološki omeđiti. Način pamćenja je bio od ključnog značaja za pisanu kulturu Zapadne Evrope. Tek posle pronalaska štampe polovinom 15. veka knjige postaju dopuna pamćenja. Štampani su samo spisi vladajućih grupa, dok je narodno pamćenje ostalo dugo usmeno. U srednjem veku istorija nije shvatana kao promena stvarnosti već pretežno kao jedinstvena hrišćanska drama u kojoj nije bilo mnogo interesovanja za jasnije razlikovanje prošlosti i sadašnjice. Istorija je božji plan i volja. Svi sistemi pamćenja bili su hristijanizovani, a pamćenje je bilo sredstvo za održavanje u mislima liturgije svetaca, raja i pakla. Bila je izražena liturgija zajedničkog pamćenja. Prodor štampe i laičke nauke potiskuje dotadašnje tehnike pamćenja. O tome svedoči promena konteksta, koji je pružao istorijskim činjenicama smisao i značaj. Kontekst više nije bio zadat sudbinski (božja volja), nego ga počinju graditi sami istoričari, manje ili više lišeni autoriteta providenja. Počinje duga i složena emancipacija istorije i tehnika pamćenja od teologije, ali sa tim i otvorenija svetovna prerada prošlosti (koja je do tada bila prinuđena da se kostimira prohodnim liturgijskim žargonom). Premda i dalje, pa sve do danas, ne prestaje isprepletenost svetovnog i laičkog, ipak prošlost postaje sve više različita od sadašnjice i nije više, kao ranije, stopljena sa njom u jedinstvu zemaljskog i nebeskog. U kasnijem razvoju hrišćanstva izdvojili su se virtouzi koji su razvili praksu sećanja, koju je opet reformacija modernizovala i uprostila. Verski ritual postupno je racionalizovan.

Sekularizacija je bila proces u kom je sećanje vodilo zaboravu religijskih poslanstava, relativisanju njihove obaveznosti i stvaranju novih sredstava sećanja. U autobiografskim zapisima vidljiva je individualizacija sećanja. Sekularizacija odnosa prema prošlosti bila je spora i mukotrpa. Razdvajanje mitskog od istorijskog sazrevalo je skoro dva stoleća posle pojave štamparstva (Misztal 2003, 35–36). Pamćenje je u srednjem veku imalo važnu ulogu ne samo zato što je poimano kao skladište vrlina i kao instrument mišljenja, već i zbog nedostatka širih saznanja. Prekretnica u razvoju evropske kulture sećanja bila je pronalazjenje i širenje štamparstva. Došlo je do omasovljavanja individualnog sećanja. Pojedinačnom čitaocu postala su dostupna kolektivna pamćenja čitavih naroda i stoleća, čime je relativisana i oslabljena uticajnost individualne veštine sećanja (*ars memoriae*). Trebalo je samo poznavati najpre arhive, a kasnije računare. Od Francuske revolucije, priznavanjem nacije i političkog pluralizma, otvorena politizacija sećanja smenjuje skrivenu. Svuda gde su prošlost, koja je još juče

bila sadašnjost, oblikovale rivalske grupe posredstvom moći i ideologije, manipulacija sećanjima i slikama prošlosti postala je neizbežan politički instrument. U zavisnosti od autoritarnosti političkih pokreta, sećanja na prošlost su uzurpirana, monopolisana ili dekretirana, a sumnja u dekretiranu prošlost različito je kažnjavana.

Potreba za epohalnim razgraničenjem od prošlosti postupno je sazrevala u 16. veku. Još je Petrarka svekoliku prošlost nazivao mračnim prelaznim dobom (*tenebrae*) iz koje je izdvajao samo klasičnu antiku. Krajem 15. veka javlja se pojam „srednje razdoblje”, kojim je obeležavan period između antike i sadašnjice, a tek početkom 18. veka, pod uticajem Kristofa Kelera (Keller), ustalila se podela istorije na antiku, srednji vek i novo doba (Fischer 2000, 73). Ova periodizacija bila je važan uslov jasnijeg izdvajanja prošlosti i otpora sudbini koja nije razlikovala prošlost od sadašnjice i budućnosti. Crkva više nije mogla svladati krizu smisla koja je otvorena razdvajanjem vremena. Društvene protivrečnosti postale su nerešive za teološku harmonizaciju zemaljskog i nebeskog. Prosvetiteljska filozofija istorije najjasnije se iskazala u Francuskoj revoluciji. Ovaj događaj, za razliku od ranijih buna, nije stremio povratku istinskoj tradiciji niti starom „zlatnom dobu”, nego je stvorio nove prirodno-pravne simbole, pa i novi kalendar. Novi praznici bili su sredstvo za označavanje diskontinuiteta između prošlosti i sadašnjice, starog i novog režima. Za vreme Napoleona Bonaparte uvedeni su monumentalni spomenici kao znamen nove države. Prvi uslov moderne historiografije bila je sekularizacija, zamena idealizma materijalizmom, a drugi, prihvatanje dijalektičke ideje razvoja. Demokratizacija pamćenja ogledala se u dizanju spomenika običnim vojnicima, a ne više samo kraljevima i generalima. Republika je razdvojila vreme i razbila monarhijsku sponu sa večnošću preko crkve uvodeći svetovne praznike, iako je „Dan Bastilje” izmišljen tek 1880.

Modernoj historiografiji pripremili su put i pisci koji nisu razlikovali istoriju od pamćenja. Za Hegela je istorija istovremeno i zbivanje i njeno pripovedanje: *res gestae* i *historia rerum gestarum*. Hegel poistovećuje pripovedanje sa sećanjem i govori samo o *Mnemosyne* (Hegel 1951, 70; Assmann 2001, 70). Istorija je samo ono što ostaje u sećanju, a ostaje ono što se menja: jednolični tok porodica ili patrijarhalnih tradicija nisu predmet *Mnemosyne*: „Država tek dovodi neki sadržaj, koji je ne samo podesan za prozu povijesti, nego je proizvodi zajedno s njome” (Hegel 1951, 70). Tek država nagoni *Mnemosyne* na trajnost sećanja. Hegel je zapazio da je organizovano pamćenje moguće tek u državi, koja uliva službeni smisao prošlosti. Kod iste stvari Marks je, međutim, uočio da država službeno i iskrivljava prošlost u službi partikularnih klasnih interesa. U radovima ovih pisaca uočeni su uslovi razdvajanja službene od privatne slike prošlosti, i data su osnovna tumačenja iskrivljavanja prošlosti. Državocentrično tumačenje kulture sećanja pripremljeno je kod Hegela i Marksa osnovu potonjih ideološko-kritičkih pristupa prošlosti. Za kulturu sećanja važno je uočiti razliku između ovih mislilaca. Uprkos unutrašnjoj dijalektičkoj vezi Marksa i Hegela, kada je u pitanju odnos prema državi pre je reč o dalekoj državocentričnoj podudarnosti nego o srodnosti njihovih poželjnih vizija društva. Verovatno nije potrebno ni podsećati da

je stupanj kritičnosti prema upotrebi prošlosti različit kod države pojmljene kao moralne ideje s jedne, i države shvaćene kao aparata klasnog nasilja, s druge strane. Kod Marksove kritike Hegela začeta je, između ostalog, i napetost između kritičke i monumentalne istorije, koju će nešto kasnije Niče, pod uticajem Emersona, formulisati na drugi način.

Početak novog veka probija se shvatanje da najveći deo znanja ne mora biti sadržan u pamćenju. Pozitivističko posmatranje postupno je potiskivalo pamćenje, a eksperimentalna nauka sve jasnije je isticala razliku između mitskog i istorijskog. Uprkos razlici, sadržaji prošlosti i pamćenje koje ih oživljava ostaju i dalje politički važni. Sukobi oko službene slike prošlosti, tj. oko hegemonije nad tumačenjem prošlosti (spomenici, udžbenici), postaju važni sadržaji politike, najpre u Engleskoj, a kasnije u svim savremenim društvima. Od 18. veka istorija pamćenja postaje zavisna od niza novih činilaca: novih tehnologija, rasta čitalaca kod srednjih klasa, emancipacije od religije, rasta industrijalizacije i urbanizacije, a skoro ponajviše od nacionalne svesti. Nacionalna prošlost obrađivana je u okviru monumentalne istorije. Utemeljenje nacije u prošlosti zgušnjavalo se oko „velikih pojedinaca”, „velikih događaja” (ustanci, revolucije), „zlatnog doba” (imperijalne veličine) i „novih početaka” (osnivanje nacionalne države, slom starog poretka). Istorijski kontekst nacionalnog razvoja nije bio statičan, već je uvek iznova prilagođavan epohalnoj svesti i identitetu pojedinaca. Nacionalna obrada prošlosti je dinamična ideologizacija koja se prožimala sa kulturom: književnost, umetnost, spomenička arhitektura, historiografija. Pamćenje sadržaja nacionalne prošlosti jeste sračunato i selektivno, organizovani zaborav stvarao je niz istorijskih praznina, ali bi izostavljeni sadržaji (utuljena baština) posle društvenih preokreta postajali idejno središte nove hegemonije slike o prošlosti. Slika prošlosti nije nikada lišena politizacije, a kulture sećanja, pored sadržinske podele na svetovne i mitsko-religijske, mogu se podeliti na dekretirane, monopolske i pluralističke s obzirom na obim tolerisanja alternativnih slika prošlosti. Naravno da je uvek izvan službenog pamćenja opstajalo i narodno sećanje regulisano potrebama druge vrste.

U tehničko-tehnološkom pogledu od 18. veka pod uticajem prosvetiteljstva pamćenje pojedinca nije moglo pratiti širenje svetovnog znanja, pa se štampaju enciklopedije, otvaraju muzeji, arhive i biblioteke da bi se očuvalo znanje u pismenoj formi. Razum, a ne pamćenje minulog, probio se kao kriterijum nauke i umetnosti. Autoritet tradicije je poljuljan, a istoričari nisu više samo rekonstruisali prošlost, nego su počeli o njoj i kritički da rasuđuju. Racionalizam i progres gledali su u prošlosti iracionalnu tradiciju. Istorija je poimana optimistički kao sled napretka razuma i nauke i kao kritika tradicionalizma. Istovremeno je slabljenje seoske kulture smanjivalo značaj porodičnog pamćenja. „Tehnološki zemljotres” revolucionisao je pamćenje: radio, TV, kasete, računari, diskovi. Ovaj razvoj je u najvećoj meri pripremio rat. Usavršavajući visoku tehnologiju uništavanja, rat je pripremio revoluciju tehnologije za civilnu upotrebu (Hobsbaum 2002, 201). Ubrzavajući društveni i tehnološki razvoj ratovi su me-

njali ključna mesta sećanja, ali i načine njihovog pamćenja. Slika potiskuje pisanu reč i stvara novu tehniku pamćenja: film, TV, računari. Potiskivanje komunikativne uloge pisma u 21. veku stvara novu kaleidoskopsku sliku sveta i njegove prošlosti (Taubald, 2003). Sećanja kroz slike jesu identitetska sećanja jer ne oblikuju više pamćenje tako što ga dekonstekstualizuju, već ga vezuju za konkretne i žive iskustvene horizonte (H.Belting). Ova sećanja utiču i na formiranje vizija budućnosti. Ipak kaleidoskopskom masmedijskom posredovanju pamćenja kroz sliku nedostaje koherentnost. Zato uverljiviju strukturu pripovesti nudi usmeno i pismeno pamćenje sa fabulom. Benjamin je uočio da ono što se može reprodukovati izdvaja reprodukovano iz sklopa tradicije. Masovno reprodukovanje i pamćenje masmedija je nestabilno, jer već narednog dana izlaze nove novine i nove poruke. Nova je samo hibridna montaža. Kod nje je u središtu insceniranje, tj. skup manipulativnih vizuelno-prostornih, telesno-materijalnih, jezičkih i zvučnih tehnika i postupaka za organizaciju pamćenja.

Poimanje vremena

Skoro da se po sebi razume da negovanje prošlosti zavisi od poimanja vremena uopšte. Sam doživljaj vremena jeste u istorijskom i kulturnom pogledu vrlo raznovrstan, pa je i sama podela na prošlost, sadašnjost i budućnost raznolika u društvenom i kulturnom pogledu. Najpre treba razlikovati društveno i fizikalno poimanje vremena. Ima li istorija svoje vreme koje nije hronološko vreme kalendara ili časa: ubrzanja, ciklusi, razni ritmovi vremena, raznovrsna istorijska datiranja? Onda kada su društvena zbivanja okvir za razvrstavanje istorijskog reč je o društvenoj viziji vremena. Ono se ne podudara sa velikim astronomskim i zemaljskim fizičkim procesima, jer društvene procese razne grupe prekrivaju raznovrsnim tumačenjima vremena koje se slaže sa odnosima i običajima unutar konkretnih grupa. U dirkemovskoj tradiciji upravo uže grupno, tj. u društvenim udruženjima stvoreno vreme, daje smisao i koherentnost opažanju i omogućuje svesti iskustvo o vremenu. Sociolozi i istoričari misle više u skladu sa grupom, prirodnjaci imaju „nadgrupno” vreme. Kod istoričara fizikalno vreme nije kriterijum pamćenja kao što ni fizikalna karta ne može da odrazi okolinu mesta sećanja. Možda bi se moglo reći da na neki način društveno vreme prekriva fizikalno vreme, ali i da napetost između osobenog grupnog vremena i fizikalnog vremena trajno opstaje. Još preciznije govoreći, sociolog misli uvek na društveno vreme (društvenu uslovljenost prošlosti), dok je istoričar, koji beleži zbivanja, bliži fizikalnom vremenu jer prati hronološki sled zbivanja. Ove razlike nisu nevažne jer od poimanja vremena zavisi pristup prošlosti, pa je sociološko poimanje vremena više upućeno na gnozeološku i ideološko-kritičku perspektivu. U tom smislu se može reći da nedržavne zajednice raspolazu okazionalnom sveću o vremenu, a njihovo poimanje vremena koleba se između sada i nesada, tako da se prošlost i budućnost (mitološki shvaćeni) prožimaju u onome što je suprotno od sadašnjosti. Segmentarna i staleška društva

slede cikličnu svest o vremenu, u kojoj vreme teče u obliku kružnog toka procesa i stanja koji se uvek vraćaju. Prošlost i budućnost su suštinski srodni: sećanje na prošlost je istovetno sa predskazivanjem budućnosti („večno vraćanje istog“). Budućnost je puko ponavljanje. Tek u diferenciranim društvima postepeno se formira linearna svest o vremenu i jasno se razlikuje prošlost od sadašnjosti i budućnosti. U funkcionalno diferenciranom modernom društvu na delu je linearna svest o vremenu sa otvorenom budućnošću, ali se razvoj više ne shvata kao kretanje ka konačnom cilju. Telos istorije nije zatvoren kao kod hrišćanstva. Istorija se ubrzava, više nije učiteljica života, a iskustvo i sećanje progresivno se obezvređuju (Rosa 2001, 617–620). Prošlost postaje balast, a sposobnost zaboravljanja (strukturna amnezija), da bi se novo naučilo, postaje sve važnija.

Druga jednostranost kulture sećanja kao *ars memoriae* i kao *mnemotehnike*, počiva na potpunom razdvajanju prošlosti od budućnosti. Klasično poimanje istorijskog izbacuje i zapostavlja budućnost. Savremeni hermeneutičari Pol Riko i Rajnhart Kozelek s razlogom su se usprotivili redukciji istorije na retrospekciju. Još pre njih analista Mark Bloš u antiretrospektivnom duhu definisao je istoriju kao „nauku o ljudima u vremenu“. Možemo, naime, govoriti o prošlom kao o onome čega više nema, ili kao o onome što je bilo. Prvi smisao ima negativan karakter (ne postojati), dok druga odredba ima pozitivan karakter (postojati). Da li se ove odredbe isključuju ili ih treba hijerarhizovati? Da li je prošlo samo ono na šta ne možemo uticati? Drugim rečima, da li prošlost bespovratno prolazi?

Odgovor na ovo pitanje hermeneutičari su potražili u novoj organizaciji vremena. Trudeći se da diferencira klasičnu podelu na prošlost, sadašnjost i budućnost, Pol Riko je skrenuo pažnju na važnost nijansiranog razlikovanja sadašnjeg sećanja na prošlo, zatim sadašnjeg sagledavanja sadašnjeg i napokon sadašnjeg očekivanja budućeg. Razlikovanje ove tri dimenzije polazi od njihovog jedinstva (Ricoeur 2002, 95). Još je Avgustin razlikovao bližu i dalju prošlost, a Huserl neposredno minulu prošlost, koja je u određenom smislu još uvek deo sadašnjice, od prošlosti koje se doduše prisećamo, ali koja pripada više željama nego sadašnjici. Riko upozorava da s jedne strane opstaje golo zadržavanje ili neposredno sećanje, a s druge istinsko ponovno sećanje koje uklanja granicu između prošlosti, koja je još uvek izmešana sa sadašnjicom, i one prošlosti koja je zadržana na jasnoj distanci od sadašnjice. Na sličan način i Rajnhart Kozelek razlikuje iskustveni prostor od horizonta očekivanja (Koselleck 2000, 349). Osim biološkog doba, koje je omeđeno ljudskim životom, i kalendarskog, koje počiva na ritmičnom hronološkom sledu zbivanja, postoji i složeno istorijsko vreme u kom sapostoje raznovrsna vremena, bilo u obliku očuvanja prošlog ili u vidu očekivanja budućeg. Upravo po osmišljavanju koje izvire iz očekivanja razlikuje se istorijsko vreme od prirodnog, fizikalnog ili astronomskog računanja vremena (Koselleck 2000, 10–11). U antropološkom pogledu razlika između prošlog i budućeg počiva na razlici između iskustva i očekivanja: „Napetost između iskustva i očekivanja uvek na različite načine provocira nova rešenja i time iz sebe stvara istorijsko vreme“ (Koselleck 2000,

358). Dakle, prošlost nije moguće do kraja razdvojiti od sadašnjosti. Upravo stoga što stvaraju potrebe sadašnjice u kojima se prožimaju moć i očekivanje. Sociološki rečeno, istorijsko nastaje onda kada nezadovoljstvo prelazi u promenu, tj. kada snažne društvene potrebe, nošene novim nadanjima, ruše unutrašnju granicu postojećeg. Na koji način je kultura sećanja upućena na prošlu budućnost? Sledeći Manhajma i Kozeleka može se reći da su njen predmet minule vizije budućnosti (realne prognoze, napredne ili konzervativne utopije) i njihov konkretan odnos prema tadašnjoj vlastitoj prošlosti. Kultura sećanja upućena je podjednako na prošlost i budućnost, a sadašnjost je korisna kao provera realnosti vizija budućnosti. U tom smislu treba tumačiti i Marksovu opasku da je anatomija čoveka ključ za anatomiju majmuna. Istorija se, doduše, proučava gledajući unazad, ali su prošla budućnost i buduća sadašnjica nerazdvojna vremena. Rečju, istorijsko nije gola retrospektiva.

Nije dovoljno samo reći da hermeneutički raščlanjeno istorijsko vreme olakšava poimanje značaja prošlosti. Treba dodati da nije samo struktura vremena, nego je i organizovani nadzor nad pamćenjem zavisio od poimanja vremena, tj. odnosa prošlosti, sadašnjice i budućnosti. Po Koseleku (Koselleck 2000) i Helšeru (Hölscher 2000) budućnost je osobeni istorijski pojam vremena i „društveni period očekivanja”. U njenom temelju je vizija koherentnog doba. Srednjovekovno poimanje vremena u osnovi se razlikuje od novovekovnog. Nepremostivo mnoštvo paralelnih društvenih poredaka vremena (crkvenih, dinastičkih, tržišnih) nije bilo usklađeno. Ova vremena su se samo na nivou religijsko-mističkog svetskog poretka povezivala u koherentnu celinu u viziji eshatološkog očekivanja konačnog spasenja. Prema Bibliji, vreme nastaje sa prvobitnim grehom, kada se napušta večiti izvorni poredak, a svet potpada pod vlast otvorenosti i slobode, ali i promenljivosti, prolaznosti i smrti (Asman 1999, 19). Zbivanja su datirana prema konfesionalnim praznicima, budućnost je bila zadati plan spasenja, dakle u celini „predskaziva”, iako se o konkretnoj neposrednoj budućnosti znalo manje nego danas. Svakodnevno iskustvo bilo je vezano za ograničene regionalne strukture i ciklične procese pretežno seoskog društva. A kontingentni upadi u ove životne cikluse tumačeni su kao neizbežna božja volja. Ovu su tumačili stručnjaci za onostrano – crkvena birokratija *corpus mysticum* i posvećena država *sacrum imperium*. Sećanje je bilo spasonosno, jer je gradilo most između zlatne prošlosti i budućnosti preko mračne sadašnjosti (doline suza). Sećanje vraća izgubljeno. Kao dimenzija istoričnosti i slobode, vreme predstavlja pobedu nad prvom večnošću, ali je i protivnik one druge večnosti koja je telos istorije spasenja. Protivnik vremena, opet, jeste sećanje (Asman 1999, 19). „Prostori iskustva” tradicionalne, pre svega religijske svesti od poznog srednjeg veka tendenciozno su obezvređivani posredstvom raznolikih procesa racionalizacije i posvetovljavanja. Sudbina je zamenjivana „horizontima očekivanja” u smislu otvorenih alternativa odlučivanja i delanja. O tome svedoči „poodmakla istorizacija” sveta od početka novog veka, tako da događaji ispadaju sve manje predodređeni božjom voljom, a sve više uslovljeni aktivnošću pojedinaca i grupa.

Da li je prošlost ono vreme u kom više nema vremena (P. Valery), ili se u svaku prošlost naknadno umeće aktualno poimanje vremenskog toka? Druga opaska je verovatnija, jer je poimanje vremena uvek zavisilo od tehnika čuvanja prošlosti od zaborava. Za stvaranje svetovne kulture sećanja bile su važne religijske slike sveta i tehnički sistemi pamćenja, od klasičnih tehnika pamćenja do računara. Pored zadovoljavanja interesa raznih slojeva, ubedljivost religija zavisila je i od veštine njihovih virtuoza da uspešno iracionalizuju sećanja na otkrovenje. U verskom rituelu (od molitve do slavljenja svetaca) religije su izgradile institucionalno razgranatu praksu sećanja (Reichel 1995,19). Za srednjovekovnu kulturu sećanja bilo je najvažnije povezivanje smrti i sećanja: unošenje značajnih pokojnika u Libri memoriales i uvođenje specijalnih slava u znak sećanja na mrtve vernike. Vavilonci, Grci i Jevreji razvili su tehnička sredstva za očuvanje prošlosti (reč, tekst, pisanje, knjiga), a samo su Grci i Jevreji očuvali živu tradiciju. To je stvaralo novi oblik istorijske svesti. Ova okolnost kosi se sa tezama tehnoloških determinista koji ističu važnost pisma za kulturni kontinuitet.

Organizovano pamćenje je u srednjem veku obuhvatalo hristijanizaciju pamćenja kao novi oblik dekretiranog sećanja, zatim podelu kolektivnog pamćenja na tekuće liturgijsko i svetovno sećanje, na koje je manje uticala hronologija, a više usavršavanje ceremonijalnog sećanja na mrtve, naročito na mrtve svece. Štamparstvo je revolucionisalo praktično-tehničku stranu sećanja. U 19. veku romantizam budi zanimanje za prošlost, a zatim nastaju arhivi, biblioteke, muzeji koji pokazuju interes nacija za očuvanjem identiteta (Olick, Robins 1998, 113). Na kraju u 20. veku elektronska sredstva revolucionišu pamćenje novim prenosom obaveštenja. Dakle, ne menja se samo način pamćenja nego i poimanje vremena. Prošlost prestaje da biva samo ono što je prethodilo sadašnjici, već postaje nešto što traži čuvanje i ponovno otkrivanje. Naročito je aktivno sećanje koje traži nacionalna svest. Ovde pamćenje i sećanje razvijaju naročita osećanja koja neretko prevazilaze granice racionalne kontrole. Praznici služe jačanju sećanja na društveno važna zbivanja. U Velikoj Britaniji 17. veka antipapski kalendar postaje važan instrument za izdavanje protestantske nacionalne kulture, jer se nacija vezuje za vladajuću dinastiju i njeno istorijsko utemeljenje. Novi kalendar je Francuskoj republici bio simbolična oznaka raskida sa starim režimom. Nacionalno pamćenje svuda je bilo praćeno konstrukcijom novog nultog časa (Olick, Robins 1998, 116). Ipak je kapitalizam štamparstva bio osnovna poluga homogenizovanja vremena nacionalne države. Književnost i novine povezuju ljude koji se nikada nisu sreli istom kulturom. Etnički nacionalizam postao je surogat religije (A. Smith) vezujući pojedince u zajednice sećanja i identiteta. Istoričari su bili pozvani da posreduju između zahteva za promenama i isto tako snažne želje da se očuva kontinuitet između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Istorija je zamenila mitologiju (L. Strauss). Slavljenje istorijskih izvora postaje ključno za stvaranje političke saglasnosti, a u eri stvaranja nacionalnih država nostalgija za etničkom prošlošću bila je kriterijum za boravljanja.

Sistematsko rušenje biblijskog računanja vremena počelo je još krajem 18. veka. Od tada, zapaža Helšer, u ciklusima od otprilike po 60 godina smenjuju se nove vizije odnosno konjunktura budućnosti. Oko 1830. pod kumulativnim uticajem prosvetiteljstva ubrzano se razvijaju nacionalni mitovi o budućnosti. Pariz je posle Julske revolucije postao centar značajne javne euforije budućnosti (Sen Simon, Furije) i vere u novi poredak industrijskog društva. Na ovaj prosvetiteljski zaokret nešto kasnije nadovezao se marksizam sa novom svetovnom vizijom budućnosti. Vrhunac raskida sa starim dosegnut je krajem 19. veka sa tzv. drugom industrijskom revolucijom. Tada je postalo jasno da nema povratka u premodernu prošlost. Evropa je rušila mostove za sobom i bila „osudena na napredak” (Hölscher, 2000). Doba elektriciteta od 1890-ih razbudilo je neslućene šanse razvoja. Došlo je do tehnizacije budućnosti, ali i revolucionisanja socijalnog pitanja. Tehničko-naučne vizije praćene su novim hilijastičkim nadama obespravljenih. Javlja se mnoštvo socijalnih i kulturnih i ekonomskih alternativa oko 1900: revolucionarni pokreti (socijaldemokratija i boljševizam), društvene reforme (pedagogija, žensko pitanje, seksualni moral, urbanizam) i raznovrsne umetničke avangarde. Osim toga, izum fotografije je jednu privilegiju (umetnički portret) učinio masovnom mogućnošću, jer je svaka porodica mogla steći vlastitog „dvorskog slikara”, imati vlastiti album i vlastito sećanje.

Naredna konjunktura budućnosti javila se opet otprilike posle 60 godina: krajem 1950-ih nakon iskustva dva svetska rata stvara se klima novog istorijskog početka (istraživanje kosmosa) i ubrzane ekonomske modernizacije, a 1968. ozbiljno je uzdrman evropski kapitalizam. Ali to nije bilo u znaku nove eshatologije i utopije već kratkoročnih, pre svega ekonomski usmerenih modela modernizacije i tehnokratskih projekata. Već 1970-ih svest o predstojećoj ekološkoj katastrofi stvara opštu klimu pesimizma koju globalizacijski optimizam s kraja 20. veka potiskuje, ali ne uklanja. Pojedini društveni sistemi sa vlastitom logikom funkcionisanja stvaraju raznolika „vremena” koja se u globalnoj perspektivi više ne mogu integrisati. Ipak je napetost socijalizma i kapitalizma u hladnoratovskom poretku pamćenja uspešno redukovala složenost mnoštva vremena do nivoa preglednosti. Dvadeseti vek je posle snažnog otvaranja različitih vremena, opet na dramatičan način suzio horizont budućnosti, preko „kolonizovanja budućnosti od strane moćnih interesnih grupa” (A. Myrdal), ali i preko postmodernističke dekonstrukcije celovitih teorija i masmedijske „virtualizacije” društvene stvarnosti. Raznolika pojmovnoistorijska poimanja „budućnosti” bila su važan sadržaj 20. veka ideologija, a njihova sukobljavanja i prožimanja oblikovala su nove periodizacije i fiksiranje raznovrsnih novih početaka, „nultih časova”.

Opet vrlo uopšteno govoreći, posle rušenja autoriteta religije istorijske periodizacije prepuštene su politici. „Kad se Napoleon jednom razgovarao s Goetheom o prirodnoj tragediji, rekao je, da se novija tragedija od stare bitno razlikuje po tome, što mi više nemamo sudbine, kojoj bi ljudi podlegli, i što je na mjesto starog fatuma stupila politika” (Hegel 1951, 259). Od kraja 18. veka jača neskriveno političko pamćenje i izdvaja iz mističnog jedinstva regnum Christi. Pojavom nacionalnih država, državna

ideologija, oslobođena od vere, tražila je monumentalizaciju i glorifikaciju, tj. novu sliku nacionalnog jedinstva, a sve u cilju pravdanja državne vlasti i stvaranja političke saglasnosti. Prošlost postaje politički važna, jer je monopol nad njom od crkve preuzela država. Revolucije su bile vrlo zainteresovane za očuvanje revolucionarne tradicije: grb i zastava simbolizuju jedinstvo nacije i koriste se u službi nacionalnog pamćenja. Raste broj izmišljenih državnih komemoracija (spomenici, memorijalni datumi) koje ruše monopol verskih praznika ili se sa njima spajaju. Za vreme Napoleona Bonaparte učvršćuje se spomenička kultura, kao izraz pamćenja monumentalne državne prošlosti. Istovremeno se službeno pamćenje i demokratizuje: obeležavaju se smrti ne samo kraljeva i vojskovođa, nego i običnih građana. U 17. veku Engleska počinje da izmišlja tradiciju zbog političkih ciljeva. Krajem 17. veka u Engleskoj se javljaju rivalske ideologije i pamćenja prošlosti (Trevor-Roper 2002, Morgan 2002). Već u narednom veku industrijska revolucija će postupno, a u 19. veku otvoreno obznaniti radničku klasu i buržoaziju sa vlastitim identitetom i slikom prošlosti. Na jednoj strani bili su tredjunioni sa radničkim praznicima i ritualima, paradama, a na drugoj buržoazija koja stvara nacionalne muzeje. Britanski muzej osnovan je 1753, a stvaranje mnogih muzeja u ovoj državi svedoči o pojačanoj građanskoj svesti srednje klase čiji se nacionalizam ispoljavao u slavljenju velikih ljudi i umetnika (Hobsbom 2002, 39–40). U isto vreme istorija kao naučna disciplina postaje sve značajnija kao antiteza apstraktnoj slici prošlosti. Počinje sumnja u kolektivno pamćenje, demitologizacija prošlosti i kult dokumenata. Tome se sada, pored crkve, protivila i država koja je tražila monumentalnu nacionalnu prošlost. Slavna prošlost je svakoj državi važan društvenointegrativni sadržaj. Nove tehnologije (fotografija, kino kamera) revolucionisale su načine očuvanja i buđenja pamćenja. Le Gof je uočio da je 19. vek postao stoleće istorije zahvaljujući institucionalizaciji pamćenja u muzejima i arhivama, zatim naraslim mogućnostima da se tehnološki očuva prošlost, a sve to bilo je kombinovano opsednutošću nacionalističkih pokreta prošlošću i stvaranjem nacionalnih istorija. Pojačano zanimanje za prošlost podstaklo je usavršavanje historiografskih metoda. Hobsbaum izričito tvrdi da je marksizam verovatno imao najjači uticaj u „modernizaciji” pisanja istorije (Hobsbaum 2003, 184). Svetski ratovi su svakako deprovincijalizovali historiografiju. Prvi svetski rat podstakao je institucionalizaciju prisećanja na rat. U Francuskoj npr. nije bilo grada bez ratnog spomenika koji su podsećali na slavu nacije. Istovremeno spomenici neznanom junaku demokratizuju kult mrtvih i obezličavaju nacionalno pamćenje.

Novim sadržajima javnog pamćenja protivili su se raznovrsni konzervatizmi (legitimistički, narodnjački, buržoaski). Što je prostor bio više opterećen pamćenjem „zlatne” monumentalne prošlosti, to je opiranje konzervatizma bilo snažnije. U tom pogledu poučna je razlika između Evrope i SAD. Istorija SAD je primer snage javnog pamćenja. Trebalo je stvoriti jedinstvenu naciju i kolektivno pamćenje u prostoru izmešanih naroda bez duge istorije. SAD nisu kao evropske zemlje imale romantizovanu dugu srednjovekovnu prošlost sa vlastitim mitovima, ustanovama, verom i

herojima. Imale su samo istoriju britanske kolonije. Marksovski rečeno, američka vladajuća robovlasnička klasa kao proizvođač misli regulisala je proizvodnju i raspodelu misli svog vremena. Njihove misli bile su vladajuće misli epohe. Počelo je sa novom republikom i idejama prosvetiteljstva; republika koja nije počivala na naciji, niti na rasi nego na ustavu. Osnivači i simboli bili su Vašington i Džeferson. Zatim je dodat mit o Kolumbu kao istraživaču zemlje koji je otkrio novi svet. Prihvatila ga je nova vladajuća industrijska klasa (Kosalka 1998). Središnja vrednost bila je ideja progresa, a ne patriotizam. Za razliku od kulture sećanja evropskog plemstva, u SAD je pamćenje tek krajem 19. veka postalo činilac raslojavanja, kada se razvila strast za genealogijom, iako je i ranije bio prisutan snobizam „starih američkih porodica”. Iako je prividni cilj bio da se belci i protestanti rođeni u SAD razlikuju od mase novih imigranata, stvarni cilj genealogija bio je da se ustanovi ekskluzivni gornji sloj unutar bele srednje klase (Hobsbom 2002 b, 426–427). Službeni poredak sećanja SAD (od Vašingtona do Regana) definisao se preko ličnosti koje su bile oličenje grupnih vrednosti. Posthumna harizmatizacija Linkolna iskazivala je vrednosti američke industrijske buržoazije. Regan je pojačao ultraliberalni američki antitotalitarizam i pripremio slom socijalizma. Najnoviji američkocentrični nulti čas je 11. septembar 2001. Mnoga osećajna tumačenja ovaj datum drže za početak novog sveta 21. veka. Rušenje nebodera Svetskog trgovinskog centra, koji su bili simbol njujorškog turizma i arogancije SAD kapitala, bilo je rečitije nego njihovo prisustvo, jer je nasilno rušenje bilo nezamislivo. Šokantna nepredvidljivost dešavanja dodatno osigurava status nultog časa.

Uprkos upadljivoj instrumentalizaciji prošlosti, američka praksa se razlikuje od ideologizacije u Evropi. Isticanje važnosti prošlosti u SAD pratila je i kritika suviše opterećenosti istorijom. Pod uticajem američkog filozofa Emersona, Niče je počeo da kritikuje proizvodnju monumentalne prošlosti u Evropi. Upozoravao je na potrebu da se prošlost zaboravi da ne bi postala štetna. U svakoj krizi prošlost oživljava kao oružje i slabi sklonost konstruktivnog zaborava prošlosti. V. Benjamin je naglašavao ulogu rata kao ključne faze sećanja u dužim procesima, a Hobsbom je u 19. veku uočio izmišljanje tradicija. Današnja zaokupljenost pamćenjem jeste takođe pokazatelj krize epochalne svesti našeg doba koje spori mogućnost radikalnog proboja, a utopiju proglašava praznom iluzijom i opasnom totalitarnom fikcijom. Savremeni zaokret od istorije ka pamćenju je između ostalog i posledica kritike teleološkog shvatanja istorije.

Globalizacijsko poimanje vremena iskazuju Fukujamina teza o kraju istorije i postmoderno postuliranje sloma teleološkog poimanja istorije i utopije, a još više prihvatanje i razrada ovih ideja. Kod novog poimanja vremena srušena je budućnost, a ne prošlost, jer je postulirani neoliberalni kraj istorije nezamisliv bez kritike totalitarne prošlosti. Ideologizacija sadašnjosti obično počiva na kritici prošlosti, jer je budućnost neupitna i izvesna. Tome nasuprot, neoliberalni poredak vremena počiva na poistovećivanju sadašnjice i izvesne budućnosti i oštrom razdvajanju od totalitarne

prošlosti. Službeni poredak sećanja, koji nameću raznovrsne nadnacionalne nevladine organizacije finansirane od krupnog kapitala, a koji počiva na tvrdom nultom času – 1989. godini, teško se može porediti sa 1917. i 1789. godinom. Pre svega otuda što 1989. nije bila nikakav revolucionarni proboj (u smislu intronizacije novih vrednosti) nego obnova starih vrednosti: kapitalizma, nacionalizma i religije u Evropi. Restaurativni globalizacijski poredak sećanja, čiji je nulti čas obnova presocijalističkih vrednosti, nametnuo je konvertitsku kulturu sećanja. Ostrašćenu preradu prošlosti nije moguće razumeti ako se ne uzme u obzir prenamaglašeni grč pokajanja bivših komunista, a dvostruke biografije konvertita su realni identitet globalizacije.

Savremena kultura sećanja je birokratski i komercijalno organizovana i politički instrumentalizovana. Manje ili više koherentne prošlosti se izmišljaju, dekretiraju i služe za zabavu. Materijalizacija i demokratizacija kulture sećanja ogleda se u porastu tvorca sećanja i širenju kruga potrošača prošlosti. Druga strana ovog procesa je nepreglednost i rizična politizacija prošlosti. Tome nasuprot poslehladnoratovski nacionalizam ušao je u 21. vek opterećen snažnom potrebom za prošlošću, ali sa malo realnog istorijskog kapitala. Novopriznate evropske države prinuđene su da izmišljaju nove mitove – istorije da bi utemeljile suverenitet. „Ubrzanje istorije” na razmeđi milenijuma brutalno nas suočava sa napetošću između realnog pamćenja društvenih grupa i izmišljenih službenih sadržaja prošlosti novih nezavisnih država. Poslehladnoratovski nacionalizmi opsednuti su odnosom globalizacije, nacionalnog identiteta, istorije i pamćenja. Obnovljena monumentalna istorija brani prirodnu i zajedničku osećajnu sliku nacije od korozivnog cinizma opasnih kosmopolitskih struja. Na saposlojanju neoliberalnog postuliranja kraja istorije i izmišljenih novih monumentalnih nacionalnih istorija počiva okvir savremene kulture sećanja.

Fragmentacija sećanja

Od sloma hladnoratovskog poretka sećanja slabi aktuelnost univerzalne istorije i istraživanje dugih procesa, a raste zanimanje za lokalna i kontingenta dešavanja. «Velike pripovesti» se povlače, a istorija se sve više veže za politiku usitnjenih identiteta. Svaka slika prošlosti koju sadašnjica ignoriše, preti da bespovratno iščezne. Namesto univerzalne jednakosti prosvetiteljstva jačaju konfliktni identiteti. Uočljiva je fragmentacija vremena u serije neprekidne sadašnjice. Kod konzervativne postmoderne kasnog kapitalizma vreme i istorija zamenjeni su fragmentarnom i relativističkom slikom prošlosti. Ironična dekonstrukcija velikih priča, zatim osporavanje progressa, antimodernizam i antiprosvetiteljstvo podstakli su i novi teorijski skepticizam. Istraživači se, naime, pitaju da li se klasična univerzalna istorija danas raspada na relativno slabo povezane parcijalne kulture sećanja. Da li je to prolazna moda ili epohalna promena paradigme u istorijskoj nauci?

Možda bi i ovaj uzgredni osvrt na istorijat kulture sećanja mogao donekle olakšati odgovor na ovo pitanje. Sećanje se javlja kada i istorija oslobođena teologije. Tek od sredine 18. veka iskazalo se jedinstvo svetskog zbivanja u svetovnom pojmu „istorije” kao nadkontinentalne i nadreligijske svesti. Istovremeno se ispoljila i potreba za dodatnim višim kriterijumima istine od gole sadašnjice koja se mogla upamtiti (Hólscher 1995, 147). Počela se javljati kritika istorijskih izvora, a uočen je i sociološkosaznajni problem prisustva različitih perspektiva kod tumačenja prošlosti. Sećanje postepeno postaje ključni istorijskoteorijski pojam. Javlja se mnoštvo nacionalnih istorija, ali naporedo sa tim i napor da se uskladi miroljubivi pluralizam nacionalnih slika prošlosti i očuva vizija jedinstvene istorije. U 20. veku će ovo gledanje biti uzdrmano masovnim genocidima koji su praćeni nastojanjem da se fiksira nulti čas kod uništavanih naroda (Jermeni, Jevreji). Prošlost stradalih grupa (opšta i nacionalna) iziskuje temeljniju reviziju nego kod onih koje nisu pogođene stradanjem. Vlastito stradanje na novi način strukturise svest o prošlosti. Učvršćuje se dogma da nas nikakva jedinstvena istorija ne može više spajati sa smrtnim neprijateljem i da je naše stradanje neuporedivo. Na drugoj strani kolonijalizam zapadnih naroda praćen je hegemonim evrocentričnim i racionalističkim tumačenjem prošlosti koje je uspešno asimiliralo prošlosti podvlašćenih naroda. Podvlašćenima je ostalo neslužbeno pamćenje koje se sve slabije opiralo oktroisanim verzijama prošlosti osvajača. Između istoričara SAD Hauard Zin je verovatno najodlučnije istakao ovu okolnost (Zinn 2003).

Sukobljene nove kulture sećanja podsticale su raspad prosvetiteljske slike o jedinstvenoj istoriji ljudskog roda. Jačalo je sećanje svakog pojedinačnog naroda na vlastito stradanje i pojačano traganje za nulnim časom nacionalnih istorija. Što je narod bio ugroženiji to su bili više istaknuti imperativ i dužnost kolektivnog sećanja. Kod Jevreja zaborav progona znači nestanak nacije. Progona su tražili apsolutni moralni prioritet žrtve, a istorijska slika onih koji su preživeli stradanja uvek je radikalno subjektivna i ne mogu je poravnati apstraktne teorijske konstrukcije. Od skora se u SR Nemačkoj najpre oprezno, a zatim sve glasnije javljaju sve učestaliji glasovi da su Nemci u Drugom svetskom ratu bili žrtve savezničke odmazde. Horizont prošlosti stradalih naroda je, kao i njihovo kolektivno pamćenje, uvek vezan za određene ljude, mesta, predmete (Sinaj, Aušvic, Drezden, Kosovo). Jedno od opštih načela sećanja je biblijski obrazac izdajnik–dželat–žrtva koji još uvek strukturise kulturu sećanja od jevrejskog stradanja do Kosovskog mita. Prošlost je bilo lakše „zagrejati” preko obrasca o nedužnom stradanju vlastite grupe, nego „ohladiti” obrnuto po shemi preobražaja žrtve u dželate (današnjeg Izraela u Palestini, ili u antici od Hristoubice do žrtve progona). Kao središnja figura sećanja kod prerade prošlosti žrtva nije običan objekt, već naročiti dar bogovima, simbol moralne nadmoći, ali i polaganja prava na obeštećenje. Po ovom stereotipnom obrascu sećanja nacionalna prošlost primamljivo se tumači kao kontinuitet stradanja, pa je uzvraćanje nasilja samo izravnavanje pravde. Kategorije žrtve i dželata su u kulturi sećanja krute i lako podstiču neurotizaciju krizom zahvaćenog društva preko prošlosti. Kritička kultura sećanja još uvek nije dovoljno raz-

vila sposobnost raspoznavanja opasnosti od dželata u obličju žrtve. Nacionalne ideologije ponajviše sprečavaju razvijanje kritičnosti ove vrste.

Ideologije 20. veka samo su doprinele usložnjavanju već izdiferenciranih raznovrsnih 19-vekovnih nacionalnih kultura sećanja. Hladni rat je doduše ovu nepreglednost privremeno redukovao na dva glavna idejna bloka: kapitalistički i socijalistički. U kratkom 20. veku (1914–1989) ideologije su negovale opšte kulture sećanja (buržoaskie i socijalističke) kao okvire unutar kojih su izmišljane nacionalne tradicije. Komunistički internacionalizam je u ovom pogledu bio manje inventivan od buržoaskie kulture sećanja koja je pored nacionalizma iznedrila i rasizam. Nestanak hladnog rata iznova je obnovio haotičnost i nepreglednost mnoštva kultura sećanja, do te mere da sve osnovanijom izgleda pretpostavka da je tradicionalnu historiografiju potisnula kultura sećanja. Pod kulturom sećanja ovde se misli na kolektivno nastojanje za osavremenjavanjem prošlog dešavanja preko ponavljanja osobenih kulturno propisanih simbola i postupaka (J.Assmann). Istorija se rastvara u kulturi sećanja – pamenjenje nije više saglasnost o nepobitnom prošlom, već društvenointegrativni sadržaj koji snaži jedinstvo grupe (Albvaš), porodice i identitet pojedinca. Kultura sećanja šira je i od ideologije.

Naša prošlost protivi se prošlosti drugih kao potpuno drugom svetu. U insceniranju drugačije prošlosti učestvuje niz ustanova (muzej, pozorište, crkva, partija, porodica). Snaga nove kulture sećanja nametala je i drugačiji način pisanja istorije. Pojačano je traganje za utemeljenjem u prošlosti od kraja 20. veka i nestanka hladnoratovske redukcije složenosti prošlosti, a sve prozirnije potrebe sadašnjice diktiraju novu prerađu prošlosti. Multinacionalni kapital i neoliberalni globalni kapitalizam potisli su različita klasna sećanja hegemonom antiterorističkom i antitotalitarnom ideologijom ljudskih prava. Sadašnjost i budućnost globalnog kapitalizma sve upadljivije se nadovezuju na prerađenu prošlost, premda, zbog odsustva globalnog rivala, ne zavise mnogo od nje. S tim u vezi upadljiva je raznovrsnost moralizacija istorijskog rasuđivanja kod nove kulture sećanja. Ona se ogleda, kao uostalom i svaka politizacija, u pokušaju poistovećivanja različitih neprijatelja i oštrom razdvajanju vlastitog Mi od homogenog neprijatelja: demokratska pravna država protiv terorizma i totalitarizma. Antitotalitarna kultura sećanja jeste još uvek najrašireniji vid borbene liberalne moralnoistorijske teologije. Doduše, iskustvo dekretiranja prošlosti kod jednopartijskih autoritarnih režima fašizma i socijalizma jeste uticalo na to da se iz njihovog sloma izvedu opšte obavezne moralne norme – i da se formira nova moralnoistorijska ortodoksija koja povremeno prelazi u antitotalitarnu teologiju. Moralni imperativi bili su uočljivi i ranije u historiografiji, ali je historiografija imala prioritet nad subjektivnim tumačenjem grupe (generacije, klase ili nacije). Jednopartijski režimi su oktroisali prošlost klase, a poslehladnoratovska kultura sećanja ju je opet, na drugi način, još više relativizovala.

Prošlost, rastumačena u kulturi sećanja, opire se upadu novih iskustava i onih tumačenja prošlosti koji nisu spojivi sa hegemonim kulturnim obrascem. Organizo-

vani zaborav odnosi se na kvantitativno menjanje slike prošlosti, ali slike se i kvalitativno menjaju. Menja se doživljaj iskustva. Ono što nas danas potresa, može nas sutra ostaviti ravnodušnim. Jučerašnji dželati postali su današnje žrtve i obrnuto. Sećanja se pomeraju kada se razbije sklop u kom je naš doživljaj bio ranije važan. Zaokret od antifašizma ka antitotalitarizmu radikalno je izmenio sklop sećanja. Nikada ne treba smetnuti s uma da se sećanja menjaju pre svega otuda što se stanovište u sadašnjici, na koje se oslanjamo, pomera. Ipak opstaje i deo nesvodljivog ostatka iskustva koji se ne može relativisati kulturom sećanja. Ovi nesvodljivi sadržaji iskustva, koji odolevaju potrebama sadašnjice, mogu biti disonantni u vremenu, ali ostaju kao traume zapamćeni. Ne može se svekoliko iskustvo rastvoriti u društvenoprihvatljivo pamćenje, ali se može preraditi (preakcentovati, relativisati). Agresija se može preimenovati u vojno napredovanje, a kvislinštvo u nužnu real-politiku. Sećanja na Treći rajh u novom vrednosnom sistemu SR Nemačke drugačija su danas nego što su bila 1950-ih (Drezden i Hamburg probijaju se kao mesta nedužnog stradanja), NOB u 21. veku izgleda drugačije nego 1970-ih ili 1990-ih. Nova antitotalitarna slika u Hrvatskoj izjednačava komuniste i ustaše kao ekstremiste, a u Srbiji se antifašizam relativizuje uključivanjem četništva. Ipak se ranija antifašistička sećanja ne mogu potisnuti. Čak i ako su potisnuta u službenom pamćenju, nisu u nauci niti u svakodnevicu. Nauka i svakodnevica, koliko god da se ubrzano menjaju, ne mogu se u celini dekretirati kao službeno pamćenje. Kulturom oblikovana prošlost, tj. slike, pojmovi i simboli preko kojih se prošlost održava u pamćenju, krije određeni potencijal tumačenja koji se u svakom dobu može primeniti na nove doživljaje. Dakle u kulturnom sećanju ne tumači se iznova samo prošlost, nego i sadašnjost. Prošlost, koje se mi sećamo, i sadašnjica, koja se seća u skladu sa svojim potrebama, potiru se uzajamno, nema jedinstveno pojmljene istorije u kojoj ove dve slike sapostoje (Hölscher 2000, 163) Sećanja imaju temporalnu i prostornu stranu, vezana su i za mesto, a ne samo za vreme.

Globalizacija i pamćenje

Naučno sistematizovanje kulture sećanja vezano je najviše za istraživanje kolektivnog pamćenja. Prvo izričito korišćenje pojma kolektivno pamćenje sreće se kod H. Hofmanštala 1902, a zatim kod M. Alvaša 1925. V. Benjamin je koristio ovaj pojam proučavajući zgusnutu istoriju u reči i žargonu, Manhajm je istraživao pamćenje generacija, antropolog E. Pričard je pisao o strukturnoj amneziji, Č. Kuli o društvenom sklopu pamćenja, a Dirkem o značaju rituala prisećanja za integraciju primitivnih društava. Marksisti su isticali nesvesni i spontani karakter ovog procesa, ali i plansku ideologizaciju, iskrivljenu svest i svesnu laž (apologetiku). Nemarksisti često citiraju Marksovu opasku da tradicija mrtvih generacija pritiska kao mora mišljenje živih.

G. Ziml se ovoga problema doticao aforistički, a M. Veber je malo pisao o pamćenju, uprkos zanimanju za tradicionalno legitimisanje.

Dve empirijske oblasti koje su se najviše bavile statikom i dinamikom pamćenja jesu proučavanja ugleda i sociologija saznanja. Kako su pojedinci pamćeni, koji su društveni činioци uticali da sećanje na njih ne bude uvek u skladu sa realnim doprinosom pojedinaca? Da li su bile presudne lične strategije, politički manevar pojedinaca, patroni, planska harizmatizacija, umetničke hagiografije ili grupna podrška? Da li bi Betoven bio zapamćen da ga nije podržavala aristokratska muzička publika, i da li bi Regan ostao popularan bez usmene političke kulture Vašingtona? Ideologije uvek oblikuju ukus (Bourdieu), a ugled zavisi od borbe za prestiž na kulturnom tržištu (Olick, Robbins 1998, 131). Ugled se može podudarati sa trajnijim istorijskim i kulturnim ulogama (borac, mučenik), očekivanjima (spasenje) i potrebama. Premda su naučna dela kumulativna, njihov ugled zavisi od ustanova koje ih službeno priznaju: akademije nauka, nacionalna i profesionalna udruženja. Naučne discipline takođe neguju kolektivno pamćenje koje učvršćuje i stvara njihov identitet. Teorije se pamte po principu kognitivne koherencije, a ideje po tome do koje mere se podudaraju sa interesima moćnih grupa (Olick, Robins 1998, 132).

Premda su sociolozi rano uočili društvenu uslovljenost pamćenja, sistematska istraživanja kolektivnog pamćenja počela su tek od 1980-ih. Postupno slabljenje hladnoratovskih poredaka sećanja oslobađalo je provalu potisnute prošlosti, ali je podstaklo i raznovrsnost istraživanja kulture sećanja. Posle kratkog 20. veka (1914–1989), prvi put od Francuske revolucije u svetu je nestala ravnoteža snaga, tj. međunarodni sistem balansa vojne i ekonomske moći. Pojavio se niz država bez ikakvog nezavisnog mehanizma za određivanje njihovih granica (Hobsbaum 2002 a, 419). Slom SSSR-a stvorio je globalni nered i u sferi prošlosti. Učvrstila se hegemonija ultraliberalne utopije i svojevrzne neoliberalne eshatologije koja određuje obrasce novog pamćenja. Na ruševinama hladnog rata planuo je nacionalizam: wilsonovsko-lenjinsko pravo na samoopredeljenje na razmeđi milenijuma izvitoperilo se u šovinistički secesionizam i separatizam, pa su neki racionalni posmatrači počeli javno da predlažu napuštanje „prava na samoopredeljenje” (Hobsbaum 2002 a, 425). Globalizaciju multinacionalnog kapitala pratila je fragmentizacija nacionalizama.

Globalizacijska slika prošlosti počiva na osobenim tehnikama zaborava: kulturnim i političkim. Kulturni zaborav olakšava odumiranje starog i otvara prostor vrednostima novih generacija da stvore nove obrasce mišljenja i življenja. Politički zaborav, pak, prisutan je kada novu reorganizaciju vremena oblikuju interesi najmoćnijih društvenih grupa u skladu sa vlastitim interesima. Kultura sećanja bavi se obema vrstama zaborava, pa se ne može svesti na kritiku ideologije. O političkom zaboravu svedoči euforično fiksiranje novog nultog časa – 1989. godina, a radikalna preobražaj se u misli o društvu ubrzano širio preko novih ključnih reči sa prepozicijom „post,,: postmoderna, postkomunizam, postmarksizam. Kako je zapazio Hobsbaum novi terminološki radikalni raskid sa prošlošću i prefiks „post” konstatovali su smrt,

ali nisu nagovestili nikakvu saglasnost niti izvesnost o prirodi zagrobnog života. Nepredvidljivi slom evropskog jednopartijskog socijalizma u buržoaskoj misli trijumfalistički je obeležen početkom nove antitotalitarne epohe. Čak do kraja 1980-ih malo je ko verovao u slom sovjetskog režima (Hobsbaum 2002a, 318), a sa ovim događajem iznova je doživela slom iluzija o prognostičkoj sposobnosti misli o društvu (Kuljić 2002, 283-291). Naravno da nije razbijena samo pomenuta iluzija, nego realnost od tada pokazuje da je i prošlost nepredvidljiva. Najrazličitije instrumentalizacije prošlosti relativisale su mnoga prihvaćena istorijska saznanja. Razvoj je ubrzo krenuo unazad kada su otvorena brojna nova iracionalna sukobljavanja, pre svega međunacionalna. Preinačena prošlost bila je važan detonator poslehladnoratovskih sukoba. Masovna konverzija s leve na desnicu, uz naknadno antitadiranje ličnog preobraćenja mnogih pojedinaca, dodatno je usložnjavala upotrebu prošlosti. Pokazalo se da na iskrivljavanje slike budućnosti može uticati i strepnja, a ne samo nada. Strah od propasti nacije i smišljena manipulacija ovom bojazni stvorili su kriznu eksplozivnu sliku prošlosti u Evropi krajem milenijuma.

Odavno je uočeno da prihvatanje istorije zavisi od njene narativne strukture koja ima vlastite zakonitosti kada oblikuje prošlo u ispričano sećanje. Globalizacijsko pamćenje ne razlikuje se od prethodnog po tome što složenost haosa redukuje drugačijom fabulom, niti otuda što uspešnije sabija kontingentnu prošlost u pripovest koja je prihvatljiva iz više razloga: deluje logički i smisaono, odgovara trenutnom identitetu i samopoimanju i nudi funkcionalni konformizam (biti u trendu, tj. lojalan važećim vrednostima). Klasična pisana historiografija sve više se razlikuje od globalizacijske medijske slike prošlosti koju vode ljubitelji istorije, podložni manipulaciji. To je hibrid na koji se oslanja svaka vlast i kojim može upravljati. Socijalna istorija medijske produkcije vrlo brzo uspeva da mobilise i kanališe osećanja javnosti. Opažanje realnosti teče kroz njenu medijalizaciju i univerzalizaciju (T. Lindenberger). U središtu slike prošlosti je pomenuto medijski strukturirano opažanje i fabuliranje. Istraživanja savremene istorije sve više prihvataju strukturisanje sadržaja i način izlaganja iz teorije audio - vizuelnih medija: borba oko hegemonije teče po medijskim zakonima. Prošlost više ne zbunjuje složenošću, već se uprošćava po pravilima medija da bi bila prihvatljivija: dramska suočavanja i sukobi, spasitelji i upropastitelji, sudar i ravnoteža sila. Drama je u književnom pripovedanju redovan postupak, ona je prisutna u još čišćem vidu u mitu, Bibliji, i kod kolektivnog pamćenja. Drama potiskuje i najmanje osmišljenu hroniku, drama je, čak i kad je kostimirana nekoherentnom i razbarušenom arhivskom građom, uvek u pozadini historiografije zahvaćene krizom. Kod zanatski obučenijih istoričara dramski naboj je katkad teže raspoznati, ali je dubinska struktura nacionalističke historiografije uvek u osnovi dramski osmišljena pravilima globalizacijskih medija. Uvek kada se slika prošlosti centrira oko žrtava vlastite grupe ona se više obraća osećanjima nego razumu.

Ili je možda zaokupljenost pamćenjem vlastitih žrtava deo izmenjene strukture temporalnosti na raskršću dva milenijuma? Postoje mišljenja da je „ubrzanje vremena”

posledica digitalnog tehničkog progresa i nestanka distance, jednako kao što je opšte gubljenje teritorijalnih i prostornih koordinata posledica globalizacije. Da li je, tome nasuprot, pamćenje otpor novoj utopiji globalizacije i novoj teleološkoj viziji istorije (Müller 2002, 15)? Može li se govoriti o globalizaciji kulta pamćenja? Da li je zbog sloma evropskog socijalizma došlo do kraha socijalnih nada, pa otuda i reakcija: ako ne možemo izmeniti budućnost, možemo sačuvati prošlost. Da li prošlost može iskupiti obećanja koja budućnost nije održala (A.Huyssen)? Pamćenje može biti shvaćeno kao otpor sinhronizovanom „hiper-prostoru” globalizacije, ili kao oblik konzervativne kulturne kompenzacije za poremećaje nastale ubrzanjem istorije ili drugom modernošću (H.Lubbe). Ulrich Bek je uočio pojačano biografiziranje društva u tzv. „drugoj moderni”. Danas pojedinac ne kroji vlastitu prošlost preko tradicionalnih zajednica pamćenja, nego uspostavlja vlastite kompetencije u sećanju. Ova teza samo je naizgled oprečna mišljenju socijalnih psihologa o nužnom saobražavanju autobiografije društveno prihvatljivoj prošlosti. Na delu je pojačana globalizacijska kritika tradicionalnog fiksiranja na nacionalna i kulturna „krupna pamćenja” i zahtev za „diferenciranjem, pluralizacijom i regionalizacijom kulturnog pamćenja” i uzimanjem u obzir procesa međugeneracijskog tradiranja sećanja. To što pomenuti globalizacijski multikulturalizam nužno prate partikularni zahtevi novih grupa koji se pravdaju „politikom viktimizacije”, (tj. nastojanjem da se preko prošlosti pribavi status žrtve i pretenzija na obeštećenje) ne menja njegovu osnovnu usmerenost. Kod istraživanja nove kulture sećanja rastegljiva međugranska oblast *memory and history* je pomodni naučno- publicistički žanr, dok sintagma *memory of power* jasnije skreće pažnju na to da je pamćenje u službi moći.

Bilo kako bilo, oseka socijalističkog internacionalizma, nova politika sećanja i antitotalitarna viktimizacija (u kojoj su žrtve socijalizma potisle žrtve fašizma) nametnuli su prošlost kao važan istraživački prioritet raznorodno opredeljenoj misli o društvu. Multikulturalisti vide u historiografiji oruđe kulturne dominacije i stvaranje velikih istorijskih pripovesti u ime ugnjetavanih grupa. Teoretičari kulturne hegemonije govore o klasnoj strani politike sećanja i o instrumentalizaciji prošlosti. Fukoovo nastojanje za desakralizacijom tradicije i Hobsbaumova teza o izmišljanju tradicije bliski su poduhvati. U praksi sećanja prepoznaje se mehanizam političke vlasti: sociološko-saznajna interesovanja pomeraju se sa klasičnog istraživanja ideologije na maštu i manipulaciju. U središtu nije više proučavanje društvenih struktura već mobilizacijski potencijal slika prošlosti. Funkcionalne definicije kulture kao normi i vrednosti pomeraju se ka isticanju simboličkih dimenzija društvenih procesa (Olick, Robbins 1998, 105). Gledište da svaki idejni sklop ima istoriju i da glavni obrasci pravdanja jesu okrenuti ka prošlosti pojačalo je zanimanje za društveno pamćenje i način njegovog očuvanja. Savremena angloamerička proučavanja društvenog pamćenja oslanjaju se na manhajmovsku sociološkosaznajnu tradiciju, razne struje funkcionalizma, hermeneutike i konstruktivizma. Utisak je da je kod nemačkih proučavanja klasični ideološko kritički pristup još prisutan, a kod bivših socijalističkih režima konverzija učvršćuje

idejno-teorijsko epigonstvo. Raste interesovanje za strukturu saznanje svesti i oblike instrumentalizacije prošlosti, a ne toliko za društvenu uslovljenost iskrivljene svesti o prošlosti.

Pojam „istorijske slike” (Jeisman) metafora je za učvršćena verovanja i tumačenja duboke prošlosti koje određene grupe ljudi smatraju važnim. Političke i kulturne zajednice određuju budućnost kada definišu svoje mesto između iskustva i nada, prošlosti i vizija. Ova samopoimanja obezbeđuju smisao postojanja u nepreglednosti i haosu nepreglednih istorijskih procesa i pravaca razvoja. Rastumačena prošlost utiče na poimanje sadašnjosti, ali i na viziju budućnosti. Istorijske slike nisu odraz prošlog nego smišljene društvenointegrativne tvorevine sa osećajnim potencijalom privlačnih vizija i polarnim razvrstavanjem zbivanja i likova (bitke, ustanci, dani oslobođenja). Ove slike su u osnovi iskrivljene, iako se pripadnicima zajednice čine istinitim. Višeslojna istorijska nauka je neprijatelj jednoznačnih istorijskih slika. Istorijske slike ne mogu opovrgnuti niti potvrditi argumentovane rasprave, već ih dovodi u pitanje sam tok istorije. Za njihovu potvrdu dovoljne su male potrebe, a za opovrgavanje dalekosežne katastrofe (Jeisman 2002). Mnoštvo raznolikih iskustva i nada, raznovrsne klase, partije i religije tvore različito akcentovane konkurentske istorijske slike, koje se ne bore samo protiv stranog predstavljanja vlastite istorije, nego i među sobom (npr. oprečne vizije Tita i njegovog doba kao totalitarizma ili kao doba samoupravne socijalne i nacionalne sigurnosti, ili slike Miloševića i njegovog doba kao autoritarnog i iracionalnog nacionalnog imperijalizma, sultanizma ili kao doba ponosnog nacionalnog dostojanstva). Istorijske slike stižu ontološki karakter kada se smeštaju u religiju ili filozofiju i kada postanu isključive.

Već posle Napoleonovih ratova formiraju se prve nacionalne istorijske slike kao konkretizacije opštih univerzalnih prosvetiteljskih postulata o napretku. One su imale aktivnu mobilizacijsku ulogu. Ove istorijske slike krojile su proizvoljno nacionalnu prošlost u skladu sa novim nadama i vizijama budućnosti. Velike nacije su pretendovale na čelnu ulogu u istorijskim procesima: Francuzi su sebe shvatali kao nosioce ideja Francuske revolucije, pre svega jednakosti, Engleska, kao zemlja kontrarevolucije, branila je misionarsku ideju slobode i nosioca civilizacije u nerazvijenom svetu, a Nemci su vlastiti razvoj poimali kao poseban pravac, između Zapada i Istoka. I kasnije su svetski ratovi bili i sukobi istorijskih slika, tj. uobličjenih manje ili više tobožnjih pretnji izvana. Kraj 20. veka doneo je „slom budućnosti”, tj. teleološkog viđenja istorije, vere u bolju budućnost i utopije. Oslabilo je i uverenje o vladavini razuma, a kontingentnost i neizvesnost postale su suština istorije. Napredak je proglašen za zabludu filozofije istorije, obznanjen je kraj istorije i utopije. Globalizacija pokušava da ustoliči novu univerzalnu sliku istorije: civilno društvo koje počiva na ekumenskom institucionalnom obezbeđenju mira i prava. Istorijska slika koju nameće globalizacija je u osnovi ideologija multinacionalnog zapadnog kapitala. To je iskrivljena istorijska slika jedne kulture, koja počiva na novoj viziji neprijatelja – terorizma. U njoj se svet deli na kulturne krugove povezane tehnički i naučno, ali u osnovi oprečnih vrednosti. Teza o

sukobu civilizacija jeste repartikularizacija univerzalne istorijske istine o napretku čovečanstva.

E. Hobsbaum i P. Nora slažu se da su društvene promene u drugoj polovini 20. veka donele snažnu demokratizaciju istorije. Tri dekolonizacije su izazvale provalu sećanja manjina: 1. slom kolonijalizma u svetskim okvirima; 2. unutrašnja dekolonizacija, tj. oslobađanje seksualnih, verskih, socijalnih i regionalnih manjina, koje takođe teže integraciji i priznavanju posebnosti preko potvrđivanja vlastitog pamćenja i 3. ideološka dekolonizacija, tj. slom dekretiranog sećanja jednopartijskih evropskih socijalističkih i autoritarnih kapitalističkih vojnih i rasističkih režima u Africi i Južnoj Americi. Za razliku od službene istorije, koja je uvek bila u rukama vladajućih, režimske inteligencije i profesionalnih istoričara, sećanje je bilo povezano sa narodnim protestnim oblicima. Bila je to neka vrsta istorije sirotinje, podvlašćenih i nesrećnih, grupa koje nisu imale pravo na istoriju. Kao što bogat čovek poznaje samo voljno lišavanje, a siromašni i nevoljno, tako i službeni organizovani zaborav pripada samo moćnima, a podvlašćeni se brane ličnom i porodičnom privatnom selekcijom prošlosti. Podvlašćenima ne pripada oktroisana istina, nego vernost, ne istorija nego sećanje. Zato se danas bude protestne težnje za „istinom”, koja je istinitija od istorijske istine. Difuznom antiglobalizacijskom pokretu nedostaje alternativna celovita slika prošlosti. Dosadašnja historiografija formirala se u protivstavu prema sećanju, koje je počivalo na tradiciji i bilo lično obojeno. Istorija je bila sfera kolektivnog, a sećanje sfera pojedinca.

Uprkos rečenom, bilo bi uprošćeno odnos sećanja i istorije svesti na socijalnu uslovljenost različitog viđenja prošlosti i time gnoseološki neutralizovane slike prošlosti relativistički tumačiti kao nužno različite grupne perspektive. Još bi pogrešnije bilo pamćenje redukovati na svest potčinjene i neobrazovane većine, a istorijski pogled ekskluzivistički suziti na saznavnu privilegiju prosvetene elite. Razlika između pamćenja i istorijske svesti jeste društveno uslovljena, ali na daleko posredniji način. Više istoričara je uočilo da se moderna istorija javila krajem 18. veka kao „kolektivna jednina” (R. Kozelek), tj. kao proces u kom se iz mnoštva istorija izdvojila istorija kao apstraktno pojmovno more u koje su se slili mnogi tokovi raznovrsno opredeljenih istorija. Istorijski svet nalik je okeanu u kom se steklo mnoštvo pojedinačnih istorija i pamćenja. Od kada se probilo ovo prosvetiteljsko tumačenje skoro da je postalo neupitno to da svuda gde je bilo pamćenja trebalo je da nastane i istorija (A. Assmann 2001, 119). Međutim, krajem 20. veka umesto apstraktnog zgušnjavanja došlo je do usitnjavanja slike prošlosti. Bipolarna istorija raspala se na niz novih nacionalnih i državnih pamćenja oktroisanih u istoriju. Novim nacionalnim državama prošlost je bila potrebna kao deo suvereniteta. Nije to bio spontani proces stvaranja apstraktnog istorijskog iz mnoštva pamćenja i lokalnih istorija, već nasilno retroaktivno ustitnjavanje apstraktne pojmovne istorije. Danas izgleda da je prošlost demokratizovana u nizu novih „oslobođenih istorija”. U stvari, reč je o mnoštvu novih pamćenja nasilno uzdignutih u rang istorijskog. Realna kritička istorija je samo jedna i to najčešće diso-

nantna verzija prošlosti u haosu poslehladnoratovskih „oslobođenih” istorija. Kako je raspoznati? Sigurno ne po odsustvu rekonstruktivnih sadržaja, niti po statičnosti i nepomičnosti u tumačenju prošlog. Nije svaka rekonstrukcija prošlosti puka instrumentalizacija. Snaga svake vrste pamćenja zavisi od njegove sposobnosti za obnovu (A. Assmann), a zadržavanje sadržaja iz prošlosti samo je osnova na kojoj teče rekonstrukcija. Rekonstrukcija prošlosti ima i drugu, ne usko pragmatičnu stranu: to je svako živo, nerutinsko, nešablonsko i neritualno suočavanje sa prošlošću u svetlu novih potreba sadašnjice. Naravno da sve potrebe ne podstiču kritičko aktivistički odnos prema prošlosti. Što su šire i univerzalnije potrebe, to je njihov prosvetiteljski karakter izrazitiji. Kritička rekonstrukcija prošlosti jeste samo ono živo suočavanje sa prošlošću koje je u skladu sa univerzalnim (a ne proceduralnim) prosvetiteljskim načelima demokratije i jednakosti. Neretko se ova načela tumače u uskom proceduralnom pogledu, pa postaju lako spojiva sa užim nacionalnim i klasnim interesima hegemonih grupa. To nije kritička, nego slepa rekonstrukcija prošlosti koja je prilagođena potrebama vrhova hegemonih grupa: krupni kapital, nacionalne oligarhije. Opšte je poznato da od univerzalnosti potrebe zavisi širina osmatračnice i selektivnost pamćenja. Što su u središtu potrebe za rekonstrukcijom prošlosti snažnije uobličeni interesi širih grupa (podvlašćenih, podjarmljenih ili novih generacija, a ne uskih hegemonih elita) to je rekonstrukcija prošlosti bliža istoriji, a udaljenija od pamćenja. Premda najveći broj novooktroisanih prošlosti pretenduje na istorijsko, pa se čak i uspeva nametnuti kao istorijsko, najčešće je na delu partikularno pamćenje. Što je u jezgru potrebe prisutnije partikularno, manje ili više uspešno prurušeno, to je upadljivija nadmoć pamćenja nad istorijom. Pamćenje prurušeno u istoriju glača prošlost vlastite grupe u jednoznačnu osećajnu najčešće žrtvenu zajednicu sećanja. Njemu nasuprot, kritička istorija je uvek protivrečna i složena slika prošlosti nepodobna za mobilizaciju.

Zaključak

Iako slika prošlosti gotovo nikada nije bila lišena neposrednog ili posrednog uticaja potreba sadašnjice, proučavanje kulture sećanja ne može se svesti na kritiku ideologije. Potrebe su bile raznovrsne: potraga za smislom pojedinačnog ili grupnog postojanja, integrativni naponi za homogenizovanjem grupe, trajnija idejna ili kratkoročna dnevno-politička ideologizacija posredstvom iskrivljavanja prošlosti. Najopštije govoreći, upotreba prošlosti može se podeliti u tri faze: (1) premoderna, (2) moderna, (3) globalizacijska.

(1) Premoderna kultura sećanja je elitistička i tradicionalistička (Fischer 2000, 215). U nerazvijenim, nepismenim društvima sliku prošlosti formirala je manjina. Statična i nepokretna sadašnjica produžavana je u prošlost i budućnost. Kod svakog konzervatizma starije jeste i uglednije, a prošlost je bila oktroisana religijom u opštem sklopu večnosti koja nije dozvoljavala korenitu ontološku razliku od drugih vremena

(sadašnjice i budućnosti). Vladajuće klase su dugo kontrolisale ključne pojmove vremena, kalendare i nulte-časove. Francuska revolucija je bila i borba za nove pojmove vremena koje je do tada kontrolisalo plemstvo i crkva. Revolucionarni kalendar u čijem središtu je stajala harizma razuma nije bio sam pokazatelj nego i aktivni činilac promena feudalizma.

(2) U jezgru moderne dinamične kulture sećanja stoji prosvetiteljsko poimanje istorije. Uslov optimističke vere u razum i napredak bila je kritika tradicije. Staro više nije kriterijum sadašnjeg i budućeg. U pokretljivom i obrazovanijem društvu 19. i 20. veka proširio se krug tvoraca raznovrsnih grupnih i pojedinačnih svesti o prošlosti. U građanskom društvu snažno je narasla upotreba prošlosti u pravdanju najraznovrsnijih interesa aktualnih grupa. Buržoaska ravnodušnost prema starom bila je u snažnoj suprotnosti sa buržoaskim nacionalizmom koji se, kao i svaki nacionalizam, trudio da se što dublje usidri u prošlosti. I kod obnovljenog kapitalizma sećanje u čijem je središtu nacija jeste premisa unifikacije pamćenja i istorije. U napetosti između buržoaskog ateističkog kosmopolitizma i iracionalnog buržoaskog nacionalizma sazrevala je moderna nauka o prošlosti. Marksistička kritika ideologije joj je u 20. veku dala snažan pečat. Modernu fazu sećanja dugo je karakterisalo sapostojanje dva kruta hladnoratovska poretka sećanja (socijalistički i kapitalistički) čije su isključivosti redukovale složenost i nepreglednost mnoštva slika o prošlosti, a koje su eksplodirale posle rušenja monopola religije nad prošlošću. U istom periodu bila je upadljiva i napetost između snažne moralizacije prošlosti i profesionalnog nastojanja istoričara da pišu sine irae et studio.

Prelaz iz premodernog u moderno poimanje prošlosti bio je neravnomeran i skriven i ne može se fiksirati na prepoznatljivi događajni preokret. Nora upozorava da je u Francuskoj danas kraj tradicije pamćenja. Muzeji, arhivi i komemoracije jesu iluzije večnosti. Nora ne misli da je preokret bila 1789, niti 1848. već rušenje seoskih obrazaca pamćenja. Krajem prošlog veka ravnoteža tradicije je narušena, dezintegriran je seoski svet pamćenja. U istom periodu pamćenje je vraćeno u centar filozofskog mišljenja sa Bergsonom, u psihologiji sa Frojdom, a u književnosti sa Prustom. Promena pamćenja značila je zaokret od istorije ka psihologiji, od društva ka pojedincu, od objektivne poruke ka subjektivnom tumačenju, od ponavljanja ka ponovnom sećanju. Potpuna psihologizacija savremenog pamćenja pretpostavljala je potpuno novu ekonomiju vlastitog identiteta, mehanike pamćenja i značaja prošlosti. Na delu je bila atomizacija opšteg pamćenja u niz privatnih. Šta pamtiti? Da li samo pamćenje? Psihologizacija pamćenja svakom pojedincu je stvorila osećaj da njegovo vlastito uzdizanje u krajnoj liniji zavisi od plaćanja nemogućeg duga (Nora 1999, 293).

(3) Skoro da je poslehladnoratovska globalizacijska slika o prošlosti bolji dokaz za tvrdnju da je neopredeljena historiografija utopija, nego što je to bila hladnoratovska podeljena prošlost. Posle rušenja hladnoratovskog poretka sećanja eksplodirale su nove isključive slike prošlosti sa snažnim mobilizacijskim ideološko-moralističkim potencijalom. Živimo u dobu medijski prenaplašene globalizovane industrije sećanja.

U situaciji kada pojedinačna sećanja blede, učvršćuje se kao kompenzacija „industrija sećanja” koja konstruiše manihejsku sliku istorije, a čiji su popularizatori ljubitelji prošlosti koji razvijaju svojevrsnu hibridnu perspektivu svedoka i učenjaka, a koja pretenduje na visoku verodostojnost. Savremena istorija u spletu osećajne kulture sećanja žrtava globalizacije i medijskog insceniranja prošlosti prima ulogu „antipoda nereflektovanog sećanja”. Zadatak istorijske nauke je da upozori na iskrivljavanja u javnoj istorijskoj svesti i ovim pojavama suprotstavi diferencirana istraživanja. Konstrukcije kolektivnog identiteta u periodu telekomunikativnog posredovanja istorije postaju sve privlačnije. Dok nauka živi od sumnje, milje sećanja je pod snažnim pritiskom dogmatskog preobraćanja. Menja se kultura sećanja od spomeničke do lične. Javna spomenička kultura menja perspektivu i značenja, a time i viđenje prošlosti. Javlja se novi tip novinara – istoričara u tipičnoj televizijskoj emocionalizaciji i personalizaciji istorije. Njima nasuprot, u razblaženoj ideološko-kritičkoj misli razvio se napor za dešifrovanjem pripovedačkih tehnika istoričara i ljubitelja istorije. Uprkos snažnoj usmerenosti na istraživanje pamćenja u istoriji, sociologiji i misli o politici i kulturi, povratna snaga pamćenja je relativno neistražena. Kakav je politički uticaj prerađene prošlosti? Kako se pamćenje lično prerađuje, službeno institucionalizuje i često nasilno menja, naročito posle ratova? Kako podeljeno pamćenje odražava političku konstelaciju moći? Na koji način pamćenje stvara okvir za unutrašnju i spoljnu politiku? Mogu li se učinak pamćenja i snaga slike o prošlosti meriti? Središte nove kritičke svesti neopravdano se centrira oko postmodernog dekonstruktivizma. Bez nasleđa klasične kritike ideologije nemoguće je rastumačiti dubinu kritičnosti kostimirane novim epohalnim pojmovnim naučnim žargonom: konstrukcija i realnost, obrasci žrtvene didaktike, demokratija i ljudska prava, nulti čas i sl. Kultura sećanja ne bi trebalo da se ograniči na raspoznavanje raznovrsnih simboličkih struktura kod pojedinačne i grupne obrade prošlosti, nego da uvek ima na umu interesnu, ideološku, političku i ličnu uslovljenost ovih složenih procesa.

LITERATURA

Aristotle, On memory and reminiscence,
[http:// classics.mit.edu/Aristotle/memory.html](http://classics.mit.edu/Aristotle/memory.html)

Assmann, Aleida (1995), *Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis*, u Platt,K.,Dabag,M. hg. Generation und Gedächtnis.

Asman, A. (1999), *O metaforici sećanja* (prevod s nemačkog), Reč br.56.

Assmann, A. (2001), *Wie wahr sind die Erinnerungen?* u Welzer, H. (Hg.), Das soziale Gedächtnis.

Assmann, Jan (1995), *Erinnern, um dazugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit*, u Platt,K.,Dabag,M. (hg.), Generation und Gedächtnis.

Assmann, J. (2001), *Verständigung über Geschichte und Repräsentation von Vergangenheit im alten Orient*, u Welzer, H.(Hg.), Das soziale Gedächtnis

Avgustin, Aurelije (1973), *Ispovijesti* (prevod s latinskog), (napisano 401) Zagreb, Kršćanska sadašnjost

Fischer, Thomas,E. (2000), *Geschichte der Geschichtskultur - Über den öffentlichen Gebrauch der Vergangenheit von der antiken Hochkulturen bis zur Gegenwart*, Köln, Verlag für Wissenschaft und Politik

Hegel, G.W.F. (1951), *Filozofija povijesti* (prevod s nemačkog), Zagreb, Kultura (1. Aufl. 1840).

Hobsbaum, Erik (2002 a), *Doba ekstrema – Istorija Kratkog Dvadesetog veka 1914–1991*, Beograd, Dereta (1.Edit.1994).

Hobsbom, Erik (2002 b), *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870–1914*. u Hobsbom, E. Rejndžer,T (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd, Biblioteka XX vek (1. Edit.1983).

Hobsbaum, Erik (2003), *O istoriji* (prevod s engleskog), Beograd, Otkrovenje (1. edit. 1997).

Hockerts, Hans Günther (2001) *Zugänge zur Zeitgeschichte: Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft, Das Parlament* 2001/28.

Hölscher, Lucian (1995), *Geschichte als „Erinnerungskultur“* u Platt, Kristin/Dabag/Mihran (hg.) (1995) *Generation und Gedächtnis- Erinnerungen und kollektive Identitäten*, Opladen, Leske, Budrich.

Hölscher, Lucian (2000) *Neue Annalistik – Entwurf zu einer Theorie der Geschichte*, in: *Zukunft der Geschichte. Historisches Denken an der Schwelle zum 21. Jahrhundert*, hg. v. Stefan Jordan, Berlin, Trafo Verlag.

Jeisman, Karl-Ernst (2002), *Geschichtsbilder: Zeitdeutung und Zukunftsperspektive*, *Aus Politik und Zeitgeschichte B* 51-52/2002.

Konerton, Pol (2002), *Kako društva pamte* (prevod s engleskog), Samizdat B92, Beograd (1.Edit. 1989).

Kosalka David (1998), *Historical imagery and Public Memory in America*, <http://www.lemmingland.com/pubmem.htm>.

Koselleck, Reinhart (2000), *Vergangene Zukunft – Zur Semantik geschichtlichen Zeiten*, Frankfurt, Suhrkamp (1. Auflage 1989).

Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.

Marsiske, Hans-Arthur, *Das Internet als kollektives Gedächtnis*, Telepolis 29.05.2001.

Misztal, Barbara (2003), *Theories of social Remembering*, Philadelphia, Open University Press.

Morgan, Pris (2002), *Od smrti do lepog pogleda: lov na velšku prošlost u doba romantizma* u Hobsbom, E./Rejndžer, T (ur.), *Izmišljanje tradicije*.

Müller, Jan-Werner, *Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory*, in Müller, J. ed. (2002), *Memory and Power in Post-War Europe – Studies in the Presence of the Past*, Cambridge University Press.

Nora, Pierre (1994), *Between Memory and History: Les Lieux de Memoire*, in G.Fabre (ed.) *History and Memory in African-American Culture*, Oxford University Press, 1994 (prevod sa francuskog).

Nora. Pierre (1999) *Erinnern und kollektive Identität*, in „Die Zukunft des Gewesenen-Erinnern und Vergessen an der Schwelle des neuen Millenniums“ 13. Sinclair-Haus-Gespräch, 12./13. November 1999. www.h-quandt-stiftung.de/root/index.php?lang=de&page_id=448.

Olick, Jeffrey/Robbins, Joyce (1998), *Social Memory Studies - From Collective Memory to the historical Sociology of Mnemonic Practices*, Annual Review Sociology 1998. (24).

Platt, K., Dabag, M. Hg. (1995), *Generation und Gedächtnis – Erinnerungen und kollektive Identitäten*, Opladen, Leske, Budrich.

Reichel, Peter (1995), *Politik mit der Erinnerung – Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit*, München, C. Hanser.

Ricoeur, Paul (2002), *Das Rätsel der Vergangenheit - Erinnern, Vergessen, Verzeihen*, (prevod s francuskog) Wallstein Verlag, Göttingen (1. Edit. 1995).

Rosa, Hartmut (2001) *Vergangenheit*, u Pethes, Nicolas / Ruchatz, Jens (Hg.), *Gedächtnis und Erinnerung*, Ein interdisziplinäres Lexikon, Rowohlt, Reinbek.

Taubald, Benjamin (2003), *Der Kanon der Bilder – Das soziale Gedächtnis und seine mediale Konstitution*, in: P. Petzel / N. Reck (Hg.), *Erinnern - Erkundungen zu einer theologischen Basiskategorie*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Trevor-Roper, Hju (2002), *Izmišljanje tradicije: branska tradicija Škotske* (prevod s engleskog), u Hobsbom, E. Rejndžer, T (ur.), *Izmišljanje tradicije*.

Welzer, Harald (Hg.) (2001), *Das soziale Gedächtnis – Geschichte, Erinnerung, Tradierung*, Hamburg, HIS.

Zinn, Howard (2003), *A People's History of the United States (1492 – Present)*, New York, Harper Collins (1. Edit. 1980)

Dr Mile BJELAJAC

DIPLOMATE – AKTERI I ANALITIČARI KRAJA SFRJ

*„Ko je ubio Jugoslaviju?” – Poslednji raport ambasadora SAD u Beogradu
Vorena Zimermana 9. maja 1992.*

U prilici smo da čitaocima damo na uvid original poslednjeg raporta iz Beograda nedavno preminulog američkog ambasadora Vorena Zimermana (Warren Zimmermann).¹ Ovaj šifrovani izveštaj bio je upućen 9. maja 1992. godine tadašnjem vršiocu dužnosti državnog sekretara SAD Lorensu Iglbergeru. Izveštaj je u celosti bio odmah prosleđen, svakako radi orijentacije ili usklađenog nastupanja, američkom predstavniku pri Evropskoj uniji, američkim ambasadorima u Rimu, Vatikanu, Beču, Zagrebu, Helsinkiju i Islamabadu. Ovo svedoči o njegovoj izuzetnoj važnosti i političkoj težini. Politička težina je bila tim veća što je jedan „autentičan izveštaj sa terena” mogao biti snažna, dodatna argumentacija za uvođenje sankcija SR Jugoslaviji, pa i upotrebu vojne sile za koju se u julu 1992. godine zdušno zalagao bivši ambasador u Beogradu.

Prošlo je dosta godina od događaja, a kriza na Balkanu još nije završena. U međuvremenu mnogi su se okušali u njenom tumačenju i predviđanju konačnog razrešenja. Meu direktnim akterima koji su imali potrebu da se obrate javnosti i objasne svoju ulogu nalazio se i preminuli ambasador Zimerman. Pored većeg broja manjih tekstova u prestižnim časopisima za međunarodnu politiku ili uticajnim medijima, on je 1996 objavio prvo izdanje memoara. Potom, 1999. godine i njihovu dopunjenu verziju koja je obuhvatila događaje u Bosni i na Kosovu.²

Dokument je svedočenje prvog reda o aktivnostima i kapacitetima ambasadora Zimermana. To je i svedočanstvo o tome kako je želeo da orijentiše svoju administraciju, kakve joj je predloge dao u poslednjem trenutku. Zimerman se našao u poziciji da predstavlja najmoćniju silu toga vremena u Beogradu, ali u isto vreme on je bio duša diplomatskog kora, onog njegovog zapadnog dela u Beogradu.

Čitaocu će svakako biti zanimljivo da uporedi prvobitna gledišta i saznanja sa Zimermanovim kasnijim javnim nastupima. Istoričari će ipak, za sada, biti uskraćeni

¹ American Embassy Belgrade Warren Zimmermann, to Secretary of the State Eagleburger, „Who killed Yugoslavia”, 12. maja 1992. The National Security Archive, The George Washington University, Doc. Number: 92BELGRA05891. Dokument je deklasifikovan 28. marta 1997. Za ustupanje dokumenta zahvaljujemo se prof. dr James Hersberg sa univerziteta The George Washington. U javnosti su objavljena dva prevoda ovog dokumenta: Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe . Jugoslavija i njeni rušitelji*. DANGRAF, Beograd 2003, „Dodatak”, 165–171 i u nedeljniku *Nedeljni telegraf*, 9. jun 2004, 40–41.

² Voren Zimerman, *Poreklo jedne katastrofe. Jugoslavija i njeni rušitelji*. DANGRAF, Beograd 2003.

za saznanja o tome kakve je instrukcije tokom pripreme za odlazak u Beograd imao poslednji ambasador SAD u SFRJ i kako su tekle njegove komunikacije sa Vašingtonom tokom njegove službe u Beogradu. To je neophodno da bi se dobio što celovitiji kontekst u kome je napisan poslednji izveštaj.

Sam Zimerman je do kraja bio ustrajni branilac, uz sve stilske ograde, svog raporta iz maja 1992. godine.³

Promovišući svojevremeno prvo srpsko izdanje Zimermanovih memoara u Beogradu, 21. januara 1997. godine, ambasador u penziji Milivoje Maksić, istančani analitičar, primetio je selektivnost činjenica, zapažanja i ocena koje će sigurno izazivati polemike. Upozorio je da smo još daleko od potpune istine za kojom će tragati generacije istoričara i da niko ne može pretendovati na konačnu istinu – sada, ma kako njegova uloga bila značajna i položaj u ono vreme visok. Ne osporavajući vrednosti ovog svedočenja, Maksić upozorava na prisutnost dvostrukih standarda za koje nema valjanog objašnjenja. Sa osećanjem visokog diplomate, koji će jedno vreme zastupati ministra inostranih dela, Maksić postavlja ključno pitanje: „Da li su SAD realno, dovoljno realno sagledavale dezintegracione tendencije i žarišta buduće krize u Jugoslaviji?” On se, te 1997. godine, zapitao da li najmoćnije zemlje uopšte imaju zrele analize događanja, ključnih aktera i razrađenu dugoročnu strategiju. Za ilustraciju navodi kako im je Zimerman po dolasku marta 1989. godine saopštio „da se Jugoslavija više ne nalazi među prioritetima američke spoljne politike.”⁴

U pogovoru za dopunjeno srpsko izdanje Zimermanovih memoara, dr Ivo Visković je upozorio da ova svedočenja nose i jaku ličnu notu, emotivan odnos prema nekadašnjem predsedniku Srbije Slobodanu Miloševiću, te da je koncentracija dokaza nastala s motivom da se „pokaže da (diplomatsku i ljudsku) bitku s takvim čovjekom normalnim sredstvima nije moguće dobiti ... zato i ne sagledava ‘svoju stranu’ tog odnosa”. Pokušavajući da razume nedorečenu poziju pisca u pogledu faktora koji su opredeljivali njegovu formu nastupa i ophođenje, Visković konstatuje da je ambasador za razliku od više njegovih prethodnika (Dž. Kenana, L. Iglbergera ili Dž. Skenlana), čak i prema stručnim analitičarima, viđen kao „tvrđ” diplomata koji na probleme gleda „bez pardona”. Zimerman je tako stekao „imidž” jednog „neprijateljski” nastrojenog ambasadora, slično njegovim prethodnicima Petersonu i Silbermanu. Važno je i upozorenje Viskovića da i u dopunjenim memoarima autor ostaje dužan čitaocu „svoje tumačenje (ne)promišljenosti i (ne)opreznosti pojedinih izjava američkih predstavnika (uključujući i njega samog) u kontaktima sa nosiocima čak i najradikalnijih političkih koncepcija od početka krize do danas.” A te poruke, tačno ili pogrešno shvaćene, „navodile su pojedine učesnike jugoslovenske tragedije na zaključke da imaju američku podršku za svoje koncepte, bez čega bi, najvjerovatnije, u njihovoj realizaciji bili mnogo suzdržaniji.”⁵

³ *Ibid*, 139.

⁴ *Ibid*, XIX - XXIV.

⁵ *Ibid*, 179–180.

Prateći raport iz maja 1992. godine, lako se uočavaju glavne tvrdnje ili ambasadorova ubeđenja.

Prva i zapanjujuća jeste tvrdnja da neke od pet novih država imaju perspektivu, ali da su neke „beznadežne”. Kakvo značenje ima ova ocena? Koje su to države i zašto nisu upozorene pre jeseni 1991. da je Jugoslavija za njih bolji izbor? Da li je sam ambasador ukazivao na tu činjenicu ranije ili se ona prvi put pojavljuje tek u ovom raportu?

„Mada su koreni netrpeljivosti stari vekovima”, **nacionalizam**, koji je ubio SFRJ započeo je 1987. godine kada je Milošević slušajući jedne duge noći o zlostavljanju Srba od strane Albanaca pokrenuo srpski nacionalizam, potom ukinuo autonomiju Kosovu i Vojvodini, očistio svu opoziciju u samoj Srbiji i konačno okrenuo svoju nacionalističku agresivnost protiv svojih suseda. Ovo je drugo, krucijalno uverenje koje se izlaže.⁶

Sudbina zemlje bila bi jednako teška i u slučaju pobede Tuđmanovog koncepta separatizma i etničke netolerancije. Kao i u slučaju pobede Miloševićevog jedinstva, koje bi značilo isto tako gubljenje etničke tolerancije kakva je postojala u SFRJ. Milošević bi odveo Jugoslaviju sa puta demokratije. Milošević je najviše kriv. „Milošević nije Jugosloven: on je srpski imperijalista.”

⁶ Ako se ostave po strani analize događaja na Kosovu iz 1968. ili 1981. godine, pa i ona Lazara Koliševskog na zajedničkoj sednici Predsedništva SFRJ i Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka, 29. aprila 1981. ili veoma dokumentovane pritužbe Svetog sinoda Srpske pravoslavne crkve upućivane pokrajinskim, republičkim i saveznim organima tokom više decenija, pa i 1980-ih, pre indikovane 1987. godine, valja svakako pomenuti peticiju 2.016 građana Kosova u oktobru 1985. najvišim organima države i partije kao i udruženjima. Međutim, još je važnije ukazati na peticiju 209 uglednih ličnosti iz Beograda, akademika, profesora, pisaca, reditelja, glumaca, novinara i drugih Skupštini SFRJ i Skupštini SR Srbije koja je imala veliki odjek u javnosti. Među njima je veliki broj onih koji su kasnije bili politički protivnici Slobodana Miloševića. Pomenimo samo neka imena: profesore Dragoljuba Mićunovića, Zagorku Golubović, Vladetu Jankovića, Andriju Gamsa, Ljubu Tadića, Leona Koena, Vojislava Košunicu, generale lekare i pisce Gojka Nikoliša i Pavla Jakšića, pisce i umetnike Vidu Ognjenović, Dušana Kovačevića, Ljubomira Simovića, Borislava Pekića, Borisava Mihailovića Mihiza, Vuka Draškovića, Dušana Makavejeva, Miću Popovića, glumce Danila Batu Stojkovića, Nedu Arnerić, Ružicu Sokić, novinare i prevodioce Dragana Babića i Drinku Gojković. Svi oni su izrazili solidarnost sa potpisnicima prethodne peticije i zahtev za pravdom i ravnopravnošću svih građana na Kosovu i Metohiji: „Sve one koje potresa stradanje Srba i drugih nacionalnosti na Kosovu i Metohiji, sve one koje brine sudbina Srbije i Jugoslavije, svakog kome nisu zamrli savest i osećanje odgovornosti, zapanjila je i porazila reakcija vlasti na ovu Peticiju – preteći odgovor zvaničnika Kosova i stav najodgovornijih u Srbiji i Jugoslaviji ... Zahtev za pravdom osuđuje se kao neprijateljski akt i kvalifikuje kao pobuna”. U Peticiji se obrazlaže da je u „proteklih dvadeset godina sa Kosova i Metohije iseljeno 200.000 ljudi, više od 700 naselja etnički je „očišćeno”... Istrazi nisu izloženi samo ljudi, nego su ugroženi Srbija, Jugoslavija i mir na Balkanu. Ako bi se ostvarilo 'etnički čisto Kosovo', neminovne su nove nacionalne i državne konfrontacije, koje će balkanski prostor pretvoriti u potencijalno ratno žarište i ugroziti mir u Evropi ... Prvi cilj je etnički čisto Kosovo, a zatim dalja osvajanja srbijanskih, makedonskih i crnogorskih teritorija. Nema nacionalne manjine u svetu koja ima veća ustavna prava, a njeni predvodnici i ideolozi uvode je u nacionalnu avanturu u kojoj sve može da izgubi ...” (*Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878 – 2000*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2001, Prilozi, 268–288) Peticija je bila prisutna u javnosti skoro godinu dana pre radne verzije *Memoranduma SANU* kome mnogi pripisuju „zasluge za rušenje Jugoslavije”. O terorističkim aktivnostima i tokom 1970-ih i 1980-ih vidi: Branko Mamlu, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica 2000, 35–44. Dakle, ostaje pitanje kako je ambasador bio pripremljen za preuzimanje dužnosti u Beogradu, koliko je tačno znao kakvi su koreni krize sa kojom se suočio. Kako je došao do „1987” kao početka srpskog nacionalizma?

Inkriminacije koje su u ovom izveštaju stavljene Miloševiću u delo su sledeće: kršenje jugoslovenskog Ustava (ukidanje autonomije Kosova i Vojvodine), uvođenje trgovinskog bojkota prema Sloveniji i Hrvatskoj, krađa 1,8 milijardi američkih dolara iz Narodne banke, pokušaj da uništi jugoslovensko Predsedništvo, vođenje neprekidnog rata protiv Markovića i svega za šta se on zalagao, sprovođenje agresivnog rata u Hrvatskoj preko republičkih granica, saradnja u tom poduhvatu sa JNA. Armija je izdala Jugoslaviju i ta je izdaja bila skoro jednako flagrantna kao i Miloševićeva izdaja.

Krivica leži i na Sloveniji i Hrvatskoj, tj. rivali Miloševića nisu bili projugoslovenski. Sledi eksplikacija (ograda) da bi „Slovenija sigurno pokušala da ostane u Jugoslaviji da je Srbija imala manje agresivnog lidera”. „Milošević je bio agresivan i beskompromisan” tako da ni Gligorov ni Izetbegović „koji su uporno pokušali da afirmišu osećaj jugoslovenstva nisu imali šansu”.⁷

Konačno, u ovom finalnom raportu iz Beograda, ocenjeno je da nema krivice do Zapada za „ubistvo Jugoslavije”, nju su uništile zle sile iznutra. SAD su se držale principijelno, podržavale su jedinstvo, ali ne jedinstvo nametnuto silom. Takođe su podržavali Markovića kao srednji put. Kad je nestalo „srednjeg puta” solidarisali su se sa Evropskom unijom.

„Ne očekujte objektivnost s moje strane po ovim pitanjima – ja sam bio deo naše (američke) politike: verovao sam i još uvek verujem da je ona bila ispravna.” Ovaj zaključak je zanimljiv. On je tada izrečen za „unutrašnju upotrebu”, a ne kao oblik pravdanja za spoljnu upotrebu. Da li to znači da je i izveštaj „usklađen” sa politikom u koju je on verovao? Da li je to pravdanje i za savete Izetbegoviću posle Lisabona i razlog relativno blage ocene da „većina muslimanskog stanovništva nije nikakvim neprijateljskim postupcima izazvala tajnu podršku JNA pokušaju Srbije da preuzme Bosnu.”

Na kraju zanimljiva je lična opservacija o tome da je Jugoslavija bila najbolja opcija za sve njene narode i da će možda jednog dana na nečiju inicijativu, iznutra, ponovo u nekom obliku biti obnovljena.

U memoarima Zimerman je zadržao sve osnovne premise svoje analize iz 1992. godine, a dodao je još oštrije kvalifikacije na račun Miloševića, Karadžića i Koljevića. Gotovo na jednak način komentariše i Tuđmana.

Svoja duboka negativna osećanja prema dotičnima nije mogao suzdržati. Nešto je malo kritičniji prema Kučanu i Slovencima. Za razliku od izveštaja, slovenačkog

⁷ Posle čitanja knjige generala Marjana Kranjca, *Balkanski vojaški poligon* (časopis *Borec*, Ljubljana 1998), ili Janeza Janše *Premiki, Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992* (Ljubljana, 1992) ili veoma sadržajnih sećanja koje je Adil Zulfikarpašić dao Milovanu Đilasu i Nadeždi Gaće, ili svedočenja Ivana Komšića (Hrvata) o političkim prilikama u BiH pred izbijanje rata ove ocene bi svakako morale biti temeljno korigovane. Komšić npr. svedoči o pokušaju JNA, prvo pred izbore u BiH 1990, a potom u proleće 1991. da privole Nijaza Durakovića da posle vojnog udara on i njihova partija SK BiH-SDP zamene nacionaliste u Bosni, odnosno da im JNA preda vlast. Duraković i Komšić odbili su inicijative JNA. Odbio je i Zlatko Lagumdžija. Planovi JNA razlikovali su se od planova Karadžića i Miloševića u to vreme, kaže Komšić (objavljeno u zagrebačkom časopisu *Gordogan* 1/jesen 2003, 147–148).

lidera predstavlja kao neiskrenog zastupnika ideje asimetrične federacije jer to ne bi bila zajednička država ni koliko tadašnja Evropska unija.⁸ Razotkriva da je to bila samo zavodljiva propaganda. „Rat u Sloveniji”, ocenjuje kao najuspešnji slovenački pablik rileyšn udar u istoriji. „Nije bilo tačno govoriti o ‘invaziji’ JNA, jer je JNA bila u sopstvenoj zemlji.” Takođe navodi da je o planovima i kretanju svojih malih snaga (2.000) JNA unapred obavestavala slovenačku vladu. Slovenci su protiv JNA dobili podršku – Slobodana Miloševića.⁹ Iznosi svoj naknadni sud kako su rat i krv bili potrebni skupštinskoj koaliciji od svega 54%, da pridobije većinu građana protiv bilo kakvog ostanka u Jugoslaviji.

U memoarima, pored kritika, ipak dobija i naknadna priznanja: „JNA je bila u pravu u nekim stvarima, ali način na koji je to dokazivala mogao je samo da dovede do toga da izgubi prijatelje na Zapadu.”¹⁰

Za Tuđmana je naveo da je uzurpirao medije više od bilo kog prethodnog komunističkog režima, da je nacionalista i autoritarac, groteskni lik, za razliku od Stjepana Mesića koji nije nacionalista, koji je simpatičan i tolerantan. Zanimljivo je naknadno svedočenje kako mu je Tuđman najavio u avgustu 1991. godine da će pokrenuti opštu ofanzivu protiv JNA. Na Zimermanovo navodno zaprepaštenje da je to sulud korak za slabo naoružanu vojsku, Tuđman mu je samouvereno rekao da će tada SAD stupiti na scenu i pomoći ga, usput ga uveravajući da on ima i druge kanale komunikacije sa Vašingtonom. Pa ipak na sledećim stranicama, (da li omaškom), zaboravlja da je ovo napisao i navodi, da, kada je počeo sukob SAD nisu sedele skrštenih ruku: „Izložili smo jasan javni (sic!) stav da je JNA prevashodno odgovorna za borbe u Hrvatskoj.”¹¹

Pravdajući se pred optužbama da je nagovorio Izetbegovića da povuče potpis sa Kutiļjerovog plana iz Lisabona, naknadno pokušava da muslimanskog lidera ipak prikaže kao dvoličnog i lukavog političara, koji prihvata jedno a čini drugo:

„Tokom jeseni 1991. nemački ministar spoljnih poslova Genšer pritiskao je Evropsku zajednicu da što pre prizna Hrvatsku i Sloveniju – upravo ono čega se Izetbegović najviše plašio. Krajem novembra Izetbegović je u Bonu posetio Genšera. Za posetu ga je brižljivo pripremio moj prijatelj i kolega Hans-Jerg Ajf, nemački ambasador u Jugoslaviji, koji mu je dao najefikasnije argumente što bi mogli da ubede Genšera da će priznavanje Hrvatske od strane EZ izazvati nasilje u Bosni. Iz nepoznatih razloga, međutim, Izetbegović nije uopšte pokrenuo ovu temu, što je Genšera moglo da navede samo na pretpostavku da je od njega dobio zeleno svetlo za priznavanje ... Ajf je čak, veoma hrabro, stavio svoju karijeru na kocku tražeći od Genšera da još jednom razmotri ovo pitanje.”¹²

⁸ V. Zimerman, *memoari*, Beograd 1996, 113.

⁹ *Ibid*, 118, 120

¹⁰ *Ibid.*, 74.

¹¹ *Ibid*, izdanje 2003, 102, 108.

¹² *Ibid*, 117.

Ipak, u tom Izetbegovićevom Sarajevu tokom čitavog rata deluje „herojska, višenacionalna redakcija *Oslobođenja*” pod uredništvom Kemala Kurspahića koja je „izdavala pristojnu dnevnu novinu” iz podruma bombama uništene zgrade lista.¹³ Takođe, navodi Zimerman, „za razliku od Tuđmana, Izetbegović nije učinio gotovo ništa da bi stvorio bosansku vojnu silu.”¹⁴

Na drugom mestu, i to kada su u svetu već bili dostupni i drugi relevantni podaci, Zimerman istrajava na staroj poželjnoj slici ili osudi jedne strane za događanja na Markalama 1995. godine: „A onda je 28. avgusta, još jedna granata iz minobacača pogodila sarajevsku tržnicu i ubila trideset osmoro ljudi.”¹⁵ Bio je to povod da 30. avgusta otpočne vazdušno bombardovanje bosanskih Srba.

Ponekad i na više mesta, Zimerman iznosi ozbiljne netačnosti kada je u pitanju JNA. Razumljivo je ako je nešto bilo nedokučivo u zimu 1992. godine i ambasada nije, pored sve svoje obaveštenosti, imala određena saznanja, ali činjenica da se ista predubeđenja ili potpuno proizvoljne interpretacije ponavljaju u dva izdanja memoara kada su stvari postale transparentne, mora da izazove sumnju kod čitaoca. Kao drastičan, navodimo sledeći primer:

„Znali smo da je, pored direktne podrške bosanskim Srbima od proleća 1991, rukovodstvo JNA infiltriralo u Bosnu nove jedinice iz Slovenije i Hrvatske u kojima je rat prestao. *Ali nismo znali da je početkom 1992. armija počela da premešta iz Bosne sve vojnike koji nisu Srbi. Na njihova mesta dovodila je Srbe iz drugih krajeva Jugoslavije ... Ova cinična majstorska zajednička koncepcija Miloševića i JNA obezbedila je bosanskim Srbima ogromnu vojnu prednost nad Hrvatima i Muslimanima, koja je više od tri godine činila osnovu njihovih pobeda i zločina. (kurziv naš)*”¹⁶

Na osnovu kojih parametara ambasador donosi svoje zaključke? Zašto, bar naknadno u svetlu saznavanja novih činjenica ne unosi bar malo više skepse u svoje sudove? To i jeste najvažnije pitanje tokom unutrašnje analize izvora. Upravo na ovim primerima, a to bi mogli biti i neki drugi iz njegovih analiza ili memoarskih kazivanja, pokazaćemo kako je često privid bio varljiv ili su prvobitne ocene bile olako prihvatane jer su trenutno mogle biti iskorišćene za političke poteze.

List *Oslobođenja*, kako stoji na njegovom veb sajtu, tokom rata i posle njega dobio je 18 međunarodnih nagrada i priznanja kao „nezavisni dnevnik”. Međunarodne nagrade je dobijao za rad u ratnim uslovima „na širenju istine i multietničnosti i multikulturalnosti” i za „izuzetnu odanost istini i slobodi”. Od 1993. izlazio je i u obliku nedeljnog izdanja štampanog u Zagrebu i Ljubljani. Polemika oko njegove stvarne uloge nastala je posle objavljivanja knjige američkog novinara i publiciste Dejvida Rifa u kojoj je naveo da je glavni urednik *Oslobođenja* obećao Aliji Izetbegoviću da će mu list „biti lojalan dok traje sukob”. Bio je to povod da se uradi sveobuhvatna analiza pisanja lista (uključujući i kvantitativnu), koja je pokazala da ratno *Oslobođenje* „nije

¹³ *Ibid.*, 69.

¹⁴ *Ibid.*, 133.

¹⁵ *Ibid.*, 155.

¹⁶ *Ibid.*, 123.

širilo istinu o ratu u Bosni i Hercegovini, da nije bilo u službi očuvanja multietničnosti i multikulturalnosti, da nije bilo odano istini i slobodi, te da nije pomagalo održavanju u životu tradicije nezavisnosti, objektivnosti i hrabrosti.”¹⁷

Sumnje u stvarne počiniocce granatiranja ili diverzija pripisivanih isključivo Srbima, koje su potom korišćene za opravdanje pritisaka ili akcija protiv njih, odavno su prisutne kako u medijima tako i literaturi.¹⁸ Zadržimo se samo na onoj od 28. avgusta 1995. godine.

„Treba časno priznati da je naknadno izvršena analiza tehničkih podataka dobijenih od radara Cymbeline pokazala da postoji velika doza sumnje u stvarnu krivicu bosanskih Srba za taj napad. Iako njihova krivica ne može potpuno da se odbaci, mnogo je verovatnije da su u pitanju bile muslimanske snage ili neko ko je radio za njihov račun. Radari Cymbeline imaju mogućnost da lokalizuju vatreni položaj minobacača iz kojeg je ispaljena mina, a dve takve stanice mogle su da rekonstruišu putanju mina koje su pale na pijacu Markale tog 28. avgusta 1995. godine. Hici su ispaljeni sa neke vrste ničije zemlje, ali su Muslimani imali lakši prilaz tom terenu nego Srbi. Srbi bi čak, posle ispaljenih mina morali da pređu dosta dug brisani prostor pre nego što bi

¹⁷ „Mediji u ratu: Dušan Kecmanović analizira ratno 'Oslobođenje' (1–3)", NIN, april 2004, br.2779, 2780, 2781. Autor je za analizu odabrao nekoliko tema, posebno tretiranje logora, zatvora i ratnih zločina. Svega nekoliko tekstova (slovom i brojem) „uslovno rečeno” bavi se zatvorima i logorima za Srbe. Autor objašnjava ono „uslovno” time što uz naziv logora i zatvora (pa i privatnih) čitalac ne saznaje ko su zatvorenici. U jednom jedinom tekstu, tokom prve ratne godine, od 20. juna 1992. pod naslovom „Maltretiranje nedužnih ljudi” govori se o žalbi Srba Izetbegoviću radi masovnog odvođenja Srba (od 15 do 80 godina) na stadion Koševo kojima se pretilo smrću i koji su maltretirani. Procenat i takvih tekstova je zanemarljiv, daleko ispod 1%. Kada se uporede sugestivni naslovi sa jedne i umiveni s druge strane utisak o jednostranosti se dopunjava. Autor zaključuje da „neobjektivno i neistinito, što će reći pristrasno izvještavanje prvenstveno, ističem, u ratno doba, faktički ishodi produbljanjem i proširenjem sukoba, i što je posebno značajno – njihovim produžavanjem”. Vidi takođe: Tom Gjelton, *Sarajevo Daily: A City and its Newspaper*, Harper Collins, New York 1995; S. Burg, P. Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*, M.E. Sharpe, New York 2000, 65.

¹⁸ Yossef Bodansky, tadašnji direktor *Task Force on Terrorism and Unconventional Warfare-House Republican Research Committee*, 1622 Longworth building, Washington, saopštio je 26. aprila 1993. novinaru analitičaru Žaku Merlinou da su prema izveštajima CIA i Mosada znali za veliku umešanost Irana u bosanske događaje; da je obaranje italijanskog aviona 3. septembra 1992. delo Muslimana, raketom stinger; da je početkom maja 1992. formirana specijalna jedinica bosanskih muslimanskih snaga od članova koji su radili u islamskim terorističkim organizacijama. Ta specijalna jedinica imala je zadatak da pravi niz provokacija kako bi primorala Zapad, pre svega Amerikance na intervenciju; Srbi su 20. juna 1992. zarobili grupu koja je u srpskim uniformama spremala napad na jedan muslimanski sektor; prema izveštajima OUN vidi se da je niz ključnih događaja, s namerom da se šokira svetska javnost, organizovala upravo ta specijalna jedinica; bombardovanje pred pekarom (27. maja); bombardovanje za vreme posete Dagleasa Herda (17. jula), eksplozije na groblju (4. avgusta) i ubistvo producenta ABC Dejvida Kaplana (13. avgust). Vidi šire: Ž. Merlino, *Istine o Jugoslaviji nisu sve za priču*, (Jacques Merlino, *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*, Editions Albin Michel, S.A., Paris 1993) Beograd 1994, 111–116. O počecima stvaranja Patriotske lige (Zelenih beretki) i hrvatskog HOS vidi: Marko Atila Hoare, *Civilno-vojni odnosi u Bosni i Hercegovini 1992–1995*, u: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Zagreb–Sarajevo 1999, 208. Sam Izetbegović je naknadno priznao da je vojno organizovanje počelo 10. juna 1991 („Hiljade ljudi nose našu zastavu i nastavice da je nose”, *Ljiljan*, December 14, 1994). General armije BiH Sefer Halilović na više mesta je iznio podatke o razvoju Patriotske lige i pripremama za rat. Liga je imala 9 regionalnih štabova u BiH plus 10 u Novom Pazaru a, pokrivala je organizacije u Pazaru, Tutinu, Bijelom Polju itd, u BiH 103 opštinska štaba i 98.000 ljudi organizovanih od čega je pre početka sukoba u proleće 1992. bilo između 60-70.000 naoružanih (Sefer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 89–92). HOS je u Hercegovini još 1991. imao oko 12.000 dobro naoružanih pripadnika. Adil Zulfikarpašić svedoči da dugo nije verovao u Karadžićeve priče da se muslimani naoružavaju dok mu to nije rekao Sulejman Ugljanin, a Alija Izetbegović izbegao da odgovori na direktno pitanje s tim u vezi. Vidi: Milovan Đilas, Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Bošnjački institut, Zürich 1994, 166.

se dokopali svojih položaja. To, pak, nije bilo tako komplikovano za Muslimane. Među vojnicima koji su služili u jedinicama UN u to vreme kružila je interesantna priča. Prema toj priči, sem mina koje su otkrili radari Cymbelin, bilo je i nekoliko ubica razmeštenih po krovovima okolnih zgrada, koji su ručno ispuštali minobacačke mine na pijacu. Oni su na taj način 'osiguravali uspeh' jer je bilo teško pogoditi pijacu stisnutu između visokih zgrada ... Bilo kako bilo, uopšteno govoreći, vojnici UN koji su bili na terenu sumnjaju da su Srbi počinili ta ubistva". Ovako je zabeležio francuski major iz Obaveštajnog odeljenja NATO u Sarajevu.¹⁹

Odluka Predsedništva SFRJ u februaru 1992. godine da povuče iz BiH regrute i oficire građane Srbije i Crne Gore, ali i preostale građane Makedonije, te da na prostor matične republike – BiH, vrati njene građane, koju Zimerman vidi kao „ciničnu” i „majstorsku” bila je donešena kao posledica predviđanja brzog priznanja ove republike od strane Zapada. Nije tačno da su premeštani samo vojnici koji nisu Srbi, a „da su tamo dovođeni Srbi iz drugih krajeva Jugoslavije”. Vračani su samo građani BiH. Kada su otpočeli oružani sukobi u BiH, u toj republici je ostalo svega oko 15% pripadnika JNA koji nisu iz matične republike. To je omogućilo relativno brzo povlačenje tih 10.000–12.000 ljudi tokom aprila i maja. Nije sporno da se ostatak transformisao u armiju bosanskih Srba jer su još od 1991. hrvatske i muslimanske vlasti opstruirale slanje regruta Hrvata i muslimana u JNA, a veliki broj oficira iz tih nacija, u iščekivanju događaja, neprekidno je bio na bolovanjima ili odsustvima imajući podršku muslimanskih vojnih lekara. Jedan broj njih hitno je tražio penzionisanje. Mnogi su, što se danas zna, imali svoje nove ratne rasporede u Patriotskoj ligi. Predsedništvo je imalo ingerenciju samo nad regrutima, a Generalštab je trebalo da pronade modus za premeštaj oficira.²⁰

Ono što svakom čitaocu pada u oči kada čita izveštaj Zimermana, ali i njegove

¹⁹ Pjer Anri Binel, *Ratni zločini NATO-a*, (Pierre-Henri Bunel, *Crimes de Guerre a L'OTAN*, Carnot editions, Chatou 2002) Beograd 2003, 20–21. Isti major navodi da su tokom misije OUN u Bosni najviše vojnika ubili muslimani: „Dok sam bio na dužnosti šefa kabineta komandanta FAR, imao sam prilike da vidim izveštaje o našim gubicima ... jer sam bio zadužen da sredujem pitanja novčane nadoknade porodicama poginulih. Od trideset i tri ... šesnaest su bili žrtve Muslimana, osam Hrvata, dva Srba, a za ostale nismo mogli da utvrdimo pripadnost ubica. Muslimane su podržavali ekstremisti iz muslimanskog sveta” (*Isto*, 26).

²⁰ Branko Kostić, *1991 – Da se ne zaboravi*, Filip Višnjić, Beograd 1996, 180; Bojan Dimitrijević, „Rat u Bosni i Hercegovini 1991–1992. Pregled aktivnosti zaračenih strana”, *Istorija 20. veka*, 2/2000, 128; L. Silber i A. Little umesto izraza „Predsedništvo” upotrebljavaju izraze „srpski režim” i „Miloševićeva tajna naredba” (*Death of Yugoslavia*, Penguin book, London 1996, 218); Safer Halilović, *Lukava strategija*, Sarajevo 1997, 73–74. Prvu inicijativu u pomenutom pravcu saopštili su generalu Kadijeviću B. Jović i S. Miloševića 5. decembra 1991: „S Bosnom i Hercegovinom će biti veoma teško. Medunacionalni sukobi su već počeli. Muslimani i Hrvati su napustili JNA i formirali paravojne jedinice. U JNA su ostali praktično Srbi i Crnogorci, ali iz svih srpskih zemalja. Kada Bosna i Hercegovina bude međunarodno priznata, JNA će biti proglašena stranom vojskom i zahtevaće se njeno povlačenje, što je nemoguće izbeći. U toj situaciji srpsko stanovništvo u BiH, koje nije stvorilo svoje paravojne jedinice, ostaće nezaštićeno i ugroženo. Sloba smatra da treba blagovremeno da povučemo iz JNA u BiH sve građane Srbije i Crne Gore, a da tamo prekomandujemo iz JNA građane Bosne i Hercegovine, kako bi u trenutku međunarodnog priznanja izbegli opšti vojni haos šetanjem vojske iz jednog u drugi kraj zemlje. To će stvoriti i mogućnost srpskom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini i da preuzme komandu nad srpskim delom JNA, isto kao što su to već učinili muslimani i Hrvati. Zovemo odmah Veljka Kadijevića da se priključi razgovoru. Sloba mu kaže pojednostavljeno, da treba da izvrši razmeštaj vojske: sve iz BiH u Bosnu i Hercegovinu i obrnuto, da nam je to strateški i politički neophodno. Veljko kaže da to nije u skladu sa politikom i praksom JNA i da bi to bilo veoma teško prihvatljivo za vojno rukovodstvo, ali će pogledati i učiniće sve što bude mogao.” (B. Jović, *Poslednji dani SFRJ. Izvodi iz dnevnika*, Politika, Beograd 1995, 420–421)

memoare, tekstove u prestižnim stručnim časopisima ili medijima, to je da on karikira položaj Srba na Kosovu, ne veruje im, a spreman je Rugovu da i druge proglasi demokratama, pravo na secesiju po svaku cenu ljudskim pravom. Stranice koje je posvetio poseti američkih kongresmena Dola i Alfonsa D'Aamata Beogradu i Kosovu govore dovoljno same za sebe:

„Na aerodromu u Prištini dočeka nas je srpski gaulajter (sic!) Momčilo Trajković ... Trajković je prosuo bujicu besmislica o veličanstvenosti srpske uprave i albanskim slobodama na Kosovu ... U centru grada zatekli smo pustoš; na ulicama nije bilo nikoga osim policajaca pod punom opremom. Tog jutra je zaista bilo problema. Policija je rasterala mnoštvo Albanaca koji su se okupili da pozdrave Dola. ... Rugova i lideri drugih albanskih partija dali su Dolu i njegovoj pratnji trezven i impresivan izveštaj o svojim nevoljama. Dol i saradnici su onda odvedeni u susednu zgradu, gde su im brižljivo odabrani srpski ekstremisti održali kreštave govore. Ove balkanske harpije ... zatim su prešli na poznati nedokumentovani katalog ubistava, silovanja, skrnavljenja grobova i drugih monstruoznih postupaka koji su pripisivani Albancima. Ako im je namera bila da pretvore Amerikance od neprijateljski nastrojenih protivnika u neumoljive neprijatelje, u tome su potpuno uspeali. Kad smo polazili, Dol mi je rekao da bi želeo da prošetam i sretne nekoliko običnih Albanaca. Rekao sam mu da to moram da vidim sa Rugovom. Na moje iznenađenje, Albanac se tome odlučno suprotstavio: ‘Srbi bi to mogli da iskoriste kao izgovor za još veće nasilje. Mislim da treba da idete pravo na aerodrom’. Iako razočaran Dol je prihvatio njegov savet. Razmišljao sam o Rugovinom karakteru. Jedan žestok incident njemu bi sigurno bio od političke koristi, ali on je želeo da izbegne da ne bi bilo povređenih.”²¹

²¹ V. Zimerman, *memoari*, Beograd 2003, 84–85. Teško je poverovati u nevestost ambasadora da sačini izbalansiranu procenu, valjalo bi videti njegov izveštaj o samoj poseti za internu upotrebu. Međutim, pomenimo da srpskim tvrdnjama o stradanju ne želi da veruje ni iskusan državnik kakav je Miteran. Ovog puta radilo se o saopštenjima lidera bosanskih Srba. Prema beleškama Kušnera, koji ga je pratio u kratkoj poseti Sarajevu juna 1992, na komentar bivšeg dekana Medicinskog fakulteta u Sarajevu da se oni sažaljevaju nad smrću jednog muslimana, a ignorišu stotine mrtvih Srba, Miteran je navodno odgovorio: „Vi se meni rugate i govorite mi gluposti. Vaša stvar je izgubljena, ništa vam ne verujem” (Hubert Vedrain, *Le Mond du Francois Mitterrand ... Chapitre XVIII, La Tragedie de Yougoslavie* Paris, 1997, 641–643; Bernard Kouchner, *Ce que je crois*, Grasset, Paris 1995). Danas posle mnogo godina mnogi od tih navoda su potvrđeni, a razmere stradanja postale transparentni. Do Haga i specijalnog tužioca stigla je delegacija Saveza logoraša u ime 55.000 bivših srpskih logoraša iz 536 logora na tlu Muslimansko-hrvatske federacije, od čega su samo u Sarajevu bila 124 logora, gradu gde je poginulo–ubijeno 8.000-10.000 Srba (*Politika*, 5. novembar 2003). Takođe, posle hapšenja Ramiza Delalića Čele (avgust 2004) koji je još pre dvanaest godina na državnoj televiziji priznao svoje „herojstvo” – ubistvo Srbina Nikole Gardovića na Bašćaršiji, umešanost muslimanskih kadrova zajedničke policije u akciju i njegovo prikrivanje, postaje jasniji istorijski kontekst proizvodnja rata. Danas, prema vestima iz Sarajeva, saznaje se ko je pucao na masu demonstranata u Sarajevu, nasuprot ranijim „dokazanim krivicama” i zbog čega se raspao multietnički MUP u Sarajevu aprila 1992. godine uprkos nastojanjima ministra Delimustafića (*Večernje novosti*, 2. septembar 2004, 8, više tekstova). H. Efendić, *Ko je branio Bosnu?* Sarajevo 1998; Majkl Rouz, *Misija u Bosni*, Beograd 2001; Radovan Radinović, *Laži o sarajevskom ratištu*, Svet knjige, Beograd 2004, (knjiga je rađena na vojnim izvorima prvo red, od kojih je veći deo u posedu ICTY, kao i izveštaja veštaka za isti sud); Momčilo Mitrović, *Muslimanski logor Visoko*, VINC, Beograd 1994; isti, *Sarajevska raskršća*, VINC, Beograd 1995; isti, *Zatvori i logori za Srbe u Hrvatskoj i BiH*, VINC, Beograd 1997, (sve tri knjige su zbornici svedočenja preživelih uključujući sačuvane dnevničke beleške). *Stradanje Srba u Sarajevu. Knjiga dokumenata – Suffering of the Serbs in Sarajevo. Document book (Records)*, Priredila Dušica Bojić, Komesarijat za izbeglice, Beograd 1996.

Zimmerman možda nije prvi, a ni jedini začetnik teze da je kosovsko pitanje „kolonijalno pitanje”. On je to definisao na sledeći način: „Milošević je posle napada na prava Albanaca 1989. imao na raspolaganju celu jednu deceniju da postigne modus vivendi sa Rugovom, čiji nenasilni pristup problemu nije predstavljao vojnu opasnost za Srbiju. Srpski diktator je prezrivo odbacio tu mogućnost, više je voleo da Kosovo tretira kao koloniju. Pošto su nestale kočnice koje je nametao rat u Bosni, na Kosovu je, kao u kolonijama u ranijim periodima, nastao pokret nacionalnog oslobođenja posvećen isterivanju kolonijalne sile.”²² Zbog toga će u svojim nastupima za civilne žrtve, lojalne državljane Albance, koje su ubili pripadnici terorističke "OVK" reći da su to „kvislinzi”.²³

Delovanje ambasadora i njegovo viđenje zemlje domaćina samo je jedan od faktora koji utiče na formiranje politike jedne države, posebno velike sile. Iz istorije je poznato da simpatije za zemlju domaćina mogu poboljšati njen politički i ekonomski položaj, ali da je, bar kada je Jugoslavija u pitanju, njen položaj uvek više zavisio od geopolitičkih momenata, starijih i viših interesa uprkos tipu sistema ili ideologije, uprkos simpatijama i prijateljskom ophođenju ambasadora ili, nasuprot, nizu neprijatnih činjenica po domaćina.

---

²² V. Zimmerman, *memoari*, Beograd 2003, 157.

²³ U toku 1998. godine OVK je izvršila 755 napada i provokacija prema građanima. Ubijena su 173 građanina, od toga 46 Srba i Crnogoraca, 77 Albanaca, tri Roma, dva muslimana i 42 neidentifikovana (*Politika*, 7. septembar 2004, 2).

FM AMEMBASSY BELGRADE
TO SECSTATE WASHDC IMMEDIATE 9170
INFO AMCONSUL ZAGREB
EUROPEAN POLITICAL COLLECTIVE
AMEMBASSY ISLAMABAD

C O N F I D E N T I A L SECTION 01 OF 06 BELGRADE 05891

DEPART FOR D - EAGLEBURGER AND EUR - NILES
ROME ALSO FOR VATICAN
VIENNA ALSO FOR USDEL CSBM
HELSINKI ALSO FOR USDEL CSCE
ISLAMABAD FOR POL JANET BOUGE

FROM WARREN ZIMMERMANN

E.O. 12356: DECL: OADR
TAGS: PREL, PGOV, YO, HR, BK
SUBJ: WHO KILLED YUGOSLAVIA?

CONFIDENTIAL

CONFIDENTIAL

1. CONFIDENTIAL - ENTIRE TEXT.

-

2. WITH U.S. RECOGNITION OF SLOVENIA, CROATIA, AND BOSNIA, AND THE PROCLAMATION OF A NEW "YUGOSLAVIA" BY SERBIA AND MONTENEGRO, THE OLD YUGOSLAVIA WE KNEW IS DEAD. BEFORE WE MOVE INTO A WORLD OF FIVE NEW BALKAN STATES - COMMUNIST AND NON-COMMUNIST, TURBULENT AND CALM, AUTHORITARIAN AND DEMOCRATIC, MILITANT AND MODERATE, VIALBE AND HOPELESS - IT MIGHT BE WORTH A FINAL GLANCE AT WHAT HAS BEEN DESTROYED AND WHY.

-

3. "WHO KILLED COCK ROBIN?"

- "I," SAID THE SPARROW,
- "WITH MY BOW AND ARROW.
- I KILLED COCK ROBIN."

-

4. IT WAS NATIONALISM WHICH PUT AN ARROW IN THE HEART OF YUGOSLAVIA. WHILE THE ANTECEDENTS GO BACK CENTURIES, THE NATIONALISM THAT SPAWNED THE PROCESS OF YUGOSLAVIA'S DESTRUCTION BEGAN IN 1987 IN KOSOVO, WHEN SLOBODAN MILOSEVIC, THE YOUNG LEADER OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS OF SERBIA, LISTENED THROUGHOUT ONE LONG NIGHT TO THE STORIES SERBS TOLD HIM OF MISTREATMENT BY ALBANIANS. THAT EXPERIENCE GAVE MILOSEVIC THE ISSUE THAT BROUGHT

HIM HIS POWER AND CHARISMA. BRANDISHING THE ISSUE OF SERBIAN NATIONALISM, HE ABOLISHED THE AUTONOMY OF KOSOVO, THEN OF VOJVODINA, PURGED ALL OPPOSITION IN SERBIA ITSELF, AND FINALLY TORNED HIS NATIONALIST AGGRESSIONS ON HIS NEIGHBORS.

5. IRONICALLY, IT WAS SLOVENIA, THE ONLY REPUBLIC CONTAINING NO SERBIAN MINORITY, WHICH MILOSEVIC FIRST ATTACKED. SERBIA AND SLOVENIA HAVE ALWAYS BEEN NATURAL ALLIES, AND MILOSEVIC'S ENMITY TOWARD SLOVENIA WAS IDEOLOGICAL RATHER THAN ETHNIC. WHAT SLOVENIA, EVEN BACK IN THE LATE 1980S, STOOD FOR WAS DEMOCRACY, A DECENTRALIZED YUGOSLAVIA, AND A FREE MARKET - JUST THE KIND OF YUGOSLAVIA MILOSEVIC DESPISED AND FEARED. IN DECEMBER 1989 MILOSEVIC TRIED TO DISPLACE THE SLOVENIAN GOVERNMENT BY A HOSTILE MASS RALLY OF SERBS IN LJUBLJANA, THEN FOLLOWED THAT FAILURE BY DECLARING AN ECONOMIC BOYCOTT AGAINST SLOVENIA. THESE WERE THE FIRST SHOTS IN THE NATIONALIST WAR THAT LED TO THE DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA. CROATIA BECAME MILOSEVIC'S NEXT TARGET, A FAT ONE. FRANJO TUDJMAN'S VICTORY IN THE MAY 1990 CROATIAN ELECTIONS BROUGHT TO POWER A NARROW-MINDED, CRYPTO-RACIST REGIME HOSTILE TO SERBIA AND TO THE YUGOSLAVIA WHICH IT ERRONEOUSLY BELIEVED SERBIA CONTROLLED. BOTH MILOSEVIC AND TUDJMAN HAD A STRONG INTEREST IN SATANIZING EACH OTHER; GIVEN THEIR CHARACTERS, THE JOB WAS NOT DIFFICULT, WITH THE ANCIENT ENEMIES OF SERBIAN AND CROATIAN NATIONALISMS NOW PITTED AGAINST EACH OTHER, THE ODDS OF PRESERVING AND DEVELOPING A YUGOSLAVIA ALONG THE PROGRESSIVE HUNGARIAN OR CZECHOSLOVAK MODEL PLUMMETTED. VIOLENCE BECAME PROBABLE. AS VLADIMIR SEKS, A PROMINENT MILITANT IN TUDJMAN'S PARTY, SAID OF ONE OF THE ETHNICALLY MIXED AREAS OF CROATIA: "IF WE WIN, THERE WILL NO BE MORE SERBS; IF THEY WIN, NO MORE CROATIANS." WITH PEOPLE LIKE THAT IN CHARGE, THERE COULD NO LONGER BE MUCH HOPE FOR A COUNTRY WHOSE VERY NAME - "LAND OF THE SOUTH SLAVS" - SYMBOLIZED ETHNIC TOLERANCE. AS MILOVAN DJILAS, THE LAST GREAT YUGOSLAV, SAID TO ME THE OTHER DAY, YUGOSLAVIA COULD NOT SURVIVE CONFLICT BETWEEN SERBS AND CROATS FOR THEY ARE ITS DEFINING NATIONS.

6. "WHO SAW HIM DIE?"
 - "I," SAID THE FLY,
 - "WITH MY LITTLE EYE,
 - I SAW HIM DIE."

7. THE DEATH OF YUGOSLAVIA HAD MANY WITNESSED. THE MOST PROMINENT SIGNATURES ON THE CORONERS REPORT ARE THOSE OF THE EUROPEAN COMMUNITY AND THE UNITED STATES. BOTH WESTERN EUROPE AND AMERICA WERE LONG/TIME FRIENDS OF THE DECEASED, MIDWIVING ITS BIRTH IN THE AFTERMATH OF ONE WAR AND HELPING IT THROUGH ANOTHER, PROTECTING IT AGAINST ITS RAPACIOUS SOVIET NEIGHBOR, PAYING THE BILLS FOR ITS PROFLIGACY, AND ENCOURAGING IT ON THE PATH TO DEMOCRACY. IN YUGOSLAVIA'S TERMINAL ILLNESS THE WESTERN COUNTRIES DID WHAT THEY COULD TO NURSE THE PATIENT BACK TO HEALTH THE EUROPEANS IN THE PERSON OF JACQUES DELORS OFFERED AN ENORMOUS ECONOMIC CARROT CONDITIONED ON THE

COUNTRYS STAYING TOGETHER, WHILE THE DUTCH, IN THE EC PRESIDENCY, PLAYED THE ROLE OF HECTORING FATHER-CONFESSOR, URGING THE INVALID TO BECOME A BETTER EUROPEAN IN ORDER TO SAVE ITS SOUL. THE U.S. BROUGHT TO BEAR THE WEIGHT OF ITS TRADITIONALLY GOOD RELATIONS, ITS GREAT POWER STATUS, AND ITS MORAL AUTHORITY TO KEEP THE COUNTRY ON THE UNITED AND DEMOCRATIC PATH SO HOPEFULLY BEGUN BY THE MARKOVIC GOVERNMENT IN 1989. ALL IN THE END WAS TO NO AVAIL: LIKE EVERYONE ELSE, THE WESTERN COUNTRIES WERE NO MORE THAN WITNESSES AT YUGOSLAVIAS FUNERAL.

8. COULD IT HAVE BEEN DIFFERENT? WERE THERE THINGS THE WEST COULD HAVE DONE TO AVOID THE BREAK-UP AND THE BLOODSHED? CONVERSELY, SHOULD WE HAVE SEEN EARLIER THAT YUGOSLAVIA WAS FINISHED AND TRIED TO PROVIDE A PEACEFUL BURIAL? DONT LOOK FOR OBJECTIVITY FROM ME ON THESE QUESTIONS- I WAS A PART OF OUR POLICY; I BELIEVED, AND STILL BELIEVE, THAT IT WAS THE RIGHT ONE. I LEAVLE IT TO THE PHD. CANDIDATES TO ARGUE THE DETAILS- IN A GENERAL SENSE, I AM CONVINCED THE FAILURES DO NOT LIE WITH THE WESTERN WITNESSES IO YUGOSLAVIAS DEATH. THE FAILURES LIE WITHIN THE CORPSE ITSELF.

9. U.S. POLICY TOWARD YUGOSLAVIA WAS SIMPLE AND CONSISTENT FROM THE VERY BEGINNING OF THE NATIONALIST PERIOD HERALDED BY MILOSEVICS RISE. WE WERE FOR UNITY BUT NOT UNITY IMPOSED BY FORCE. THE MARKOVIC GOVERNMENT REPRESENTED THE TWO INTERLOCKING QUALITIES OF UNITY AND DEMOCRACY. WE WERE RIGHT TO SUPPORT IT, WEAK AS IT WAS. THE ALTERNATIVES TO MARKOVIC WERE MILOSEVICS KIND OF UNITY, WHICH MEANT DICTATORSHIP, OR TUDJAMNS KIND OF SEPARATISM, WHICH MEANT WAR. NEARLY TWO YEARS BEFORE THE CROATIAN WAR BEGAN, THIS EMBASSY STRESSED, AND CONTINUED TO STRESS, THAT THE BREAK-UP OF YUGOSLAVIA COULD NOT BE ACCOMPLISHED WITHOUT MASSIVE VIOLENCE. MUCH OF THE CRITICISM OF U.S. POLICY TOWARD YUGOSLAVIA IS BASED ON THE ASSUMPTION THAT WE WERE BLIND TO THE PRESSURES FOR INDEPENDENCE AND THEREFORE FAILED TO GET ON THE BANDWAGON. WE WERENT BLIND; WE JUST SAW THAT THE BANDWAGON WAS HEADED FOR ARMAGEDDON. NATIONALISM POLARIZES; IN YUGOSLAVIA, WITH THE COLLAPSE OF THE MARKOVIC EXPERIMENT, THERE WAS NO MIDDLE GROUND BETWEEN TUDJMAN AND MILOSEVIC FOR THE WEST TO CULTIVATE. MARKOVICS YUGOSLAVIA TENDED TOWARD DFMOCRACY, MILOSEVICS YUGOSLAVIA AWAY FROM IT. THATS WHY THE U.S. AND THE EC WERE SIMPLY PRESENT AT THE DESTRUCTION INSTEAD OF CONTRIBUTORS TO THE CREATION.

10. "WHO LL DIG THE GRAVE?"

- "I," SAID THE OWL,
- "WITH MY LITTLE TROWEL,
- I LL DIG THE GRAVE."

11. THERE WERE MANY GRAVEDIGGERS OF YUGOSLAVIA, INCLUDING THE UNUSUAL SUSPECTS SLOVENIA, CROATIA, AND SERBIA. BUT THERE IS ONE WHO STANDS OUT. SLOBODAN MILOSEVIC, ONE OF THE MOST DUPLICITOUS POLITICIANS THE BALKANS HAVE EVER PRODUCED, IS DUPLICITOUS IN THIS AS WELL. MILOSEVIC POSES AS THE PROTEC-

TOR AND SAVIOR OF YUGOSLAVIA. JUST TWO WEEKS AGO HE WRAPPED HIMSELF IN THE YUGOSLAV FLAG (WITH THE RED STAR CUT OUT, OF COURSE) AND RENEWED THE YUGOSLAV NATIONAL ANTHEM-"YUGOSLAVIA EXISTS," HAS BEEN HIS WAR CRY EVER SINCE THE SECESSIONIST RUMBLINGS BEGAN. ITS ALL BUNK. MILOSEVIC IS NOT A YUGOSLAV; HE IS A SERBIAN IMPERIALIST. HIS MAXIMUM AIM OF THREE YEARS AGO WAS TO DOMINATE ALL OF YUGOSLAVIA; HENCE HIS EFFORT TO OVERTHROW THE DEMOCRATIC-LEANING GOVERNMENT OF SLOVENIA AND BRING THE CROATS TO HEEL - WHEN THAT FAILED, HE GAVE UP ON SLOVENIA AND WENT TO WAR TO KEEP CROATIA IN YUGOSLAVIA. THWARTED AGAIN, HE TRIED TO FORCE BOSNIA AND MACEDONIA INTO A "LITTLE YUGOSLAVIA" CONTROLLED BY SERBIA. FINALLY HE HAS FALLEN BACK ON THE "FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA" WHICH DISCLAIMS TERRITORIAL PRETENSIONS BUT HAS A PROVISION IN ITS CONSTITUTION FOR ADMITTING PARTS OF OTHER STATES. HE IS CURRENTLY PURSUING ACTIVELY A CIVIL WAR IN BOSNIA DESIGNED TO DELIVER TWO-THIRDS OF ITS TERRITORY TO THE SERB MINORITY THERE, AND IS COLLABORATING IN THE EXPULSION OF NON-SERBS IN MIXED AREAS OF CROATIA WITH THE AIM OF MAKING THOSE AREAS ETHNICALLY CLEAN.

-

12. SINCE HIS ASSUMPTION OF POWER, MILOSEVIC'S CRIMES AGAINST YUGOSLAVIA INCLUDE THE FOLLOWING:

-- VIOLATING THE YUGOSLAV CONSTITUTION BY REMOVING THE AUTONOMY OF KOSOVO AND VOJVODINA;

-- IMPOSING TRADE BOYCOTTS ON SLOVENIA AND CROATIA (AN ACT AKIN TO MASSACHUSETTS SHUTTING OFF TRADE WITH MAINE AND VERMONT);

-- STEALING \$1.8 MILLION FROM THE NATIONAL BANK OF YUGOSLAVIA BEFORE INDEPENDENCE, AND ARROGATING TO SERBIA ALL OF YUGOSLAVIA'S HARD CURRENCY RESERVES AND OTHER ASSETS AFTER INDEPENDENCE;

-- TRYING TO DESTROY THE YUGOSLAV PRESIDENCY, FIRST BY PREVENTING THE NORMAL PRESIDENTIAL ROTATION TO CROATIA IN MAY 1991, AND THEN BY TRYING TO PULL THE SERBIAN MEMBERS OFF THE PRESIDENCY ALTOGETHER;

-- WAGING AN UNCEASING BATTLE AGAINST MARKOVIC AND ALL HE STOOD FOR: A YUGOSLAV-WIDE MARKET ECONOMY, AN OVERALL STANDARD OF HUMAN RIGHTS, AND AN ELECTORAL MECHANISM THAT EMPHASIZED YUGOSLAV ELEMENTS AND DOWNPLAYED NATIONAL FACTORS;

-- PURSUING AN AGGRESSIVE WAR (TOGETHER WITH THE ARMY) IN CROATIA ACROSS A REPUBLICAN BOUNDARY;

-- AND FINALLY, EXPANDING THE WAR INTO BOSNIA THROUGH HIS PROXY KARADZIC, WITH HELP FROM THUGS LIKE ARKAN AND THE COLLUSION OF THE JNA.

13. EVEN ATTEMPTED, HIS DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA WITHOUT AN ESSENTIAL ACCOMPLICE - THE JNA. THE ARMY'S BETRAYAL OF YUGOSLAVIA WAS NEARLY AS EGREGIOUS AS MILOSEVIC'S. OSTENSIBLY THE BULWARK OF "BROTHERHOOD AND UNITY," THE JNA ALLOWED ITSELF TO BE TURNED INTO A KILLING MACHINE ON BEHALF OF ONE

NATIONAL GROUP. IT IS TRUE THAT THE JNA WAS PROVOKED IN BOTH SLOVENIA AND CROATIA, THOUGH IT IS ALSO TRUE THAT WITH CROATIA THE ORIGINAL PROVOCATIONS CAME FROM THE JNA ITSELF IN ITS PRE-WAR "ANTI-FASCIST" EFFORTS TO DESTABILIZE TUDJMAN. IN ANY CASE, THE BOMBARDMENT OF DUBROVNIK AND THE DESTRUCTION OF VUKOVAR WERE CRIMINAL ASSAULTS AGAINST, IN THE ONE CASE.

YUGOSLAVIA'S MOST FAMOUS TOWN AND, IN THE OTHER, A PEACEFUL ETHNICALLY MIXED CITY. MOREOVER, THE JNA'S COLLUSION IN THE SERBIAN TAKEOVER BID WAS PROMPTED BY NO HOSTILE ACTIONS AT ALL FROM THE PLURALITY MUSLIM POPULATION. THE JNA'S PROUD YUGOSLAV PARTISAN TRADITION IS NOW BURIED FOREVER IN THE RUBBLE OF VUKOVAR.

-

14. THE BILL OF PARTICULARS AGAINST MILOSEVIC IS NOT MEANT TO IMPLY THAT HIS ENEMIES AND RIVALS WERE PRO-YUGOSLAV. ON THE CONTRARY, SLOVENIA AND CROATIA SECEDED FROM YUGOSLAVIA WITHOUT EVEN SERIOUS EFFORTS TO RECONCILE THEIR DIFFERENCES WITH BELGRADE. BUT EVEN HERE MILOSEVIC WAS THE PRIME CATALYST FOR THEIR DISAFFECTION. SLOVENIA WOULD ALMOST CERTAINLY HAVE TRIED TO STAY IN YUGOSLAVIA IF SERBIA HAD HAD A LESS AGGRESSIVE LEADER; AS RECENTLY AS TWO YEARS AGO MILAN KUCAN WON ELECTION AS SLOVENE PRESIDENT ON A PRO-YUGOSLAV PLATFORM. TUDJMAN, ANTI-YUGOSLAV AS HE IS, WAS FLOATING PROPOSALS FOR A YUGOSLAV CONFEDERATION EVEN AFTER THE WAR BROKE OUT, AND MILOSEVIC WAS TORPEDOING THEM ONE AFTER ANOTHER. AS THE EC STEPPED IN, MILOSEVIC BOBBED AND WEAVED, BLOCKING POLITICAL AGREEMENTS AND BRINGING MONTENEGRO TO HEEL WHEN BULATOVIC WAVED. INNOCENT BYSTANDERS LIKE GLIGOROV AND IZETBEGOVIC, WHO SOUGHT DOGGEDLY TO BROKER A YUGOSLAV SETTLEMENT, NEVER HAD A CHANCE AGAINST MILOSEVIC'S COMBINATION OF AGGRESSIVENESS AND INTRANSIGENCE. HISTORIANS CAN ARGUE ABOUT THE ROLE OF THE INDIVIDUAL IN HISTORY. I HAVE NO DOUBT THAT IF MILOSEVIC'S PARENTS HAD COMMITTED SUICIDE BEFORE HIS BIRTH RATHER THAN AFTER I WOULD NOT BE WRITING A CABLE ABOUT THE DEATH OF YUGOSLAVIA. MILOSEVIC, MORE THAN ANYONE ELSE, IS ITS GRAVEDIGGER.

-

15. "WHO WILL BE CHIEF MOURNER?"

- "I," SAID THE DOVE,
- "I WILL MOURN FOR MY LOVE,
- I WILL BE CHIEF MOURNER."

-

16. YUGOSLAVIA HAS FEW MOURNERS TODAY. IT DESERVES MORE. YUGOSLAVS FOUGHT BRAVELY BY OUR SIDE IN WORLD WAR II AGAINST OUR COMMON ENEMY. HITLER'S DECISION TO DESTROY BELGRADE IN APRIL 1941 CAUSED HIM TO DELAY HIS INVASION OF THE SOVIET UNION AND PERHAPS COST HIM MOSCOW. TITO LATER TIED UP GERMAN DIVISIONS THAT WOULD OTHERWISE HAVE BEEN AVAILABLE AGAINST THE ALLIES ON THE WESTERN FRONT. AFTER THE WAR TITO WAS THE ONLY EASTERN EUROPEAN LEADER WITH THE GUTS TO STAND UP TO STALIN, THUS GIVING IMPETUS TO NATIONAL COMMUNISM AND INDIRECTLY TO THE MOVEMENTS TOWARD INDEPENDENCE IN EASTERN EUROPE. HE ALSO CREATED OR, MORE ACCURATELY, TOLERATED - A

MORE OPEN COMMUNIST SOCIETY THAT EXISTED ANYWHERE IN THE WORLD. ECONOMIC MANAGEMENT WAS DECENTRALIZED AND BORDERS WERE OPEN - A FEATURE ON WHICH KHRUSHCHEV IN HIS MEMOIRS COMMENTED WITH ENVY. AS ONE WHO HAS LIVED IN ALL THREE COUNTRIES, I CAN ATTEST THAT THE QUALITY OF LIFE IN YUGOSLAVIA IN THE TITO PERIOD WAS A LOT CLOSER TO SPAIN THAN TO THE SOVIET UNIONS. TITO LEFT A COUNTRY THAT WAS IN FACT RIPE FOR ECONOMIC AND POLITICAL REFORM, A COUNTRY FAR AHEAD OF THE OTHERS IN EASTERN EUROPE. UNFORTUNATELY, TITO ALSO LEFT TWO POISON GIFTS THAT WERE TO DESTROY YUGOSLAVIA - DICTATORSHIP AND NATIONALISM.

-

17. WHILE TITO WAS NO NATIONALIST, HIS METHODS IRONICALLY MADE THE RISE OF VIRULENT NATIONALISM INEVITABLE. BOTH ELEMENTS OF TITO'S "BROTHERHOOD AND UNITY" WERE ENFORCED WITH A POLICE STATE APPARATUS. NATIONALISTS ROUTINELY WENT TO JAIL; TUĐJMAN AND IZETBEGOVIC, NOW THE PRESIDENTS OF INDEPENDENT REPUBLICS, BOTH DID TIME IN TITO'S PRISONS. IN THE DECENTRALIZED AND WEAK YUGOSLAVIA BEQUEATHED BY TITO AFTER HIS DEATH, NATIONALISM, SUPPRESSED SINCE THE WAR, AWOKE LIKE A MILITANT RIP VAN WINKLE. UNFORTUNATELY, IT AWOKE IN A YUGOSLAVIA WHICH HAD NOT HAD ENOUGH DEMOCRACY TO BLUNT NATIONALISMS ANTI-DEMOCRATIC CHARACTER. MOVEOVER, THE PEOPLE WHO USED NATIONALISM MOST AGGRESSIVELY - MILOSEVIC AND TUĐJAN - HAD BOTH BEEN SCHOOLED IN TITO'S COMMUNIST AUTHORITARIANISM IN DISTINCTION FROM THE LESS MILITANT NATIONALISM OF IZETBEGOVIC AND KUCAN, THEY TOOK READILY TO ALL THE TECHNIQUES OF COMMUNIST CONTROL - MASS PARTIES, CONTROL OF THE PRESS, CENTRALIZATION OF THE ECONOMY, AND THE LIKE. IN SUM, TITO BEARS NO LESS RESPONSIBILITY FOR THE DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA THAN FOR ITS CREATION IN THE ASHES OF WORLD WAR II.

-

18. THERE IS A LESSON HERE, NOT ONLY FOR THE BALKANS BUT FOR ALL THE EX-COMMUNIST COUNTRIES OF EUROPE. THE LESSON IS THAT THERE IS MORE IN COMMON BETWEEN COMMUNISM AND NATIONALISM THAN MIGHT SEEM THE CASE. BOTH DOGMAS ARE RIGIDLY COLLECTIVIST - THE INDIVIDUAL COUNTS FOR NOTHING IN COMPARISON WITH THE COLLECTIVE. AND BOTH ARE MILITANTLY EXCLUSIVIST - WHOEVER DOESN'T BELONG IS AN ENEMY TO BE EXTERMINATED. THE BATTLEFIELDS OF BOSNIA, NO LESS THAN THOSE OF NAGORNO-KARABAKH, ARE A WARNING TO THE WORLD THAT, IF THE RIGHTS OF THE INDIVIDUAL ARE NOT GIVEN PRIMACY, THEN THEY WILL SURELY BE DESTROYED.

-

19. THERE HAVE BEEN TWO YUGOSLAVIAS SO FAR - THE PRE-WAR YUGOSLAVIA OF THE KARADJORDJEVICS AND THE POST-WAR YUGOSLAVIA OF TITO. JUST CREATED IS A THIRD YUGOSLAVIA - MILOSEVIC'S. AS NOTED, IT IS NO MORE THAN A DISGUISED SERBIA AND A PLATFORM FOR MILOSEVIC'S CLAIMS ON OTHER STATES CONTAINING SERBS. IT IS SURROUNDED BY UNSTABLE NEIGHBORS WHOSE TRUST MILOSEVIC HAS LOST, AND IT IS EATEN FROM WITHIN BY MINORITIES WHOSE HATRED MILOSEVIC HAS EARNED. THANKS TO MILOSEVIC, SERBIA - WITH A STRONGER DEMOCRATIC TRADITION THAN MOST OTHER BALKAN REPUBLICS - IS NOW CONSUMED BY NATIONALIST FRENZY; AND THE MANY DECENT, TALENTED SERBS, APPALLED BY THE BLOODLETTING, ARE MARGINAL-

IZED. INSTABILITY HAS BECOME A CLICHE AND A PERMANENT CONDITION IN AND AROUND MILOSEVICS YUGOSLAVIA. I FEAR THAT THE CRISIS NOW VISITED UPON THE FRAGMENTS OF YUGOSLAVIA MAY LAST A WHOLE GENERATION - A 20-YEARS CRISIS. NATIONALISM, THE BALKAN KILLER, WILL HAVE TO RUN ITS SPAN. DURING THIS PROCESS, ONE CAN HOPE, PEOPLE WILL BEGIN TO REALIZE THAT THEIR NATIONAL PASSIONS HAVENT BROUGHT THEM WELFARE, OR PEACE, OR HAPPINESS. THEY MAY REMEMBER THAT THEY ONCE LIVED TOGETHER, AND PRETTY WELL, AND THAT THEIR RELATIONS WITH EACH OTHER WERE MARKED BY CIVILITY AND TOLERANCE. THEY MAY ALSO RECALL THAT THE YUGOSLAVIA THE LIVED IN, WHILE NOT FREE, WAS CERTAINLY FREER THAN THE INTERNECINE JUNGLE THEY INHERITED, AND THAT IT HAD A MORE CIVILIZED AND BROAD-MINDED VIEW OF THE WORLD OUTSIDE AS WELL- ONE DAY THEY MIGHT TALK ABOUT RESTORING ECONOMIC TIES, AND THEN GRADUALLY ABOUT CREATING A POLITICAL FRAMEWORK. IT WILL ALL MAKE PERFECTLY GOOD SENSE SINCE, AFTER ALL, MOST OF THEIR MINI-STATES ARE NOT REALLY VIABLE ON THEIR OWN, THEIR ETHNIC GROUPS ARE STILL INEXTRICABLY MIXED TOGETHER, AND THEYRE CONDEMNED BY GEOGRAPHY TO BE NEIGHBORS FOREVER. SOMEBODY - IT WILL TAKE A GREAT DEMOCRATIC LEADER, PROBABLY FROM BOSNIA - MIGHT SUGGEST FOREVER. SOMEBODY - IT WILL TAKE A GREAT DEMOCRATIC LEADER, PROBABLY FROM BOSNIA - MIGHT SUGGEST FORMING A STATE. IT WONT BE CALLED YUGOSLAVIA, BUT IT WILL HAVE HISTORICAL ANTECEDENTS. AS PART OF ITS INAUGURATION CEREMONIES, I WOULD LIKE TO IMAGINE THAT SOMEBODY WILL LEAVE A ROSE, JUST ONE, ON THE TOMB OF THE YUGOSLAVIA THAT HAS JUST PERISHED.

-

20. ALL THE BIRDS IN THE AIR
- FELL A-SIGNIN AND ASOBBIN
- WHEN THEY HEARD OF THE DEATH
- OF POOR COCK ROBIN,
- WHEN THEY HEARD OF THE DEATH
- OF POOR COCK ROBINE

ZIMMERMANN
CONFIDENTIAL

Ivan HOFMAN

UMETNOST I REPRESIJA

Izveštaj o reakcijama na Rezoluciju CK SKP(b) o čišćenju sovjetske muzike od „štetnih uticaja dekadentstva i formalizma”, 1948. godine

Kratak i buran XX vek je, više nego bilo koje ranije razdoblje, bio karakterističan po ideološki i politički angažovanoj umetnosti. Umetnička dela nastajala su kao protest protiv bezumlja Prvog svetskog rata, kao poricanje čitave građanske civilizacije, kao propagandno sredstvo komunističke i nacionalsocijalističke partijske birokratije... Polaznu osnovu umetnosti angažovane na političkoj levisi predstavljala je jedanaesta Marksova *Teza o Fojerbahu*, prema kojoj „filozofi su samo različito tumačili svet, a stvar je u tome da se on izmeni.” Književno i umetničko stvaralaštvo, u vizijama ideologa komunističkih partija, imalo je pragmatičnu svrhu: ono bi samo bilo sredstvo za ostvarenje revolucije i socijalističkog društvenog preobražaja. U programskom članku *Partijska organizacija i partijska literatura*, napisanom u vreme revolucije 1905. godine, Lenjin je istakao da stvaralaštvo članova ruske socijal-demokratske partije i ono koje je nastalo u ime proletarijata mora postati partijsko. Ono bi stajalo „nasuprot buržoaskim običajima ... buržoaskoj profitterskoj špekulantskoj štampi ... buržoaskom književnom karijerizmu i individualizmu”. Ono je zamišljeno kao sastavni deo organizovanog i planskog partijskog rada. U uslovima klasnog društva nemoguća je bila sloboda umetnosti, jer su je ograničavali kapital i „buržoasko-anarhistički individualizam”. Stvarno je slobodno ono stvaralaštvo koje je povezano sa proletarijatom, zato što umetnike neće privlačiti koristoljublje i karijera, već ideja socijalizma. Takva kultura „neće služiti ni presićenom junakinji ni ‘gornjoj desetini hiljada’ onih koji se dosađuju i guše u salu”, već proletarijatu. Zato je književnost u ime radničkog pokreta morala da postane partijska.¹ Petnaest godina kasnije, u uslovima boljševičke revolucije građanskog rata, Lenjin je osudio svaku književnost i umetnost u Sovjetskoj Rusiji koja je van domašaja partije, jer je „samo marksistički pogled na svet pravilno izražava[o] interese, gledište i kulturu revolucionarnog proletarijata”.²

¹ V. I. Lenjin, *O kulturi i umetnosti*, Beograd 1957, 8–11.

² *Projekat rezolucije o proletkultu*, 1920, V.I. Lenjin, n. d., 147.

Ruska umetnička avangarda verovala je da je Oktobarskom revolucijom i stvaranjem sovjetske vlasti nastupila epoha pravih individualnih i umetničkih sloboda. Ovi umetnici, koji su obeležili stvaralaštvo prve polovine XX veka, mislili su da svojim smelim i originalnim eksperimentima na polju umetničke forme mogu da doprinesu novoj, naprednoj sovjetskoj kulturi. Prevarili su se, jer proletarijat, u čije ime su oni stvarali, nije razumeo njihovu umetnost, a vladajuća boljševička partija pretvorila se u birokratsko telo, kome su smeli umetnički eksperimeni bili tuđi i delovali subverzivno. Vasilij Kandinski, Naum Gabo i Mark Šagal napustili su SSSR i proslavili se na Zapadu. Sergej Ejzenštajn i Aleksandar Dovženko nastojali su da prihvate estetiku socijalističkog realizma. Ejzenštajn je snimio *Aleksandra Nevskog* (1938) i *Ivana Groznog I* (1944) po svim pravilima partijske estetike, dok je *Ivan Grozni II* (1946) zbog malo slobodnijeg filmskog izraza ostao „u bunkeru” sve do 1958. godine. Dovženko nije mogao da spreči ponižavajuća prekranja svojih filmova u procesu montaže. Mihail Bulgakov, autor izvanrednog *Majstora i Margarite*, slikar Kazimir Maljevič i Dziga Vertov, idol sineasta levičara iz druge polovine XX veka, potonuli su u sivilu sovjetske svakodnevice. Pojedinci, kao Isak Babelj, nestali su u Staljinovim čistkama. Vladimir Majakovski je izvršio samoubistvo, ne mogavši da prihvati izneveravanje svih ideala za koje se borio.

Socijalistički realizam, koji je u vreme Lenjina bio poželjan umenički pravac, postao je u vreme Staljina obavezan. Od umetnika se tražilo da prikazuju stvarnost: događaje iz revolucije i građanskog rata, kolektivizaciju poljoprivrede, industrijalizaciju, elektrifikaciju... Simbolika sa revolucionarnom porukom, koju su avangardni umetnici rado primenjivali u svojim delima, više nije bila prihvatljiva. Partijska birokratija je sve što nije bilo u skladu sa kanonima proglasila za dekadenciju i formalizam. Umetnik je trebalo da do kraja banalizuje svoj izraz, kako bi ideološke i političke poruke dela bile jasne i pristupačne neobrazovanim masama. Zato su u sovjetskoj umetnosti preovlašivali prizori iz čeličana i kolhoza, neženstvene traktoristkinje, pevale se masovne pesme o borbi i radu, slavili Lenjin, Staljin i, u manjoj meri, ostale partijske i državne vođe. Socijalistički realizam je baštinio vrednosti realizma XIX veka, ali on zapravo nije prikazivao stvarnost. U delima partijskih umetnika nije bilo siromaštva, gladi i nasilja, tj. sovjetske svakodnevice, već su ta dela, u formi realizma, prikazivala samo *poželjnu stvarnost*, onako kako ju je zamišljala partijska birokratija. Socijalistički realizam je, u stvari, postao ideološki i politički obojeni idealizam, čiji je krajnji cilj bio potpuna indoktrinacija građana!

Za definisanje nekih osnovnih pojmova estetike socijalističkog realizma može da posluži referat Radovana Zogovića, najistaknutijijeg predstavnika partijske književnosti u Jugoslaviji, koji je pročitao na Petom kongresu KPJ jula 1948. godine.³ Partijska književnost je, pre svega, shvaćena kao borba protiv dekadencije i formalizma.

³ Jugoslovenska komunistička birokratija je, u periodu 1945–1950. godine, najdoslednije primenila sovjetski model izgradnje socijalizma. Zato je izlaganje njenog istaknutog pisca uzeto kao paradigma estetike socijalističkog realizma.

Pod dekadencijom podrazumevala se svaka individualnost u umetničkom radu, prihvatanje tema koje nisu poželjne ili propisane, dok je formalizam svako eksperimentisanje sa formom i izrazom. Ova dva pojma su često korišćena i da bi se zbirno označile sve „negativne” pojave u modernoj umetnosti. Zogović je u svom izlaganju definisao i neke uže pojmove:

– antirealizam: „odricanje od objektivne stvarnosti, njenog postojanja, njenih zakona i mogućnosti njenog postojanja”;

– antihumanizam: „odraz straha reakcionarne buržoazije pred neizbežnim razvitkom objektivne društvene stvarnosti.” Tendencija da se „čovjek prikaže ili u vidu životinje ili da se zamjeni stvarju, predmetom, pri čem predmet postaje individualnost ... a živa ljudska individualnost se pretvara u predmet”;

– iracionalizam: ideja da je čovek po svojoj prirodi antisocijalan, da je sva njegova aktivnost usmerena ka zadovoljenju egoističnih interesa ličnosti, te da je sloboda ličnosti sloboda od kolektiva;

– pesimizam: nepostojanje vere u život, negiranje progressa, „apologija smrti, poetizacija truljenja”;

– nacionalizam: propagiranje svake rasne i nacionalne mržnje, te precenjivanje jedne kulture u odnosu na druge;

– lažno novatorstvo: „apsolutno unazađivanje umjetnosti u formalnom smislu ... razbijanje, zamršavanje, obesmišljavanje, lomljenje i zagađivanje svih sredstava i elemenata umjetničke forme ... uništavanje svake mogućnosti stvarnog napretka, istinskog novatorstva u umjetnosti.” Dekadentsvo i formalizam su bili shvaćeni kao forme buržoaske ideologije, kao sredstvo zaglupljivanja radničke klase. Umetnicima komunistima bio je poveren zadatak da se bore protiv svih ostataka mistike, nadrealizma i drugih recidiva „buržoaske” umetnosti. U toj borbi, oni su bili upozoreni da obrate naročitu pažnju na američki film, „taj strašni i razorni holivudski opi[j]jum”.⁴ Partijska birokratija, zadužena za praćenje umetničkog stvaralaštva, obično je optuživala inteligenciju da je nosilac većine negativnih pojava u socijalističkoj umetnosti. Naročito negativno je ocenjivan deo inteligencije koji je nastojao da izmiri marksizam sa različitim „buržoaskim” shvatanjima.⁵

Slika SSSR-a oko 1946. godine: popaljena zemlja, uništena sela i gradovi, masovne grobnice... Oko dvadeset miliona mrtvih, milioni bogalja i beskućnika. Stanje opšte potištenosti.⁶ Ipak, vojnik Crvene armije stražario je u Varšavi, Pragu, u Berlinu... Sovjetski Savez počeo je da se izgrađuje kao imperijalistička velesila. Novi međunarodni položaj i započeti hladni rat nametnuli su građanima Sovjetskog Saveza nove zadatke. Opuštanja nije smelo biti, jer je prva zemlja socijalizma postala pred-

⁴ V kongres Komunističke partije Jugoslavije 21–28. jula 1948, stenografske beleške, Beograd 1949, 492–496.

⁵ Isto, 222, (M. Đilas, Izveštaj o agitaciono-propagandnom radu).

⁶ Pesnik Josif Brodski je vrlo plastično opisao turobnu sliku svoje domovine prvih godina posle domovinskog rata u eseju *Jedan, i nijedan* (J. Brodski, *Udovoljiti senci*, Beograd 1989).

vodnik čitavog ideološkog, političkog i vojnog bloka država, koji je stajao nasuprot Sjedinjenim Američkim Državama i ostalim zemljama parlamentarne demokratije. Upravo je hladni rat doveo do vrhunca upliv partijske birokratije u umetnost, kada je ukinuto ono malo sloboda što je opstalo u sovjetskom stvaralaštvu. Obračun sa ostacima umetničkih sloboda započeo je napadima najviših partijskih tela na satiričara Mihaila Zoščenka, „prostačku i nisku dušicu, paskvilanta i trivijalnog tipa”, te pesnikinju Anu Ahmatovu, „predstavnik bezidejne književne močvare” kako ih je, u svom čuvenom referatu iz 1946. godine, nazvao Andrej Ždanov, član CK SKP(b) zadužen za pitanja kulture i umetnosti.⁷ Ovaj moderni inkvizitor je osudio svako satirično prikazivanje sovjetske stvarnosti, pesničku usamljenost i melanholiju. Od „inženjera ljudskih duša”, pogotovo od „lenjingradskog odreda sovjetskih književnih radnika” tražio je da opisuju radost izgradnje razrušene domovine, obnovu privrede, lenjingradsku ženu - heroja na prvoj vatrenoj liniji za vreme rata, kao i na čelu kolone graditelja u miru. U uslovima započetog hladnog rata, sovjetski umetnici su imali zadatak da stoje na „prvoj borbenoj liniji ideološkog fronta”.⁸ Početkom 1948. godine Ždanov se obračunao sa sovjetskim kompozitorima, povodom pojave dekadentstva i formalizma u nekim delima koja su izmakla uvek budnom oku partijske birokratije. Vodeći sovjetski kompozitori Sergej Prokofjev, Dmitrij Šostakovič i Aram Hačaturjan bili su prinuđeni da se javno odreknu svojih najznačajnijih dela, te da se prilagode partijskim kanonima.

Kampanja potpune ideologizacije i militarizacije stvaralaštva u SSSR-u, koju je sprovodio Ždanov, ostavila je dugotrajne štetne posledice po sovjetsku umetnost. Bilo je to vreme prevlasti mediokriteta, kojima su partijska pravovernost i poltronstvo omogućavali napredovanje i obezbeđivali različite privilegije. Talentovani i samosvesni stvaraoci povukli su se ili su nastojali da se prilagode postojećim uslovima. Destaljinizacija, koju je inicirao Nikita Hruščov na XX kongresu KPSS 1956. godine, doprinela je izvesnom popuštanju partijskih stega nad sovjetskim društvom. Krajem pedesetih – početkom šezdesetih godina XX veka pojavio se jedan broj mladih i talentovanih stvaralaca, naročito kinematografiji (Andrej Tarkovski, Sergej Paradžanov), ali je partijska birokratija vrlo brzo počela da sputava njihov rad. Započeti proces destaljinizacije bio je kratkog daha, neodlučan i neiskren, jer bi svaki ozbiljniji pokušaj korekcije sistema koji je Lenjin stvorio, a Staljin razvio do neslučenih razmera, doveo do njegovog sloma. To su uostalom pokazali Gorbačovljevi *glasnost* i *perestrojka*. Nesloboda je ostala trajna karakteristika sovjetske umetnosti. Do sloma socijalističkog poretka i sovjetske države, dela pojedinih domaćih i stranih autora nisu se štampala, osim ilegalno kao *samizdat*, dok su mnogi filmovi ostali bunkerisani više godina pre nego što su počeli javno da se prikazuju i obavezno da osvajaju međunarodne nagrade

⁷ A. A. Ždanov, *Referat o časopisima „Zvezda” i „Lenjingrad”*, Beograd 1946. Satiričari spadaju u kategoriju književnika koje ne trpi nijedan totalitarni režim. V. slučaj Branka Ćopića u *Predrag J. Marković, Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Beograd 1996, 178.

⁸ Isto, 49. U referatu *Reč u diskusiji o knjizi G. F. Aleksandrova „Istorija zapadnoevropske filozofije”* (24. juni 1947), Beograd 1947. Ždanov je odredio iste takve zadatke sovjetskim filozofima.

(Tema Gleba Pamfilova i *Pokajanje* Tengiza Abuladzea, na primer). Sovjetski stvaraoci ostali su daleko od svih avangardnih umetničkih pokreta druge polovine XX veka.⁹

Dokument koji se nalazi pred čitaocima, izveštaj je ambasade FNRJ u Moskvi o reakcijama svetske i sovjetske javnosti na Rezoluciju CK SKP(b) o čišćenju sovjetske muzike od „štetnih uticaja dekadentstva i formalizma”, iz 1948. godine. Tekst vrlo plastično prikazuje represiju sovjetske partijske birokratije u kulturi. Pošto se jugoslovenski izveštač vrlo pohvalno izrazio o Ždanovljevim merama, dokument predstavlja i svedočanstvo o istovetnom odnosu jugoslovenskih komunista prema umetničkom stvaralaštvu. Izveštaj se nalazi u Arhivu Srbije i Crne Gore, u fondu *Komitet za kulturu i umetnost pri Vladi FNRJ* (314), fascikla br. 3, jedinica opisa 11. Dokument objavljujemo u integralnom obliku, sa neophodnim napomenama. Autor je pogrešno napisao imena velikog broja sovjetskih i zapadnih stvaralaca. Prilikom priređivanja teksta, nisu vršene ispravke tih grešaka u samom dokumentu, već su ispravljena imena uneta u napomene.

* * *

---

⁹ Za razliku od sovjetske, jugoslovenska partijska birokratija je, napustivši kruti staljinistički model izgradnje socijalizma, dopustila značajan stepen umetničkih sloboda. Iako je umetnička avangarda mogla slobodno da se razvija u Jugoslaviji, taj je liberalizam imao svoje granice: tragična sudbina Lazara Stojanovića, autora filma *Plastični Isus*, rečito svedoči o tome da je komunistička partija bila nemilosrdna prema stvaraocima koji su se usudili da posumnjaju u njene svetinje.

Dokument:

FEDERATIVNA NARODNA REPUBLIKA JUGOSLAVIJA
MINISTARSTVO INOSTRANIH POSLOVA Beograd, 15. IV. 1948

Odeljenje za informacije

Br. 48493

KOMITETU ZA KULTURU I UMETNOST

BEOGRAD

U prilogu vam dostavljamo kopiju izveštaja atašea za štampu naše Ambasade u Moskvi o kritici sovjetskih kompozitora.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu!

Pomoćnik načelnika
Odeljenja za informacije:
/J. Vukmanović/

MINISTARSTVU INOSTRANIH POSLOVA
Odeljenju za informacije

BEOGRAD

Sredinom januara ove godine u Centralnom Komitetu SKP(b) održan je sastanak sekretara CK SKP(b) A. A. Ždanova¹⁰ i G. Popova sa sovjetskim kompozitorima i muzičkim kritičarima. Stenografske bilješke sa tog sastanka izdala je Pravda u posebnoj knjizi pod naslovom „Savjetovanje radnika sovjetske muzike u CK SKP(b)”. U pomenutoj knjizi nalaze se dva govora A. A. Ždanova koji su nov doprinos marksističko–lenjinskoj teoriji umjetnosti i estetici. Ova dva govora A. A. Ždanova i istupanja predstavnika sovjetske muzike su veoma značajni i mogu pomoći našim umjetnicima da se svestrano upoznaju sa ovim pitanjem. Povodom ove knjige napisani su dosad članci u listovima: „Kultura i žiznj”, „Pravda” i „Izvestija”. Ranije poznate referate A.

¹⁰ Andrej Ždanov (1896–1948) bio je, kao član Politburoa CK SKP(b), zadužen za pitanja ideologije i kulture. Ovaj poluintelektualac i cinik, koji je kao težak srčani bolesnik svakog časa očekivao smrt, šalio se na račun umetnika koji su zbog njegovih odluka ostali bez karata za snabdevanje, ali je istovremeno uživao u pokazanoj „velikodušnosti” prema njima (M. Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1990, 96.). Bio je prototip modernog inkvizitora, koji je u uslovima tek započetog hladnog rata, a u cilju potpune ideološke mobilizacije inteligencije, vodio krstaški rat protiv svake, makar minimalne slobode u sovjetskoj umetnosti. Kulturna politika koju je vodio, naravno na inicijativu Staljina, trajala je do kraja pedesetih godina XX veka, ostavivši trajne negativne posledice po sovjetsku umetnost.

A. Ždanova o književnosti i o filozofiji¹¹ štampale su sve sovjetske novine. Referat A. A. Ždanova o muzici sovjetske novine još nisu preštampale.

Riješenje Centralnog Komiteta SKP(b) o operi Muradeli-a „Veliko prijateljstvo”¹² izazvalo je u sovjetskoj štampi mnogobrojne komentare. Ovo rješenje je bilo prorađeno u svim partijskim organizacijama, a ustanove koje su direktno zainteresovane za umjetnost povodom ovog rješenja organizovale su specijalne sastanke na kojima je došlo do žive diskusije ne samo po pitanju muzike nego i po svim pitanjima umjetničkog rada. Ovo rješenje je imalo zadatak da očisti sovjetsku muziku od svih štetnih utjecaja dekadentstva i formalizma.¹³ Ono zahtjeva od sovjetskih umjetnika ideološku čistoću u stvaralaštvu. Ono je već do sada odigralo u tom pravcu ogromnu ulogu i pomoglo je da se na ideološkom frontu još više raščiste mnogi pojmovi i shvatanja koji su bili tuđi sovjetskom čoveku. Budući da ovo rješenje CK Partije ima takode ogroman interes za naše umjetnike, mi u ovom izvještaju ukratko rezimiramo pregled važnijih članaka, diskusija i izjava po pitanju savremene sovjetske muzike.

Odluka CK Boljševičke Partije da očisti sovjetsku muzičku umjetnost od svih štetnih utjecaja dekadentstva i formalizma primljena je u buržoaskoj štampi Zapada s najvećim ogorčenjem i izazvala je bijesnu kampanju protiv Sovjetskog Saveza. Ne potcjenjujući značaj te kampanje, mislimo da se njoj mora dati otpor i ne dopustiti da ona ima makar kakvog utjecaja na rad naših umjetnika. Radi pregleda sa kakvom zluradošću je buržoaska štampa dočekala ovo istorijsko rješenje CK SKP(b) o muzici dajemo vam u ovom izvještaju i pregled pisanja štampe u zapadnim zemljama kako bi se mogli svestrano upoznati sa značajem i opsegom ovog pitanja.

Buržoaska štampa o rješenju CK Partije o muzici

Buržoaska štampa se oštro okomila na rješenje CK SKP(b) o muzici. Kako je saopštio „Glas Amerike” 13 februara, američki violinisti Sigeti¹⁴ i Menuhin¹⁵ dali su

¹¹ Misli se na Referat o časopisima „Zvezda” i „Lenjingrad”, objavljen u Beogradu 1946. i Reč u diskusiji o knjizi G. F. Aleksandrova „Istorija zapadnoevropske filozofije” (24. juni 1947), objavljen u Beogradu 1947. godine.

¹² Odluka CK SKP(b) kojom je, za duži niz godina, zaustavljeno svako samostalno umetničko stvaralaštvo doneta je 10. februara 1948. godine. Službeno je povučena tek deceniju kasnije, u sklopu politike destalinizacije SSSR-a, koju je inicirao Nikita Hruščov. Svaki pokušaj liberalizacije komunističkog društva bio je vrlo ograničenog dometa: sovjetski umetnici su ostali van svih avangardnih umetničkih pokreta u drugoj polovini XX veka. Vano Muradeli, čija je opera *Veliko prijateljstvo* (1947) poslužila kao povod za intervenciju partijske birokratije u oblasti umetničkog stvaralaštva, bio je istaknuti gruzijski kompozitor. Komponovao je uglavnom vokalnu muziku, nadahnutu gruzijskim folklorom. Za sve napomene u ovom tekstu o kompozitorima i njihovim delima, korišćena literatura je: *Muzička enciklopedija*, Zagreb 1958–1963 i Josip Andreis, *Historija muzike II*, Zagreb 1966.

¹³ Dekadentstvo i formalizam na ovom mestu predstavljaju zbirne pojmove za sve osobine moderne umetnosti koje su osuđivali teoretičari socijalističkog realizma. (v. uvodni tekst).

¹⁴ Džozef Sigeti, američki violinista mađarskog porekla, bio je poznat kao izvođač dela kompozitora XX veka.

¹⁵ Jehudi Menuhin je najistaknutiji američki violinista XX veka. Njegov repertoar obuhvatao je ogroman broj dela od baroka do ostvarenja savremenih autora.

izjave kojima napadaju riješenje CK. Menuhin je izjavio da „nikakav pritisak” ne može promijeniti stvaralački talenat i ličnost umjetnika. U Americi ne postoji ni demokratska ni republikanska muzika. Bilo bi naivno smatrati da sovjetski dekreti mogu izmjeniti karakter stvaralaštva kompozitora.

Reakcionarana bečka štampa pokušala je da objasni kritiku nekih sovjetskih kompozitora kao mjeru uperenu protiv muzikalne „velike trojke” (tako oni nazivaju Prokofjeva¹⁶, Šostakoviča¹⁷ i Hačaturjana¹⁸).

Agencija Frans Pres u dopisu iz Vašingtona od 13 februara kaže da se smatra u američkim muzičkim krugovima da je „Sovjetski Savez izgubio dva svoja provodnika kulture na taj način što je dezavuisao Prokofjeva i Šostakoviča, čija popularnost u Americi sve više raste”.

„New York Times” je objavio članak pod nazivom „Politika u nauci i umjetnosti” u kome napominje da je sovjetski naučnik Žebrak bio smijenjen sa svoje dužnosti zbog toga što je prije dvije godine napisao u sovjetskom časopisu „Nauka i život” da sovjetski biolozi nemaju dobro mišljenje o akademiku Lisenku¹⁹ koji je još 1935 g. izjavio da je nauka o genetici buržoaski mit. „Uvijek kada se nauka i umjetnost podvrgavaju napadima to je znak o postojanju spoljnih ili unutrašnjih potresa. To što je niz vidnih naučnika i kompozitora pao u nemilost treba smatrati kao događaj koji ulazi u opšti sistem sovjetske spoljne politike koja periodično trpi potrese. Sada u Rusiji vrše napade na plan Maršala...²⁰ Nije slučajno da se sada u Rusiji provodi kampanja za provjeravanje idejnosti” – pisao je „New York Times”. „New York Herald Tribune” govoreći o kritici sovjetskih kompozitora pisao je: „Izgleda da je sluh sovjetskog čoveka toliko osjetljiv da on može razlikovati dekadentsku disonansu u marksističkoj simfoniji. Sovjetski čovjek ili u krajnjem slučaju Centralni Komitet ruske Komunističke partije, koji istupa u ime njega, nastoji da svaka nota sovjetske muzike jasno izražava sovjetsku doktrinu”.

¹⁶ Sergej Prokofjev (1891–1953), klasik muzike XX veka, koji je ostavio značajna dela u svim muzičkim žanrovima. Autor je sedam simfonija (najpoznatije I tzv. *Klasična* i V), pet klavirskih koncerata (najpoznatiji I i III), devet klavirskih sonata... Napisao je nekoliko opera (najznačajnija *Zaljubljen u tri narandže*), kao i više baleta, među kojima posebno mesto zauzima *Romeo i Julija*. Pisao je muziku za filmove Sergeja Ejzenštajna *Aleksandar Nevski* i *Ivan Grozni*.

¹⁷ Dmitrij Šostakovič (1906–1975), još jedan klasik muzike XX veka. Njegova najznačajnija dela su I, V, VII *Lenjingradska* simfonija, VIII gudački kvartet (opus 110), poznat i u verziji za gudački orkestar, klavirski trio br.2. koncert za klavir, trubu i gudački orkestar, violinski koncert... Napisao je dve opere: *Nos* (po Gogoljevoj pripovesti) i *Ledi Makbet Mcenskog okruga*, te balet *Zlatno doba*. Šostakovič je doživio mnoga priznanja sovjetskog partijskog i državnog vrha, ali i njihove žestoke napade i osude zbog dekadencije i formalizma. Morao je nekoliko puta da se javno odrekne svojih dela.

¹⁸ Aram Hačaturjan (1903–1978) istaknuti sovjetski kompozitor jermenskog porekla. Autor poletne muzike, nastale na temelju jermenskog folkloru, stekao je svetsku slavu klavirskim i violinskim koncertom, te baletima *Gajane* i *Spartak*.

¹⁹ Trofim Lisenko (1898–1976) bio je neprikosnoveni autoritet među sovjetskim biologima u vreme Staljina. Proglasio je genetiku za „reakcionarno-idealističku teoriju” (*Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda V, Zagreb 1979*).

²⁰ Program ekonomske obnove Evrope, koji je 1947. godine inicirao američki državni sekretar Džordž Maršal.

„Glas Amerike” u emisiji od 26 februara saopštio je na kakav je odjek u pojedinim zemljama naišlo riješenje CK o muzici:

Štokholm. Švedski list „Afton bladet” posvijećuje riješenju CK poseban uvodnik. List smatra to riješenje kao zaokret na desno. Dalje list kaže da se u posljednje vrijeme u izjavama koje se odnose na kulturni razvitak osjeća konzervativno raspoloženje.

Kairo. List „Že Di” koji izlazi na francuskom jeziku sažaljeva Prokofjeva što je morao da se pokloni kremaljskim diktatorima.

Atina. Grčki list „Elefteria”, kojega „Glas Amerike” naziva lijevim, ironično kaže: Izgleda da se CK SKP(b) sastoji iz profesora, kompozitora, muzikalnih kritičara i virtuozu koji odlično znaju istoriju muzike i njenu teoriju.

Rim. „Voce Republicanu” ukazuje na to da je opera Šostakoviča „Ledi Makbet Mcenjskog sreza”²¹ smatrana za posljednje dvije godine kao najsavršeniji izraz sovjetskih muzičkih ideala. Sovjetski muzičari izgubili su svoju nezavisnost i pretvorili su se u prostog najamnika koji je dužan da sluša naloge svog gospodara.

Kopenhagen. „Politiken” je pisala: „Svaki napad na slobodan razvitak muzike ugrožava svu kulturu. Zvanična izjava o tome da ovaj ili onaj umjetnik ili ovo ili ono umjetničko djelo su opasni za državu protivuriječi zdravom smislu”.

Buenos Aires. „La Prensa” upoređuje najnoviju sovjetsku politiku u oblasti umjetnosti sa analogičnom politikom nacista. 1936. godine Hitler je dao njemačkim umjetnicima i umjetničkim kritičarima četvorogodišnji rok da se prisposobe nacističkom pogledu na svijet. Komunizam – kaže list – je nestrpljiviji, on nije ostavio nikakvog roka za prisposobljavanje. Komunisti odmah preduzimaju oštre mjere. Njihovi recepti su bezapelacioni. Zakonita stremljenja ka originalnosti, mogućnost izjavljivanja simpatija prema jednom ili drugom umjetničkom stilu u vezi sa individualnim ukusom svakog umjetnika – svi ti moćni i ničim nezamjenjivi stimuli iščezavaju sada u Istočnoj Evropi pod pritiskom svake vrste zabrana i mjera cenzure.

London. „Manchester Guardian” je riješenju CK posvetio specijalan uvodnik. Ti su kompozitori – piše list – optuženi zbog formalizma a takođe i zbog antidemokratskih tendencija. Može se govoriti o nekim zapadnim buržoaskim kompozitorima da njihova muzika ne sadrži u sebi muzičke umjetnosti i da su ti buržoaski kompozitori zašli u ćor-sokak. Ali kad sovjetski kompozitori podižu takve optužbe protiv kompozitora Sovjetskog Saveza, to je teško razumjeti. Dalje list piše kako buržuji obično smatraju savremenu muziku kao besmisleni kakofoniju. Ti buržuji obožavaju Čajkovskog²² i Rahmanjinova²³. Zbog toga je paradoksalno što moskovski naučnici iz CK Partije smatraju da je upavo taj muzički stil koji se toliko dopada buržuju Zapadne Evrope i Amerike, obrazac kome treba da slijede sovjetski kompozitori.

27 februara „Glas Amerike” je saopštio o članku u „New York Herald Tribune”-u u kome se kaže: Takve metode, takvi ukazi ili dekreti potsjećaju na najteži period evropske istorije: inkviziciju, nacistički režim, vremena ideološke i vjerske netrpeljivosti.

²¹ *Ledi Makbet Mcenskoga uezda* iz 1934. godine. Andrej Ždanov je napadao ovu operu još 1936. godine zbog dekadencije i formalizma.

vosti. Za nas Amerikance odvratna je i sama pomisao da vlada može dekretom narediti ljudima šta oni treba da rade o čemu treba da misle i kako treba da misle. Ne radi se o tome da li je dobra ili rđava muzika tih kompozitora. Radi se o tome da ih lišavaju slobode stvaranja.

II. Diskusije o rješenju CK Partije o muzici

1. U Komitetu za umjetnost. Na otvorenoj partijskoj sjednici u Komitetu za umjetnost sa referatom je istupio pretsjednik Komiteta P. Lebedjev koji je istakao politički značaj rješenja o muzici. Riješenje CK SKP(b) o operi „Veliko prijateljstvo” nanelo je težak udar buržoaskom pravcu u umjetnosti. Ono pomaže borbi sovjetskog naroda koju on vodi protiv dekadentne buržoaske ideologije.

Teoretici – formalisti naturali su sovjetskom narodu muziku koja mu je neshvatljiva i tuđa. Partija i sovjetsko društveno mnijenje mnogo puta su predupređivali o opasnosti formalističkog pravca u svim oblastima sovjetske umjetnosti. 1936. g. „Pravda” je odlučno istupila protiv formalističkih izopačenosti u muzičkom stvaralaštvu u vezi sa operom „Ledi Makbet Mcenjskog okruga”. Poslije deset godina u avgustu 1946 g. CK SKP(b) u svom rješenju o repertoaru dramskih pozorišta oštro je osudio repertoarsku politiku Komiteta. Donošenjem odluka o stavljanju na scenu savremenih buržoaskih pozorišnih djela Komitet je u suštini pretvarao sovjetsku scenu u propagandista reakcionarne buržoaske ideologije.

Komitet nije izvukao nikakvih praktičnih zaključaka iz tog istorijskog rješenja CK Partije i u muzici je ostavio da u njoj gospodare formalisti.

Referent je ukazao da su bivši rukovodioci Komiteta Hrabčenko i Surin prekomjerno hvalili svako novo djelo kompozitora formalista. U tom im je pomagala grupa teoretičara muzike – Šlifštejn, Martinov, Šnejerson i drugi. Na popuštanje Glavne uprave muzičkih školskih ustanova i njenog rukovodioca Guseva formalistički pravac u muzici široko se rasprostranjivao na vaspitačku i pedagošku djelatnost konzervatorija i muzičkih škola. Mnogi mladi kompozitori, koji su završili konzervatoriju slijede

²² Pjotr Iljič Čajkovski (1840–1896) najveći je ruski kompozitor XIX veka. Autor velikog opusa, napisao je šest simfonija (najpoznatije V i VI *Patetična*), više uvertira (*Romeo i Julija, 1812*), dva klavirska koncerta, violinski koncert, klavirski trio u a-molu, opere *Evgenije Onjegin* i *Pikova dama*, balete *Labudovo jezero* i *čelkunčik*, te više crkvenih dela. Čajkovski je u ideološkim raspravama među ruskim muzičkim teoretičarima druge polovine XIX veka važio za predstavnika tzv. evropskog pravca u ruskoj muzici, nasuprot izrazito nacionalnom pravcu *Petorice* (Milij Balakirjev, Cezar Kjuj, Aleksandar Borodin, Nikolaj Rimski-Korsakov i Modest Musorgski).

²³ Sergej Rahmanjinov (1873–1943) rusko-američki kompozitor i klavirski virtuoz. Napisao je tri simfonije, četiri klavirska koncerta, *Rapsodiju na Paganinijevu temu* za klavir i orkestar, veliki broj manjih klavirskih kompozicija i više liturgijskih dela. Iako je bio savremenik velikana muzike XX veka kao što su Bela Bartok, Igor Stravinski i Sergej Prokofjev, ostao je dosledan tradiciji muzičkog romantizma. Njegovi klavirski koncerti spadaju među najpopularnija dela muzičke literature.

formalističke tendencije, povode se za lakom bezidejnom muzikom, teže zapadnim trikovima u muzici.

Riješenje CK Partije odnosi se ne samo na oblast muzike nego iz njega treba da izvuku zaključke Glavna uprava pozorišta, Uprave likovnih udruženja, cirkusa, estrade diletanata i drugi.

Na sjednici su istupali Sorin, Rototajev, Kuharski, Gusev, Nikolajev i drugi koje je referent kritikovao. Oni su se u svojim izjavama uglavnom ograničili na priznanje svojih grijeha i nisu bili u stanju da izlože konkretan program boljševičke rekonstrukcije Komiteta saglasno direktivama CK.

2. U Centralnom domu kompozitora. 17 februara u Centralnom domu kompozitora diskutovalo se o rješenju CK Partije na osnovu referata generalnog sekretara organizacionog komiteta Saveza sovjetskih kompozitora Hrenikova. Analizirajući uzroke neuspjeha takvih djela kao što su „Veliko prijateljstvo” Muradeli-a, „VI simfonija” i „6 sonata” Prokofjeva, „VIII i IX simfonija” Šostakoviča, „Simfonija- poema” Hačaturjana, „Patetična uvertira” i kantat[a] „Kremalj noću” N. Mjaskovskog,²⁴ „III simfonija” Popova,²⁵ referent je raskrio u njima dekadentsku i formalističku suštinu. On ih je kritikovao da su u potrci za lažno shvaćenim formalističkim novatorstvom ignorisali veoma bogato narodno stvaralaštvo, najbolje tradicije narodne i klasične muzike. Gubljenje veze nekih sovjetskih muzičara sa narodom dovelo je do širenja štetnih teorija da narod ne razumije muzike mnogih sovjetskih kompozitora zato što je, tobože, „zaostao”, „nije dorastao” do „visine” njihove složene umjetnosti.

Referent je kritikovao muzičke kritičare koji su umjesto da razbiju štetne protivnarodne poglede i „teorije” doprinjeli njihovom širenju. On ukazuje na muzičke kritičare i teoretičare I. Belzu, S. Šlifštejna, D. Žitomirskog, T. Citoviča, Martinova, L. Mazelja, A. Ogoľjebca i druge kao na apologete formalističkog pravca u muzici.

Svoje formalističke greške i štetan stil rada Orgkomiteta SSK priznali su u svojim govorima kompozitori Muradeli, Šostakovič, Hačaturijan, Šebalin,²⁶ Bijeli,²⁷ Kabaljevski²⁸ i drugi.

„U potrci za lažnim novatorstvom – rekao je Muradeli, ja sam počeo da usvajam formalističke metode muzičkog 'sočiniteljstva', udaljio se od stvaralačke kompozitor-

²⁴ Nikolaj Mjaskovski (1881–1950), istaknuti profesor konzervatorijuma u Moskvi i autor impozantnog broja od 27 simfonija. Stvarao je na tradicijama ruskog romantizma, ali nije bežao od modernih izražajnih sredstava u muzici.

²⁵ Gavril Popov je u mladosti bio sklon avangardnoj muzici. Napadi partijskih činovnika, zaduženih za negovanje ideoloških obrazaca u umetnosti, podstakli su ga da se prilagodi estetici socijalističkog realizma.

²⁶ Visarion Šebaljin (1902–1963) prošao je sličan razvojni put kao Popov.

²⁷ Ukrajinski kompozitor Viktor Bijeli bio je priznati autor masovne pesme, muzičkog žanra koji je naročito podržavala partijska birokratija. Njegova *Slovenska svita* prikazivala je borbu jugoslovenskih naroda protiv fašizma.

²⁸ Dmitrij Kabaljevski, autor značajne opere *Kola Brenjon*, prema romanu Romena Rolana, te većeg broja instrumentalnih i vokalnoinstrumentalnih dela inspirisanih domovinskim ratom i drugim događajima i pojavama iz sovjetske stvarnosti.

ske sredine. Postavljam pred sobom zadatak: do kraja i bez okolišenja shvatati svu odgovornost za svoje stvaralačke griješke i pošteno ispraviti te griješke.,,

Šostakovič je govorio o državnoj mudrosti sovjetskog naroda izraženoj u istorijskom riješenju CK Partije po pitanjima umjetnosti. Sva uputstva CK Partije, a posebno ona koja se mene tiču, primam kao oštru, ali očinsku brigu o nama, sovjetskim umjetnicima. Rekao je da samo radom može dostojno odgovoriti na riješenje CK Partije. „Ja komponujem muziku za film 'Mlada garda' i počeo sam da radim operu pod istim naslovom po romanu Fadejeva”.²⁹

Na sastanku je bilo pročitano pismo S. Prokofjeva, koji zbog bolesti nije mogao lično da istupi. Priznajući pravilnost i pravovremenost riješenja Partije i kritički analizirajući svoje formalističke naklonosti i greške, koje su rezultat „dodira sa savremenom muzikom buržoaskog Zapada”, Prokofjev govori o svojoj težnji da se potpuno oslobodi od utjecaja formalizma i u stvaralačkom radu ostvari uputstva CK Partije u novoj operi „Povijest o pravom čoveku”³⁰ na kojoj on sada radi.

U istupanjima najstarijih sovjetskih kompozitora S. Vasiljenka,³¹ M. Gnesina³² data je oštra kritika formalističkog pravca koji je naneo veliku štetu sovjetskoj muzici. Oni su naveli mnogo primjera koji svjedoče o vrlo štetnom uticaju formalizma na stvaralačko uzdizanje kompozitora, a naročito na mlade kompozitore.

Dalje je u diskusiji podvučeno da su rukovodioci Orgkomiteta bili udaljeni od naroda i da se nisu interesovali za stvaralački život kompozitora bratskih republika, da se nisu brinuli za propagiranje najboljih djela sovjetske muzike. Godinama se nije diskutovalo o stvaralačkom radu mnogih kompozitora, naročito onih koji su radili u bratskim republikama.

3. Boljšom teatru. Riješenje CK SKP(b) o operi „Veliko prijateljstvo” uzdrmalo je čitav kolektiv „Boljšoj teatra”. Po ovom pitanju sazvana je opšta konferencija svih članova teatra 18 februara o. g.

Sa referatom je istupio pretsjednik Komiteta za umjetnost P. Lebedev. U referatu se postavlja pitanje kako je moglo da Boljšoj teatar i njegovi rukovodioci postanu glasonoše i propagatori dekadentne i formalističke umjetnosti, kako je mogao Boljšoj teatar dopustiti donošenje na scenu antinarodne muzike sa velikim nedostacima kako u muzičkom, tako i u pogledu sižea, kao što je na primjer opera „Veliko prijateljstvo” Muradeli-a.

Referent je dalje u svom referatu istakao da u teatru nedostaje čvrsta umjetničko-stvaralačka linija, da prevladuje birokratski način rukovođenja, te da je kolektiv

²⁹ Aleksandar Fadejev (1901–1956) važio je za uzor književnosti socijalističkog realizma. Član CK SKP(b) postao je 1939, a sekretar Saveza sovjetskih pisaca 1946. godine. Najzačajnija dela su mu *Poraz*, o borbi partizana i *Mlada garda* o sovjetskoj omladini za vreme domovinskog rata. Život je okončao samoubistvom (*Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda II*, Zagreb 1977).

³⁰ Povest o nastoem čeloveke, 1947–48.

³¹ Sergej Vasiljenko (1872–1956) negovao je tradicije ruske muzike XIX veka.

³² Tradicionalista Mihail Gnjesin (1882–1957) stvarao je na temeljima jevrejskog muzičkog folkloru.

Teatra dužan da u vezi riješenja CK Partije izvuče ozbiljne pouke i postavi zadatke. Potrebno je pronaći uzroke dosadašnjih propusta i naći put za njihovo odstranjenje.

U diskusiji po referatu pokazalo se da u Boljšom teatru ne postoji istinska stvaralačka atmosfera, nema kritike i samokritike. U svojim istupima po pojedinim pitanjima svi učesnici su, sa rijetkim izuzecima, čuteći izbjegavali oštriju kritiku, vrlo se malo osvrtili na nedostatke u stvaralačkom radu Teatra. Rukovodstvo je bilo potpuno odvojeno od kolektiva, kritika se nije oštro sprovodila da se ne bi pokvarili prijateljski odnosi među članovima kolektiva.

Direktor Teatra priznao je da je bio odvojen od kolektiva i da su takav stil rukovođenja usvojili od njega i ostali umjetnički rukovodioci.

Učesnici zasjedanja nisu se zadovoljili neubjedljivim i nesamokritičkim istupom direktora Teatra Bondarenka koji je priznavao griješke ali zaobilazio suštinu pitanja, a na kraju nije dao nikakve konkretne prijedloge za preorijentaciju rada u Teatru.

Učesnici su između ostalog podvukli da se u kolektivu teatra nije provodila partijska borba sa antinarodnim, formalističkim pravcem u djelima nekih kompozitora – autora opera. Nije se vodilo računa o utrošku državnih sredstava. Tako je za režiranje opere „Veliko prijateljstvo” utrošena ogromna suma – 800 hiljada rubalja. Nisu se ozbiljno shvatale primjedbe pojedinih članova kolektiva koji su istupali protivu iznošenja na scenu antiumjetničke i antinarodne opere V. Muradeli-a. Nije se poklanjala pažnja kolektivima: operskom, horskom i orkestru. Napokon nije se posvećivala pažnja uzdizanju mladog kadra.

4. Skupština lenjingradskih kompozitora. Tri dana trajala je skupština lenjingradskih kompozitora, posvećena pretresu odluke CK SKP (b) u vezi sa operom Muradeli-a „Veliko prijateljstvo”. U diskusiji istupalo je preko 30 kompozitora.

Učesnici na skupštini su izrazili svoje duboko zadovoljstvo u vezi riješenja CK Partije i izjavili da ono otkriva nove horizonte, povišava stvaralačku aktivnost i učvršćuje vjeru u svoju snagu.

Oštroj kritici bila je podvrgnuta djelatnost uprave lenjingradskog saveza sovjetskih kompozitora i njegovih rukovodilaca ponaosob, koji nisu umjeli da ostvare u Savezu stvaralačku atmosferu i nisu uspjeli da organizuju planski rad na idejno-političkom vaspitanju članova Saveza.

Skupština je sa velikim interesovanjem očekivala istup vidnih lenjingradskih muzičkih kritičara, koji su u velikoj mjeri davali podršku formalističkoj muzici. Naročito se očekivao istup rukovodioca filharmonije T. Mravinskog. Umjesto da se kritički osvrne na svoj rad, Mravinski je „zamaskirano istupio u odbranu formalizma”. U zaključku je postavljen kao glavni zadatak – borba s formalizmom i svim njegovim pojavama u muzici, budnost da se ne bi skrenila pažnja od glavnog zadatka.

Riješenje CK Partije odstranjuje sve ono što bi smetalo razvitku sovjetske muzike i daje nove perspektive za razvoj iste.

Dug svakog sovjetskog muzičkog radnika je da do kraja shvati taj mudri dokument, da ga položi u osnov dalje djelatnosti i da u svakodnevnom radu uporno nastoji da se ta odluka sprovede u život.

III Diskusija o riješenju CK Partije po pojedinim republikama

Pri kraju februara u Kijevu su ukrajinski kompozitori posvetili nekoliko sjednica diskusiji o riješenju partije. Referat je održao sekretar partijske organizacije uprave Saveza sovjetskih kompozitora Ukrajine Dovženko. U diskusiji su uzeli učešća kompozitori Revucki,³³ Sandler, Vorjovka, Mejtus,³⁴ Vilenski i muzički kritičari koji su krutikovali rad Saveza sovjetskih kompozitora Ukrajine, Komitet za umjetnost i Direkciju muzfonda.

Litvanski kompozitori takođe su posvetili ovom riješenju nekoliko sastanaka. S referatom je istupio pretsjednik Saveza sovjetskih kompozitora Litvanije i kompozitor Talad-Kalpša.³⁵

U Taškentu je pretsjednik Orgbira Saveza sovjetskih kompozitora Uzbekistana Sadikov rekao da se ocjena koju je CK Partije dao savremenoj sovjetskoj muzici u potpunosti odnosi i na muziku Uzbekistana. Posljednjih godina u republici je bilo komponovano 5 opera, 3 baleta i niz simfonijskih, vokalnih i kamerno-instrumentalnih djela. Većinu iz njih narod nije prihvatio. Takva je sudbina opere „Mahmud Tarabi” od O. Čiško-a, „Dolina sreće” od S. Vasiljenka i M. Agrafi³⁶ i neke druge. U diskusiji naglašeno je da uzbečki narod ima bogatu narodnu muzičku kulturu ali kompozitori je nisu koristili za komponovanje velikih operских i instrumentalnih djela.

U Rigi, u Državnom teatru opere i baleta održano je savjetovanje umjetnika na kome je prisustvovalo više od hiljadu ljudi. S referatom o operi „Veliko prijateljstvo” istupio je sekretar CK SKP(b) Letonije Pelše. On je rekao da se štetne tendencije formalističkog izopačavanja muzike odražavaju i na stvaralaštvo litvanskih kompozitora. Opera „Ruta” od kompozitora Grinfelda, njegove kantate „Sunčana vrata” i „U spomen heroja” predstavljaju tipičan primjer othođenja kompozitora od klasične ruske i letonske muzike. Elementi formalističkog eksperimentisanja mogu se naći u stvaralaštvu takvih kompozitora kao Jani[sa] Ivanov[a]³⁷ (V-simfonija), Anatolij[a] Ljepin[a] (I-simfonija), u djelima J. Licita, L. Garuti[ja] i drugih.

12 februara u Tbilisi-u kolektiv umjetnika tbiliskog pozorišta saslušao je referat o muzici Kandelakija, koji je rekao da se i u operama tbiliskog teatra osjeća formalistička tendencija. On je naveo kao primjer operu „Zov planina” od Torudze[a], „Lado

³³ Lev Revucki je bio poznati ukrajinski etnomuzikolog i kompozitor. Ukrajinski melos je bitan element njegove muzike.

³⁴ Operski kompozitor Julij Mejtus istakao se delom *Mlada garda*, prema romanu Aleksandra Fadejeva.

³⁵ Etnomuzikolog i kompozitor Juozas Talat-Kelpša (1889–1949) značajan je po umetničkoj obradi velikog broja litvanskih narodnih pesama.

³⁶ S. Vasiljenko i Muštar Ašrafi bili su autori prve uzbekistanske opere *Buran*.

³⁷ Janis Ivanov je bio najistaknutiji letonski simfoničar.

Kechoveli” od Kiladze[a]. U diskusiji je ukazano da su mnoga djela gruzinskih sovjetskih kompozitora zaražena formalizmom, osobito djela Mšvelidze[a], Toradze[a], Kereselidze[a] i drugih.³⁸

IV. Književnici, umjetnici i arhitekti o sovjetskoj muzici

Riješenje CK partije o muzici proučeno je na posebnim sastancima organizacija sovjetskih likovnih umjetnika, arhitekata, književnika i drugih radnika umjetnosti.

Organizacioni komitet Saveza sovjetskih likovnih umjetnika zajedno sa Aktivom likovnih umjetnika Moskve, Lenjingrada, Kijeva, Tbilisi[ja], Minska, Gorkog, Saratova, Jaroslavlja, Ivanova i drugih gradova saslušao je referat pretsjednika organizacionog komiteta A. Gerasimova.³⁹ U diskusiji se govorilo o ostacima formalizma u njihovom radu, lažnom shvatanju novatorstva i potcjenjivanju tradicija ruske i zapadne klasične umjetnosti.

Ozbiljnoj kritici podvrgnuta je djelatnost umjetnika čije je stvaralaštvo zaraženo duhom dekadentstva i buržoaskog estetizma. Osobito su tim duhom zaraženi pojedini umjetnici baltičkih republika i zapadnih oblasti Ukrajine. Oštro je kritikovana umjetnička kritika koja u značajnoj mjeri izostaje od razvitka likovne umjetnosti i nije u stanju da primjeti njene osnovne tendencije. Govornici su napomenuli o nezdravoj atmosferi među moskovskim slikarima koji nemaju smjelosti da jedan drugog oštro kritikuju nego naprotiv prekomjerno se uzajamno hvale.

U Centralnom domu arhitekata savjetovanje aktiva, posvećeno riješenju CK Partije o muzici, otvorio je pretsjednik Komiteta za arhitekturu pri Savjetu ministara SSSR G. Simonov. On je rekao da štetan utjecaj buržoaske ideologije i formalistički poroci se susreću i u radu sovjetskih arhitekata. Čak takav vidni majstor kao što je redovan član Akademije arhitekture SSSR B. Jofan⁴⁰ nije se oslobodio od utjecaja savremene zapadne buržoaske arhitekture. To se vidi iz njegovih posljednjih radova – projekta pozorišta Vahtangova u Moskvi i projekta centra grada Novorosijska.

Sličan formalizam se osjeća u radu arhitekata škole I. V. Žoltovskog. Žoltovski, veliki poznavaoč drevne arhitekture, izgradio je nekoliko zgrada koje imaju jasne otiske formalizma. Mnogi arhitekti ignorišu veoma bogato nasljeđe ruske klasične arhitekture koja se odlikuje prostotom i umjetničkom izražajnošću. U potrci za formalističkim novatorstvom neki arhitekti prave projekte ne vodeći računa o troškovima izgradnje i materijala.

³⁸ Navedeni gruzijski kompozitori prevashodno su pisali vokalnu muziku, inspirisanu nacionalnim folklorom.

³⁹ Aleksandar Gerasimov (1881–1964) predstavljao je oficijelnog predstavnika socijalističkog realizma u sovjetskom slikarstvu. Naslikao je veliki broj portreta Staljina i drugih rukovodioca sovjetske partije i države. Najpoznatija su mu velika platna *Teheranska konferencija* (1945), *Moskovsko savetovanje ministara inostranih poslova* (*Enciklopedija likovnih umjetnosti II*, Zagreb 1962). Njegova slika *Kolhozni praznik* poslužila je profesoru Andreju Mitroviću kao paradigma umetnosti socijalističkog realizma (A. Mitrović, *Angažovano i lepo. Umetnost u razdoblju svetskih ratova (1914–1945)*, Beograd 1983, 110).

⁴⁰ Boris Jofan se istakao kao projektant *Palate Sovjeta*, te sovjetskog paviljona na Međunarodnim izložbama u Parizu 1937. i Njujorku 1939. godine (*Enciklopedija likovnih umjetnosti III*, Zagreb 1964).

Referent je ukazao na nezadovoljavanje teorije sovjetske arhitekture. Akademija arhitekture SSSR koja je najviši naučni centar, nije pokazala dovoljno pažnje tim važnim pitanjima. Ona nije uopštila bogato iskustvo sovjetskih urbanista, nije naoružala sovjetske arhitekthe teorijom i naukom.

Akademija arhitekture je veoma malo učinila da raskrinka tuđe arhitekturne teorije, da im suprotstavi marksističko shvatanje arhitekture. Osnovna masa naučnih radnika Akademije nije povezana s životom i svakidašnjom praksom izgradnje.

Prvog marta sakupili su se sovjetski književnici Moskve da prouče riješenje partije o muzici. Referat je držao načelnik Uprave propagande i agitacije pri CK SKP(b) D. Šepilov. Književnik Surkov govoreći o radu kompozitora formalista napomenuo je na individualističko stvaralaštvo pjesnika B. Pasternaka⁴¹ kojega veoma hvale buržoaski estete. U diskusiji su uzeli učešća Vjera Imbar, V. Koževnjikov, D. Solodar, A. Fadejev i Georgi Mdivani,⁴² autor libreta opere „Veliko prijateljstvo” koji je istupio sa kritikom svojih griješaka.

V. Pregled članaka o muzici sovjetskih kompozitora

„Sovjetsko iskustvo” u uvodniku od 21 februara pisao je „Neuspjeh opere ‘Veliko prijateljstvo’ nije usamljen slučaj. Ono odražava opšte stanje savremene sovjetske muzike”. U riješenju CK SKP(b) data je surova ocjena štetnog formalističkog antinrodnog pravca koji je našao najpotpunijeg izraza u stvaralaštvu takvih kompozitora kao što su Šostakovič, Prokofjev, Hačaturijan, Šebalin, Popov, Mjaskovski i drugi.

Karakteristika tog pravca sastoji se da ono odriče osnovne principe klasične muzike, propovijeda atonalnost i disharmoniju, odriče melodiju, s prenebregavanjem se odnosi prema operi, horskoj muzici, popularnoj muzici za narodne orkestre, narodne instrumente, vokalne ansamble itd. Dalje se u članku oštro kritikuje Orgkomitet saveza sovjetskih kompozitora koji se pretvorio iz stvaralačke organizacije u oruđe grupe kompozitora formalista i postao rasadnik formalističkih izvrtanja. Dalje list kritikuje savršeno neodrživo stanje „sovjetske muzičke kritike, koja ne samo da nije razobličavala štetne, principima socijalističkog realizma tuđe poglede i teorije u muzici, nego je svako naredno djelo kompozitora formalista hvalila kao nov uspjeh sovjetske muzike i pisala slavopojke subjektivizmu, konstruktivizmu, krajnjem individualizmu i osobitom usložavanju jezika u toj muzici”.

⁴¹ Boris Pasternak (1890–1960); originalna pojava u ruskoj književnosti XX veka. Njegovo životno delo, roman *Doktor Živago*, naišlo je na najžešće osude svih sovjetskih struktura, zaduženih za kulturu i umetnost, te je Pasternak bio primoran da odbije Nobelovu nagradu (*Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda VI*, Zagreb 1980).

⁴² Gruzijjski književnik Georgij Mdivani bio je priznati pisac scenarija i pozorišnih komada. Njegove najpoznatije drame su: *Bataljon ide na zapad*, *Partizani*, *Nebo nad Moskvom* (*Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda V*, Zagreb 1979).

„Kultura i žiznj” u broju od 21 februara donosi članak Loginove „O vaspitanju mladih kompozitora”. Govoreći o značaju Moskovske konzervatorije autor članka kaže da su mladi kompozitori, vaspitani u njoj, bili pod silnim utjecajem muzičara formalista. „Povođenje za tehničkim manirama zapadno-evropske formalističke umjetnosti odvaja od životnih zadataka stvaralaštvo kompozitora Bodirjeva i Mejeroviča. Slušaoci simfonije R. Bunjina, koja se davala u Lenjingradskoj filharmoniji, bili su u nedoumici zbog čega je ‘tako mlad kompozitor’ napisao tako mračnu muziku” i kritikovali su autora zbog zloupotrebe disonanse i hipertrofirane zvučnosti orkestra.

Neki mladi kompozitori komponuju u većini slučajeva na način kako to zahitijevaju buržoaski estete. Takvi su na primjer dekadentski ciklus „Pjesme o mjesecu” i „Belorusce”, simfonija A. Lokšina po poemi Bodlera „Cvijeće zla”, romansi N. Peiko na tekstove starokineskih pjesnika.

Loginova kritikuje nastavnike Moskovske konzervatorije a u prvom redu Šebalina što je u svojim predavanjima potcjenjivao značaj muzike Musorgskog,⁴³ Dargomiškog,⁴⁴ Glinka⁴⁵ i drugih klasika. Mladi kompozitori vaspitani su u duhu prenebrežavanja demokratskih popularnih forma muzike kao što su opera, pjesme, romanse. Na fakultetu je odsustvovalo izučavanje tako zvanih vokalnih formi (opere, oratorijalno-kantatna djela). Njihov rad je bio isključivo ograničen na tako zvani instrumentalni žanr čija je sfera tako zvana „čista” beztekstna muzika.

Umjesto da izučavaju rusku klasičnu muziku studenti konzervatorije su bili prinuđeni da uče muziku njemačkih dekadencata Hindemita,⁴⁶ Šenberga⁴⁷ i drugih. Zato je i moglo doći do toga da se studenti povode za ultra-formalističkim partiturama Stravinskog,⁴⁸ kojima pripada balet „Igra karata”.

Zatim Loginova kritikuje rad Teoretsko-kompozitorskog fakulteta koji je bio ravnodušan prema ideološkim pitanjima, povodio se za lažno shvaćenom akademskom solidnošću. Posljednjih nekoliko godina rukovodstvo Konzervatorije odupiralo se je

⁴³ Modest Musorgski (1839–1881), najznačajniji predstavnik *Petorice*, grupe koja je negovala izrazito nacionalan pravac u ruskoj muzici druge polovine XIX veka. Njegovo najznačajnije delo je opera *Boris Godunov*, u kojoj izvanredno sugestivno prikazuje odnos između cara uzurpatora, razjedanog sumnjama i grižom savesti, i naroda, u početku zastrašenog, a na kraju pobunjenog.

⁴⁴ Pogrešno napisano prezime; pravilno je Dargomižski. Aleksandar Dargomižski (1813–1869) bio je jedan od tvoraca ruske nacionalne škole u muzici.

⁴⁵ Mihail Glinka (1804–1857) bio je začetnik nacionalnog pravca u ruskoj muzici. Najznačajnija dela: opere *Ivan Susanjin* i *Ruslan i Ljudmila*.

⁴⁶ Paul Hindemit (1895–1963) najistaknutiji nemački kompozitor prve polovine XX veka. Ostavio je za sobom brojna simfonijska, koncertna, kamerna i muzičko-scenska dela. Najpoznatija ostvarenja su mu opera i simfonija *Slikar Mattis*.

⁴⁷ Austrijanac Arnold Šenberg (1874–1951), kompozitor bez čijeg dela se ne može zamisliti savremena muzika. Njegova dodekafonska (dvanaestonska) muzika predstavljala je radikalno raskid sa kompletnom dotadašnjom muzičkom tradicijom.

⁴⁸ Igor Stravinski (1882–1971), po mnogima najznačajniji kompozitor XX veka. Autor golemog i raznolikog opusa, napisao je tri neprevaziđena baleta: *Žar-pticu* (1909), *Petrušku* (1911) i *Posvećenje proleća* (1913). Ovaj poslednji balet, koji je trupa *Ballets russes* premijerno izvela u Parizu 1913. godine u koreografiji Vaclava Nižinskog, ključno je delo za razumevanje čitave savremene muzike. Delo furioznih ritmova, reskih disonanci, izazvalo je skandal nezapamćen u istoriji pariskog pozorišnog života, jer je neskriveno prikazivalo ono izvorno, nagonsko u čoveku.

donošenju plana i programa po kome bi se mogao formirati idejno-umjetnički pogled na svijet studenata, budućih sovjetskih umjetnika. Rukovodstvo se odupiralo pokušaju partijske organizacije da otkloni pojave bezidejnosti i formalizma u radu studenata. Studenti kompozitori nisu izučavali marksističko-lenjinsku filozofiju i estetiku. Glavni predmet u njihovom radu bila je „Tehnika”. Sa strane rukovodstva činjeno je sve da se studenti „oslobode” učenja predmeta koji bi ih naoružali marksističko-lenjinističkim pogledom na svijet i umjetnost.

Tihon Hrenikov⁴⁹ u članku „Formalizam i njegovi korijeni”, štampani u listu „Sovjetsko iskustvo” od 28 februara kaže: „Nemoguće je nabrojiti ni jednog krupnog kompozitora zapada koji ne bi stradao od formalističkih poroka subjektivizma i mistike i idejne bezprincipijelnosti. Apostol reakcionarnih snaga u buržoaskoj muzici (sic!) Igor Stravinski s jednakom ravnodušnošću komponuje katoličku misu u uslovno-dekadentskom stilu i cirkovske džazovske komade. Savremena Buržoaska kritika smatra da su najviše muzičke savršenosti došli tako zvani pripadnici grupe mlada Francuska Olivije Mesjen,⁵⁰ Andrije Žolivije⁵¹ I. Bodri⁵² i Danijel Lesir⁵³. Toj četvorki pripadaju engleski kompozitori Bendžamen Britn⁵⁴ i Amerikanac Džon Karlo-Meloti⁵⁵. Muzički ‘genije’ Olivije propovijeda vraćanje ka ‘univerzalnom katolicizmu’. On je posljednjih godina napisao kvartet ‘Na kraju svijeta’ i ‘Viđenje Amana’, tri male liturgije za ženski glas solo, radio-instrumentaciju ‘Talasi Marteno’⁵⁶ i slično. Mesijen komponuje djela koja su proniknuta duhom crkvenih knjiga i srednjovjekovne katoličke sholastike Tome Akvinskog. Što se tiče muzike njemačkih kompozitora dvadesetih godina Hindemita, Kšenka, Albana Berga⁵⁷ i savremenih Engleza Britena i Amerikanca Menoti[ja] ona predstavlja divlje sazvučje pri apsolutnom prenebregavanju normalnog čovječjeg pjevanja. U njihovoj muzici otvoreno se propagira vraćanje prvobitnoj varvarskoj kulturi predistorijskog društva, opjeva se (sic!) erotizam, psihopatija, polna izopačenost, nemoralnost i bestidnost savremenog heroja XX veka. Takve su poznata opera Kšeneka ‘Skok preko sjenke’ čija su sva lica apsolutno nemoralni subjekti. U njoj ima čak poseban hor polnih psihopata – mazo-

⁴⁹ Tihon Hrenikov, dugogodišnji sekretar Saveza sovjetskih kompozitora, bio je autor većeg broja masovnih pesama. Njegovo najpoznatije delo je opera *U buri*.

⁵⁰ Olivije Mesjen (1908–1992), avangardni francuski kompozitor, predstavnik je serijane muzike. Pisao je pod uticajem narodnog stvaralaštva Indije i Jave, koristeći različite egzotične instrumente, kao i elektroniku.

⁵¹ Andre Žolivije, avangardni francuski kompozitor, stvarao je u mladosti pod uticajem antičke muzike. Najpoznatija dela su mu *Ples zaklinjanja*, *Tri vojnike u balice* i koncert za Martenoove talase i orkestar.

⁵² Iv Bodri je bio ideolog grupe *Mlada Francuska*. Uglavnom je pisao filmsku muziku.

⁵³ Danijel Lesir je komponovao brojna dela za orkestar, kao i scensku i filmsku muziku.

⁵⁴ Edvard Bendžamin Britn (1913–1976), vodeći britanski kompozitor, ostavio je raznovrsan opus. Najpoznatija dela su mu *Ratni rekvijem* i opere *Piter Grajms* i *Nasilje nad Lukrecijom*.

⁵⁵ Žan Karlo Menoti, avangardni američki kompozitor italijanskog porekla. Najpoznatija dela su mu opere *Telefon* i *Konzul*.

⁵⁶ Ondes Martenot (Martenoovi talasi), elektronski instrument sa klavijaturom, koji je francuski izumitelj Moris Marteno patentirao dvadesetih godina XX veka. Francuski avangardni kompozitori su ga rado koristili u svojim delima.

⁵⁷ Alban Berg (1885–1935), austrijski kompozitor, autor čuvene opere *Wozzeck*, prema drami Georga Bihnera.

hista. U operi njemačkog kompozitora Maksa Branta ‘Mašinst Hopkins’ centralne ličnosti su ubice i erotomani. U ‘Svetoj Suzani’ Hindemita na odvratno naturalistički način pokazana je religiozna erotomanija. Takvom patoložičnošću se odlikuju opere Albana Berga i opera ‘Medium’ Menotti-a koje su doživjele ogroman uspjeh kod buržoaske publike u Americi.”

Autor dalje kaže da se u ruskoj muzici kao i u drugim oblastima umjetničkog stvaranja pojavio formalizam prvi put u godinama poslije reakcije na revoluciju od 1905 godine. Najtipičnija pojava dekadentstva u oblasti umjetnosti tog doba su baleti „Sveto proljeće”⁵⁸ Stravinskog i „Komedijant”⁵⁹ Prokofjeva. Inspirator tih djela bio je Sergej Djagiljev,⁶⁰ poznati ideolog ruskog modernizma, koji je pozivao likovne umjetnike i muzičare da prekinu sa velikim realističkim tradicijama ruske umjetnosti.

Osnovni cilj tih kompozitora je težnja da pobjegnu od savremenog života u svijet apstrakcije. To se očito vidi u baletu Stravinskog „Petruška” i „Svadbi” gdje se on koristi ruskim folklorom radi toga da u njemu potcrta azijatstvo, grubost, životinjske instinkte. Stare narodne napjeve naročito je unakazio Prokofjev u „Komedijantu”, čiji je muzički jezik blizak jeziku u baletima Stravinskog. Produženje te linije je komična opera po Puškinu „Mavra” iz 1922 g. iz koje ide direktan put ka poročnim (sic!) operama Šostakoviča „Nos” i „Ledi Makbet”.

Uticao zapadnih buržoaskih muzičara širio se u Rusiji preko tako zvanog odjeljenja Međunarodnog društva savremene muzike,⁶¹ koje je od 1924 do 1929 godine priređivalo u Moskvi i Lenjingradu i drugim muzičkim centrima koncerte zapadnoevropskih kompozitora formalista (Kazeli⁶², Hindemit, Mijo⁶³). Na taj način utjecaj modernističke zapadne umjetnosti proširen je na konzervatorije. Djela sovjetskih kompozitora iz dvadesetih i tridesetih godina daju mnogo primjera širenja formalističkih tendencija u sovjetskoj muzici. To su: Šostakovič – opera „Nos”, druga i treća simfonija; Prokofjev - baleti „Bludni sin”, „Na Dnjepru”, „Čelični skok”, opera „Ognjeni anđeo”, treća i četvrta simfonija, peti koncert za klavir, peta sonata za klavir; A. Mosolov – „Zavod”, „Novinski oglas”, „Kniper”, opera „Sjeverni vetar”, „Skaske gip-

⁵⁸ *Le Sacre du printemps. Tableaux de la Russie païenne*, iz 1913. godine. V. napomenu 39.

⁵⁹ *Skazka pro šuta, semerh šutov perešutivšego*, op. 21 iz 1920. godine.

⁶⁰ Sergej Djagiljev (1872–1929); impresario, koji je 1909. osnovao trupu *Ballets russes*. Ovaj je ansambl svojim delovanjem izvršio revoluciju baletske umetnosti. *Ballets russes* je izvodio dela Kloda Debisija, Morisa Ravela, Bele Bartoka, Igora Stravinskog, Sergeja Prokofjeva i drugih klasika muzike XX veka. Istaknuti likovni umetnici, kao Pablo Pikaso, Žorž Brak i Huan Miro dizajnirali su scenografiju za njihove baletske predstave.

⁶¹ Udruženje za savremenu muziku, osnovano 1923. godine, okupljalo je mlade umetnike, pristalice umetničke avangarde. Njegova delatnost predstavljala je smetnju partijskoj birokratiji i ono je ukinito 1929. godine. Nasuprot Udruženju za savremenu muziku, delovalo je Udruženje proleterskih muzičara, osnovano iste godine, koje je negovalo estetiku socijalističkog realizma.

⁶² Alfredo Kazela (1883–1947), istaknuti italijanski kompozitor, pijanista, dirigent i muzički teoretičar. Zalagao se za obnovu italijanske instrumentalne muzike koja je, zahvaljujući potpunoj prevlasti belkanta, bila zanemarena na italijanskim koncertnim podijumima.

⁶³ Darijus Mijo, izuzetno plodan francuski kompozitor, poznat po veoma smelim eksperimentima sa zvukom i formom. Pripadao je avangardnoj francuskoj grupi *Les Six*.

PRIKAZI I KRITIKE Reviews and Critics

(Re)Writing History – Historiography in Southeast Europe after Socialism,
Munster 2004, str. 380

Knjiga *(Re)Writing History-Historiography in Southeast Europe after Socialism* predstavlja zbornik 12 radova o istoriografiji poslesocijalističke Jugoistočne Evrope. Ona je rezultat rada na projektu „Istoriografija u Jugoistočnoj Evropi posle socijalizma” potpomognutog od Ministarstva za obrazovanje, nauku i kulturu Austrije, a pod rukovodstvom Centra za studije balkanskog društva i kulture na Univerzitetu u Gracu. Cilj projekta je određivanje uslova u kojima je živela istoriografija Jugoistočne Evrope, analiza osnovnih pravaca njenog razvoja i nedostataka.

Zbornik otvara rad *Ulfa Braunbauera* (Nemačka) „(Re)Writing History in Southeast Europe” (9–30), koji nudi uporedni pregled i stavlja razvoj istoriografije u Jugoistočnoj Evropi u kontekst promena posle pada komunizma. Iako se očekivalo da će istoriografija, koja je u socijalizmu bila jedna od najviše ideologizovanih nauka zbog njene upotrebljivosti za legitimizaciju komunističke vlasti, doživeti radikalne promene posle 1989. godine, Braunbauer se poziva na zapažanje Marije Todorove iz 1992, koja je došla do razočaravajućeg zaključka da je izostala očekivana revolucija u istoriografiji. Suprotno od očekivanog, u istoriografiji su zadržani mnogi kontinuiteti sa socijalističkim periodom, pre svega u metodologiji. Potreba da se u prošlosti pronađu odgovori za pitanja iz sadašnjice

zemalja evropskog jugoistoka, posebno potreba da se u bivšoj Jugoslaviji pronau argumenti u korist legitimizacije procesa osamostaljiivanja republika koji je trebalo prikazati kao prirodan istorijski razvoj, mogla je poboljšati društveni status istoričara koji su devedesetih godina bili suočeni sa smanjenjem sredstava za rad, ali i dovesti do nove instrumentalizacije nauke i naučnika. Konstatujući da se istoriografija posmatranog prostora i vremena razvijala u mnogo pravaca, autor se opredelio da detaljnije prikaže dve njene karakteristike (kontinuitet i promene) za koje je smatrao da predstavljaju dva pola između kojih su se kretali svi istoriografski pravci. Prva odlika (kontinuitet) manifestovala se u tri nivoa: za glavni predmet istorije uzimana je nacija (posebno u bivšim jugoslovenskim republikama i iz čisto političkih razloga), institucionalni kontekst (iskazan kroz zadržavanje dualnosti između instituta i univerziteta) i metodologija (opstajanje pozitivističke, političke istoriografije fokusirane na proučavanje događaja). Za dve osnovne crte promena autor označava revizionizam (npr. želja za delegitimizacijom socijalizma i uopšte jugoslovenskog poretka prisutna kod jugoslovenskih istoričara, preispitivanje Drugog svetskog rata...) i inovacije u metodologiji.

Rad *Valentine Duke* (Albanija) „Reflections on the Past in Albania in the

1990” zauzima prostor od 31. do 53. strane knjige. Tokom devedesetih godina XX veka odlučujući uticaj na albansku historiografiju koja je tokom komunističkog perioda bila dogmatska, rigidna i fokusirana na nekoliko tema, imali su slom diktature, kraj hladnog rata, otpočinjanje procesa demokratizacije i poboljšanje odnosa sa zapadnim i susednim državama. Čitajući rad V. Duke saznajemo da institucionalni okvir albanske historiografije čine instituti pri Akademiji nauka (Institut za istoriju i Arheološki institut), Fakultet za istoriju i filologiju Univerziteta u Tirani i Nacionalni arhiv. Druga tema kojom se Duka bavi je pisanje albanske istorije. Osim autorovog stava da pisanje albanske istorije ima dugu tradiciju (radovi Marina Barletija „Opsada Skadra” i „Istorija života i smrti Skenderbega” iz XVI veka), treba izdvojiti i utisak da su pokušaji da se u XX veku napiše albanska istorija bili pod uticajem trenutno vladajućih političkih ideologija i uprava instituta. Iz odeljka Dukinog rada o vrstama istorijskih radova vidi se da su albanski istoričari u poslednjih desetak godina uložili napor za objavljivanje istorijskih dokumenata (npr. „Albansko–jugoslovenski odnosi 1945–1948”, 1996). U tom periodu objavljivani su radovi iz ekonomske problematike („UNRA u Albaniji 1944–1947”, „Poreska politika albanske države 1925–1939”), radovi koji govore o socijalnoj dimenziji istorije gradova („Gradovi Albanije 1912–1924”, „Berat u tursko doba, 16–18. vek”). Pažnja je posvećivana i regionalnoj istoriji, proučavanju ženskog pitanja, istorijskoj antropologiji, kulturnoj istoriji, međunarodnim odnosima, izučavanju Drugog svetskog rata itd.

Rad o historiografiji Bosne i Hercegovine napisao je *Kristijan Promicer* „Whose is Bosnia? Post-communist Historiographies in Bosnia and Herzegovina” (54–93). Do raspada Jugoslavije, historiografija se u BiH razvijala u nekoliko institucija: Istorijski institut (osnovan 1957), Institut za orijentalne studije (1950), odeljenje za istoriju na Filozofskom fakultetu (1949), a neki istoričari bili su i članovi Akademije nauka i umetnosti osnovane 1966. Autor je izdvojio i projekat „Društveni cilj” (1986–1991) koji je za cilj imao istraživanje istorije BiH od srednjeg veka do posle Drugog svetskog rata. Za autora je ironija to što se „Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine” pojavila 1990, u godini u kojoj je ta partija izgubila vlast u republici i celoj zemlji. Od radova i projekata pre izbijanja rata 1992. godine autor je najviše apostrofirao radove Vere Kržišnik Bukić i dve nacionalno obojene konferencije : „Širenje islama i islamske kulture u Bosanskom elajetu” (mart 1991. u Sarajevu) i „Jugoslovenska kriza i srpsko pitanje” (mart 1992. u Sarajevu). Drugi deo članka govori o razvoju historiografije tokom rata i posle sporazuma u Dejtonu pri čemu se autor opredelio za praćenje ove teme u različitim delovima BiH („bošnjačka” historiografija, hrvatska i katolička historiografija u Sarajevu, historiografija u Mostaru, historiografija u Republici Srpskoj). Istoriofgrafiju svih delova poslesocijalističke BiH odlikuju slične osobine: okrenutost ka nacionalnim, političkim, regionalnim i verskim temama, osnivanje sopstvenih naučnih centara, pokretanje sopstvenih naučnih publikacija, nastojanja da se u prošlosti pronađu argumenti

za političke odluke i nacionalne interese (primer povezivanje termina „Bošnjak” sa srednjovekovnom Bosanskom crkvom). Odjeci rata i podeljene zemlje nigde nisu bili tako izraženi kao u Mostaru gde su Hrvati i muslimani uporno i dosledno delili nekadašnje zajedničke naučne institucije po nacionalnoj, odnosno verskoj osnovi ili osnivali nove kao odgovor nauci druge nacije ili vere.

Razvoju bugarske historiografije posvećen je rad „Did 'the Change' Happen? Post-socialist Historiography in Bulgaria” autora *Danijele Koleve* i *Ivana Elenkova* (94–127). Odlika bugarske historiografije do pada komunizma bila je njena zavisnost od vladajuće ideologije s tim da je šezdesetih godina veka naglasak stavljan na klasnu, a od tada na nacionalnu komponentu. Baveći se problemom teorije, metoda i izvora u sadašnjoj bugarskoj historiografiji, autori zaključuju da je dostupnost izvora jedna od najvećih promena posle 1989. godine. Prvenstveno je reč o dokumentima Komunističke partije i Ministarstva unutrašnjih poslova, pa je iz te činjenice proisteklo i nekoliko publikacija. U poslednje vreme pojavili su se novi pravci u historiografiji, pa značajnije mesto dobijaju kulturna istorija, istorijska antropologija, oralna istorija, istorija ideja. Novo vreme donelo je i nove teme, pa se proučavaju pojave poput represije, iznova sagledavaju bugarsko-ruski i bugarsko-sovjetski odnosi, odnosi sa susedima, delatnost građanskih stranaka i političkih ličnosti, istražuje se istorija žena, pitanje manjina i religije. Autori su veću pažnju posvetili proučavanju fašizma u bugarskoj historiografiji, fenomena koji decenijama zaokuplja pažnju istori-

čara, nalazeći u raspravama o ovom pitanju primer pokušaja uspostavljanja naučnih standarda i legitimizacije profesionalnog, nepolitičkog statusa istorijske nauke. Autori su progovorili i o institucionalnom miljeu rada istoričara deleći period posle Drugog svetskog rata na četiri dela, koji su uglavnom, svaki na svoj način, povezani sa projektima pisanja bugarske istorije.

I hrvatska historiografija je u poslednjoj deceniji XX veka prošla kroz fazu preispitivanja socijalističkog perioda. Prema *Nevenu Budaku*, autoru teksta „Post-socialist Historiography in Croatia since 1990” (128–164), uzrok tome je verovanje da su do tada postignuti rezultati bili obojeni previše marksistički, a nedovoljno nacionalno. Iz opisa razvoja hrvatske historiografije od 1945. do 1989. godine izdvajamo sledeće autorove stavove: novo doba donelo je izučavanje istorije komunističkog pokreta i radničke klase, osnivanje tri instituta za proučavanje istorije radničkog pokreta, vreme komunizma uticalo je i na izolovanje hrvatske historiografije od stranih uticaja, što je dovelo do samodovoljnosti i gubitka interesovanja za istoriju drugih naroda i regiona. Veću pažnju autor je posvetio razvoju srednjeg veka u hrvatskoj historiografiji, s obzirom na to da je ovaj deo hrvatske historiografije bio njen najznačajniji, najprepoznatljiviji, ali i najstariji deo. Poseban deo rada posvećen je uticaju „Anala” na hrvatske istoričare i naporima koje je M. Gros preduzimala da ovu historiografsku školu približi jugoslovenskoj i hrvatskoj historiografiji. Pregled hrvatskih istorijskih institucija koji nam autor daje ukazuje na osnivanje no-

vih i preimenovanje starih institucija u skladu sa promenama nastalim devedesetih godina XIX. Iz analize sadržaja istorijskih časopisa koji autor predstavlja u pet tabela vidi se okrenutost hrvatske istorije ka proučavanju XIX veka, tj. perioda „rađanja nacije” (navodnici su auto-roni). Na kraju, autor nas upoznaje sa sadržajem hrvatskih udžbenika, u kojima dominira politička (dve trećine sadržaja) i nacionalna istorija (tri petine sadržaja).

U drugom radu u ovom zborniku *Ulf Braunbauer* nastoji da rekonstruiše razvoj makedonske historiografije („*Historiography, Myths and the Nation in the Republic of Macedonia*”, 165–200). On smatra da je u Makedoniji, kao malo gde, razvoj historiografije povezan sa izrastanjem nacije i stvaranjem nezavisne države. Ispostavilo se da je ova „mlada” istoriografija povezana sa političkom akcijom. Autor je istraživanje ograničio na radove „etnički makedonskih istoričara” i rezultate do kojih je došao izneo u nekoliko tema: politički i institucionalni kontekst razvoja historiografije, kontroverze posle pada socijalizma, metodologija itd. Iz ovog rada proizilazi da je uprkos političkim promenama i sticanju nezavisnosti, institucionalni okvir za rad istoričara ostao nepromenjen (Institut za nacionalnu istoriju u Skoplju osnovan 1948. i njegov časopis „*Glasnik Instituta za nacionalnu istoriju*”, koji je i glavni istorijski časopis u Makedoniji). Historiografija u Makedoniji, čije rađanje autor vezuje za osnivanje Instituta 1948, imala je „nacionalnu misiju” sa ciljem opravdanja makedonskog nacionalnog identiteta. Autor nam oslikava i nastojanje makedonskih istoričara da pronađu korene svoje nacije

i smeste ih u što dalju prošlost, kao i da dokažu kontinuitet makedonske nacije od antičkih vremena do današnjice. Pored navedenog, makedonski istoričari su identitet svoje nacije izgrađivali i mitom o njenom „žrtvovanju” tokom istorije, pri čemu je podela Makedonije 1912/13. korišćena kao jedan od najpoznatijih motiva kojim je potkrepljivana ova teorija.

Šerbo Rastoder, pisac rada „*The Development of Historiography in Montenegro 1989–2001*” (201–225), smešta početke crnogorske historiografije u 1754. godinu kada je Vasilije Petrović objavio „*Istoriju Crne Gore*” i deli njen razvoj u četiri perioda, pri čemu su granične godine 1918, 1941/45. i 1989. Za svaki od ovih perioda autor donosi podatke o najvažnijim temama, radovima i istoričarima. Institucionalne začetke crnogorska historiografija je dobila u prvoj polovini XX veka (osnivanje prvog muzeja u Crnoj Gori 1926. i pokretanje časopisa „*Zapisi*” 1927). Posle Drugog svetskog rata Crna Gora je dobila i Istorijski institut 1948. i koji je do danas ostao ključni istraživački centar u republici. Godinu dana ranije Viša pedagoška škola u Nikšiću dobila je svoje odeljenje za istoriju. Treba spomenuti i osnivanje Istorijskog arhiva u Kotoru 1949. i Državnog arhiva Crne Gore u Podgorici 1951. godine s obzirom na njihov značaj za prikupljanje i objavljivanje istorijske građe. Ako se ovome doda postojanje Crnogorske akademije nauka i umetnosti, Društva istoričara Crne Gore, ustanovljenje studija istorije i geografije 1980. na Filozofskom fakultetu u Nikšiću i formiranje dva arhiva u okviru Istorijskog instituta Crne Gore (Arhiv za istoriju radničkog pokreta

i Istorijski arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore), jasno je da je teško naći manju teritoriju sa više istorijskih institucija. Boljem razumevanju savremene crnogorske historiografije doprinose i autori pregledi autobiografske literature i prevoda stranih radova o Crnoj Gori. Na kraju, autor predstavlja i radove koji se bave pitanjem nacionalnih manjina u Crnoj Gori i problemom nacionalnog identiteta Crnogoraca, koji se pojavio poslednjih decenija kao potreba pronalaženja „naučnih” argumenata za dokazivanje nacionalnog „pedigrea” Crnogoraca.

O rumunskoj historiografiji piše *Smaranda Vultur* u radu „New Topics, New Tendencies and New Generations of Historians in Romanian Historiography” (236–276). Kada je reč o uslovima rada istoričara vredni navesti podatke koje nam autor daje o institucijama i načinu finansiranja istorijske nauke. Istoričare uglavnom finansira država prema centralizovanom principu. Poslednjih godina finansije su jedan od najvećih problema sa kojim se sreću istoričari u Rumuniji. Autor nas upoznaje i sa pokušajima demistifikacije prošlosti, nastojanjima da se napišu sintetička dela, objave dokumenta koja su ranije bila nedostupna, naučno istraži vreme totalitarizma. Pažnju istoričara su počele da privlače teme poput antikomunističkog otpora, deportovanja, procesi kolektivizacije i agrarne reforme, političkih stranaka i izbora 1946. Radi se na prikupljanju i objavljivanju usmenih svedočanstava o prošlosti, započeta su istraživanja različitih etničkih grupa (Nemci, Jevreji, Mađari) i njihovih odnosa sa većinskim narodom.

Polazeći od stava da se poznati sukob Pantelije Srećkovića i Ilariona Ruvarca (odnosno „romantičke” i „kritičke” škole) može upotrebiti kao simbol za celokupan razvoj srpske istroriografije, troje srpskih istoričara, *Predrag J. Marković*, *Miloš Ković* i *Nataša Milićević*, predstavljaju rezultate svog istraživanja u radu „Developments in Serbian Historiography since 1989” (277–316). Autori nas ukratko upoznaju sa prilikama u kojima se razvijala srpska historiografija u XX veku, tragaju za odgovorima na pitanja metodološkog i teorijskog razvoja posle Drugog svetskog rata („propuštene prilike”) i govore o promenama posle Titove smrti (redefinisane uloge četnika, novi pogledi na prekomunističku Jugoslaviju, ukazivanje na komunističku represiju posle 1944. i srpske gubitke u ratu). Iz članka se vide i politički, društveni i institucionalni uslovi rada srpskih istoričara tokom devedesetih godina XIX veka, dat je prikaz stanja u najvažnijim institucijama (odeljenja za istoriju na fakultetima u Beogradu i Novom Sadu i instituti), a razvoj srpske historiografije u ovoj deceniji stavljen je i u kontekst međunarodne saradnje (istaknut je značaj Univerziteta u Gracu i projekta susreta srpskih i hrvatskih istoričara „Dijalog istoričara”). Savremena srpska istoriografija se istraživački upušta u pojave iz društvene, ekonomske i kulturne istorije, istorije mentaliteta i svakodnevice, a predvodnici ovog talasa u historiografiji su beogradski mediavelisti. Veoma je značajan, utemeljen na studioznom proučavanju savremene srpske historiografije i rečito iskazan obiljem podataka i procenata, deo rada koji govori o sadašnjosti vo-

dećih srpskih istorijskih časopisa („Istorijski glasnik”, „Istorijski časopis”, „Istorija 20. veka”, „Tokovi”, „Godišnjak za društvenu istoriju”). Na kraju, autori otvaraju i pitanje kontroverznih tema koje su u poslednjih desetak godina počele da privlače pažnju istoričara, ali i javnosti uopšte, poput dileme o oslobodilačkom ili bratoubilačkom karakteru Drugog svetskog rata, represiji komunista, ulozi Broza, manjinama itd.

Ibrahim Gaši (Kosovo i Metohija) piše o historiografiji kosovskometohijskih Albanaca. U radu „The Development of Kosovar Historiography after the Fall of Communism” (317–332) on koristi izraz „Kosovar historiography” da bi označio radove istoričara Albanaca sa Kosova i Metohije. Iznoseći stav po kome Kosovo do sredine šezdesetih godina (autor izbegava naziv Metohija iako je on tada još uvek bio deo zvaničnog naziva pokrajine) nije uživalo autonomiju i da je ona stečena tek posle 1966. godine, Gaši za ovu godinu vezuje i početke razvoja „kosovarske historiografije”. Naredne decenije obradio je opisom institucija, tema, udžbenika, časopisa. Iz rada je jasno da su dela albanskih istoričara na Kosovu i Metohiji devedesetih godina bila stavljena u službu nacionalnih ciljeva Albanaca i potreba tadašnje politike. Tako su se u ovoj deceniji pojavili radovi sa istom porukom – da su Albanci bili konstantno izloženi etničkom čišćenju od strane Srba, srpskih i jugoslovenskih vlasti).

„Between Reinterpretation and Revisionism. Rethinking Slovenian Historiography of the 1990s” je rad *Ota Lutara* o savremenoj slovenačkoj historiografiji (333–350). Iz njega se obaveštavamo da

je Slovenija predstavljala historiografski centar čiji su pripadnici održavali veze sa naučnim krugovima Nemačke i Austrije (XVIII i XIX vek), da bi tokom XX veka svoj identitet izgrađivali u ambijentu jugoslovenske države i njenih naučnih centara (Beograd, Zagreb, Novi Sad, Sarajevo). Opisan put koji je slovenačka historiografija prešla od usko političke nauke nauke otvorene za izučavanje društvenih tema, pri čemu je promena nastupila sa generacijom istoričara obrazovanom šezdesetih godina XX veka. Ni Slovenija nije ostala imuna na vreme preispitivanja prošlosti i dotadašnjih rezultata istorijske nauke, pa su devedesete godine otvorile nove dileme poput uloge slovenačkih domobrana u Drugom svetskom ratu. Autor se na kraju rada kritički osvrnuo i na nedovoljno ispitivanje fenomena postsocijalizma i priložio bibliografiju radova nove generacije slovenačkih istoričara (oko četrdesetak radova nastalih tokom devedesetih godina).

Poslednji članak u knjizi je tekst „Modern Greek Historiography (1974–2000). The Era of Transition from Dictatorship to Democracy” autora *Antonisa Liakosa* (351–378). Autor nas detaljnije upoznaje sa najvažnijim knjigama ovog vremena (na primer višetomna „Istorija grčkog naroda”, časopisima, historiografskim školama, posledicama jačanja marksizma u društvenim naukama posle pada diktature, pojavom novog historiografskog pravca („Nova istorija”), trendom izučavanja ekonomske istorije koji je obeležio osamdesete godine, dilemama vezanim za proučavanje vremena od 1940. do 1950. godine, jedne od najtraumatičnijih decenija u grčkoj istoriji (okupacija, otpor, građanski rat).

Posle čitanja knjige o historiografiji Jugoistočne Evrope posle pada komunizma stičemo utisak da se njen razvoj može sažeti u nekoliko reči: revizionizam, instrumentalizacija nauke i otvorenost za nove ideje. Revizionizam se ogleda u preispitivanju mnogih događaja i pojava iz prošlosti koje su tokom decenija vladavine komunizma interpretirane ideološki ili nedovoljno naučno (primer izučavanja Kraljevine Jugoslavije, Drugog svetskog rata, građanskih stranaka itd.), instrumentalizacija (zloupotreba) nauke pojavila se kao potreba novih vlasti ili nacionalnih vođstava da u prošlosti pronađu „argumente” za svoje stavove ili ciljeve zloupotrebljavajući u tu svrhu istorijsku nauku (primer dokazivanja postojanja Bošnjaka od srednjeg veka ili „naučna” potvrda opravdanosti stvaranja nezavisnih država i novih nacija na prostoru bivše Jugoslavije), dok pod otvaranjem nauke za nove ideje podrazumevamo sve veći broj istoričara koji izučavaju teme iz istorije ideja, mentaliteta, kulture, ekonomije, društva, manjina, žena, teorije istorijske nauke itd. Isto-

riografiju Jugoistočne Evrope u ovom periodu karakterisali su loši finansijski uslovi, pojava tema koje se izučavaju u skoro svim državama (primer preispitivanja događaja vezanih za Drugi svetski rat koji kao da je postao omiljena tema devedesetih godina), zadržavanje institucionalnog okvira rada istoričara na nivou dualizma između fakulteta i instituta i prilično nerešen status ovih drugih. Iz radova koji su pred nama vidljivo je da je srpska historiografija pre devedesetih, a možda još više tokom devedesetih godina, s obzirom na uslove rada, bila u vrhu ili na čelu historiografije Jugoistočne Evrope po broju u naučnoj javnosti priznatih istoričara, radova, značaju institucija, širokom spektru tema koje je izučavala, ali i tradiciji bazičnih istraživanja zasnovanih na marljivom izučavanju obilja arhivskih izvora. Uostalom, to važi i za rad P. Markovića, M. Kovića i N. Milićević kada se on uporedi sa drugim radovima iz ovog zbornika.

Mr Slobodan SELINIĆ

Amir Weiner, *Making Sense of War – The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, 2002, str. 416

Knjiga Amira Vejnera, profesora istorije na Stenford Univerzitetu, demonstrira mogućnosti razmatranja velikih fenomena svetske istorije na ograničenom uzorku studije slučaja. U uvodu, autor naglašava da „njegova knjiga istražuje uticaj rata na ideologiju, verovanja i praksu sovjetskog režima i različit smisao koji su mu različiti segmenti njegovog društva

pridavali”. Delokrug istraživanja ograničen je na oko 27.000 km² ukrajinske agrarne oblasti Vinice. Ova oblast je tipična po različitim vrstama institucionalizovane represije i ratnih i međunarodnih zapleta koji su je dodatno pogoršavali. Složena nacionalna struktura uz prisustvo jakog ukrajinskog separatizma i jevrejske, nemačke i poljske nacionalne ma-

njine, ukazali su se kao istinski izazov za istraživanje svih oblika sovjetske nacionalne politike.

Fokus Vejnerovog interesovanja je rat kao katalizator krajnosti u sovjetskoj ideologiji i praksi, kao „konačni sovjetski Armagedon” i poprište razračunavanja sa svim domišljenim protivnicima režima. Zanimljivi fenomeni nastajali su usled dužeg perioda vremena tokom kojeg su delovi sovjetske teritorije bili pod alternativnim režimima. Autor ukazuje na bliskost drastičnih metoda autoritarne uprave i nasilja sovjetskog i nacističkog režima u ratnim uslovima.

Analizom posleratne stvarnosti Vinice i uopšte Sovjetskog Saveza, Vejner je primetio izrazite manifestacije iskonstruisanog „mita o ratu”. On navodi poznati govor Andreja Ždanova od 21. septembra 1944, u kojem je rat uzdigao na stadijum „druge revolucije” – revolucije koja je dovela do „kvalitativnih promena sovjetskog čoveka”. Autor sugerise da su „kataklizmični događaji naturalizovani i integrisani u živote ljudi putem razrađene skupine rituala koja se ponavljala”. Čitava nacija bila je prožeta duhom vojničkog pijeteta: do 1. oktobra 1944. godine bilo je 2,9 miliona nosilaca ratnih odlikovanja u Sovjetskom Savezu. Našem čitaocu i našoj naučnoj publici Vejnerova knjiga može biti podsticajna metodološki i komparativno s obzirom na sličnost motiva, institucija i tradicije mitološkog u slučajevima jugoslovenskog i sovjetskog autoritarnog režima i odnosa koji su oni gajili prema ratu.

Istraživački poduhvat Amira Vejnera zasnovan se na minucioznim istraživanjima na terenu, u arhivama i bibliote-

kama Ukrajine i Rusije. Polazišna pretpostavka u ovom poslu bilo je sigurno poznavanje jezika izvora, što je omogućilo prodiranje u najsitnije kapilare protoka informacija o prošlosti.

Priča o ratnom iskustvu Vinice ispričana je u tri dela: svaki se sastoji od dva poglavlja. Prvi deo („Delineating the Body Politic”, 41–126) istražuje uticaj rata na artikulaciju identiteta sovjetske političke elite u Vinici. Traumatično iskustvo rata potiskivalo je prethodna traumatična iskustva, naročito ona iz vremena državnog terora 1937–38. godine. Samo u Vinici je u to vreme nastradalo više od 9000 ljudi koji su pokopani u masovnim grobnicama. Nemci su u svrhu antiboljševičke propagande, u prisustvu jedne međunarodne komisije (kao u slučaju Katsinske šume), maja 1943. godine organizovali ekshumaciju ovih tela što je dodatno dramatisovalo osećanja iz sovjetske prošlosti.

Rat se, posle svega, ukazivao kao jedini put rehabilitacije za one koji su bili u nemilosti partijskog establišmenta, ali i kao prečica u formiranju nove elite. Autor u poglavlju „Myth and Power” (41–81) nastoji da odgonetne relaciju koja je u posleratnim vremenima povezivala predočeni mit o ratu sa dostizanjem prestižnih položaja moći i uticaja od strane vojnih veterana. Autor prati njihove „klanove”, političke veze i uticaj. Urađena je statistika njihovog prisustva na pozicijama vlasti, takođe postojanog rivalstva između političkih klanova predstavnika partizanskog pokreta i veterana regularnih odreda Crvene armije.

Drugo poglavlje („The Calling of a Communist”, 82–126.) bavi se nesreć-

nom sudbinom sovjetskih građana i vojnika koji su preživeli nemačku okupaciju. Čudom preživeli ljudi dočekivani su neprestanim sumnjičenjem: „Gde si bio tokom nemačke okupacije i kako si uspeo da preživiš”? što je za njih, zapravo: „Zašto si uspeo da preživiš?”. Autor ovde nastavlja sociološku studiju sa detaljnom statistikom i analitičnošću. To je koristan deo studije, naročito za one koji su stručno upućeni u ovu problematiku, ali običnom čitaocu Vejnerevo pisanje može biti zamarajuće. Utisak je da zanimljiva istorija sa mnoštvom dinamike događajnog i prepletom svetskih procesa i ličnih sudbina dolazi tek u drugom delu knjige.

Drugi deo („Delineating the Body Socioethnic”, 127–235) detaljno analizira zamisao i praksu nacionalne politike koja je sprovedena u Viničkoj oblasti u sovjetskoj Rusiji i nemačkoj i rumunskoj okupacionoj zoni tokom rata. Još pre početka rata mnoge regije SSSR-a bile su izložene preventivnim akcijama etničkog čišćenja. Tokom Prvog svetskog rata carska vojska je deportovala Viničke Nemce i Jevreje. Veliki demografski poremećaji nastali su za vreme građanskog rata i kasnije tokom eksperimenta kolektivizacije i industrijalizacije. Od 30-ih godina ponovo su deportovani pripadnici nemačke, ali i poljske manjine. Najstrašnije je došlo sa nemačkom okupacijom...

Nemci su okupirali Vinicu 19. jula 1941. godine i ostali u njoj sve do 20. marta 1944. Mesec dana posle okupacije oblast je podeljena tako da je njen zapadni deo (nazvan Transnistria) pripojen Rumuniji, a istočni deo, uključujući i grad Vinicu, pripojen je Rajhskomesari-

jatu Ukrajine pod direktnom kontrolom SS-a. Nacistička politika genocida, deportacija i izgladnjivanja ostavila je strašne posledice. Kada je Crvena armija oslobodila grad on je brojao manje od jedne četvrtine predratne populacije od oko 100.000. Jedva jedna sedmina od 140.000 Jevreja u oblasti preživela je kraj rata.

Treće poglavlje („Excising Evil”, 129–190) bavi se iskorenjivanjem ukrajinskog separatističkog pokreta. Ukrajinski nacionalni sentimente u Viničkoj oblasti naročito su ojačali od 1939. godine, kada su pripojene znatne ukrajinske teritorije koje su pripadale Poljskoj. Pokret je bio veoma popularan u narodu, a naročito se rasplamsao u trenucima odstupanja sovjetske vojske 1941. godine i u završnim vojnim operacijama. Sovjeti su još nekoliko godina posle rata imali velikih problema sa Ukrajincima. Mere protiv njih bile su oštrije od onih koje su primenjivane protiv pristalica tzv. Ruske oslobodilačke armije („vlasovita”). Autor navodi neke izvore po kojima je Staljin imao generalno antiukrajinski stav, ne samo prema pristalicama separatističkog pokreta. Hruščov je 1956. i 1957. godine javno govorio kako smatra da je jedini razlog zbog koga Staljin nije sproveo potpunu deportaciju Ukrajinaca bila njihova brojnost. Poduhvat totalne deportacije 40-milionskog naroda bio bi teško tehnički izvodljiv.

U četvrtom 4 („Memory of Excision, Excisionary Memory”, 191–235) autor istražuje razvoj antisemitizma u SSSR-u pre rata i tokom rata, kao i pogrome Jevreja u sovjetskoj i nacističkoj režiji. Fenomen je obrazložen od pojedinačnih

pojavnih oblika pa do generalne strategije i statistike zločina. Autor se osvrće i na posleratno poricanje jevrejskog holokaušta od strane sovjetskih vlasti i na pokret za priznanje jevrejskih žrtava.

Autor u uvodu najavljuje da treći deo („The Making of a Postwar Soviet Nation”, 237–363) analizira razvoj sovjetskog sistema vrednosti i načina života na teritorijama zapadne Ukrajine i Viničke oblasti. Četvrto poglavlje ipak je većinom nastavak studije o otvorenom antisemitizmu sovjetskih vlasti. Tokom rata, Jevreje su progonile sve zaraćene strane uključujući i predstavnike ukrajinskih nacionalističkih pokreta. Posle rata, neposre-

dno pred Staljinovu smrt, antisemitski sentimente su eskalirali u tzv. lekarskoj aferi 1953. godine.

Knjiga Amira Vejnera najvećim delom pisana je kao suvoparno svedočanstvo, zatvorena u siguran metodološki postupak i impresivno mnoštvo pročitane literature i navedenih arhivalija. Iako je odlično dočekana u svetskoj naučnoj javnosti, gde će nesumnjivo predstavljati nezaobilazan priručnik za sovjetsku istoriju, mislimo da ova knjiga sadržajem i koncepcijom možda neće privući pažnju šire čitalačke publike.

Aleksandar R. MILETIĆ

Tim Džuda, *SRBI. Istorija, mit i razaranje Jugoslavije*, Dan Graf, Beograd 2003, str. 334

Tim Judah, *THE SERBS, History, Myth and Destruction of Yugoslavia*, Second ed. Yale Nota Bene book, Yale University Press 2000

Svako ko se upustio u praćenje literature koja je u poslednjih deset i više godina imala za predmet raspad ili razaranje SFRJ i ratove na Balkanu 1990-ih nalazio je u napomenama članke i analize Tima Džude, britanskog novinara i dugogodišnjeg dopisnika uglednog *Times*-a i *Economist*-a iz više balkanskih zemalja: Rumunije, Bugarske, Albanije, SFRJ. Džuda je od 1991. do 1995. sa porodicom živeo u Beogradu, dakle u jednom od centara zbivanja. Posebno je važno istaći da je sa razvojem krize i rata, uz još neka imena (pomenimo njegovog imenjaka Timothy Gorthon Ash), postao veoma

čitana analitičar i kritičar na stranicama *New York Review of Books*. Posle 1997. godine nema više radova, pa čak i spiskova obavezne literature na univerzitetima, a da se ne navede knjiga *The Serbs, Myth and Destruction of Yugoslavia*. Te godine je naime prestižni Yale University Press objavio Džudinu knjigu o Srbima i knjigu Markusa Tenera o Hrvatima (Markus Tanner, *Croatia: Nation Forged in the War*). Iste godine Cambridge University Press je objavio prvo izdanje knjige američkog istoričara Džona Lempija *Jugoslavija kao prošlost*. *Dvaput bila jedna zemlja* (John Lampe,

Yugoslavia as a History. Twice there was a Country).

Knjiga koja je pred nama razotkriva želje i poglede autora, demonstrira njegovu stručnost, ali i instikt analitičara. Međutim posebna vrednost knjige, ono što će trajno ostati nepomerljivo, jeste njena dokumentarnost u delovima gde pisac beleži lična iskustva, ono što je sam video i čuo. U tom delu knjiga postaje jedan od izvora za istoriju 1990-ih. Mi ćemo je uvek stavljati u red dela kao što su radovi Lore Silber i Alana Litla, *Smrt Jugoslavije* (Laura Silber & Allan Little, *The Death of Yugoslavia*, revised edition, Penguin books, London 1996) ili Miše Glenija *Balkan 1804 – 1999 Nacionalizam, rat i velike sile* (Misha Gleny, *The Balkans 1804–1999. Nationalism, War and Great Powers*). Dobro je što se izdavač odlučio za dopunjeno izdanje iz 2000. godine, jer je obogaćeno sadržajima iz poslednjeg „Kosovskog ciklusa”. Džuda je pratio rat 1999. iz neposredne blizine i bio svedok na Kosovu posle ulaska trupa UN/NATO. Kada se u proleće 2000. godine pojavila njegova knjiga *Kosovo: War and Revange* odmah je dobila ocenu – izbalansiran pristup, što podrazumeva odsustvo jednostranosti ili političke pristrasnosti.

Sam Džuda kaže da je „cilj ove knjige da objasni kako je došlo do toga da Srbi budu tamo gde jesu, a u slučaju Hrvatske gde su bili do 1995”. „Odlučio sam”, navodi autor „da napišem ovu knjigu jer je izgledalo da u svemu što je napisano postoji očigledna praznina”. Takođe, podseća da je njegova želja bila da piše o cinizmu rata, o ratnim profiterima, o narodima pionima u rukama svojih

vođa. Njegova glavna teza, ako možemo to da tvrdimo, jeste da su „Srbi (su) ušli u rat zato što su ih u rat uvele njihove vođe. Ali ove vođe su iskoristile maligne niti iz istorije svog naroda da ih njima vežu i uvuku u rat. Da je srpska istorija bila drugačija, današnjim generacijama ne bi se moglo manipulirati na isti način”. (str. XII). Na jednom mestu izraz „smeštanje Srbima” (151). U ovome Džuda nije usamljen i brojna su imena autora iz popisa literature (na kraju knjige) koji dele ovo mišljenje. Džuda je nehotično sebe svrstao u pristalicu jedne od pet redukcionističkih teorija (po Brubejkeru) i to one „o manipulativnim i zlim elitama”, kojima se uporno pokušava objasniti ono što je proizvelo balkansku krizu i rat 1990-ih. Ipak sadržaj knjige daje čitaocu i analitičaru mnogo više upravo u obilju nijansi i elemenata konteksta gde je autor svedok, a ne isključivo interpretator.

U predgovoru autor je naveo nekoliko važnih ograda kada su dometi rada u pitanju. Po njemu knjiga ne predstavlja „jednostavnu analizu problema koji su doveli do rata”, niti je „iscrpan studija istorije Južnih Slovena, niti je knjiga koja se odnosi na čitav rat u Jugoslaviji ili međunarodnu diplomatiju koja se njime bavila” (XIII).

Gotovo polovina knjige (1–149) posvećena je srpskoj istoriji do 1990. godine. Autor je prati od seoba starih Slovena, preko srednjeg veka, nezaobilazne Kosovske bitke, srpske Vojne krajine, Balkanskih ratova, Prvog svetskog rata, stvaranja Jugoslavije, iskustva Drugog svetskog rata i života u socijalističkoj zajednici. Druga polovina knjige posvećena je usponu Slobodana Miloševića, uruša-

vanju SFRJ, građanskom ratu i „Kraju carstva”. Krug se zatvorio na Kosovu.

Ovde se nama otvara niz opštih i konkretnih pitanja. Ovde je Džudina knjiga u nekim detaljima samo povod da ih razmatramo. Jedno od prvih je – ko se sve latio posla da piše? Da li je moguće u roku od nekoliko godina, ponekad i samo dve, napisati istorije „od Noja do AVNOJ-a” sa svim kontroverzama koje su pratile nastajanje i objavljivanje pojedinih dela? Da li je moguće pisati a ne biti svestan postojanja belina („white spots”) u historiografiji. U više navrata nam se nametnulo misao kako se olako poseže za „istorijskim argumentima” koji su istrgnuti iz istorijskog konteksta i dokazuje teza. Uopšte, da li je moguće danas napisati istoriju onoga što se na ovom tlu do malopre dešavalo? Posebno je pitanje kakav uticaj pojedina stručna dela ove vrste imaju na odgovorne lidere, političare ili njihove savetnike. Na kraju kako da se nosimo sa jednom vrstom ideološkog problema, tj. dovođenja u pitanje ortodoksije koja se nametnula u jugoslovenskom slučaju?

Često citiramo upozorenje jednog američkog kolege koji kaže:

„Produženi međunarodni konflikti proizvode mnogo više političkih pristaša nego naučnika; ako je istina prva novinarska žrtva u ratu, objektivnost je prva akademska žrtva. Akademske debate o bivšoj Jugoslaviji su jednako polarizovane kao one koje su se odnosile na stvaranje Izraela ili podelu Kipra, gde kritika radova više ovisi o tome da li konkretan rad podržava prethodno formirana kritičareva gledišta, nego da li u radu postoji koherentnost teorije, relevantnosti i dovolj-

nosti argumenata. Kad jedna strana u takvom (dugotrajnom) sukobu pobedi politički, obično pobeđuje i akademski, jer analize koje indiciraju da je politika koja je pobeđila, u stvari, se omalovažavaju. Politička hegemonija etablira intelektualnu ortodoksiju.” (Robert Hayden, *Blueprint for house divided*).

Drugi dobar poznavalac posvetio je čitavo poglavlje svoje najnovije knjige o jugoslovenskoj krizi i Slobodanu Miloševiću problemu veze istorije i politike („The History – Policy Nexus”), njihovim međusobnim uticajima. Prvenstveno reč je o percepciji Balkana kod zapadne elite pa i njenih usko orijentisanih analitičara ili istoričara. Izneti su mnogi primeri, kontroverze koje pratimo i u Džudinoj knjizi (ali bez kritičke rezerve), neka danas dostupna svedočenja o direktnom uticaju pojedinih radova na najvišu državnu politiku i političare zapadne hemisfere (Lenard J. Cohen, *Serpent in the Bosom. The Rise and Fall of Slobodan Milošević*, revised ed, Westview Press, Boulder 2002, 451–480).

Reskirajući da budemo nepravedni prema nekome od desetina autora čiji su naslovi najčešće u opticaju kada su raspad Jugoslavije i nova balkanska kriza u pitanju, generalno možemo da kažemo da se olako u istu ravan stavljaju autori koji decenijama prate, istražuju jugoslovensku istoriju i praksu, sa onima koji su se tek 1991. ili 1995. dosetili da bi mogli da uskoče u to konjunktorno područje i ponude izdavačima svoje usluge. Kako je jedan naš britanski kolega ironično primetio, odmah se našlo onih spremnih da brzo zarade koju funtu, evro ili dolar (Stevan Pavlowitch, *History of the Balkans*

1804–1945). Temeljan i skrupulozan historičar bi se veoma zamislio nad ponudom da u svega četiri godine napiše dva obimna historijska volumena o tako kontroverznim temama kao što su Bosna i Kosovo od zatamnjene historije ranog srednjeg veka do političkih opsena današnjice (Noel Malcolm). Bilo je manje poznatih evropskih lingvista (Paul Gard) pa čak i lekara (Grmek) koji su se sa velikim ambicijama prebacili iz svog polja na nezahvalnu balkansku historiju.

Još pre objavljivanja prvog izdanja Džudine knjige, od eminentnih historičara (Stokes, Lampe, Russinov, Cohen, Kent, a kasnije Todorova, Naimark i dr.) došla su upozorenja o ograničenjima „instant historiografije” (Instant History) koja je pratila najnoviju balkansku krizu. U pitanju je pre svega odsustvo izvora prvog reda i oslanjanje na izvore medijskog karaktera, nevladinih organizacija i slično. Međutim, ako pratimo ne samo bibliografske jedinice na kraju ove knjige, već napomene i korišćene citate ili argumente, vidimo da se često ne postupa sa dovoljno obazrivosti u skladu sa pomenutim upozorenjima znalaca.

Oko historije razaranja Jugoslavije isplele su se mnoge kontroverze koje su danas u krugovima historičara i politikologa predmet rasprava i analiza, međutim one su i deo žive političke stvarnosti koja pritiska umove. Ova podeljenost je evidentna čak i među etabliranim historičarima (videti dva eseja u časopisu *Tokovi historije* 3-4/2003 povodom knjiga: Dejan Djokic (ed.), *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918 – 1992*, Hurst & Co, London 2003; Norman M. Naimark and Holly Case (eds.) *Yugoslavia and its His-*

torians, Understanding the Balkan Wars of the 1990s, Stanford University Press, Stanford 2003).

Norman Naimark upozorava da su najnoviju historiju Jugoslavije u poslednjih deset godina pisali i dopunjavali novinari i analitičari tako da se prava slika prošlosti zamutila i postala neprepoznatljiva. U takvim uslovima Balkan je u gomili novih radova postao mesto na kome se neprestano odigravaju zločini, mesto na margini civilizacije, tlo „starih mržnji” (*ancient hatreds*). Kao najuticajniji on određuje knjigu iz tog opusa Kaplanovu *Balkan Ghosts*, koja je prema mnogim svedočenjima imala dubok uticaj na Clintonovu administraciju u razumevanju rata u Jugoslaviji.

Ne sporeći navedene kvalitete knjige Tima Džude, nametnula su nam se neka razmišljanja o tome kako preveliko oslanjanje na neke „izvore” vodi autora u simplifikovane interpretacije prošlosti i dalekosežna, ali možda problematična zaključivanja. Da pomenem samo dva-tri primera koja bi uz konsultovanje objavljenih izvora ili produbljenih arhivskih istraživanja morala pretrpeti korekciju.

Prvi primer se odnosi na karakter jugoslovenskog državnog i partijskog centralizma od 1958. do 1966. godine. Autor „Rankovićevo vreme”, vreme „represije u državi, a i na Kosovu” interpretira uglavnom na osnovu starijih historiografskih radova i svedočenja političkih pobednika onog vremena. „Srbima je odgovarao centralizam”, „Bosna je funkcionisala gotovo kao produžetak Srbije, a Kosovo je držano pod strogom kontrolom” (130). Posle objavljivanja poverljivih partijskih materijala iz 1962. go-

dine, ali i štošta drugog, slika te „sve-moći” bi izgledala daleko „izbalansiranija” (M. Bjelajac, „Karakter jugoslovenskog centralizma u svetlu analize tajne sednice Izvršnog komiteta CK SKJ marta 1962”, *Dijalog povjesničara–istoričara*, priredili Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2003, 373–392).

Na temu Kosova bi se mogli navesti mnogi primeri u knjizi gde se slabosti postojeće literature direktno presađuju. Tako, na primer, nezabilazna ličnost Vase Čubrilovića i njegovo predavanje u Srpskom kulturnom klubu izloženi su prema „mistifikovanoj” interpretaciji Sabine Ramet.

Tim Džuda se, kao i autori pre njega, bavi hronologijom početka nove drame na Kosovu, pripremanjem oružane pobune, nabavljanjem oružja i dr. Međutim i ovde ima mnoštvo ishitrenih zaključaka, ali i pogrešno navedenog činjeničnog stanja koje je lako proverivo. Evo samo dva karakteristična primera:

„Osamdesetih i sama ideja o oružanoj pobuni izgledala je besmislena, pogotovo što Srbi nisu upravljali autonomnim Kosovom. Sedamnaestog januara 1982. u Nemačkoj su ubijena trojica albanskih militantnih aktivista sa Kosova ... Iako niko nikad nije bio uhapšen zbog ovog zločina, mala grupa koja je podržavala oružanu pobunu smatrala je da su ubistvo izvršile jugoslovenske tajne službe. Ovaj čin odredio je njihov budući život. Krv je bila prolivena. Rat je objavljen (284). Međutim, čak i 1990-ih postojao je problem sa pribavljanjem oružja „iz tri razloga”. Jedan je ojačana mreža potkazi-vača, pa je policija stalno opkoljavala sela i pretresala kuće, drugi je izolovanost

pokrajine i treći što stanovnici nisu hteli u borbu poučeni iskustvom Hrvatske i Bosne (286).

Brojni objavljeni izvori mogu da koriguju ovaj tip „domišljanja”. Pomenimo samo izveštaj Saveznog MUP posle demonstracija na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji 1968. godine u kojem odeljci o „velikim količinama oružja”, potražnji nabavci, švercu, iredentističkoj, terorističkoj i diverzantskoj delatnosti (*Istorija 20. veka*, 1–2/1999, 171–180). Tada najodgovornije ličnosti u Srbiji imaju vrlo određen stav o tome. Prvog decembra 1968. na sastanku političkog aktiva Srbije o poslednjim događajima na Kosmetu govorio je Marko Nikezić, predsednik CK SKS koji je između ostalog rekao: „Isto tako treba da bude jasno da kao što će zemlja biti branjena od svakog napada spolja biće branjena i od svakog pokušaja razbijanja iznutra. U tome će politička akcija i mere organa zaduženih za red i mir u zemlji biti usklađeni i delovaće u istom pravcu i tu ne može biti nikakvog kolebanja. **Ako neko bira oružje ne treba da se sumnja u ishod sudara.** (Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB od Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd 1989, 255–256). Petog decembra na proširenoj sednici Sekretarijata CK SKS, na kojoj se pored dogovora o izradi programa rada CK raspravljalo o situaciji na Kosovu, „L. Perović naglašava da su poslednji događaji bili relativno jak udarac ostvarivanju pune ravnopravnosti i naneli štetu procesu afirmacije albanske narodnosti u našoj Republici. ... udarac procesu demokratizacije.... Kada procenjujemo štetu ne možemo to da činimo

van konteksta međunarodne situacije, posebno sadašnje, jer će ti događaji postati izvestan oslonac onima kojima stalno odgovara napetost i konfliktna situacija u Jugoslaviji. To otvara prostor za njihovo delovanje i iznutra." (Z. Vuković, 257–258).

Tito je bio upućen u razne oblike subverzivnog delovanja u Pokrajini, gde su i najviše vojne delegacije i ličnosti bile mete atentata (1979), povodom kojih su albanski politički lideri molili da se sa time ne ide u javnost (M. Bakali). Rane 1980-e su posebna priča. Tadašnji načelnik generalštaba ostavio je dovoljno preciznih podataka (B. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica 2000, 35–40).

Možda najdalekosežniji primer na koji treba ukazati je oslanjanje i apsolutno poverenje u izveštaj Karnegijeve komisije iz 1913. godine o zlodelima i patnjama civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika tokom oba Balkanska rata, tačnije njegov reprint (*Report of the International Commission to inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914, reprint 1993. sa predgovorom M. Abramowica i uvodom ambasadora Kenana).

Ono što treba prihvatiti sa izvesnom ogradom, s obzirom na način kako je ceo izveštaj nastao, kao i naučne skepse i kritike na instrumentalizaciju koja je učinjena ponovnim objavljivanjem i tonom predgovora (M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999, 15–21), autor prihvata kao osnovu iz koje će izvući ili argumentovati više svojih teza ili pogleda.

Prvo, „paljenje sela i proterivanje poraženog stanovništva je normalna i tradicionalna pojava u svim balkanskim

ratovima i ustancima. To je navika svih ovih naroda. Ono što su sami propatili oni čine drugima" (66, prema: Karnegi, 73). Drugo, „Kako se ističe u izveštaju K. fondacije, spaljivanje sela i etničko čišćenje bili su tradicionalno sastavni deo ratova na Balkanu. Srbi nemaju monopol na ovo zlo. Ipak važno je istražiti poreklo ovih njihovih postupaka" (67).

I tako od Karađorđa, Njegoša, kneza Milana pa preko Balkanskih ratova do istočne Bosne 1992. Nema upitanosti, nema pomena o unutrašnjoj dinamici i kritičkom preispitivanju srpske politike proterivanja iz 1878. godine među tadašnjim najviđenijim političarima (Stojan Novaković), nema slike namera i instrukcija srpske Vrhovne komande i nižih pred Balkanske ratove, skrupulozne analize prakse, nema međunarodne pozadine i karaktera pobune i upada iz Albanije 1913. godine. Na kraju, na putu ka „Istočnoj Bosni 1992." nema Narodnooslobodilačkog pokreta koji je u sumraku Drugog svetskog rata ponudio i sproveo drugu praksu, pokreta koji je na tlu Hrvatske i Bosne u prve dve godine rata bio pretežno sastavljen upravo od Srba.

Možemo se upitati i da li je tačna ocena da su „Građanski ratovi (su) uvek nemilosrdni, ali na Balkanu ih je ova religiozna crta učinila još brutalnijim" (67). Gde je tu komparativna analiza, bar na nivou nekoliko primera?

Za ovu priliku i povodom, po nama, ne samo metodološke nedoslednosti da se istorijski događaji vade iz konteksta i potom u obliku „citatalogije" nude kao ključ za objašnjenje „novije istorije", već po ko zna koji put u literaturi korišćenog reprinted izveštaja Karnegijeve komisije iz

1913. godine, ponudimo bar nekoliko podataka koji treba da sugerišu put istoričaru i analitičaru. Izveštači su doputovali i pisali ga posle rata, pretežno se odnosi na prostor Trakije, manje na Makedoniju, a dodiruje događaje za vreme Albanske pobune 1913. i upada u nove delove srpske države iz Albanije na podstrek Austrije. Konačan izveštaj pisala su samo nekolicina učesnika u Beču 1914. godine. Samim Srbima posvećeno je najmanje prostora ovog ogromnog rukopisa.

Srbija je aktivno učestvovala u stvaranju međunarodnog ratnog prava krajem XIX i početkom XX veka. Nacionalna organizacija Crvenog krsta imala je razvijenu saradnju sa drugim nacionalnim organizacijama i središtem u Švajcarskoj. Njeni oficiri i vojnici krenuli su u rat 1912. godine sa svojim kućnim vaspitanjem i tradicijom, ličnim osobinama, ali obavezani striktnim naređenjima vojne uprave.

Podsetimo, za naš kontekst značajne poruke vojnicima vrhovnog komandanta, kralja Petra I i prestolonaslednika, princa Aleksandra komandata 1. armije, tada najjače grupacije srpske vojske (126.000).

„(...) Tamo nas, vojnici, čekaju naša rođena braća. Tamo nas čekaju i svi oni, koji su žudni slobode, mira i reda. Tamo ćete naći ne samo Srba, nego i Arbanasa, razne vere. Koji se od njih ne budu pridružili Turskoj, a nas prijateljski prihvate, njih ne dirajte, ni njihovu čeljad, ni njihove domove ni imanja. Neka vam, Vojnici, bude vođa ova velika i svetla reč narodna: **Dušmaninu rat, prijatelju brat. Brat je mio koje vere bio.**”

„(...) Prema pobeđenom neprijatelju, i neprijatelju koji se preda, budite čovečni

i milostivi, jer on tada prestaje biti neprijatelj, nego ostaje samo čovek, a prema čoveku treba biti čovečan. Kuće, imanje, čast i obraz pobeđenog neprijatelja i njegove porodice štedite i štitite, kao i kuće, imanja i čast svog sopstvenog naroda, jer to ne zahteva samo čovečnost i naša pravoslavna vera, nego to i dolikuje junacima, a tim se pobeđuju neprijatelji da se radije predaju nego uporno bore, jer znaju da se predaju junacima, od kojih se ničemu rđavome nemaju nadati ni oni ni njihove žene i deca (...)”¹

Načelnik štaba srpske Vrhovne komande, general Radomir Putnik, na sastanku sa najvišim oficirima Prve armije u Vranjskoj Banji, 3. oktobra 1912, između ostalog dao je instrukciju za postupak prema Arnautima: „Sa Arnautima i lepo, a i silu upotrebiti kada ne pomaže lepo postupanje.”²

Ratnu stvarnost čini niz okolnosti koje dovode do kršenja naredbi, ali i samo njihovo navođenje dovodi do tačnijeg razumevanja prošlog i konteksta, pa i to da li je u pitanju etnički razlog. Navedimo nekoliko dnevničkih beleški i sećanja iz ratova:

„17. novembar 1912 (...) Za vreme mog bavljenja u Velesu kroz isti prolaze razne trupne jedinice. Velika oskudica u drvim pa zato se napuštene turske kuće ruše i od njihove drvenarije greju se vojnici, a i hrana za vojnike se teško spravlja takođe zbog oskudice u drvim” (komandant Timočke divizije Dragutin Milutinović, *n. d.*, 60).

„1. novembar (...) Kavardarci (...) Bugarske komite i ovde i po okolini žare i

¹ A. Stojičević, *n.d.*, 128.

² D. Milutinović, *n.d.*, 12

pale. Naredih ovako uz put da se pokupi oružje od stanovništva i snese u Krivolak” (Milutinović, 50).

29. oktobar (...) „Iz okolnih sela oko Demir-Kapije, Turci predaju oružje, ali u isto vreme mole i traže da ih zaštitimo od bugarskih komita. Ne znam zbog čega se bugarske komite vrzmaju po ovim selima i ogorčavaju muhamedansko stanovništvo, čineći mu nasilja. U Demir-Kapiji zadržah na prenoćište jednu četvu XV puka (rez. Kapetana Milana Vujanovića prof.) koja je bila kupila oružje u okolini Velesa”. Tokom dana 5. četva iz XV puka prikupljala oružje od seoskog stanovništva u okolini Velesa. (Milutinović, *n. d.*, 47–48).

24. oktobar Veles, „Pozadi naših prednjih trupa, a u našem domašaju četnici–komite (čije?–M.B.) sve pale i ruše. Njima u ovome pomažu i svi hrišćani koji su, za pakost, naoružani”. (Milutinović, *n. d.*, 43).

„Hranu od seljaka ne smeš da diraš, komandir bio prek i oštar za vojnika, al za državu bio dobar i za ono vojno što se kaže. E, neću da grešim dušu: dozvoljavao ni da uzmemo sena za konje, to de nađeš – diži” (Ranko Aleksandrović, *Tri sile*, 15).

„Ja nisam nikome ništa uzeo, ali kad smo išli kroz Albaniju i neki naši su pljačkali ... Neki Živan, on je pretresao kuće, narod, Turke naročito... Oficiri su tukli ... Tome Živanu što usput pljačka, udario zbog krađe dvadeset pet batina. Bio ga taj narednik, ubio ga ka’ guzicu” (Mitar Nikolić, r. 1891, *Tri sile*, 6).

„Kad smo došli do granice albanske, kaže komandant Tomić: ‘Gospodo oficiri, podoficiri i vojnici! Mi sada prelazimo u

Albaniju. Skrećem vam pažnju da nijedan ne pokuša da nešto opljačka, uzme ili ukrade. Na licu mesta ću ubiti komandira njegove čete i njega! Sa nama je pukovski blagajnik, novca imamo, svakog dana ćemo kupovati hranu i sve što nam treba. ‘Kroz Albaniju kada smo prolazili, niko nije smeo ništa da pipne. Ranjene i bolesne – nosili smo. Ko je umro – zakopali smo ga. Iz našeg puka nije stradalo više od dvadesetak vojnika.’” (Jovan Carić, r. 1898, *Tri sile*, 296–297).

Ostali su dokumenti da je komandant Kombinovane divizije, general Mihailo Rašić stavio pod preki sud šestoricu vojnika koji su u potrazi za hlebom izazvali incident i puškaranje sa Albancima iz sela Polise u blizini Drača, kojom prilikom su dvojica meštana ubijena. Potpukovnik Pribičević osudio je dvojicu na smrt, a četvoricu na po trideset batina. O izvršenoj kazni izvešten je komandant puka čiji vojnici su kažnjeni.³

Primere hrišćanskog milosrđa srpskih vojnika opisivali su mnogi. Džon Rid, Arčibald Rajs i Anri Barbi poznati su po svojim spisima iz Prvog svetskog rata. Norvežanin Henrik Angel, koji je sa Srbima bio u Balkanskim ratovima, u knjizi *Srpske ratničke priče* kaže: „Srpski vojnici, srpske vlasti zaslužuju najveću hvalu za svoje plemenito postupanje sa osvojenim delovima zemlje. Ja i mnogi

³ M. Bjelajac, Na bojištima Prvog svetskog rata, u: *Dvor na Uni. Od prijeslavenskog doba do naših dana*, knj. I, Dvor na Uni 1991, 211 (prema: Arhiv SANU, 14 343/237). Pribičević je 26. januara 1916. poslao sledeći izveštaj: „Jučer po podne sprovedeno mi je šest vojnika Vašeg puka ... koji su napali neke Arnoute u selu Polisi tražeći od njih hleb kojom prilikom su izazvali puščanu borbu sa njima i dvojicu Arnauta ubili ....Preki sud osudio je ...”

moji zemljaci, lekari i ljudi, kao i kapetan Neregor, možemo potvrditi da je u područjima gde smo se kretali postupanje bilo veoma humano, sasvim drugačije humano od onoga što smo navikli u Evropi. Viteško postupanje Srba sa zarobljenicima i izbeglicama može da prevaziđe samo ono koje pokazuju Crnogorci. I to kažem po sopstvenom uvidu, a ne po pričanju drugih. Slučajnost je učinila da sam jednom stanovao sa nekoliko stotina muhamedanskih izbeglica. Nisam video ni traga lošeg postupanja. Srbi su im obezbedili besplatan prevoz vozom, dozvoljeno im je da se smeste po vagonima i oko njih, od vojnika su dobili čak i hleb (od svojih jednovernih u istom selu dobili su samo malo duvana). Video sam da te izbeglice toliko veruju vojnicima da su, kada su oni, jedno tuce njih, lakše bolesnih, digli logor i krenuli, skoro svi pošli za njima. Žene su uprtile decu na leđa i uzele za ruke, natovarile na sebe ono malo što su posedovale i požurile za njima. Video sam vojnike kako pomažu deci, kako uplakanoj deci daju vodu i hranu ... Ja sam, što se mene tiče, napustio Srbe pun najvišeg divljenja prema viteškom, pažljivom načinu na koji su vlasti kako civilne, tako i vojne, postupale u osvojenim područjima. U Kočanima sam video stotine muhamedanskih i bugarskih udovica i njihove dece kako svaki dan dobijaju brašno i gorivo. U Manastiru (Manastiru – M.B.) sam video isto, samo u još većem obimu. Nismo baš naviknuti da to uvek doživimo od naroda koji se hvale da su na višem kulturnom nivou od Srba. Dozvolite mi da dodam da ja i moji drugovi nikad nismo videli nijednog pijanog vojnika, nijednog neučtivog vojnika, ni-

jednog brutalnog vojnika. To mora da znači da srpski vojnici mora da imaju pre svega jaku narodnu disciplinu. Onda se može razumeti da se u takvom narodu mogu obrazovati potpuno upotrebljivi vojnici za samo 18 meseci."⁴

Na kraju, ovo su za istoričare podsticajne tačke – poziv da se traga za tačnijom slikom prošlosti, da se nijednom nekadašnjem savremeniku ne veruje na reč već da se istražuje totalitet konteksta u kome su nastali nečiji govor, mišljenje, politika, delovanje.

Tu se mi, po prirodi posla skeptici prema olakom sudu, razlikujemo od nekih drugih delatnika. Tu gde su neki od njih „dokazali”, nama je inspiracija za početak.

Kao što smo istakli, najveća vrednost ove knjige je njena dokumentarnost, na drugom mestu je uvid u to kako „nas” drugi vide, kako „nas” je jedan profil literature obeležio, a na trećem je za istoričara i savremenika, podsticajan element – na kakvoj literaturi, na kakvim argumentima autor gradi svoju priču, svoje viđenje?⁵

Dr Mile BJELAJAC

⁴ Vladimir Dimitrijević, „Hrišćanski lik srpskog vojnika”, u: *Vojska i vera*, VIC „Vojska”, Beograd 2001, s.70–71. Pored ovog svedočenja Norvežanina „sa lica mesta” Dimitrijević navodi primere iz knjiga Dragiše Vasića, Antonija Đurića i druge. Sve ovo baca dodatno svetlo na suene interpretacije iz druge ruke u Karnegijevom izveštaju.

⁵ Đorđević Milija, Paunović Dragutin, *Tri sile pritisle Srbijicu*, Priče Solunaca, Narodna knjiga, Beograd 1985.

Predrag Simić, *Kina – kratka istorija*, Nea Beograd 2003, str. 264

Tokom 2003. profesor dr Predrag Simić je objavio još jedan iz serije svojih radova o Kini, ovaj put knjigu *Kina – kratka istorija* gde je na 264 stranice obrađena istorija najmnogoljudnije države sveta. Knjiga ima kratak uvod, šest istorijskih poglavlja i kratak zaključak, tako da možemo reći da se autor opredelio za hronološki način izlaganja, što je i logično imajući u vidu da rad poseduje i istorijski karakter, pored naglašenog politikološkog. U istorijsko-politikološkoj analizi ove drevne civilizacije, autor je povezoao niti više nauka i disciplina, kao što su geografija, ekonomija, sociologija, lingvistika da bi došao do knjige koja na relativno malom prostoru obogaćuje znanja i pravih sinologa i naučnih radnika, a u isto vreme je pristupačna i običnom čitaocu. Razlog ovom prvom, dakle naučni kvalitet knjige je taj da je Simić koristio kao literaturu i izvore 177 bibliografskih jedinica, vodećih svetskih sinologa, samih istorijskih ličnosti vezanih za ovu temu, važnih dokumenata iz novije istorije kao primarnih izvora – uglavnom sve što je napisano o ovoj temi na engleskom, francuskom i srpskom jeziku. Posebnu vrednost čine politikološke opservacije i istorijske sinteze tako da su i istorijski delovi lišeni deskripcije na kakvu nekad nailazimo kod izlaganja dužih istorijskih pregleda jednog naroda, države, kontinenta ili civilizacije. Za pristupačnosti ove knjige i običnom čitaocu zaslužan je pre svega stil izlaganja autora. On je iz zamršenih istorijskih zbivanja izvlačio društveno-istorijsku srž koju je pratio

kroz vreme, znatno je približio čitaocima, a sve to prezentirao jednim stilsko-literarnim umećem.

Već u uvodnom delu (*Konfučije i njegovi naslednici*, 5–11) jasno nam je da, iako je pred nama istorija Kine u poslednjih 4.000 godina (već od druge glave polazimo od XVI veka, a od treće od 1914. godine), akcenat je na događajima od početka sedamdesetih godina XX veka gde autor sa pravom traži korene epohalnog ekonomskog (i sveukupnog) skoka koji je u svetskim razmerama Kina postigla do današnjih dana, nepune tri decenije kasnije. Simić nam približava i kulturološki oblik političkog opštenja i suprotstavljanja kineskih savremenika koristeći ličnosti i zaplete iz svoje istorije gde se alegorijski mogu posmatrati kroz istorijske ličnosti današnji nosioci političkog života – na prvi pogled nerazumljivi događaji za jednog stranca. Da dr Predrag Simić odavno nije stranac za tumačenje prilika u Kini pokazuje i ova knjiga u kojoj on samo nastavlja gde je počeo sa prvim naučnim radovima o Kini pre više od četvrt veka i gde čitaocima pojašnjava na prvi pogled nerazumljive fenomene političke borbe suprotstavljenih strana, ali i neke od suština kineske civilizacije, najvećim delom imune na vreme. Konfučijanizam, taoizam, kineska kultura i samosvojnost bivaju kroz vekove otporni da asimiluju i trenutne osvajače i pobednike nad „centralnim carstvom” (kojih nije bilo mnogo) i da pod različitim dinastijama očuvaju originalnost jedne civilizacije.

U prvoj glavi (*Nebesko carstvo*, 11–53) upoznajemo se sa na ovim prostorima malo poznatim detaljima iz perioda drevne Kine od začetka civilizacije oko 2.000 hiljade godina pre nove ere do početka XVI veka i prvih susreta sa Evropljanima. To je vreme moćne kineske države i civilizacije o čemu govori i činjenica da su Kinezi prvi izumeli barut, kompas, papir i štampu u svetu, prvi proizvodili svilu, sagradili između ostalog Kineski zid, očuvali državu i autohotnu civilizaciju.

U drugoj glavi (*Od susreta do sukoba civilizacija*, 53–89) pratimo istorijske događaje iz perioda kada Kina počinje da slabi, od početka XVI do početka XX veka što se poklapa sa jačanjem ekspanzivnih evropskih kolonijalnih sila koje naročito tokom XIX veka polako okružuju Kinu. Oni je nikada neće pretvoriti u koloniju u klasičnom smislu, što je bila sudbina najvećeg dela „vanevropskog sveta” tog vremena, već će je držati u podređenom ekonomskom i političkom odnosu i čak zauzeti neke od njenih luka kao protektorate–kolonije (Britanija Hong-Kong i kraće vreme Vejhavej, Portugalci Makao, Nemci poluostrvo Šantung sa lukom Cingtao, Francuzi luku Kuangčou, Japanci za početak ostrvo Formozu, Rusija na kraće vreme Mandžuriju sa lukama Dalien i Port-Artur). Neki delovi udaljenih kineskih provincija od centra su takođe privremeno bili van ili sa osporenim kineskim suverenitetom – Tibet, Sinkjang, Unutrašnja Mongolija, Mandžurija, a Spoljašna Mongolija je postala nezavisna država od Prvog svetskog rata.

U trećoj glavi (*Kineska renesansa*, 89–137) sagledavamo period revolucija i

unutrašnjih borbi koji je prožet pokretima za modernizaciju i reforme što se sve prelomalo tokom prve polovine XX veka. Istorijske ličnosti i pokreti kao što su Sun Jatsen, a zatim Čang-Kajšek kao predvođnici Guomitanga te Mao Cedung, Džou Enlaj, Lin Biao, Deng Sjaoping kao predvođnici Komunističke partije opisani su u okviru velike borbe koju su vodili kako u građanskim ratovima, tako i sa stranim okupatorom (Japanom) i saradnjom sa „saveznicima” SSSR, SAD, Francuska i dr.

Ko je pobedio u tom građanskom ratu vidimo iz naslova četvrte glave (*Crvena zvezda nad Kinom*, 137–183) koji opisuje period od kraja četrdesetih do početka sedamdesetih godina XX veka, vreme vladavine Komunističke partije Kine. Iako je to nominalno bio period bez većih ratova, koji su se vodili tokom prethodnih nekoliko decenija (ratove u Koreji i Indokini uglavnom protiv SAD pomagala je aktivno Kina), to je period često prikrivenih partijskih borbi oko daljeg puta zemlje, u stvari latentan sukob između snaga modernizacije i antimodernizacije. „Veliki skok” i „Kulturna revolucija” su daleko unazadili zemlju kako ekonomski tako i kulturno i na svaki način civilizacijski, odnoseći veliki broj žrtava. I u spoljnoj politici dolazi do preokreta čija je najveća metafora 1972. i popravljanje odnosa sa SAD, te zahlađenje na ivici sukoba sa SSSR (ranije „velikog brata”). Posle smrti Mao Cedunga i obračuna sa „četvoročlanom bandom” grupa reformista, čija je personifikacija ključna ličnost istorijskog perioda poslednjih decenija XX veka Deng Sjaoping, uspela je da laganim putem dovede Kinu do reformskog kursa u brojnim sferama života, što je rezultiralo najviše u ekonomiji.

O tom putu Simić piše u petoj Glavi (*Četiri modernizacije*, st. 183–223) i njegovom nastavku pod novim predvodnikom reformi Ćiang Ceminom u šestoj (*Rađanje supersile*, 223–245). Prihvatanje paralelnog i specifičnog puta kineskih reformi, ekspanzivnog u ekonomskoj sferi i umerenijeg na drugim poljima života, čak sporog u sferi politike, Deng je tumačio poslovicom „Nije važno da li je mačka crna ili bela sve dok lovi miševe” (194). U pitanju je, dakle, krajnje pragmatički pristup postupnim reformama i izvođenju nacije iz siromaštva u koje je dodatno bila gurnuta prethodnim periodima „Velikog skoka” i „Kulturne revolucije” još za Maovog života. Prvi veliki rezultati su se pokazali u borbi protiv vekovnog protivnika – gladi kada je kineska poljoprivreda 1982. prvi put proizvela dovoljno pirinča za ishranu stanovništva i posle 200 godina imala viška za izvoz. Elastičan odnos prema privrednicima, otvaranje „specijalnih privrednih zona”, privlačenje kapitala brojnih iseljenika, postepeno prodiranje na svetsko tržište, suptilan politički proces krunisan ujedinjenjem sa Hong-Kongom 1997. i Makom 1999, ulazak u STO 2001. – sve su to rezultati sad već višedecenijskog reformskog kursa. Dozvoljena je, jednom rečju, privatna inicijativa, seljaci su na selu otvarali male radionice, toliko različite od nametnutih „dvorišnih, malih visokih peći” iz „kulturne revolucije”, koje su pravljene kao „potemkinova sela” pored pruge kuda su Mao i visoki rukovodioci prolazili.

Autor slikovito opisuje na istoku Kine, recimo u Šangaju, ubrzani rast i napredak u „slobodnoj zoni” dok neda-

leko odatle u državnoj fabrici u zastoju, sa brdima nedovršene proizvodnje, radnici mirno ručaju podnevni zagarantovani obrok pirinča, u firmi koja beleži gubitke. O tome Simić kaže: „Zahvaljujući uspehu tržišno usmerenih reformi i naglom otvaranju prema svetu, kineska privreda je između 1979. i 2000. godine ostvarila prosečni privredni rast od 9,7 % godišnje, njen društveni bruto proizvod je porastao šest puta dok je društveni proizvod po glavi stanovnika upetostručen. Rast po stopi od 17 % učinio je da kineski izvoz poraste s 13,7 milijardi dolara 1979. na čak 250 milijardi dolara 2000. godine. Merena rastom ukupne kupovne moći Kina je postala druga privreda sveta, odmah posle SAD, a Kina koja je još 1977. godine bila na tridesetom mestu u svetu po visini izvoza, na početku novog veka postala je sedma trgovinska sila na svetu.” (228) Autor dalje navodi enormna ulaganja stranog kapitala u Kinu, od kojih je gotovo tri četvrtine kapital kineskih iseljenika. No, vlada je mnogo učinila da ih ohrabri da ulože kapital upravo u Kinu.

Da sve nije idealno autor ukazuje i u zaključku (*Kina na pragu 21 veka*, 245–248). Postoje velike razlike u razvijenosti između primorskih-istočnih provincija i unutrašnjosti zemlje. Za ambiciozan plan ukupnog privredno-društvenog jačanja zapada Kine koji je slabo naseljen, nedovoljno integrisan u maticu (Tibet, Sinkjang, Unutrašnja Mongolija i dr.) gde dominiraju manjine nehanskog porekla (Kinezi u Kini čine 91 % stanovništva), potrebna su velika materijalna sredstva. Zatim pitanje Tajvana, ograničen prostor i resursni potencijal zemlje u odnosu na enormno stanovništvo, još uvek nedovoljan

društveni bruto proizvod po stanovniku u odnosu na razvijene zemlje, razlika u dijalektima jezika između severa i juga i dr. Simić prognozira da će „Kina do 2020. dostići neverovatnih četrnaest triliona dolara društvenog bruto proizvoda i 10000 po glavi stanovnika koliko imaju danas manje razvijene zemlje EU”.(247) Tada, a naročito sledećih decenija kineski div će biti veliki izazov u međunarodnim odnosima pa i za najveće današnje sile računajući i jedinu supersilu. O tome upečatljivo govore poslednje Simićeve rečenice u knjizi: „U Pekingu, međutim, nema i

verovatno neće biti nijednog vladara koji će reći da postoje *dve Kine* a još manje da postoje *i Kina i Tajvan*. Amerikanci pomalo zaziru od ujedinjenja koje bi spojilo ogromne potencijale *velikog i malog zmaja*. Ne bi li to Kinu učinilo *previše samouverenom* i ne bi li svet *ipak zadržtao* od probuđene Kine? Za Kineze, međutim, nema dileme: Tajvan je neotuđivi *deo Kine*. Zmaj je još uvek spreman da se uhvati za mač ako neko pokuša da mu *to ospori*.” (248).

Mr Dragan PETROVIĆ

Pol Džonson, *Istorija američkog naroda*, Knjiga-komerc,
Beograd 2003, str. 965

(Paul Johnson, *A History of the American people*, New York 1999)

Knjiga Pola Džonsona je opsežan poduhvat izrade istorije prostora današnjih Sjedinjenih Američkih Država od prvih naseobina Evropljana na njemu tokom XVI veka do 1997. godine. Džonson je britanski istoričar (završio je istoriju na Oksfordu) koji je je na čestim putovanjima po svetu predavao i na univerzitetima po Americi. Shvativši, kako kaže u predgovoru, koliko je slabo istražena istorija Severne Amerike još dok je bio student, odlučio je da se posveti u višegodišnjem istraživanju ovoj temi. Rad je sastavljen od osam delova koji su koncipirani hronološki, tako da predstavljaju i određene istorijske celine: I. deo „Kolonijalna Amerika 1580-1750” (str. 15–116), II. deo „Revolucionarna Amerika 1750–1815.” (117–255), III. deo „Demokratska Amerika 1815–1850.” (259–381), IV. deo „Američki građanski

rat 1850–1870.” (383–460), V. deo „Industrijska Amerika 1870–1912” (461–563), VI. deo „Američki lonac za pretapanje 1912–1929.” (565–653), VII. deo „Supersila Amerika 1929–1960.” (655–760), VIII. deo „Amerika koja rešava i stvara probleme 1960–1997.” (761–879), zatim napomene, indeksi i bibliografija (883–960). Ako izuzmemo prvi deo koji obrađuje kolonijalnu Ameriku do 1750, čitav preostali deo knjige se bavi istorijom SAD, tako da smo mišljenja da je rad mogao poneti i naslov „Istorija SAD” pošto se samo u prvom i delimično na početku drugog dela mestimično obrađuje i istorija Kanade.

Upravo prvi deo knjige pod naslovom *Kolonijalna Amerika 1580–1750*, istoričarima (edukovanim uglavnom evropocentričnim udžbenicima istorije i izvorima literature za periode pre XVIII

veka), prezentuje opširan istorijski pregled premašujući u tom segmentu kvantitativno za taj vremenski period čak i Parkovu *Istoriju SAD*. Evropski udžbenici i izvori koji se bave tim ranim postkolumbovskim periodom američkog kontinenta najveći prostor davali su španskoj i portugalskoj kolonizaciji Latinske Amerike, dok je istorija britanskih, francuskih i holandskih kolonija severno od Floride manje i površnije obrađena. Džonson je u opisu i objašnjenju pojava otišao mnogo dalje od događajne istorije ulazeći duboko i sveobuhvatno u biografije nosilaca glavnih istorijskih tokova i tražeći kauzalitet događaja. Posmatrajući u okviru svakog dela knjige više tematskih celina, od kojih se svaka do kraja obrađuje a zatim prelazi na drugu, autor nije pratio po svaku cenu hronološku satnicu već je tu i tamo od nje odstupao što se nije negativno odrazilo na kvalitet rada. Na početku ovog dela upoznati smo sa istorijatom nastanka naseobina na prostoru istočne obale Anglo-Amerike. Taj proces je u početku bio stihijski, često motivisan verskom slobodom za mnogobrojna krila i grupe u okviru protestantske crkve koja su bila proganjana u Evropi (puritanci, kvekeri, baptisti itd.). Vremenom je britanska država sve više institucionalizovala raštrkane skupine naseobina u jedinstvene kolonijalne države potiskujući prvo Holandiju, a posle Sedmogodišnjeg rata 1756–1763. i Francusku. Džonson nas upoznaje i sa sociološkom strukturom stanovništva i sa ekonomskim zakonitostima privređivanja, što je trend koji će se uspešno zadržati do kraja ove obimne knjige. Stanovništvo je u tom periodu i pored izvesnih razlika u verskom pogledu

ostalo poglavito protestantsko ujedinjujući se u izvesnoj distanci prema katolicima, koristilo je isključivo engleski jezik kao maternji i osećalo se delom engleskog naroda i anglosaksonske kulture pri čemu su izuzetke činili samo Francuzi u Kvebeku (koji su u paradoksalnom smislu ostali lojalni britanskoj kruni pošto su se Englezi – a i Škoti, Velšani i Irci protestanti trinaest američkih kolonija izborili 1783. za nezavisnost od Londona i formirali SAD posle višegodišnjeg borbe).

U drugom delu *Revolucionarna Amerika 1750–1815* Džonson je, po našem mišljenju, najbolje kombinovao prikaz događajne istorije sa životnim biografijama istorijskih ličnosti kao i ukupnih društvenih i ekonomskih kretanja, dovodeći na taj način čitaoca da sam zaključuje o uticaju i isprepletanosti kauzaliteta događaja, društvenih determinizama, slučajnih događaja, marginalnih pojedinaca na pravom mestu u pravom trenutku i obrnuto – kvalitetnih pojedinaca kojima u određenim istorijskim zbivanjima ostali elementi nisu išli na ruku. U lepezi likova upadljivo su se izdvojili „očevi – osnivači nacije” Bendžamin Franklin, Džordž Vašington, Tomas Džeferson, Džon Adams, Aleksandar Hamilton, Džems Medison koji su i sami prerasli u mit u američkom društvu.

Treći deo *Demokratska Amerika 1815–1850*. obrađuje period opšteg rasta i razvoja SAD, osvajanje velikih delova teritorija na zapadu i jugu, kao i njihovo naseljavanje. Autor nastavlja praksu započetu na kraju drugog dela da analizira svaku izbornu trku za predsednika SAD, svakog od dva predsednička kandidata, a

naročito novog (starog) predsednika kao i politiku koja se vodila na najvišem nivou iz Bele kuće, kako unutrašnju tako i spoljašnju. Ta događajna istorija je poseban kvalitet rada, najviše po obimu koji je rezultat impozantnog kvantiteta izvora (koji gotovo uvek nisu primarni za prve delove knjige). Sa druge strane komentar i vrednosni sudovi autora za ocenu pojedinih istorijskih ličnosti mogu stilom da budu privlačni za širu čitalačku publiku, ali je teško da su sami po sebi glavni nosioci naučnog kvaliteta rada. U svakom slučaju u ovom delu su interesantne sociološke analize slojeva američkog društva, opisi povoljnih uslova miliona migranata iz Evrope da dobiju zemlju i postanu farmeri, psihologija ogromnog prostora i ekonomskog privređivanja. Za razumevanje tog perioda bitne su opservacije da su u SAD sluge tog vremena bile veoma tražene i dobro plaćene, pošto je svaki građanin, jeftino dobijajući zemlju, mogao svojim radom da stvori solidan kapital za kratko vreme, da se hrani i ima bolji standard nego bilo gde drugde u svetu, da su verske slobode i ljudska prava bila najveća na svetu. Izuzetak je činilo ropstvo u državama Juga što je rak-rana koja je delila naciju od dobijanja nezavisnosti 1783. do kraja građanskog rata 1865.

Četvrti deo *Američki građanski rat 1850–1870.* najkraći je deo knjige, ali sa veoma upečatljivim opisima tog perioda u kojem je po Džonsonu „rođen identitet o posebnosti američke nacije”, pošto je onaj anglosaksonski, sa zajedničkim poreklom, kulturom, jezikom i istorijom dotle smatran identičnim bivšoj metropoli Britaniji, odnosno Engleskoj.

Peti deo *Industrijska Amerika 1870–1912.* opisuje promenu privrednog profila države, od pretežno ruralne, zemlje slobodnih i uspešnih farmera, ka ubrzanoj industrijalizaciji i modernizaciji praćenoj ogromnim dolaskom evropske migracije. Ta migracija je u ovom periodu najbrojnija iz istočne Evrope i Mediterana (najviše Sloveni i Italijani, uz ranije talase katoličkih Iraca, Nemaca i Jevreja, uz prethodnu i još uvek dominirajuću bazu stanovništva SAD britanskog porekla – pre svega najbrojniji Englezi, zatim Škoti, Velšani i irski protestanti). Beli anglosaksonski protestant je dominirajuća figura u SAD i do današnjih dana, pošto su se došljaci adaptirali većini, ali vremenom izvesne etničke grupe generacijama zadržavaju specifičnosti naročito kada su verske (Italijani, Iraci, Jevreji), dok je engleski konsenzualno prihvaćeni zajednički jezik do danas. Polako se menjao i duh Amerike od individualnih farmera koji su se opirali kao birači (i u tome uglavnom uspevali) jačanju državnih ingerencija (centralna banka, porezi, vojna obaveza i ostale institucije države), do jačanja ovih institucija paralelno sa sve većim razvojem industrijskog i finansijskog kapitala što je manifestovalo i rastućim učešćem SAD u svetskoj politici.

Specifičnost ovog dela i naročito sledećeg šestog – *Američki lonac za pretapanje 1912–29,* jeste kompleksnija analiza kulturnog i naučnog života SAD koji dobija svetski značaj (Holivud, Brodvej, džez, Diznilend, ali i Edison, Tifani, Mark Tven). Fenomen američkih gradova kao što su Njujork i Čikago (koje autor naziva gradovi-čudovišta), finansijskih magnata i milijardera gde su opisani Kar-

negi i Morgan, Rokfeleri, trustovi Forda i Generalmotorsa, Volstrit – sigurno će privući pažnju čitalaca. Specifičnost šestog, a naročito sedmog dela *Supersila Amerika 1929–1960* jeste da je autor nastavio da pored kvalitetnog iznošenja istorijskih činjenica (o kojima već za XX vek ima izobilje podataka što je i razumljivo) iznosi bez uvijanja svoje vredonosne stavove o većini istorijskih ličnosti SAD. Izrazito negativni po njemu su Vudro Vilson i posebno Frenklin Delano Ruzvelt koji su uveli naciju u dva pobedonosna svetska rata, posle kojih su SAD ekstremno napredovale ka svetskom vođstvu. Naročito su pod znakom pitanja sa aspekta opšte naučne verodostojnosti teške optužbe autora na račun istorijske uloge Ruzvelta (ne toliko zbog stava autora ovog prikaza o tom pitanju koliko zbog obilja drugih podataka o tom periodu od kojih bismo posebno skrenuli pažnju na šestotomne Čerčilove memoare *Drugi svetski rat* oličene Nobelovom nagradom, gde je Ruzveltova uloga prezentirana u mnoštvu činjenica). Određene greške u svoja gotovo četiri mandata Ruzvelt je činio, ali ne u onoj meri i tog stepena odgovornosti kako je to prezentovao Džonson, po kome je Ruzvelt bio gotovo najgori predsednik u istoriji SAD sa neprocenjivim istorijskim promašajima. Takođe su krajnje sumnjiva, sa aspekta ekonomskog znanja, objašnjenja autora o uzrocima i trajanju Velike ekonomske krize i izrazito negativnog uticaja Kejnzove doktrine državnog intervencionizma koja je postala dominirajuća ekonomska doktrina u svetu (državni kapitalizam) od tridesetih do osamdesetih godina XX veka. Takve optužbe na račun funkcionisanja Kejnzove

makroekonomske postavke u ovom drugom periodu nisu prihvaćene u ekonomskoj teoriji i praksi ili barem nisu u toj meri prevladale gotovo nigde u svetu.

U poslednjem osmom delu pod nazivom *Amerika koja rešava i stvara probleme 1960–1997*, autor opisuje najnoviju istoriju SAD. U ovom periodu Amerika prolazi kroz krize od kojih je najteža bila period rata u Vijetnamu, povezan sa velikom naftnom krizom početkom sedamdesetih, što je uticalo i na gubitak vrednosti dolara, odnosno mogućnost njegove delimične zlatne podloge kao što je bio dotadašnji slučaj. Najzad, početkom devedesetih SAD posle urušavanja istočnog bloka ostaju jedina svetska supersila. U izrazito tamnom tonu su označeni predsednici SAD Kenedi (kao i porodica Kenedi uopšte), njegov naslednik Lindon Džonson, a tek u nešto blažim crtama Bil Klinton. Generalno rečeno, u XX veku analizirajući i dajući vredonosne ocene autor ima manje razumevanja za politiku predsednika SAD kao predstavnika Demokratske stranke (V. Vilson, F. D. Ruzvelt, Dž. Kenedi, L. Džonson, B. Klinton) dok su epiteti više rezervisani za predsednike republikance (naročito je to izraženo kod Niksona i Regana), no to može da bude i slučajnost. Autor još u predgovoru ukazuje na to da njegovo otvoreno izražavanje vredonosnih sudova prema ličnostima i događajima može da izazove reakcije kod čitalaca i kritike, ali da je on za to unapred spreman.

Specifičnost ovog dela su izuzetno bogati opisi ličnog života istorijskih ličnosti. Tokom više od četiri veka autor navodi bogate opise pojedinaca od njihovog fizičkog izgleda do intimnog života.

Za predsednike SAD u XX veku ti opisi su postali veoma detaljni što može da rasonodi i uveseli najširu čitalačku publiku, ali nismo sigurni da to važi i za istančanu naučnu kritiku. No, ukupno gledano knjiga Pola Džonsona *Istorija američkog naroda*, koja je gotovo enciklopedijskog karaktera i sveobuhvatnosti, nudi mnoštvo podataka iz različitih oblasti istorije (političke, ekonomske, sociološke, kulturne), mada pojedini vre-

donosni sudovi autora, mali oslonac na primarne izvore i pored obimne građe, te možda preterivanje u opisima ličnog života poznatih ličnosti utiču na kvalitet rada. Smatramo da će ova knjiga postati nezaobilazna u izučavanju određenih istorijskih događaja i perioda američke istorije, i pored rezerve prema izvesnim autorovim zaključcima i sudovima.

Mr Dragan PETROVIĆ

Makedonija vo dvadesetiot vek, Skopje 2003, str. 318.

Radovi sa naučnog skupa održanog u Skoplju 25. i 26. aprila 2002. godine objavljeni su u ovom zborniku u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju iz Skoplja. Centralni i najvažniji deo zbornika čini 26 radova sa skupa (7-280), a pored njih objavljeni su i Diskusija (281-309. str.) i uvodno i završno izlaganje predsednika organizacionog odbora Novice Veljanovskog (5-6, 311-313). Tekstovi su objavljeni na makedonskom jeziku, pri čemu su samo njihovi naslovi i to u sadržaju, prevedeni na engleski. Brojnost učesnika iz inostranstva (17) mogla bi ukazati da je učinjen korak napred u naučnoj saradnji i razmeni znanja oko spornih pitanja jugoslovenskog i balkanskog prostora u XX veku. Na skupu je predstavljeno nekoliko krugova tema iz istorije makedonskog naroda u XX veku (nacionalno i državno pitanje, spoljna politika, odnos socijalista prema makedonskom pitanju, crkveno pitanje, odnos prema susednim i drugim narodima). Iz ovih radova vide se dve važne karakteristike koje prate istoriju makedonskog prostora u posmatranom veku.

Najpre, to je mesto na kome izrasta nova država i jedan narod dobija priznanje i status priznatog naroda od sopstvene države. Drugo, to je prostor koji je višestruko i višeslojno povezan sa svim ključnim pitanjima, sporovima i dilemama regiona kome pripada.

Iz radova *Dragana Bogetića*, *Aleksandra Trajanovskog* i *Nadežde Cvetkovske* vidljivo je da je period od 1900. do 1918. godine bio bogat stranim uticajima na ovom prostoru (vojnim i propagandnim). Prostor Makedonije i njegovo stanovništvo preživeli su dva balkanska i jedan svetski rat, na njemu su ratovala vojske svih balkanskih država i oba bloka iz svetskog rata, za uticaj su se borile grčka (najstarija), bugarska (najuspešnija) i srpska (najmlađa) propaganda, vođene su komitske akcije (najintenzivnije između 1904. i 1908. godine). To je prostor na koji se u ovom periodu odnose tri mirovna ugovora i koji je više puta deljen između balkanskih država, što u planovima i tajnoj diplomatiji, što u stvarnosti i odlukama mirovnih konferencija. U XX

vek Makedonija je ušla kao turska provincija podjeljena u tri vilajeta (Solunski, Kosovski i Bitoljski). Trajanovski daje ovom prostoru i značaj ljudskog resursa za vojske balkanskih država tvrdeći da je sa ove teritorije Srbija pred Prvi svetski rat mobilisala 53.000 ljudi (u nacionalnom pogledu on ih definiše kao Makedonce – 44.496, Turke i Albance-8.481 i Jevreje – 111), Grčka iz Južne Makedonije 20.000, ali je najmasovnije mobilizacije sprovedla Bugarska. Doprinos stvaranju slike o Makedoniji na početku XX veka daju i *Branko Nadoveza* (rad o odnosu socijalista prema balkanskim prilikama, posebno sudbini Makedonije u Balkanskim i Prvom svetskom ratu) i *Miodrag Perić* (o stvaranju jedinstvene Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanju njene jurisdikcije nad Ohridskom arhiepiskopijom posle Prvog svetskog rata).

Dok je *Dragoljub Petrović* govorio o hronologiji događaja koji su u državno-pravnom smislu određivali istoriju makedonske države u XX veku, smatrajući da je prva takva država nastala 1944. godine, *Vera Vesković-Vangeli* uvodi u izučavanje hronologije makedonskog naroda u XX veku značaj meseca avgusta u njegovoj prošlosti, nalazeći skoro 20 događaja bitnih za njegovu istoriju koji su se u periodu od 1903. do 2001. godine dogodili u ovom mesecu.

Nekoliko radova proučava događaje i pojave iz bliske prošlosti, pri čemu je makedonsko-albanski odnos zauzeo najveći prostor. *Katarina Todoroska* polazi od stava da činjenica da je odnos između ova dva susedna i izmešana naroda prožet traumama i stradanjima, ne znači da nji-

hovu prošlost ne treba izučavati i iz nje izvlačiti pouke. Albansko-makedonsko pitanje u poslednjoj deceniji XX veka posmatrala je kroz niz sporova koji su se pojavili u nastojanju bivše jugoslovenske socijalističke republike da postane nezavisna i albanske manjine da ostvari svoje interese i ciljeve. Tako je njen rad prerašao u priču o zanimljivim problemima koji su pratili proces osamostaljivanja Makedonije u poslednjih petnaestak godina – manjinsko pitanje, sporovi oko visokoškolskih ustanova (Tetovski univerzitet), problemi oko referenduma, izbora i Ustava, nastajanje političkih partija i nacionalnih organizacija, priznanja nezavisnosti države itd.

Rad *Antona Prvanova* i *Marijane Nikolove Stamove* daje pregled makedonsko-albanskih odnosa u drugoj polovini XX veka. Oni su ovaj period podelili u tri dela. U prvom (1944–1966) ustanovljena je makedonska državnost i ona je postala jugoslovenska federalna jedinica. Nacionalnim manjinama, pa i Albancima, dato je pravo na slobodan kulturni razvoj, obrazovanje i upotrebu maternjeg jezika. Broj albanskih osnovnih škola povećan je sa 148 na 256. Na teritoriji Makedonije delovalo je više albanskih kulturnih društava. Paralelno je tekao i ubrzani demografski razvoj albanske manjine. Ona je 1961. godine brojala 183.108 (13% ukupnog stanovništva), a 1991. 441.987 (21,7%). Povećanje je izvršeno uprkos iseljavanja Albanaca u Tursku. Druga faza od kraja šezdesetih do kraja osamdesetih godina, obeležena je ambicijama Albanaca ka sticanju prava koja su prevazilazila okvire manjinskih prava. Ovaj period obeležen je demonstracijama, in-

cidentima, isticanjem parole „Kosovo republika”, pri čemu bi ona uključila i delove Crne Gore, Makedonije i Južne Srbije. Prema oceni autora, Kosovo je postalo sabirni centar za Albance u Jugoslaviji, na njemu su se obrazovali i makedonski i drugi Albanci. Nastaju irendentističke organizacije, a na teritoriji Makedonije deluje veći broj ilegalnih albanskih organizacija. U trećem periodu, koji obuhvata stvaranje nezavisne makedonske države devedesetih godina XX veka, stvorene su i albanske političke partije (Partija za demokratski prosperitet i Narodna demokratska partija), zapadne delove Makedonije zahvatila je „kosovizacija” i „albanski sindrom”, albanske partije su koristile politiku apstinencije i bojkota. Konačno, Makedonija se pretvorila u logističku bazu i kanal za transfer oružja za „Oslobodilačku vojsku Kosova” i „Oslobodilačku vojsku Preševa, Bujanovca i Medveđe”, da bi 2001. godine oružani konflikt eskalirao pojavom terorizma i u samoj Makedoniji.

Na poslednje decenije makedonske istorije odnose se i radovi *Novice Veljanovskog* (o razvoju SFRJ i stvaranju makedonske države) i *Stefana Vlahov-Micova* (govori o proglašenju nezavisnosti i pitanju priznanja Makedonije, a iz njegovog rada treba izdvojiti tvrdnju da je jugoslovenski predsednik Dobrica Ćosić januara 1992. godine odgovorio pozitivno na pitanje američkog ambasadora Zimermana o podeli Kosova između Srba i Albanaca). O novijoj makedonskoj istoriji iz ugla odnosa sa susedima, tačnije bugarskoj politici prema Makedoniji, govori i *Irena Stavovi Kavka* (iz Poljske). Poslednjih pedeset godina istorije ovih

odnosa podelila je u tri perioda. Od 1945. do 1963. godine Bugarska je priznavala makedonsku naciju, čak je od 1945. do 1949. godine davala Pirinskoj Makedoniji široku kulturnu autonomiju; od 1963. do 1990. Bugarska je negirala postojanje makedonskog naroda smatrajući Makedonce za Bugare, a makedonski jezik za dijalekt bugarskog, a tokom devedesetih godina XX veka ovi odnosi su obeleženi bugarskim priznanjem makedonske nezavisnosti. Veze makedonskog naroda i dva prostorno nešto udaljenija naroda, obrađuju *Jan Rihlik* (češko-makedonski odnosi od 1918. do kraja XX veka) i *Marija Tonkova* (makedonsko-slovački odnosi posle Drugog svetskog rata).

Strateškom, diplomatskom i vojnom značaju Makedonije u politici velikih sila tokom Drugog svetskog rata govore radovi *Todora Ćepreganova* i *Mileta Mihajlova*, dok *Đoko Tripković* govori o Makedoniji u svetlu balkanskih odnosa 1944/49. godine. On govori o projektima jugoslovensko-bugarske federacije, Makedonije kao matične države za makedonski narod, položaju Pirinske i Egejske Makedonije, pri čemu su ova pitanja razmatrana u kontekstu odnosa partijskih i državnih rukovodstava Jugoslavije i Bugarske i međunarodnih implikacija građanskog rata u Grčkoj. Problemima Egejske Makedonije pažnju je posvetio i *Risto Kirjazovski*, a Pirinske Makedonije *Vasil Jotevski*.

Na kraju, treba spomenuti i teme ostalih radova u ovom zborniku: svedočanstvo američkog novinara i publiciste Alberta Soniksena (*Boro Mokrov*), dokument Rene Pikara o autonomiji Makedonije (*Aleksandar Apostolov*), uloga Glav-

nog štaba NOV i POM u konstituisanju makedonske države (*Đorđi Čakarjanevski*), okupacija Makedonije i rad Akcionog komiteta 1941. godine (*Galena Kuculovska*), značaj II zasedanja ASNOM-a

za državnu organizaciju Makedonije (*Biljana Popovska*), jugoslovenski federalizam 1946-1963. (*Mateja Režek*).

Mr Slobodan SELINIĆ

Senka Babović-Raspopović, *Kulturna politika u Zetskoj banovini 1929–1941*, Podgorica 2002.

Mladi, no već veoma afirmisani istoričar dr Senka Babović-Raspopović hrabro se prihvatila izuzetno složene i za proučavanje nezahvalne teme, kakva je uopšte kulturna politika, a pogotovo u jednom konglomeratu kakva je bila Zetska banovina. Poznato je da se istoričari odavno radije bave tematikom ratova, ustanaka i buna, kao i političkom istorijom, nego politikom i istorijom kulture. Posao autora ove veoma interesantne knjige bio je otežan i činjenicom da je, gotovo bez izuzetka, sve što je doskora pisano o Kraljevini Jugoslaviji, pa samim tim i o Zetkoj banovini, bilo veoma pristrasno i uglavnom nedovoljno objektivno, osobito kada se radi o obrazovanju, ali i o ukupnoj kulturnoj politici. Autori koji su o tome pisali prije 1941. godine, uglavnom, puni su hvale za sve što se na tom planu dešavalo, dok se poslije 1945. godine pisalo sasvim obrnuto, jer, po mišljenjima mnogih, ništa, a ma baš ništa, u toj našoj Jugoslaviji nije vredjelo.

Istraživanje prosvjetne politike u Zetskoj banovini otežano je i činjenicom da je ona bila Jugoslavija u malom, jer je, pored Crne Gore, obuhvatila i dio Dalmacije sa Dubrovnikom, istočnu Hercegovinu, dijelove istočne Bosne i jugozapadne Srbije sa Kosovom i Metohijom.

Ta oblast, do stvaranja Kraljevine SHS, u administrativnom pogledu se nalazila u četiri države: Crnoj Gori, Srbiji, Austro-Ugarskoj, do Balkanskih ratova jednim dijelom u Turskoj. Svaka od njih je ostavila određene karakteristike na području koje joj je pripadalo. Tako su se na prostoru Zetske banovine ispoljavali vrlo heterogeni elementi socijalne, nacionalne, kulturne i vjerske politike. Sve te izuzetno složene odnose autor je tako dokumentovano i interesantno izložio, da, dok čitate ovu divnu knjigu, imate utisak da se, maltene, stalno krećete od Dubrovnika do Sjenice i od Stoca do Đakovice, odnosno da ste aktivni učesnik u tim izuzetno složenim i komplikovanim događajima. Svi ti silni kontrasti, na području Zetske banovine prvenstveno su posljedica istorijskih okolnosti i sudara ne samo moćnih svjetskih sila, čiji su se interesi na ovom prostoru sučeljavali, već i rivalstva i netrpeljivosti triju svjetskih religija: pravoslavlja, katolicizma i islama. Zaista je trebalo puno znanja i drugih sposobnosti da se sve to tako plastično prikaže kao što je to uradila Raspopovića.

Pored predgovora, zaključka, registra i popisa izvora i literature, knjiga se sastoji od sedam poglavlja: 1. Politika integralnog jugoslovenstva u Kraljevini

Jugoslaviji, njeni idejni okviri i vidovi ispoljavanja u kulturi; 2. Oblast prosvjete i kulture u službi rasprostiranja šestojanuarskih načela o državnom i narodnom jedinstvu; 3. Mjesto Zetske banovine u procesu jugoslovenizacije Kraljevine Jugoslavije; 4. Kulturno-prosvjetne institucije Zetske banovine i rasprostiranje programa integralnog jugoslovenstva; 5. Crnogorsko-primorska mitropolija i proces jugoslovenizacije; 6. Otpori snaženju države na bazi šestojanuarskog programa u Zetskoj banovini i 7. Napuštanje politike integralnog jugoslovenstva kroz uvažavanje različitih kulturnih i političkih tradicija. Sve je to izvanredno lijepo složeno u mozaik, koji pruža jasnu sliku ukupnih odnosa i događanja u kulturnoj politici Zetske banovine.

Kako ni poslije deset godina zajedničkog života u Zetskoj banovini, kao i u čitavoj Jugoslaviji, naslijeđene razlike se nijesu kretale u pravcu prožimanja i sjedinjavanja to su predstavljale realnu opasnost za jedinstvo i opstanak zajedničke države. To je navelo kralja Aleksandra da spas traži u diktaturi, odnosno u ličnom preuzimanju odgovornosti za sređivanje stanja u zemlji, jer su ga na to obavezivali „najviši narodni i državni interesi”. U tom cilju inaugurisao je politiku integralnog jugoslovenstva i „obavezao sve državne subjekte da rade u duhu narodnog i državnog jedinstva. Idejom jugoslovenskog nacionalnog jedinstva bilo je prožeto cjelokupno državno zakonodavstvo”. Pomoću tih mjera Aleksandar je nastojao da zaustavi sve izraženije duhovno podvajanje među narodima i konfesijama u Kraljevini Jugoslaviji. Međutim, ta politika i pored najboljih namjera,

s obzirom na stanje u Zetskoj banovini, pa i u Jugoslaviji u cjelini, nije imala realne šanse, iako je i kraljevska vlada nastojala da uvede potpuni red i disciplinu u državnoj administraciji i izjednači zakonodavstvo u cijeloj državi. U skladu sa takvom politikom u nadležnost i pod pokroviteljstvo Ministarstva prosvjete stavljene su, pored školskih institucija i sve institucije kulture, kao i crkva u dijelu vjerske nastave. Tim putem „država je nastojala da utiče na oblike društvene svijesti, na moral, religiju, nauku, filozofiju, umjetnost”, o čemu nas vrlo dokumentovano informiše ova knjiga.

Veće jedinstvo u oblasti prosvjete i kulture, kao bitnih elemenata integralnog jugoslovenstva, smetalo je svima onima koji nijesu iskreno bili opredeljeni za zajedničku državu pa su se trudili da te procese zaustave i onemoguće. Najsnažniji otpor integrativnim procesima u Zetskoj banovini pružali su Katolička crkva, Komunistička partija Jugoslavije i spoljna politika Albanije. Politika integralnog jugoslovenstva nikako nije išla u prilog Katoličkoj crkvi, koja je imala negativan odnos prema Kraljevini Jugoslaviji, pa je u svakoj zgodnoj prilici radila na njenom razbijanju, pri čemu je vrlo vješto koristila i nezadovoljstvo hrvatskih nacionalista. Njeni napadi su osobito bili žestoki na školsko zakonodavstvo i Sokola Kraljevine Jugoslavije, jer se nije mogla „pomiriti sa činjenicom da država izvlači ispod njenog okrilja brojnu populaciju katoličke omladine”. U delovanju i širenju sokolskih organizacija ona je vidjela opasnost od zapostavljanja vjere. Zato je objavila proklamaciju protiv Sokola Kraljevine i osnovala razna vjerska udruže-

nja, pomoću kojih je vršila snažan uticaj, prije svega, na katoličku školsku omladinu. Jugoslavija kao država nije bila u mogućnosti da bitnije utiče na Katoličku crkvu, jer je pravni položaj ove konfesije bio regulisan međusobnim ugovorom – Konkordatom i njen centar se nalazio izvan granica Kraljevine Jugoslavije.

Program djelovanja KPJ, s obzirom na to da je bila pod jakim uticajem Kominterne, takođe nije bio u skladu sa integralnim jugoslovenstvom, pa je i ona radila na razbijanju jugoslovenske države. Politici jugoslovenske integracije suprotstavljala je politiku dezintegracije ističući osobenosti pojedinih regija i naroda na tlu Jugoslavije.

Jugoslovenskoj kulturno-prosvetnoj politici integralnog jugoslovenstva na prostoru Zetske banovine suprotstavljala se i velikoalbanska spoljna politika, snažno pomagana i podstrekivana iz Italije. Njen osnovni cilj bio je priključenje Albaniji dijelova banovine u kojima je većinu činilo albansko stanovništvo, kao i čitavog Kosova i Metohije.

Razvoj prosvjete i kulture na prostoru Zetske banovine, osobito u njenim djelovima koji su oslobođeni u Balkanskim ratovima, uveliko su usporavale muslimanske vjerske škole (mektebi, sibijanmektebi i medrese) u kojima je sasvim malo bilo svetovne nastave. Međutim, muslimani u Zetskoj banovini, kao i u cijeloj Jugoslaviji, nijesu imali separatističkih pobuda, jer su se među Srbima – kako su naglašavali njihovi istaknuti predstavnici – „osjećali u svom miletu, jer nam je isti i sevap i inat, isti ćef i merak, ista žalost i ista pjesma”. Uz to su izmiješani sa Srbima „od Une do Bregalnice”.

Pogibijom kralja Aleksandra u Marseju 1934. godine u Jugoslaviji se završava period snažnih državnih nastojanja na širenju integralnog jugoslovenstva i na području prosvjete i kulture. Vlada Milana Stojadinovića je pokušala da se, konstatuje autor, „kroz uvažavanje različitosti napravi nova jugoslovenska sinteza” čime je faktički samo ubrzala dezintegracione procese. I u Zetskoj banovini „umjesto jugoslovenske, mada ne sasvim potisnute, na scenu su se počele probijati srpska i hrvatska nacionalna kultura, socrealizam proleterske kulture, kao i tendencije stvaranja crnogorske nacionalne kulture”.

Radi potpunije slike o svim zbivanjima na polju prosvjete i kulture autor nas nenametljivo informiše o tome da je za vrijeme Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije, uprkos svim teškoćama, a osobito izuzetno lošoj materijalnoj osnovi, razvoj prosvjete i kulture na području koje je kasnije obuhvatala Zetska banovina, bijelježio značajan napredak. Već sredinom tridesetih godina prostoru Zetske banovine radilo je: 774 narodne osnovne škole sa 1.491 učiteljem i 68.651 učenikom; 13 građanskih škola sa 55 nastavnika i 956 učenika; 18 državnih gimnazija sa 335 nastavnika i 8.074 učenika; tri učiteljske škole i 18 zabavišta. Na svim univerzitetima, osobito u Beogradu, došlo je do „poplave studenata iz Zetske banovine”.

Na prostoru Zetske banovine 1918. godine izlazila su dva lista, dva časopisa, a 1930. pet listova i pet časopisa. Još veći rast bilježe: knjižare sa 16 na 51; štamparije sa šest na 13; biblioteke i čitaonice sa 10 na 131. Broj kulturno-prosvjetnih

društava povećan je sa 65 na 158, humanitarnih sa 38 na 126, sportskih sa 19 na 117; pjevačkih sa devet na 28, tamburaških sa 7 na 21.

U kulturno-prosvjetnom životu Zetske banovine, kao i čitave Jugoslavije – naglašava autor – vrlo značajnu ulogu imao je i Soko Kraljevine Jugoslavije. Njegova lozinka je bila: „Usavršavanje duše i tijela”, odnosno – kako reče kralj Aleksandar – Soko je trebalo da bude „zdrav vaspitač omladine, pobornik bratstva i ljubavi, zaštitnik velike jugoslovenske misli, nosilac viteškog i nacionalnog duha”. Članovi ove organizacije međusobno su se pozdravljali sa „brate”, a članice sa „sestro” i komunicirali su na „ti”. Zbog patriotske i projugoslovenske orijentacije, Soko je bezobzirno napadala Katolička crkva, kao i ostali mrzitelji Kraljevine Jugoslavije.

Pomenuta, kao i niz nepomenutih pitanja kojima se dr Senka Babović-Raspović bavi u ovoj knjizi su do sada u našoj historiografiji samo fragmentarno i uzgredno pominjana. U ovoj knjizi je prvi put dat cjelovit prikaz kulturne politike i njenih dometa u Zetskoj banovini. Kako je kulturnu politiku određivala država, a banovine samo realizovale, ova studija prevazilazi okvire banovine i ima opštejugoslovenski značaj. Autorka je udarila

solidne temelje i prokrčila širok put onima koji se dalje budu bavili ovom problematikom. Na primjeru Zetske banovine, kako reče akademik Petar Vlahović (jedan od recenzenata), „pokazala (je) značaj i ulogu kulturne politike u društvenom životu zemlje i originalnim pristupom veoma mnogo zadužila našu kulturno-istorijsku nauku”. Drugi recenzent, dr Ljubodrag Dimić, smatra da je autorka uspješno odmjerila „međuzavisnost uticaja kulture tla, socijalno-ekonomskih prilika i ideologije jugoslovenstva. Dobijena je upečatljiva slika kulture tla – različitih stavova koji egzistiraju ali se ne prožimaju, koji iskazuju netrpeljivost i otpore svakom pokušaju integracije”.

Knjiga dr Senke Babović-Raspović, između ostalog, uveliko je doprinijela razbijanju fame o tobožnjim velikosrpskim težnjama Kraljevine Jugoslavije, jer je očito da se cio državni aparat trudio da afirmiše ideju jugoslovenstva, odnosno da izvrši „jugoslovirenje ovog prostora, a ne njegovo srbiziranje”.

Napisana jasnim i pitkim jezikom, knjiga se, uprkos složenosti teme, čita sa zadovoljstvom.

Vanja STAROVLAH

Radina Vučetić, *Evropa na Kalemegdanu*, „Udruženje Cvijeta Zuzorić”, INIS, Beograd 2003, str. 263

Knjiga Radine Vučetić-Mladenović je doradena verzija magistarske teze *Cvijeta Zuzorić-evropsko u kulturi beogradskog građanstva 1918-1941*. Svojom metodologijom i predmetom predstavlja osveženje u našoj historiografiji, prevashodno onom delu te nauke koji se bavi istorijom kulture i društva. Andrej Mitrović je čak smislio poseban naziv za ovaj i još neke druge radove nazvavši ih „socijalnom istorijom kulture”.

U pitanju je rad o jednoj veoma osobenoj ustanovi, Udruženju prijatelja umetnosti „Cvijeta Zuzorić”, čiju je važnost za kulturu Beograda teško preceniti. Likovni, muzički i književni život međuratnog Beograda ne samo da se ne mogu zamisliti bez „Cvijete Zuzorić”, već u nekim svojim vidovima ne bi ni postojali bez ovog udruženja. Ono je istovremeno čvorište nekoliko važnih kulturnih i društvenih tokova. Na likovnom polju, „Cvijeta Zuzorić” je glavna kopča beogradskog i evropskog likovnog života, pre svega preko grandioznih izložbi koje su organizovane u Umetničkom paviljonu, za dugo vremena jedinom pravom izložbenom prostorom. Na književnom polju, „Cvijeta Zuzorić” takođe određuje okvir najvažnijih književnih manifestacija, ponajpre kroz neku vrstu sajмова knjiga, tada jedino tu priređivanih. A tu su bile i mnogobrojne muzičke svečanosti.

Možda je podjednako važna i druga uloga ovog udruženja, a to je emancipacija žena i njihova afirmacija. Pre „Cvijete Zuzorić” i nije bilo institucionalne

moćnosti za organizovanje žena u kulturnom, pa ni u društvenom životu, ako isključimo humanitarne i dobrotvorne organizacije.

Dakle, u nedostatku razvijenih ustanova kulture i bilo kakvog drugog oblika ženskog samoorganizovanja, „Cvijeta Zuzorić” je predstavljala prečicu ka Evropi, ka moderni, kako po pitanju vrhunske kulture, tako i u oslobađanju i osveščivanju srpske žene.

Međutim knjiga nije ograničena samo na delatnost ovog udruženja. Ona je znatno više od toga. Ja volim da ovu knjigu zamišljam kao temporalnu sondu, spuštenu u nedavnu, a ipak zaboravljenu i u velikoj meri nepoznatu prošlost. Zašto sondu? Zato što sonda u geologiji, na primer, na osnovu preseka jednog užeg segmenta, pruža podatke o čitavim slojevima. Isto tako, ova knjiga prikazuje širu perspektivu beogradskog društvenog i kulturnog života, gde god je to bilo moguće. U tom pogledu, opis šetnje Kriste Đorđević na početku knjige predstavlja jedan od najefektnijih prologa u našoj historiografiji, jednu neobično ubedljivu vremeplovsku šetnju Beograda dvadesetih godina. Jednako su slikoviti i neobični, duhoviti, puni značenja i asocijacija, naslovi i podnaslovi. Gospođa Vučetić Mladenović se ovom knjigom pokazala ne samo kao dobar istraživač, već i kao dobar pripovedač, što je važna, često zaboravljena uloga historiografskog dela. Druga velika vrlina ovog dela je nastojanje da se uvek uspostavi kontekst, što širi i vremenski i prostorno. Tako dolazi

mo do zanimljivih podataka ne samo o evropskoj pozadini razvoja umetnosti u 20. veku, već se kada je to potrebno, koreni određenih pojava (umetnički saloni, slikarske izložbe) prate sve do Dubrovnik ili Francuske 17. veka. Stoga imamo čak tri koncentrična kruga saznanja koja nam pruža knjiga: činjenice o samom udruženju, činjenice o beogradskom društvu i kulturi i činjenice o evropskoj pozadini i korenima čitave ove priče.

Dve su važne pouke ove knjige za savremeni trenutak. Prva je ta da entuzijazam i pregnuće plemenitih i prosvetljenih duhova okupljenih oko zajedničkog cilja, može stvarati visoku kulturu. Druga je da se, i kada naizgled za to nema uslova, može naći prečica do samih vrhova evropske i svetske kulture.

Dr Predrag J. MARKOVIĆ

Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd 2003, str. 231

Iako državnu politiku neke zemlje ne čini samo njena spoljna ili unutrašnja politika, mali broj istraživača se do sada prihvatio zadatka da piše o ekonomskoj, finansijskoj, socijalnoj ili kulturnoj politici Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ivan Becić je među njima. Becić, koji živi i radi u Leskovcu, magistrirao je 2001. na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu i bavi se ekonomskom istorijom Kraljevine. Autor je više radova iz te oblasti koji su objavljeni u stručnim časopisima. On je na istraživanje o finansijskoj politici Kraljevine SHS od 1918. do 1923. godine bio podstaknut željom da se prekine sa praksom manipulacija i započne oslobađanje od stereotipa o Kraljevini SHS kao o državi velikosrpskog hegemonizma koji se, tobož, video i u ekonomskoj i finansijskoj sferi njenog državnog života. Naročiti podstrek autor je našao u radovima koji su bavili ovim pitanjem, nastalim pre više decenija (poput poznate knjige Rudolfa Bičanića *Ekonomska podloga hrvatskog*

pitanja), čiji su zaključci u okvirima jugoslovensoj historiografiji posle Drugog svetskog rata prihvatani bez dovoljno kritičkog prosuđivanja. Period koji pokriva knjiga (1918–1923) upravo je vreme u kome su nastali mnogi stereotipi o ekonomskoj neravnopravnosti i iskorišćavanju severozapadnih krajeva nove države od strane srbijanskih vlasti i poslovnih krugova (paritet zamene krune za dinare na primer, ili pljačka vojnih skladišta, kancelarija, laboratorija i biblioteka na teritoriji Hrvatske). U potrazi za istinom, kao i u potrazi za znacima koherentne državne finansijske politike Kraljevine SHS nastao je magistarski rad Becića odbranjen na katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu 2002. Uz minimalne izmene, taj rad čini osnovni tekst knjige koju smo imali zadovoljstvo i korist da pročitamo.

U *Uvodu* knjige, podeljene na 11 tematskih poglavlja, Becić daje pregled prostora na kome je novostvorena država trebalo da organizuje sve ustanove svoje

vlasti pa i one iz domena finansija. On taj prostor vidi pre svega kao teritorijalno nedefinisan, neograničen, opterećen unutrašnjepolitičkim, bezbednosnim i ekonomskim problemima koji su dobrim delom bili posledica nejednakog nivoa ekonomskog razvoja pojedinih područja. Osim toga, prostor nove države bio je suočen sa posledicama rata kao što su razorena privreda, pokidane saobraćajne veze, inflacija, glad. Na tom i takvom prostoru novoformirano Ministarstvo finansija je trebalo da izgradi finansijski aparat države.

U prvoj glavi (*Ministarstvo finansija*) autor daje skicu organizacije Ministarstva finansija Kraljevine SHS iznoseći niz problema na koje je ono tokom zaokruživanja svoje strukture nailazilo. Od zatečenih finansijskih vlasti na ujedinjenom južnoslovenskom prostoru Becić nas preko detaljnog opisa organizacije novih finansijskih vlasti vodi do ljudi koji su tu vlast oličavali, odnosno, do činovničkog aparata i ministara finansija čiji portreti su dobili zapaženo mesto. Pomenuti portreti poslužili su autoru za uporednu analizu čiji rezultat je niz interesantnih zapažanja poput onog da su četvorica od petorice ministara u periodu od 1918. do 1923. godine bili „francuski đaci”.

Druga glava (*Budžet*) posvećena je srži državne finansijske politike, odnosno, politici budžetiranja i raspodele državnih sredstava. Počev od zakonskih osnova, tj. od budžetskog prava koje je preuzeto od Kraljevine Srbije, autor daje pregled prvih posleratnih budžeta (za 1919/20, 1920/21, 1921/22. i 1922/23. godinu) koji su imali mnoge zajedničke osobine. Većina budžeta u periodu od

1919. do 1923. godine nije izglasana u Skupštini već je uvedena u život putem raznih vladinih dekreta, putem dvanaestina. Zajedničke karakteristike prvih nekoliko posleratnih budžeta bile su i veliki budžetski deficit, ogromni rashodi za vojsku i državnu upravu i stalni rast rashoda.

Poreskim sistemom nove države Becić se bavio u trećoj glavi (*Neposredni porezi*) u kojoj se preko slike svih poreskih sistema zatečenih na oslobođenim teritorijama jasno uočava sva raznolikost tog prostora pa se lakše mogu razumeti i sve teškoće na koje su finansijske vlasti Kraljevine SHS nailazile tokom stvaranja funkcionalnog poreskog sistema koji je uspostavljen donošenjem jedinstvenog poreskog zakonodavstva tek krajem 1928. godine. Sve do tada pitanje poreske politike države koristile su razne političke grupacije sa ciljem da „dokažu” poresku nejednakost na štetu nesrbijanskog stanovništva. Međutim, analiza poreskih prihoda i poreskog opterećenja stanovništva po pojedinim oblastima koju je Becić uradio čini takve i slične komentare neutemeljenim.

U četvrtoj glavi (*Spoljna trgovina i carinski prihodi*) nalazimo pregled najvažnijih mera koje je država od 1918. do 1923. godine preduzimala radi regulisanja spoljnotrgovinskog prometa. Sa osloncem na carinsko zakonodavstvo Kraljevine Srbije preduzimana je mnoštvo carinskih mera (česte promene carinske tarife, zabrane izvoza ili uvoza, uvođenje i ukidanje izvoznih dozvola, povećanje ažije na zlato i sl.) koje su bile posledica nesređenog stanja kako u zemlji tako i u čitavoj posleratnoj Evropi.

Takve carinske mere i ekonomsko stanje zemlje usloveli su spoljnu trgovinu koju je karakterisao pasivan trgovinski bilans, izvoz sirovina i polufabrikata, česte promene trgovinske politike, krijumčarenje i usled toga nesigurnost carinskih prihoda države.

Dotadne prihode države predstavljale su i takse i državna trošarina (peta glava) kao i prihodi od državnih monopola (šesta glava). I na ovom mestu, upoređivanjem naplaćenih taksi i trošarinskih dažbina po pojedinim pokrajinama nove države, nailazimo na opšte šarenilo propisa u vezi sa tim dažbinama i njihovom visinom u dinarima ili krunama. Njihovo često povećavanje, ukidanje ili uvođenje bilo je predmet stalnih kritika u javnosti. U oblasti državnih monopola stanje je bilo donekle sređenije, ali se i tu nametala potreba unifikacije zakonodavstva. U periodu od 1918. do 1923. godine Kraljevine SHS je ubirala prihode od monopola duvana, cigaret-papira, soli, šibica i petroleja, ali uz brojne organizacione i kadrovske probleme što je dovelo do toga da je zarada od monopola u Kraljevini SHS bila manja nego nekada u Kraljevini Srbiji.

Sedma glava (*Valutno pitanje i monetarna politika*) posvećena je državnoj politici u oblasti novca. Osnovni problem sa kojim se Ministarstvo finansija suočilo posle rata bilo je postojanje više valuta u opticaju na teritoriji Kraljevine SHS koje su tokom rata u manjoj ili većoj meri izgubile na vrednosti. Najzastupljenija valuta je bila austrougarska kruna čije novčanice su već decembra 1918. bile obeležene posebnim žigom kako bi se sprečilo unošenje novih količina iz susedstva.

Pošto ta mera nije dala očekivane rezultate, od januara 1920. u opticaj je uvedena krunsko-dinarska novčanica koja je važila sve do početka juna 1920. kada je okončana zamena kruna za novi dinar u odnosu 4 : 1. Paritet pri zameni izazivao je negodovanja u severozapadnim krajevima gde su to mnogi okarakterisali kao pljačku. U odnosu na ovo osetljivo pitanje, konstatujući da je nemoguće precizno utvrditi odnos vrednosti dve valute, autor pokazuje više sluha za realne ekonomske pokazatelje koji ukazuju na činjenicu krajnje obezvređenosti krune (pokrivenost zlatom je iznosila samo 1%) što umnogome demistifikuje stereotip o navodnoj pljački nesrbijanskih krajeva.

Becić je dosta pažnje posvetio i državnim dugovima (osma glava) koji su znatno opterećivali nejake finansije Kraljevine SHS. Tu je pre svega bila reč o predratnim dugovima Srbije i Crne Gore, ratnim dugovima Srbije prema saveznicima ali i preuzetom delu duga Austro-Ugarske i o autonomnim pokrajinskim dugovima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slavonije, Slovenije i Dalmacije. Otplata svih dugova bila je u tesnoj vezi sa nadoknadom ratne štete, odnosno sa reparacijama. Pored nasleđenih dugova Kraljevina SHS je u periodu od 1918. do 1923. godine uzimala i nove zajmove, kako unutrašnje (agrarni, lutrijski i investicioni zajam) tako i spoljne (Blerov zajam iz 1922. godine kao prvi veliki inostrani zajam Kraljevine).

Berzanskom poslovanju (deveta glava) i bankarstvu u Kraljevini SHS posvećen je značajan prostor. Polazeći od jedine predratne, Beogradske berze, država je podsticala osnivanje novih berzi. U

periodu do 1923. godine osnovana je berza u Zagrebu i Produktna berza u Novom Sadu dok je pokušaja osnivanja berzi bilo i u Osijeku, Velikom Bečkereku i Splitu. Novoosnovana berza u Zagrebu, zahvaljujući većoj ekonomskoj snazi severozapadnih krajeva nove države i finansijskoj moći zagrebačkih banaka, vrlo brzo je preuzela primat. Moć i tradicija zagrebačkih banaka istaknuta je i u poglavlju posvećenom bankarstvu (deseta glava). Autor je zapazio da bankarstvo Kraljevine SHS nije predstavljalo homogenu celinu već „područje bremenito specifičnostima koje nisu lako mogle biti prevaziđene”. Nije postojalo jedinstveno bankarsko zakonodavstvo, banke su bile nejednake finansijske moći, prisustvo stranog kapitala u njima je bilo dominantno... Iznad svih banaka, kao važan instrument države u sferi bankarstva i monetarne politike, stajala je Narodna banka Kraljevine SHS osnovana početkom 1920. godine.

Na primeru izgradnje finansijskih vlasti Kraljevine SHS prvih godina po

ujedinjenju Ivan Becić nas suočio sa svim problemima koji su tokom tog procesa proistekli iz brojnih različitosti kojima je prostor nove države bio bremenit. Njegova „potraga za finansijskom politikom” Kraljevine SHS (jedanaesta glava) jeste potraga za segmentom šireg i složenijeg procesa političke, pravne, ekonomske i kulturne unifikacije prostora vekovima ispresecanog granicama, koji je najmanje istraživao. U tom smislu ova knjiga, utemeljena na arhivskim izvorima, objavljenoj građi i relevantnoj literaturi, predstavlja uspešan pokušaj da se utvrde osnovne smernice finansijske politike Kraljevine SHS, postojale one ili ne. Preporučujući knjigu čitaocima, ostaje nam da se nadamo da će I. Becić nastaviti da traga za odgovorima istražujući i finansijsku politiku jugoslovenske države posle 1923. godine.

Vladimir CVETKOVIĆ

Čedomir Višnjić, *PARTIZANSKO LJETOVANJE – Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”, Zagreb 2003, str. 487

U ljeto 2003. godine u izdanju Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta” u Zagrebu objavljena je knjiga Čedomira Višnjića *Partizansko ljetovanje* s podnaslovom *Hrvatska i Srbi 1945–1950*. Povod za pisanje knjige autor je našao u sudbini trojice srpskih ministara Duška Brkića, Stanka (Čanice) Opačića i Rade Žigića.

Knjiga je podijeljena u pet dijelova sa slijedećim naslovima: *Pristup* (6–45), *Elementi svakodnevice* (46–111), *Ele-*

menti politike (112–185), *Elementi autonomije* (186–261) i *Izlaz* (262–367). U okviru ovih pet dijelova materija je izložena u 20 poglavlja posvećenih različitim pitanjima društvenog razvoja Srba u Hrvatskoj u prvim godinama poslije rata. Preostali deo knjige sadrži: Iz porodičnih albuma, Predlozi za sinhrono čitanje (369–370), Bibliografija (371–380), Indeks imena (381–384) i Dokumenti (385–484).

U prvom dijelu knjige Višnjić razmatra situaciju prije i za vrijeme rata.

U poglavlju *Ulazak u gradove* autor progovara o masovnim hapšenjima i ubištva, bez suda ili u najboljem slučaju bez pravog suđenja, ustaških i domobranskih elemenata tokom prvih mjeseci poslije oslobođenja. Iako je dobar dio ovih ljudi bio kriv „njihova likvidacija predstavljala je zločin koji će postati teško opterećenje za srpsko-hrvatske odnose, i nakon istočnog grijeha – pokolja 1941., predstavljati daljnji važan korak na putu njihovog trovanja i destrukcije” (37). Višnjić govori o velikim očekivanjima naroda iz ratom najviše postradalih krajeva Like, Korduna i Banije u pogledu poboljšanja njegovog ekonomskog položaja posle rata; o razočarenjima u skoru obnovu; nedovoljnoj pomoći u hrani i materijalu i o masovnoj želji da se presele u razvijenije krajeve Jugoslavije, posebno u Vojvodinu. Postepeno sve više sazrijeva teza kod hrvatskog rukovodstva o potrebi ekonomskog razvoja „hrvatskog sjevera” koji treba da u kasnijoj fazi potpomogne ekonomski napredak „hrvatskog juga” tj. krajeva južno od Save. S druge strane, to je izazivalo žestoke frustracije, pa i mržnju, kod Banijaca, Kordunaša i Ličana prema onima koji su manje stradali.

U drugom dijelu knjige Višnjić govori o problemima sa kojima se suočavalo društvo u Hrvatskoj u poslijeratnim godinama, prije svega u ratu postradali krajevi Banije, Like i Korduna. To su nedostatak hrane; pojava raznih bolesti (tuberkuloza, dječji proljevi, anemija, avitaminoza); nedostatak odjeće i obuće; nedovoljna izgradnja stanova u gradovima uslijed velikog priliva izbjeglica i nosilaca novog režima; spora obnova i

gradnja kuća po selima; nedovoljan broj prosvjetnih radnika i dr.

Poglavlje *Škole* posvećeno je problemima u oblasti prosvjete. U opštem prosvjetiteljskom zanosu nedostajalo je mnogo prosvjetnih radnika, a od onih koji su radili, mali broj se mogao smatrati ideološki podobnim. Ako ni zbog čega drugog, a ono zato što nisu raskrstili sa religijom. Režim se u oblasti prosvjete suočavao sa dvostrukim nezadovoljstvom: „Sve vrijeme Srbi, kako oni iz vrha partizanske vlasti, tako i ‘reakcija’ na terenu, žale se na Ministarstvo prosvjete NRH. Žale se zapravo na objektivno stanje stvari; na manjak Srba među činovnicima i nastavnicima, na kadrove školovane u vrijeme NDH, na sporu izgradnju i opremanje školskih zgrada po ustaničkim krajevima. Žale se na zbir onoga što su u školstvu ostavile tridesete i prva polovina četrdesetih godina. Na drugoj strani, iz ugla Hrvata, bilo je to vrijeme progona i premještanja uglavnom njihovih kadrova, vrijeme brisanja nacionalnih sadržaja iz nastavnih programa, a borba protiv ustaštva obuhvatala je i dobar dio omladine” (93).

Autor, u trećem dijelu knjige, u poglavlju *Partija* analizira kretanja u strukturi Komunističke partije Hrvatske (KPH) kroz relacije selo–grad i Hrvati–Srbi u periodu 1945–1950. godine. Iz ponuđenih brojki moguće je izvući nekoliko zaključaka: porast broja Hrvata, apsolutni i relativni pad broja seljaka i zadržavanje nivoa pismenosti. Broj članova KPH sa visokom stručnom spremom bio je samo nešto iznad 1% ukupnog broja članova. Podaci iz juna 1945. godine govore o 24.780 članova KPH, od čega: 13.877

Hrvata ili 56% i 10.159 Srba ili 41%, uz 2% ostalih. Poslije nekoliko masovnih učlanjenja, u prvoj polovini 1950. godine, KPH je brojala ukupno 99.468 i 34.532 kandidata. Od toga Hrvati su imali 92.895 članova i kandidata ili 69,5%, a Srbi 35. 284 člana i kandidata ili 26,5%, uz 4% ostalih.

Posebno zanimljivo poglavlje je *I bratstva* koje govori o srpsko-hrvatskim odnosima. Autor donosi niz dokumenata koji pokazuje loše stanje međunacionalnih odnosa. Informacije o teškoćama da dođe do unutrašnjeg izmirenja i smirivanja naroda, iz raznih krajeva Hrvatske, naročito iz Like i zapadnog Srijema. Posebno dramatična situacija je bila u Gospiću, jednom od glavnih ustaških mjesta za vreme rata. Partijski izvještaji, neposredno poslije rata, govore o favorizovanju Srba; atmosferi straha u kojoj žive gospićki Hrvati; da su glavna rukovodeća mjesta u gradu u rukama Srba; da su Srbi na čelu preduzeća i sudova; da se socijalna pomoć dijeli nepravedno i uvijek na štetu Hrvata i dr. Višnjić zaključuje da „prilike u Gospiću su krvava karikatura hrvatsko-srpskih odnosa u čitavom XX vijeku. Korištenje vlasti u cilju promicanja užih interesa, na čemu je u kasnijoj fazi svog političkog rada nastojao staro-jugoslavenski političar dr. Zec, bilo je jedan od puteva koji su vodili 1941. godini. Ustaškim prevratom srpska zajednica je bila osuđena na fizičko uništenje. U Lici četrdeset pete godine preživjeli Srbi su imali glavu na ramenu i vlast. To što su imali, koristili su na jedini način za koji su civilizacijski bili osposobljeni. Stari aforizam kaže da svaka vlast kvvari, a ovakva kao gospićka poratna, kvari apsolutno i ne vodi nikuda”(180).

Četvrti dio se sastoji od tri poglavlja. U poglavlju *SPC* autor analizira nepovoljne uslove za sveštenike i vjernike Srpske pravoslavne crkve (SPC) u vezi obnove na području Hrvatske (uništen najveći dio srpskog građanstva u hrvatskim gradovima, anticrkvena politika komunističke partije). Za komuniste sa krajiških prostora, prema autoru, obračun sa vlastitom tradicijom i nacionalnim vrijednostima bio je jedan od glavnih predušlova za društvenu promociju nove poslijeratne generacije. Autor, na kraju ovog poglavlja zaključuje da su srpski partizanski vođe, Rade Žigić i Duško Brkić počeli Srpsku pravoslavnu crkvu prepoznati kao svoju, ali ona je morala biti srpska u odnosu na Hrvate, partizanska u odnosu na četnike i „reakciju” i prečanska u odnosu na Srbijance.

Poglavlje *SKD* posvećeno je Srpskom kulturnom društvu „Prosvjeta” koje je osnovano 1944. godine. U pitanju je bila, prema autoru, komunistička organizacija u kojoj su se sukobljavale dvije struje: autentično nacionalna i instrumentalna. Prva je pokušavala da vodi računa o nacionalnim i tradicionalnim vrednostima svoga naroda; druga se prema „Prosvjeti” kao nacionalnoj kulturnoj instituciji odnosila sa nipodaštavanjem. Autor zaključuje da su, i jedni i drugi, teško razumijevali da je „Prosvjeta” bila, u suštini, instrument partije kao i Glavni odbor Srba, a ne autentična nacionalna institucija. Aktivisti „Prosvjete” su imali problema prilikom osnivanja i širenja pododbora po krajevima u kojima žive Srbi, posebno u gradovima. Jedan od najtežih problema sa kojim su se suočavali ticao se posljedica Drugog svjetskog rata.

Preostali Srbi u pojedinim gradovima su bili pod utiskom ustaških zločina; zbog straha su odbijali da se učlanjuju u pododbore, saraduju u „Srpskoj riječi”, nose srpsku zastavu u svatovima. Drugi dio Srba (u Splitu) gledao je sa nepovjerenjem novu vlast, naročito na „bratstvo i jedinstvo sa Hrvatima”. Ostale srpske kulturne institucije, među njima, „Srpska biblioteka u NRH”, „Muzej Srba u Hrvatskoj”, „Srpska riječ” su stagnirale, a u kasnijem periodu su i formalno ukinute. Autor identifikuje dva osnovna uzroka propasti Srba iz Hrvatske: siromaštvo i nemanje slobode u pogledu njegovanja i očuvanja nacionalnih i kulturnih vrijednosti od njihovog doseljenja u nove krajeve.

U posljednjem dijelu knjige, posebno je interesantno poglavlje *IB* (Imformbiro) u kojem autor analizira sukob rukovodstva KPJ sa Informbirom i posljedice na unutrašnjepolitičkom planu. Sistematizovani podaci UDB-e o uhapšenim lica koji su osumljeni da su podržali Rezoluciju Informbira, postoje za period 1949–1952. Iako broj od 2.022 uhapšena lica i kažnjena „društveno-korisnim radom” izgleda premalen, autor ga uzima kao polaznu osnovu za analizu sastava te grupe. Tabela pokazuje da su od 2.022 uhapšena lica, u navedenom periodu, 443 ili 22% bili Srbi. U ovom periodu Srbi u sastavu stanovništva Hrvatske učestvuju sa 15%, a u partijskom članstvu su u stalnom padu. Međutim, u prvoj polovini 1950. godine, Srbi su imali u KPH 26,5% članova ili kandidata, odnosno skoro dvostruko više od ukupnog broja u stanovništvu Hrvatske. Autor zaključuje da ova „mala tabela, nasuprot standardnoj

predrasudi, govori da pitanje Informbira u Hrvatskoj izvorno nije srpsko pitanje unutar Komunističke partije Hrvatske” i nastavlja da „gotovo kompletno članstvo KPJ na krajiškim prostorima bilo je iz titovskog perioda, s njim su na čelu oni ušli u rat, s njim su pobijedili i ušli u hrvatske gradove. Razloga za nezadovoljstvo je bilo, ali je činjenica promocije bila neupitna” (286).

Autor posebno poštovanje pokazuje prema Radi Žigiću, rođenom 1909. godine u selu Tuku, u opštini Korenica. Za vrijeme rata je bio komesar VI ličke divizije, Glavnog štaba Hrvatske i II armije JNA. Poslije rata imenovan je za ministra industrije NRH. Uhapšen je, zajedno sa Brkićem i Opačićem, septembra 1950. godine. Upućen je na Goli otok, zajedno sa Brkićem, marta 1952. godine. Prema službenom zapisniku, izvršio je samoubistvo, presjecanjem vena i arterija, 5. februara 1954. godine.

Rade Žigić je bio protivrječna ličnost: imao je bahat odnos prema ljudima, ali neku vrstu harizme; karakterno rigidan, ali lično pošten; revolucionarno oštar i surov, ali žestok kritičar UDB-e i njenih represivnih metoda; strog šef, ali odan svojim ljudima; ideološki krut, ali trezven stav po pitanjima industrije i ekonomije zbog čega je nastojao zadržati strane stručnjake. Treba istaći da se Žigić borio za interese Hrvatske, ističući da je u Petogodišnjem planu jako loše prošla. Istovremeno je bio nezadovoljan što su Banija, Kordun i Lika bili izjednačeni sa visinom poreza, otkupa i radnom snagom sa ostalim krajevima, iako su daleko više stradali za vreme rata.

Dušan Brkić rođen je 1913. godine u mjestu Obrovac u sjevernoj Dalmaciji.

Osnovnu školu završio je u Obrovcu, a niže razrede gimnazije u Sremskim Karlovcima. Više razrede gimnazije nastavio je u IV gimnaziji u Beogradu. Diplomirao je pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu 1936. Član KPJ postao je 1935. godine. Za vrijeme rata bio je na dužnosti komesara III operativne zone za Slavoniju i Srijem, a zatim VI slavonskog korpusa. U prvoj poslijeratnoj Vladi NR Hrvatske bio je ministar za finansije, a posle toga za pravosuđe, kao i organizacioni sekretar KPH. Godine 1947, imenovan je za potpredsjednika Vlade NR Hrvatske. Izdržao je kaznu od deset godina na Golom otoku i susjednom Svetom Grguru. Dušan Brkić je po tom osnovu pet puta hapšen i zatvaran. Pored toga izdržao je još četiri godine u Požarevcu i Nišu, što je ukupno 14 godina zatvora. Završio je slikarski i vajarski smjer na Višoj pedagoškoj akademiji u Beogradu. Bio je član ULUS-a. Imao je dvije samostalne izložbe u Beogradu 1971. i 1975. godine. Umro je u Beogradu 28. jula 2000. godine.

Stanko Čanica Opačić rođen je 1903. godine u selu Brezova Glava, kod Tušilovca (opština Vojnić) na Kordunu. Prije rata se bavio zemljoradnjom i stolarskim zanatom. Radio je na organizovanju seljačkog zadrugarstva. Član Samostalne demokratske stranke postao je 1926. godine, u čijem je listu za seljake „Srpsko kolo” saradivao. Krajem 30-tih godina postao je član KPJ. Za vrijeme rata bio je komandant odreda, a zatim komandant VIII kordunaške divizije. Poslije rata bio je na čelu tri ministarstva u Vladi NRH: građevine, drvne industrije i šumarstva. Upućen je na Goli otok oktobra 1951. gdje je ostao nešto više od dvije godine.

Autor konstatuje da „ipak za razliku od šest godina mlađeg Rade, kod njega je volja za životom rano izbila na površinu...U tamnici više nije imao razloga sumnjati da su pobjednici upravo oni koji su ga ponižavali i da, ako se želi spasti, mora njima podilaziti, a to se najbolje postizalo samoponižavanjem” (358). Sakupio je narodne pjesme Korduna i objavio ih u dvije knjige 1970. i 1987. pod naslovom *Narodne pjesme Korduna*. Umro je u Beogradu 1994. godine.

U završnom dijelu knjige Čedomir Višnjić zaključuje da „na osnovu cjelokupnog gradiva kojeg smo imali u rukama, nama se ne čini kako bi ovdje bila riječ o nekakvoj njegovoj (Bakarićevoj – prim. M. L.) specijalnoj perfidiji i uroti protiv srpskih kadrova. On nije vladao situacijom, nego je naprosto i ovaj put lavirao između svoje proturječne hrvatske baze i Beograda. Kao što je radio i u nastavku svoje duge političke karijere” (342).

Knjiga Čedomira Višnjića *Partizansko ratovanje* s podnaslovom *Hrvatska i Srbi 1945 – 1950*. predstavlja, iz više razloga, izvrsno istoriografsko štivo. Prvo, djelo ne ispunjava samo prazninu koja je postojala o jednoj značajnoj temi zvanoj „srpska trojka” u Hrvatskoj u periodu 1945–1950, već i širu kulturnu potrebu društva da, saznajući novo o Brkiću, Opačiću i Žigiću, pristupi racionalno razumijevanju istorije Srba u Hrvatskoj. Drugo, u istraživačkom postupku zadivljuje količina izvorne građe i literature. Knjiga je napisana na temelju obimnih i dragocjenih partijskih i državnih arhivskih fondova NR Hrvatske, koji se danas čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

Autor je jedan od prvih koji su legalno koristili predani dio arhiva MUP-a, odnosno bivše Uprave državne bezbednosti. Treće, autor uspješno izbjegava da upadne u zamku „teorije zavjere”. Koristeći kritički metod u analizi obimne izvorne građe, on argumentovano pobija neke od stereotipa koji se pojavljuju u publicističkim, pa i historiografskim djelima. Jedan od njih tiče se karaktera tragedije trojice srpskih ministara. Kod političkog pada Žigića, Brkića i Opačića nije u pitanju bila zavjera protiv Srba od strane hrvatskog dijela KP Hrvatske, već je to bio sukob unutar partije odnosno sistema, viđen mnogo puta prije i kasnije u komunističkim režimima.

Autor se u višegodišnjem radu na ovom projektu suočio sa mnogim izazovima: od pregleda i čitanja obimne izvorne građe do velikog posla pisanja ove knjige. Početne ambicije Čedomira Viš-

njića bile su daleko skromnije. Inspiraciju za pisanje knjige autor je našao u stradanju trojice srpskih ministara u NR Hrvatskoj, posebno Rade Žigića. Međutim, obimna izvorna građa koja dobrim dijelom nije dosad ni korišćena, povećala je ambicije autora. Višnjic je čitaocima ponudio ne samo detaljnu istoriju srpske „trojke” u Hrvatskoj od njihovog uspona do pada, već i istoriju svakodnevice hrvatskog društva, politike Komunističke partije prema selu, srpsko-hrvatskih odnosa, djelovanja srpskih institucija u Hrvatskoj, nezadovoljstva dijela starih boraca partijskom politikom prema selu i privilegijama nove elite, Agitpropa, funkcionisanja pravnog sistema. Na taj način se uzdigao iznad početne ambicije i stručnoj i široj javnosti ponudio opsežnu knjigu o jednom kontroverznom vremenu.

Miodrag LINTA

Đorđe Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*,
Beograd, Plato, 2004, str. 311

Najnovija knjiga Đorđa Stankovića *Istorijski stereotipi i naučno znanje* jeste zbirka raznovrsnih priloga, istorijskih eseja, polemika, kritika i razgovora, koji su lucidno teorijsko-metodološki povezani. Kao takva ona je više nego savremen izazov istorijskoj nauci i konkretnoj istorijskoj praksi. Istorija ima konkretnu društvenu funkciju samo onda kada je nauka koja se angažuje za nove civilizacijske tekovine – kada unapređuje samu sebe prevladavajući zatečene stereotipe, a historiografija se danas i ovde nalazi na sudbonosnim i civilizacijskim iskuš-

njima. Ovo zbog toga što su bivši jugoslovenski prostor i negovo(a) društvo(a) opterećivale lažne potrebe i pseudovrednosti koje su bile zasnovane na istorijskim stereotipima. Ti stereotipi su po svojoj funkciji odgovarali i odgovaraju samo tehnologiji vladanja, ali ne i egzistencijalnoj vertikali, koja se oslanja na univerzalne vrednosti osnovnih procesa svog nastajanja i višedecenijskog trajanja. Zbog toga smo se suočavali i suočavamo sa problemom „terora istorije”. Posledice „terora istorije” najbolje se mogu prevazići ako se u proučavanju istorije

Jugoslavije uvek uvažava složenost i slojevitost društvenih pojava, procesa i odnosa, nacionalna i konfesionalna razuđenost i zakoni neravnomernosti istorijskih pojava. Na ovaj način vlastita istorija može da se učini produktivnom snagom interesa celine. To u ovoj knjizi na lucidan način čini Đorđe Stanković. Naime, u knjizi se *kritički preispituju istorijski stereotipi i vrši se njihovo naučno proveravanje*. Na osnovu rezultata toga *nagoveštava se nova istorija kroz dijalog prošlosti i sadašnjosti*.

Preispitivanje stereotipa započinje istraživanjem „Nacionalnog i jugoslovenskog od početka XIX veka do savremenog doba u srednjoškolskim udžbenicima istorije”. Da budemo precizni, ovo istraživanje je izvršila grupa istoričara sa Filozofskog fakulteta u Beogradu i Filozofskog fakulteta u Zagrebu od 1982. do 1984. godine. Njihova je namera bila da se ispita šta đaci u pojedinim republikama i pokrajinama uče o istoriji svog naroda (narodnosti, kao i o istoriji drugih naroda) u Jugoslaviji. Prva faza istraživanja udžbenika istorije za srednje škole u Jugoslaviji, koja je obuhvatala razdoblje od 1800. do 1918. godine, pokazala je da u interpretaciji istorijskih procesa u svim udžbenicima, osim donekle u udžbeniku za Sloveniju, *preovlađuje snažan faktor tradicionalističke političke historiografije*. Druga faza istraživanja obuhvatila je razdoblje od 1918. do 1980. godine. Istraživanje je ustanovilo *neadekvatno personalizovanu istoriju*, koja se ispoljavala kroz bitno političku dimenziju.

U drugom segmentu ovog dela analize promišljen je odnos Nikole Pašića

prema jugoslovenskom pitanju. Autor s punim pravom smatra da je izučavanje odnosa Nikole Pašića prema jugoslovenskom pitanju određivala istorijska praksa, koja je bila kriterijum za teorijsko i metodološko polazište. Na osnovu toga autor je došao do zaključka da je značajno empirijski istražiti i odgovoriti na pitanja: 1. koje je poreklo Pašićevih stavova o nacionalnom pitanju, 2. kolika je uloga Pašića u stvaranju jugoslovenskog programa Srbije, i 3. kako je Nikola Pašić u političkoj teoriji projektovao i u istorijskoj praksi ostvario težnje srpske građanske klase, odnosno srpskog naroda u jugoslovenskoj zajednici naroda. Prema autoru, radi razrešenja pitanja o velikosrpskom hegemonizmu i drugim nacionalizmima u jugoslovenskom društvu od 1918. do 1941. godine nužno je kritički ispitati korišćene pojmove putem istorijske analize. Nepoželjno je obnavljanje apologetskog duha prema vlastitoj istoriji jer produžuje život mitologiji, „a često je pretvara i u vladajuću religiju, prema kojoj se naučni kritički duh odbija kao isprazna jeka.” U tom slučaju, sa punim pravom smatra Đorđe Stanković, društvo može da oseti posledice erozije i efemerosti nauke, i zato je treba vratiti naučnicima, koji su svesni svoje društvene i naučne odgovornosti.

Problem nacionalizma i političke kulture u istorijskom iskustvu prvih godina jugoslovenske države autor sagledava kroz uži segment – kroz odnos hrvatske političke propagande prema jugoslovenskoj stvarnosti, posebno prema Srbima, i razotkriva „kako su nastali brojni politički stereotipi koji su se održali u historiografiji i našoj istorijskoj svesti do

danas.” U tom smislu Đorđe Stanković kaže: „Ukoliko se učini da je to stvarno zvanična hrvatska *nacionalistička* propaganda, onda odmah moramo da kažemo da je to bila istorijska stvarnost, zasnovana na brojnim relevantnim istorijskim izvorima, uglavnom štampi i autografima Stjepana Radića, a ne savremena politička potreba.” Na osnovu rezultata do kojih je došao, autor na naučno validan način izvodi zaključak da *znatno razvijena hrvatska kultura nije bila nikakva osnova niti garantija za razvoj političke kulture u višenacionalnoj zajednici*. „Zato buduća istraživanja treba usmeriti na traganje za *istorijskim korenima i interesima stvarnih društvenih nosilaca* nacionalističke propagande kao oblika poricanja političke kulture, a time onemogućavanja integrativnih procesa i modernizacije društva.”

Promišljajući evoluciju historiografije o Jugoslaviji autor zaključuje da je ona imala karakterističan put. Prva generacija istoričara na Katedri za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu posle Prvog svetskog rata i stvaranja jugoslovenske države nije odmah mogla da razvija naučnu historiografiju. Ovo zbog toga što su mnogi istoričari učestvovali u građenju nove države; ovo zbog toga što nisu bile otvorene arhive kao i zbog bliske sljubljenosti i živih tokova koji su se odigrali pred očima istoričara. Posle Drugog svetskog rata, historiografija je pune dve decenije ostala deo ideologije – funkcionalno je bila politički i društveno angažovana, bez ozbiljne kritičnosti. Savez komunista Jugoslavije se 1965. godine zvanično povlači s pozicije direktnog usmerivača interpretacija naučnih rezultata. Od sedamdesetih godina s otvaranjem ar-

hiva, školovanjem nove generacije istoričara i odricanjem politike od ideološke upotrebe istorije u svakodnevnoj politici, naučna historiografija je počela da daje racionalnu i promišljenu istoriju Jugoslavije. U tom svetlu valja da se gleda na oformljenje predmeta Istorija Jugoslavije i formiranje Katedre za istoriju Jugoslavije na Univerzitetu u Beogradu 1976. godine.

U drugom delu knjige autor iznosi rezultate naučnog proveravanja stereotipa. Proveravanje stereotipa počinje od učešća Srba u strukturi državne vlasti u Slavoniji u vreme provizorijuma (1918–1921). Rezultati do kojih je došao ukazuju da je u državnoj upravi Slavonije, osim vojske i žandarmerije, bilo 2.112 činovnika. Od ovog broja bilo je 1.906 Hrvata, Mađara, Nemaca, Jevreja itd., i svega 206 Srba ili 9,70%, što je bilo više nego dvostruko manje u odnosu na broj Srba u strukturi stanovništva – 23,40%. Ovime su nedvosmisleno anulirani svi dosadašnji stavovi o „srpskoj hegemoniji” u državnoj upravi u Slavoniji, a pogotovo o „srpskoj okupaciji”. Srbija koja je iz Prvog svetskog rata izašla opustošena i opljačkana, sa desetkovanim stanovništvom nije ni mogla to da uradi, „niti da započne integraciju i modernizaciju celokupne jugoslovenske teritorije i društva.”

Proveravanje stereotipa nastavlja se analizom izbora za ustavotvornu skupštinu 1920. godine u Slavoniji. Osnovni cilj je da se na naučan način promisli da li je ishod izbora u Slavoniji mogao odmah da utiče na srpsku političku dominaciju i „ugnjetavanje” drugih nacija, posebno Hrvata. Prema saznanjima do kojih je do-

šla, izbori za ustavotvornu skupštinu pokazali su da je svega 10% poslanika Srba bilo iz Slavonije, dok je bilo 59% poslanika Hrvata. Ostalih 31% bilo je iz Zagreba i Beograda, bilo Srba bilo Hrvata. Dakle, ova izborna manifestacija nije omogućavala bilo kakav politički hegemonizam „velikosrpske buržoazije” ili Srba kao nacije u Slavoniji (22,30%). Sa velikom verovatnoćom može da se kaže i to da su Srbi Slavonije glasali za Demokratsku stranku jugoslovenske orijentacije ili Komunističku partiju Jugoslavije koja se, pored internacionalizma, zalagala za jedinstvenu jugoslovensku državu.

Nastavljajući proveravanje stereotipa, sada u okviru učešća Srba u državnoj upravi Slavonije za vreme centralizacije vlasti 1921–1929, autor dolazi do sledećih rezultata: u vreme ukidanja pokrajinskih uprava 1925. godine bilo je ukupno 2.592 državna službenika, od čega 445 Srba ili 18%, što je bilo dvostruko više nego u vreme provizorijuma (9,70%), ali još uvek ispod procentualnog učešća Srba u nacionalnoj strukturi stanovništva Slavonije (23,40%). Vojska, žandarmerija (bile su pod jedinstvenom komandom) i policijski komesari (postavljalo ih je Ministarstvo unutrašnjih dela u Beogradu) izuzeti su iz ovih zbirnih podataka, a kada je reč o njima, na području Osječke divizijske oblasti, tj. Slavonije od 251 oficira u vojsci i žandarmeriji, kao i policijska komesara, 165 ili 63% su bili Srbi. Ovo je bila jedina oblast državne uprave u kojoj su Srbi izrazito dominirali. Zbog toga se samo u ovom slučaju može govoriti o njihovoj hegemoniji. Đorđe Stanković dalje kaže: „I dok se taj disparitet neznatno

smanjio u ovoj oblasti, u drugim oblastima državne uprave neposredno pred vojno-monarhističku diktaturu učešće Srba ponovo je opalo i iznosilo je 14%. Dakle, postojala je jedna značajna uzlazna linija učešća Srba u državnoj upravi u razdoblju 1921–1925. godine i jedna silazna, ne tako drastična ali ipak приметna i indikativna s obzirom na stanje u zemlji 1925–1929.”

Daljim praćenjem stereotipa kroz pitanje zastupljenosti Srba iz Slavonije u strukturama nosilaca „državne vlasti” i „unutrašnje uprave” Savske banovine može da se vidi sledeće. Ukupno je svih nosilaca „državne vlasti” i „unutrašnje uprave” bilo 423, a Srba iz Slavonije 54 ili 12%. To je bilo čak za polovinu manje od procenta njihove zastupljenosti u ukupnom broju stanovnika Slavonije. Važnu činjenicu predstavlja to da nije čest slučaj bio da se Srbi nalaze na čelu centara državne moći. Možda i važnija činjenica bila je ta da su to bili sve Srbi iz Slavonije, znači Hrvatske, a ne i Srbi dovedeni iz Srbije kao nosioci vlasti. Moguće je izvesti još jedan zaključak: *stereotip o „velikosrpskoj hegemoniji” i Jugoslaviji kao „tamnici hrvatskog naroda” potpuno je neodrživ čak i za vreme diktature. Hrvati iz Slavonije, bivši članovi vodstva ili lokalni aktivisti Hrvatske seljačke stranke i ugledni građani srednjih i viših slojeva nalazili su se u najvišim centrima moći.*

Naučno proveravanje dosada praećenih stereotipa na pitanju državne uprave u Zetskoj banovini za vreme diktature pružilo je sledeća saznanja. Zetska banovina, kao i većina ostalih, primer je ranije izrečene historiografske potvrde da je Jugo-

slavija bila potčinjena u značajnoj meri političkoj vladavini „velikosrpske buržoazije” jer je postojala značajna koncentracija upravne i političke moći pravoslavnog stanovništva (Srba), posebno onih iz Srbije na upravnim funkcijama i banskim mestima. Međutim, ne stoji tvrdnja da je Jugoslavija bila „tamnica naroda” za sve njene narode. U pet od devet banovina banovi su bili Srbijanci. To je neosporna činjenica. U banovinskoj upravi dominirali su domaći pravoslavni činovnici (u strukturi inspektora u okružnim inspektoratima i među načelnicima srezova), bez obzira na nacionalnu strukturu stanovništva. Ovo se nije odnosilo na predsednike opština i gradonačelnike, mada su oni bili samo prenosioci volje centara državne i banovinske upravne moći.

Završni deo analize predstavlja naučno proveravanje stereotipa u članku „Reforma prosvete u Banovini Hrvatskoj i Srbi u Slavoniji”. Reformi prosvete u Banovini Hrvatskoj, a time i u Slavoniji dat je veliki značaj u preustrojstvu celokupnog društvenog života. Nju su karakterisale, prema autorovim nalazima, tri ključne sastavnice: „1) neravnopravnost između Hrvata i Srba, na štetu Srba, ali s prihvatanjem činjenice da je ta neravnopravnost bila ublažena u prosvetnim a produbljena u političkim odnosima za dve decenije postojanja jugoslovenske države, 2) permanentno zaostajanje u prosvetivanju naroda i pismenosti, naročito srpskog seoskog stanovništva... 3) pritisak banovinskih vlasti na životnu egzistenciju učitelja, profesora srednjih škola i školskih „ravnatelja” svih kategorija i njihovo postepeno, ali ne i dra-

matično, iseljavanje iz Banovine, kao i iz Slavonije.” Tako je već težak položaj srpskog stanovništva u Banovini Hrvatskoj dodatno pogoršan. Posle upravnog aparata i pravosuđa, prosveta je pretrpela najizrazitije „personalne promene”, posebno ako se ima „u vidu obaveznost hrvatskog pravopisa u školi i upravi i formalno uvođenje ideologije HSS u škole.” Treći deo knjige, *Nagoveštaj nove istorije*, počinje raspravom o istoričaru Jovanu Bl. Jovanoviću kao zaboravljenom putokazu do prvih utemeljivača društvene istorije u srpskoj historiografiji. U vremenu pred Balkanske ratove i Prvi svetski rat jedan krug konzervativnih naučnika i intelektualaca formirao se kao nosilac ideje o društvenoj istoriji. Među njima je glavno mesto zauzimao dr Jovan Bl. Jovanović.

Savremena epoha, koju karakterišu brzi ritmovi i procesi dugog trajanja, nametnula je novi teorijsko-metodološki pristup i izbor tema. U tom smislu nova istorija je prvo, reakcija na sve tradicionalne paradigme u historiografiji, a prvenstveno na tradicionalističku paradigmu političke historiografije. Drugo, ona nastoji da se na drugi način „čita”. Treće, nastoji da u svoj vidokrug istraživanja i eksplikacije uključi sve aspekte ljudske delatnosti (totalna istorija). Četvrto, treba da nastoji da se drži principa univerzalne intelektualnosti. Prema tome nova istorija podrazumeva: novu ekonomsku istoriju (korespondirala je sa onim što je posledica na totalitet društvenog života) sa novinom kao što je istorija upravljanja; novu istoriju političke misli koja naglašavala potrebu pravilnog čitanja i istorijskih tekstova (zašto izbor konkretne

teme, na koji način je problematizovana, kakav je imala društveni i naučni odjek, funkciju); istorija odozdo ili istorija nižih društvenih slojeva, kao i onih društvenih slojeva i grupa koje do sada nisu imale svoju istoriju; istorija žena istražuje različite oblike društvenih uloga žene; mikroistorija koja podrazumeva istraživanje rasprostranjenosti i porekla slobodne volje čoveka unutar opšteg okvira ljudskog društva; istorija čitanja treba da odgovori na pitanje kako je i šta čovek čitao u jednoj epohi, ne samo radi sticanja znanja, zabave ili zbog puke radoznalosti, te sticanja slike o „opštoj kulturi”, već kako bismo shvatili i saznali na koji način je čovek osmišljavao svoj život; istorija slika (istorija izvornog vizuelnog materijala) razvija se na bliskom gledištu kao i istorija čitanja a, valja se prisetiti, Džulijen Gardiner je u svojoj knjizi eseja *Što je istorija danas?* označila da je predmet „istorije danas”: vojna istorija, politička istorija, ekonomska istorija, društvena istorija, istorija religija, istorija nauka, istorija žena, istorija umetnosti, intelektualna istorija, istorija narodne kulture, diplomatska istorija, evropska istorija i istorija trećeg sveta. Recepcija savremenih kretanja u istorijskoj nauci odslikava izuzetno bogat pluralizam inovacija i istraživačkih poduhvata.

Prilog novoj istoriji predstavlja i analiza položaja žene u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945). Odgovor na ovo pitanje može da bude predstavljen kao svojevršno ogledalo epohe i kulturnog razvoja jugoslovenskog društva. Prema Vidovdanskom ustavu nauka i umetnost bili su slobodni, a univerziteti su bili državni. Ustavotvorac se višestruko oba-

vezao prema univerzitetima, i to kao nastavnim, a pre svega kao naučnim ustanovama. Na Beogradskom univerzitetu žene su u tome domenu participirale na sledeći način. Do 1924. godine na Univerzitetu nije bila zaposlena nijedna žena u nastavničkom zvanju, a radilo je ukupno 6% u svim ostalim oblastima. Godine 1931. na Beogradskom univerzitetu radilo je 7% žena, i to samo jedna u zvanju docenta a ostale u zvanju asistenta, volontera ili u sastavu tehničkog i administrativnog osoblja. Uoči Drugog svetskog rata na Beogradskom univerzitetu radilo je 12% žena. Povećanje broja zaposlenih žena na Univerzitetu u Beogradu slagalo se sa opštim trendom povećanja broja studentkinja, a to se odrazilo na povećanje broja žena zaposlenih u upravnom aparatu, prosveti, zdravstvu i kulturi.

Nagoveštaj nove istorije nalaže razotkrivanje odnosa između istorijskih stereotipa i stvarnosti. Pogubno za ljudsku egzistenciju je ubeđivanje da se istorija često ponavlja kao farsa, a upravo tome često su – zbog svojih interesa koji su bili daleko od bilo kakvog društvenog morala – pribegavale političke elite u XX veku.

U eseju „Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske (1943–1945)” Đorđe Stanković na lucidan način uspeva da sa stanovišta istorijske nauke objasni istorijske stereotipe o savezničkim (anglo-američkim) vazдушnim operacijama nad Balkanom, a posebno nad NDH od početka masovnih dejstava krajem 1943. godine do kraja rata 1945. godine. Saveznici su samostalno određivali strateške ciljeve, što je značilo sistematsko uništavanje značajnih uporišta, fab-

rika koje su radile za nemačke potrebe, komunikacijskih pravaca i čvorišta, neprijateljskih vojnih jedinica itd. Velike civilne žrtve bile su nemila posledica odnosa koji je vladao između tehničkih mogućnosti onovremenih aviona bombardera i efikasne protivvazdušne odbrane s jedne strane i ratne logike s druge, prema kojoj je bilo važnije sačuvati živote pilota i avione nego imovinu i stanovištvo neprijatelja. Uvreženo je mišljenje, s obzirom na intenzitet bombardovanja i broj civilnih žrtava, da je nad NDH vršeno tzv. meko bombardovanje a nad Srbijom i Crnom Gorom „tvrdo bombardovanje” sa daleko razornijim posledicama. Međutim termin „meko bombardovanje ne može se uopštavati za celo područje NDH ili Sloveniju. Dovoljno je prisetiti se sukobljenih savezničkih interesa na balkanskom prostoru, strateškog značaja pojedinih regiona, surovosti rata same po sebi i antagonizma nosilaca sukobljenih ideologija i političkih interesa na samom terenu, strateški izuzetno važnom. Sa stanovišta istorijske nauke racionalno treba prihvatiti prošlost i pravilno se postaviti prema istorijskim stereotipima koji mogu imati poguban uticaj na stvarnost.

Jedan od izazova nove istorije je odnos između savremene antinaučnosti i modernizacije Srbije. Taj izazov prihvata Đorđe Stanković smatrajući da je savremena antinaučnost u jugoslovenskoj posebno srpskoj praksi posledica odsustva savremenog načina „rada na nauci”, nastavi i obrazovanju, i „zadržavanja klasičnih i konzervativnih oblika univerziteta”, itd. Posle Drugog svetskog rata činioци naučne politike u Srbiji počeli su sa „revolucionisanjem nauke i obrazo-

vanja”. U toj fazi u Srbiji se ipak nije osećao duh modernizacije. Dugo je pojam modernizacije ostao izvan struktura vlasti, gde su moderno obrazovani kadrovi voluntaristički trošeni po diktatu partije na vlasti i njihove ideološke podobnosti. Eksplozija visokog obrazovanja u Srbiji, ipak je ostavila udeo mladih koji su se posvećivali visokom obrazovanju ispod 10% (prosek za Jugoslaviju 13,5% u 1980. godini). U Srbiji je nauka imala isključivo socijalnu funkciju, sa izraženim težnjama politike da uspostavi monopol nad obrazovanjem i naukom, osim u kratkom razdoblju „vladavine liberala”. Sistem samoupravljanja pokazao se kao antinaučan i antimodernizacijski činilac. Samoupravljanje u sferi nauke nikada nije našlo ravnotežu između demokratskog odlučivanja kao humanističke pozicije naučnika i racionalnosti njegovog rada i vrednosti njegovog proizvoda. Savremena antinaučnost, kao i njene posledice na modernizacijske procese u Srbiji i Jugoslaviji, najmanje je bila dilema same nauke već jasna posledica ukupnog društvenog razvoja koncipiranog u okviru istorijski promašenog političkog sistema. Dnevna politika u godinama jugoslovenske krize ljubomorno je čuvala neke stare i proizvodila nove ideološke stereotipe, duhovnu inertnost i odsustvo produktivne i naučno zasnovane svesti. Istorijska nauka ima jednu specifičnu društvenu funkciju da svojim autonomnim spoznajama učini prvi korak i pokaže da je moguće stvoriti sferu moralnog društvenog i političkog života zasnovanog na elementarnoj solidarnosti ljudi.

Esej o istoričaru Branku Petranoviću zasvođnjava treći deo knjige *Nagoveštaj*

nove istorije i govori o čoveku i naučniku epohe promena. Ističe u punom svetlu njegovu naučnu doslednost i prihvatanje činjenice da naučnik stalno mora da napreduje s pojavom novih teorijsko-metodoloških inovacija, novih izvora i literature. Petranović je istakao okosnicu razvoja jugoslovenske historiografije bez ideoloških i nacionalnih matrica. Prepoznao je, da je primarno za istorijsku nauku da se istorijski problemi heuristički zasnuju na proverenim istorijskim izvorima i svedočanstvima, ne samo jugoslovenskim već i stranim. Na prvo mesto je stavio istoriju društva i privrede. Zatim je pomicao predmet istraživanja za koji bi se danas moglo reći da je bio koncept ili bar anticipacija totalne istorije.

Četvrti deo knjige, *Dijalog prošlosti i sadašnjosti*, sastoji se od osam intervjua i članaka objavljenih u dnevnim novi-

nama i nedeljnim časopisima. U njima su sadržana nastojanja naučnika–istoričara za vaspostavljanjem naučne istorije danas na prostorima uzburkanog Balkana, jer je to egzistencijalno pitanje. Ovo zbog toga što istorijska nauka i istoričar imaju značajnu društvenu ulogu: da vladajućoj političkoj eliti prezentiraju kritička naučna znanja, objektivnost, racionalnost i istinitost, koju ona treba da iskoristi u izgradnji društvenog progressa, građanske tolerancije i humaniteta.

Posle knjiga *Izazov istorije I–II* i *Istoriografija pod nadzorom, Prilozi istoriji historiografije I–II*, koautorstvo sa Ljubodragom Dimićem, Đorđe Stanković je knjigom *Istorijski stereotipi i naučno znanje* učinio smeo iskorak ka utemeljenju moderne srpske istorijske nauke.

Dušan BAJAGIĆ

Dr Milica Milenković, dr Toma Milenković, *Zapošljavanje u Srbiji. Od začetka do oslobođenja zemlje 1944*, knjiga I, Republički zavod za tržište rada, Beograd 2002, str. 344

Istraživanja o socijalno – ekonomskom položaju radničke klase u Srbiji i na jugoslovenskom prostoru u celini tokom XX veka gotovo da su prestala da budu tema historiografije u Srbiji u poslednjih dvadeset godina. Teme o tzv. nacionalnom pitanju, unutrašnje-političkim i međunarodnim odnosima stekle su potpunu dominaciju. Zbog toga knjiga dr Milice Milenković i dr Tome Milenkovića *Zapošljavanje u Srbiji. Od začetka do oslobođenja zemlje 1944*, predstavlja pravo osveženje i skreće pažnju na fenomen

nezaposlenosti kao glavnu karakteristiku ekonomskog sistema Srbije i Jugoslavije u čitavom međuratnom periodu.

Polazeći od činjenice da je fenomen nezaposlenosti star koliko i ljudska civilizacija autori su se u prvom delu knjige osvrnuli na oblike državnog i društvenog pomaganja siromašnih u starom Rimu, Vizantiji, srednjovekovnoj Srbiji i Otomanskoj imperiji. Praksa pomaganja sirotinje u gradovima karakterisala je pomenute civilizacije, s tim što je bila najrazvijenija u Rimskom carstvu gde je na

prelazu iz stare u novu eru institucija pomaganja sirotinje prešla u pravi sistem besplatne podele žita i novca siromasima svakog meseca. Pet vekova je Rim izdržavao sirotinju po gradovima.

Osvrćući se na početke modernog radničkog zakonodavstva u Evropi autori posebnu pažnju čitaoca skreću na pojavu moderne ideje o osiguranju i zaštiti radnika u međunarodnim razmerama početkom XIX veka, koju je formulisao Robert Owen, a kasnije preuzela Prva i Druga internacionala. Osnivanje Međunarodnog udruženja za zakonsku zaštitu radnika 1900. godine imalo je veliki značaj za kasniji razvitak radničkog zakonodavstva u Evropi.

Predmet knjige *Zapošljavanje u Srbiji* vezan je za pitanja posredovanja rada i pružanja pomoći nezaposlenim radnicima, kao i za zaštitu i osiguranje radnika u Srbiji od sticanja nezavisnosti do završetka Drugog svetskog rata. Autori su imali da savladaju veliki problem nedostatka i parcijalnosti istorijske građe o datom predmetu istraživanja, koji međutim nije bitnije uticao na pouzdanost istoriografske rekonstrukcije jer je kompenzovan raznovrsnošću izvora i njihovom minucioznom komparacijom.

Do Prvog svetskog rata država u Srbiji nije materijalno pomagala nezaposlene radnike. Odnosi između poslodavaca i zaposlenih bili su regulisani Uredbom o esnafima iz 1847. godine i Pravilima o odnosima slugu i njihovih gazda iz 1887, kao i Pravilima o posrednicima za nabavljanje slugu i službe iz iste godine. Ove pravne regulative primenjivane su na sve radnike zaposlene u industriji, zanatstvu i trgovini, a nezaposleni su tre-

tirani kao kriminalci i skitnice. Prve radničke institucije u Srbiji stvorene su 1854. godine u Topolivnici u Kragujevcu, kada su na inicijativu njenog direktora Šarla Zubrija osnovana Bolesnička kasa i Radnički fond.

Posredovanje rada i pružanje pomoći nezaposlenim radnicima u Srbiji do Prvog svetskog rata vršili su sindikati (Glavni radnički savez osnovan je 1903), ali samo za sindikalno organizovane radnike kojih je do 1913. godine bilo 4.227. Pred Prvi svetski rat Srbija je imala 500 preduzeća i 20.000 industrijskih radnika.

Pored sindikalnih berzi rada u Srbiji su do Prvog svetskog rata postojale i privatne. Njihova delatnost bila je pravno regulisana 1887. godine. Sindikalci su privatne berze rada smatrali „razbijačkim, nemoralnim i štrajkbreherskim” institucijama.

U toku Prvog svetskog rata gotovo sve ratujuće zemlje da bi pridobile radničku klasu za učešće u ratu i podnošenje velikih ratnih žrtava obećavale su socijalnu reformu i uklanjanje „velikih socijalnih nepravdi”. S druge strane, radikalizacija radničke klase u Evropi koja se ogledala u povećanju broja članova socijalističkih partija i sindikalnih organizacija, kao i u višestrukum umnožavanju radničkih štrajkova, bila je podstaknuta i ruskom Oktobarskom revolucijom.

U takvoj istorijskoj situaciji evropska socijaldemokratija inicirala je međunarodno radničko zakonodavstvo koje je trebalo da obezbedi zaštitu zdravlja radnika, očuvanje porodičnog života i obrazovanje za radničku klasu. Osiguranje protiv nezaposlenosti bilo je istaknuto u prvi plan.

Ove inicijative realizovane su na Mirovnoj konferenciji u Parizu na kojoj su usvojene „radničke odredbe” Mirovnog ugovora i osnivanjem Međunarodne organizacije rada. Sve članice Društva naroda bile su članice MOR-a, a time i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Zakonom iz 1926. godine Kraljevina SHS ratifikovala je neke konvencije MOR-a, među kojima se nalazila i konvencija o nezaposlenosti. Međutim, sve do Drugog svetskog rata Jugoslavija nije ratifikovala konvenciju MOR-a o osmočasovnom radnom vremenu.

Sa završetkom Prvog svetskog rata Kraljevina SHS suočila se sa masama nezaposlenih demobilisanih vojnika – radnika. Da bi ublažilo posledice rata u Srbiji Ministarstvo za socijalnu politiku Kraljevine SHS, osnovano decembra 1918, davalo je sindikatima u toku 1919. godine manje sume novca da ih razdeli nezaposlenim sindikalno organizovanim radnicima.

Razmatrajući pitanje posredovanja rada i pomoći nezaposlenima u Srbiji u periodu između dva svetska rata, autori položaj radničke klase posmatraju kroz prizmu statusa i životne drame nezaposlenih. Čak i procenu privrednog razvoja vrše putem kriterijuma porasta ili pada broja nezaposlenih na berzama rada. Ovakav pristup ima naučno opravdanje u oblasti socijalne istorije kada se primenjuje na analizu perifernog evropskog društva koga su karakterisali ogromna rezervna armija radnika i nedostatak finansijskog kapitala. Broj i položaj nezaposlenih radnika u takvom društvu najupečatljivije oslikava nivo njegove razvijenosti.

Autori naglašavaju da je donošenjem Obznane od strane Vlade Kraljevine SHS 1920. godine zadat udarac ne samo Komunističkoj partiji Jugoslavije, već i radničkom i sindikalnom pokretu u celini. „Obznana je po svojoj suštini i posledicama bila antiradnička, a ne samo antikomunistička mera” (71). Nekoliko dana po donošenju Obznane poslodavci su otkazali zaključene kolektivne ugovore ili su prestali da ih poštuju. Prestali su da se poštuju i gotovo svi zakonski propisi o zaštiti i inspekciji rada. Radnici su otpušteni bez zakonskog roka, a nadnice su obarane. Autori sa pravom ističu da se radnički pokret u Srbiji nikada nije oporavio od udaraca koje mu je nanela Obznana i da je to imalo veliki uticaj na razvoj sindikalnog pokreta u celom međuratnom periodu.

U Beogradu je 1919. godine otvorena Središna berza rada, kao prva javna berza rada u Srbiji, osnovana od strane Ministarstva za socijalnu politiku Kraljevine SHS. Ona nije bila državna institucija jer je njome rukovodio upravni odbor sastavljen od predstavnika radničke i poslodavačke komore. Pri njoj su proradila i dva azila za putujuće nezaposlene radnike i javna kuhinja u kojima su nezaposleni radnici dobijali besplatan smeštaj i hranu. Središnjoj berzi rada najčešće su se obraćali sindikalno neorganizovani radnici, jer je 80% sindikalno organizovanih radnika tražilo posao preko sindikalnih berzi rada. Sindikalne organizacije su pružale i skromnu novčanu pomoć svojim nezaposlenim članovima.

Vlada Kraljevine SHS je 1919. godine donela Uredbu o radnom vremenu u industrijskim, zanatskim, rudarskim i

saobraćajnim preduzećima kojom je uvedeno osmočasovno radno vreme u celoj Kraljevini. Narodna skupština Kraljevine SHS je 1921. godine usvojila Zakon o zaštiti radnika kojim su osnovane državne berze rada kao pomoćni organi Ministarstva za socijalnu politiku i čiji se rad finansirao iz budžeta. Međutim, Zakonom nije bilo predviđeno da nezaposlene radnike izdržava država.

Iako je Vidovdanskim ustavom i članom 2. Zakona o osiguranju radnika bilo predviđeno zakonsko osiguranje radnika u nezaposlenosti, ono je uvedeno tek Uredbom o zbrinjavanju nezaposlenih radnika 1937. godine. Njome su redovne pomoći uslovljene uplaćivanjem prinosa za nezaposlenost. Visina redovne pomoći određivala se prema nadničnom razredu u kojem je uplaćivan prinos za nezaposlenost. Pored uvođenja obaveznog osiguranja radnika i nameštenika u nezaposlenosti ovom uredbom dati su i propisi o podizanju radničkih stanova i zgrada za zbrinjavanje nezaposlenih.

Iste godine doneta je i Uredba o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima i arbitraži.

Pomoć nezaposlenima preko državne (javne) berze rada od 1923. godine finansirano je putem prireza koji su plaćali radnici i poslodavci. Prirez je prvih devet godina iznosio 1,8% od jednodnevne obezbeđene nadnice, zatim je 1932. udvostručen, da bi 1937. bio utvrđen u visini 20% od iznosa prinosa za osiguranje u bolesti, utvrđenog Zakonom o osiguranju radnika.

Na ovaj način je finansirana redovna pomoć nezaposlenim radnicima koja se nikad nije izdavala za duže od 12 nedelja.

Nezaposleni radnici dobijali su preko državne (javne) berze rada i vanrednu pomoć. Nju je primao relativno veliki broj nezaposlenih radnika ali u malim iznosima. I redovna i vanredna novčana pomoć nezaposlenima bila je daleko ispod egzistencijalnog minimuma.

Pomoć u naturi je podrazumevala najčešće prenoćište i hranu u radničkim prihvatilištima. Najbrojniji korisnici radničkih skloništa bili su mladi (između 20 – 30 godina) nekvalifikovani i kvalifikovani nezaposleni radnici.

Osim pomenutih državne (javne) berze rada su izdavale i putnu pomoć i pomoć u obliku 50% povlastice za voznu kartu nezaposlenim radnicima koji su putovali po zemlji u potrazi za poslom.

Transformacija berzi rada od državnih ka javnim u Jugoslaviji izvršena je 1927. godine kada je doneta Uredba (Pravilnik) o organizaciji posredovanja rada, davanju neposredne pomoći besposlenim radnicima, kao i davanju jeftinih zajmova za podizanje radničkih stanova.

Zakonski uslovi za dobijanje nezaposleničke pomoći ovom Uredbom su pogoršani. Međutim, služba za posredovanje rada organizovana je i efikasnije i oživela je. Služba za posredovanje rada reorganizovana je kao javna samoupravna radničko-poslodavačka organizacija za posredovanje rada i pomaganje nezaposlenim radnicima. Ipak, država je u njima zadržala snažne upravne i kontrolne funkcije. Prijavljivanje nezaposlenih radnika berzama rada i potražnja radne snage preko njih nisu bili obavezni.

Od sredine dvadesetih godina stopa nezaposlenosti u Jugoslaviji je konstantno rasla da bi kulminaciju doživela

početkom tridesetih godina u vreme velike ekonomske krize. U periodu 1928. – 1938. godine broj nezaposlenih povećao se za 6,17 puta.

Svetska ekonomska kriza počela je u Jugoslaviji tek početkom tridesetih godina i prvo je pogodila drvenu industriju. Radikalno je bio smanjen izvoz poljoprivrednih i stočarskih proizvoda, glavnih stavki u jugoslovenskom izvozu, što je dovelo do velikog pada cena tih proizvoda na domaćem tržištu i sloma trgovine žitaricama. Smanjeni su državni prihodi. Stvoren je veliki raspon između cena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda. Selo je doživelo katastrofu. Seljaci su se zaduživali, ali dugove nisu mogli da vrate. Pohrlili su u gradove gde je već bilo puno nezaposlenih radnika. Većina radnika prihvatila je poslove pod bilo kakvim uslovima i za izuzetno niske nadnice.

U vreme kada se privredna kriza u Jugoslaviji nalazila na vrhuncu 1932/33. godine skoro su prestale da važe zaštitne odredbe radničkog socijalnog zakonodavstva. Poslodavci su otpuštali skuplje kvalifikovane radnike i na njihova mesta dovodili nekvalifikovane radnike, žene i decu, kao jeftiniju radnu snagu. „Računa se da je u rudarstvu radilo 83,2%, a u drvenoj industriji 68% seljaka koji su tu, kao jeftinija radna snaga dovedeni na mesto otpuštenih kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika” (200). Radno vreme se produžilo i na 14 sati. „O propisanom dnevnom, nedeljnom i godišnjem odmoru, nije moglo da bude ni reči, o radničkim poverenicima i poštovanju ostalih zaštitnih odredaba radničkog zakonodavstva takođe. Poslodavci su postali sve moćni, a radnici, praktično nezaštićeni i

nemoćni. Inspekcija rada je tu mogla malo da pomogne. Radnici se čak nisu ni žalili na svoj bedan položaj, jer su pred fabričkim kapijama čekale desetine i stotine nezaposlenih radnika, spremnih da odmah uskoče na eventualno upražnjeno radno mesto” (200).

U takvoj ekonomskoj situaciji poslodavci su tražili reformu socijalnog zakonodavstva da bi se oslobodili obaveza osiguranja. Zahtevali su da se radno vreme produži na 10 – 12 sati dnevno i da se poslodavci oslobode svih obaveza plaćanja osiguranja radnika, a da radnici sami plaćaju svoje osiguranje. Zatim, da se eliminišu svi posrednici između rada i kapitala i da se zaposlenje radnika prepusti slobodnoj pogodbi zainteresovanih strana.

Autori naglašavaju da je motiv poslodavaca bio da se kriza iskoristi za redukciju prava koja je radnička klasa izborila kroz radničko zakonodavstvo i da ona ostanu smanjena i kada kriza prođe.

Sve radničke i sindikalne institucije upele su sve snage da mobilišu javnost za očuvanje radničkog zakonodavstva. Tražili su da se umesto pomaganja nezaposlenih, uvede obavezno zakonsko osiguranje radnika u nezaposlenosti.

Međutim, do pogoršanja radničkog zakonodavstva nije došlo zbog intervencije MOR-a, jer je Jugoslavija 1927. i 1929. godine ratifikovala većinu konvencija MOR-a.

Pomoć nezaposlenima početkom tridesetih godina uglavnom se svodila na deljenje besplatne hrane, kao što je činila organizacija „Nasušni hleb”. Opština grada Beograda osnovala je Akcioni odbor za zimsku pomoć nezaposlenim radnici-

ma koji je organizovao javne kuhinje. Sa pravom se konstatuje da je radničko osiguranje u nezaposlenostina ovaj način zamenjeno milostinjom.

Autori posebno ističu značaj sindikalnih berzi rada koje su svojim članovima izdavale mnogo veće sume pomoći nego javne berze rada iako su sindikati bili siromašni. Tom opštem visokom sindikalnom proseku mnogo su doprineli grafički radnici i privatni nameštenici.

Grafički radnici, koji su bili najbolje obrazovaniji i procentualno sindikalno organizovani u najvećem broju, iskazivali su najveću međusobnu solidarnost među radničkom klasom Jugoslavije u međuratnom periodu. Posle Prvog svetskog rata nezaposlenost među njima je bila velika. Međutim, nezaposleni grafički radnici nisu vršili pritisak na postojeća radna mesta i nisu obarali nadnice. Zahvaljujući visokoj solidarnosti među štamparskim radnicima zaposleni su davali 30–50% od svojih nadnica za izdržavanje nezaposle-

nih drugova ili su im ustupali svoja radna mesta 2–3 dana nedeljno. Na taj način očuvana je povoljna tarifa, a nezaposleni grafički radnici bili su materijalno zbrinuti. U tarifom obuhvaćenim štamparijama (a to su bila sva veća štamparska preduzeća), mogli su da budu zaposleni samo sindikalno organizovani radnici i to posredstvom svoje sindikalne organizacije.

Klasno svesni i profesionalno solidarni grafički radnici zahvaljujući solidarnosti i čvrstoj organizaciji svog sindikata uspeali su da kontrolišu profesionalno tržište rada i očuvaju dobre zarade, što im je omogućilo da neprekidno vode brigu o nezaposlenim grafičarima. Sindikalno organizovani kvalifikovani grafički radnici uplaćivali su u sindikalne fondove osiguranje za slučaj nezaposlenosti i potpore za nezaposlene su stoga bile prilično visoke i podmirivale minimum egzistencijalnih potreba nezaposlenih.

Dr Marija OBRADOVIĆ

Alija Izetbegović, *Sjećanja*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001, str. 503

Nedavna smrt Alije Izetbegovića i uvek aktuelna svakodnevnica događaja u Bosni i Hercegovini povod su da se potpuno sagleda život ovog čoveka. Njegovi memoari, objavljeni pre tri godine, imaju u tom smislu naročitu važnost. Izetbegovićeva *Sjećanja* uz sav teret subjektivnog u njima ukazuju se kao nezaoobilazno svedočanstvo o ljudima, događajima i vremenu u dugom rasponu novije istorije Balkana. Ona donose i ličnu po-

vest nastanka i razvoja jedne posebne životne i političke filozofije i senzibiliteta. Autor već u pristupnoj reči upozorava na subjektivan odnos prema stvarnosti u svojim memoarima. Oni „nisu historija, niti historiju trebaju pisati učesnici”, insistirao je Izetbegović (11). Nama se, pak, dragoceni za istoriju u ovim memoarima čine upravo mesta u kojima je autor najviše ponirao u svoju nutrinu i emocije.

Kvalitetno opremljena, u lepoj štampi i povezu, knjiga je dopunjena fotografijama i registrom imena i geografskih pojmova. Pristupnoj reči autora sledi „Kratka povijest Bosne i Hercegovine” (13–19), u čijem podnaslovu stoji da je „napisana prema Povijesti Bosne Noela Malcolma”. Učinilo nam se da nasumice poređane Malkolmove „istorijske” činjenice i državno-pravni argumenti stoje usiljeno i u izvesnom neskladu prema zakruženoj celini Memoara.

Shodno memoarskom obrascu priповедanje je postavljeno hronološki, počev od porodičnih korena i mladosti o kojima je autor pisao u prvom poglavlju (*Mladost i prva robija*, 21–35). Njegova porodica je po očevoj liniji poticala iz Beograda koji su, kao muslimani, morali da napuste 1868. godine. Njegov „djed”, (po njemu je dobio ime), Alija Izetbegović, bio je gradonačelnik Šamca u Prvom svetskom ratu i još uvek se u to vreme sporio oko vlasništva nad nekim posedom na Adi ciganliji. U okviru Priloga („Razgovori A. I. sa Abdulahom Sidranom”, 405), kojima je autor dopunio svoje memoare, nalazimo još ponešto o njegovom dedi:

„Poslije atentata na Ferdinanda 1914. austrijska vlast je uzela taoce u skoro svim većim mjestima Bosne i Hercegovine, srpske taoce. Nije to uspjela učiniti jedino u Šamcu, jer se moj djed usprotivio. Tražio je da on ide sa tim ljudima. To je važan moment u mom ličnom životu, a evo zašto je važan: mene su četnici 1944. uhapsili u blizini Gradačca (...) umalo nisam izgubio glavu. Međutim, jedna grupa Srba je došla da intervenira kod tadašnjeg komandanta pukovnika

Keserovića, načelnika glavnog četničkog štaba. Ispričali su mu priču kako je moj djed 1914. spasio 40 Srba (...) Zahvaljujući toj okolnosti, ja sam izvukao živu glavu”.

Za krhku fizičku konstituciju Izetbegović kaže da je nasledio od majke. Od oca je povukao introvertnost Izetbegovića koji su „više šutljivi i povučeni ljudi”. Više puta u *Sjećanjima* Izetbegović je isticao da se čvrstina njegovih životnih ubedenja temeljila na iskrenom i dubokom religioznom osećanju koje je poneo iz roditeljskog doma. „Svemir bez Boga” činio mu se besmislen (23).

U ovom poglavlju Izetbegović iznosi i svoj doživljaj Kraljevine Jugoslavije, kao države u službi srpske hegemonije i ugnjetavanja. Po njemu, svuda na vlasti bili su Srbi, a sa naročitom ozlojeđenošću Izetbegović piše o „prinudnoj” opštenarodnoj žalosti posle ubistva kralja Aleksandra u Marseju. Crne zastave bile su istaknute šest meseci: „gradovi su pola godine ličili na crna strašila” (25). Učenju istorije u školi zapostavio je jer mu je predavao neki „Srbijanac, koji je govorio ekavskim narečjem i često pravio neslane šale na račun nekog učenika muslimana”.

Pred kraj Kraljevine Izetbegović je „došao u dodir sa grupom poznatom kao Mladi muslimani”. Tokom rata bio je u sastavu muslimanskih milicija u bosanskoj Posavini i istočnoj Bosni (u prilogu je i fotografija iz tog vremena). Posle rata, kao istaknuti član organizacije Mladih muslimana, bio je uhapšen. U zatvoru, zapravo u različitim radnim logorima, proveo je tri godine (od marta 1946. do marta 1949).

Po izlasku iz zatvora oženio se i započeo studije agronomije. Posle tri

godine studija i trinaest položenih ispita, prebacio se na pravni fakultet i završio ga u najkraćem roku (1954–56). Prvobitne studije prirodnih nauka ostavile su traga u Izetbegovićevoj erudiciji. Tako se, u njegovoj knjizi, uz citate Kur'ana, nalaze i uzgredni komentari iz klasične – njutnovske i Ajnštajnovske fizike, pominju se i Kant, Hegel, Špengler... Omiljeni pisac bio mu je Dostojevski.

Drugo poglavlje *Sarajevski proces* (35–62) skoro je čitavo posvećeno naslovljenom događaju. Vreme između 1956, kada je završio prava, i 1983. godine, kada je proces započeo, dato je u samo nekoliko stranica knjige. Autor nas šturo obavještava da je sedam godina proveo kao šef jednog gradilišta na hidrocenrali Peruća kod Nikšića. Samo toliko, da bi odmah prešao na posledice pojavljivanja „Islamske deklaracije”, čiji je neveliki tekst (oko 40 strana) Izetbegović 1970. godine „redigovao i poslao u svijet”. Revnosni be-ha kadrovici kasnije su ovaj spis protumačili kao poziv na rušenje ustavnog poretka u zemlji. Autor smatra da je ovo tumačenje bilo suviše proizvoljno, jer pozivajući muslimane na političku akciju ni na jednom mestu nije pomenuo da to treba da bude u Jugoslaviji. Evo kako on objašnjava osnovnu ideju teksta:

„(...) samo islam može zagrijati maštu muslimanskih masa i osposobiti ih da učine nešto u vlastitoj povesti. Ideje sa Zapada to ne mogu. Poruka je bila napadana kao fundamentalistička, što je ona u posebnom smislu i bila – zahtijevala je vraćanje izvorima. Iako je osuđivala autoritarne režime, tražila povećanje izdataka za obrazovanje, zalagala se za novi

položaj žene, nenasilje i prava manjina Deklaracija je na Zapadu primana sa velikom rezervom. Mislim da joj nisu mogli oprostiti činjenicu što je islam stavljala u srce problema” (35).

U optužnici, „Deklaracija” dobija konotacije koje su bile inkriminisane na osnovu čl. 114 („udruženje radi rušenja državnog poretka”) i čl. 133 KZ SFRJ („verbalni delikt”). Suđenje je, po autoru, provedeno uz niz procesnih povreda i uz otvoreno nasilje i pretnje nad svedocima. Od 36 svedoka, čije su izjave neposredno teretile Izetbegovića i druge okrivljene, čak 21 svedok je na sudu promenio iskaz dat policiji. Izvrgavanje ruglu institucije suda od samih sudija dešavalo se kada su pri ovakvom nesaglasju iskaza usvajani oni koji su dati u istrazi, a ne na sudu.

Izricanje presude ljudima iz Izetbegovićeve grupe, avgusta 1983. godine, pratio je publicitet, režirana publika koja je aplaudirala i filmske kamere koje su sve zabeležile. Krajem te godine Izetbegović je prebačen u Foču gde je upućen na izdržavanje četrnaestogodišnje robije. Izdržao je 6 godina, do novembra 1988, kada je odlukom Predsedništva SFRJ bio oslobođen.

Treće poglavlje (*Osnivanje stranke i pokušaj preustroja Jugoslavije*, 63–104) već dodiruje aktuelna pitanja najnovije političke i, nažalost, vojne istorije jugoslovenskih naroda. Sled događaja izložen je od osnivanja političke partije SDA marta 1990. godine i njenog uspeha na izborima, do kasnijih međunacionalnih sukoba koji su se pretvorili u užasan građanski rat. Izetbegović pomalo otkriva i o političkoj i besedničkoj veštini koju je morao da razvija neposredno posle izla-

ska sa dugogodišnje robije. Ističe da je posle izborne pobede insistirao na tome da ne bude nikakvog revanšizma prema onima koji su učestvovali u montiranju procesa 1983. godine.

Prve varnice između nacionalnih stranaka nastale su već pri sastavu prve višestranačke vlade u BiH. Iako nalazi zamerke i HDZ-u, Izetbegović smatra da „krivica za razdor u BiH leži prije svega na SDS-u”. U ovom poglavlju dodatno se razvija teza o „srpskom hegemonu, koji je u temelje Jugoslavije bio ugrađen od početka”. Polazišna krivica je na srpskoj strani, a ratni događaji se dalje obrazlažu po inerciji započetih sukoba. Ovim događajima, u rasponu od početnih vojnih operacija aprila 1992, do pada Republike Srpske Krajine i uspješne hrvatsko-muslimanske ofanzive, 1995. godine, posvećeno je četvrto poglavlje (*Iz ratnog dnevnika*, 105–206).

Pomenuti događaji osvetljeni su sa dosta izvorne građe (službene vojne zapovesti, poverljivi podaci, saopštenja za štampu, intervjui) koja je inkorporirana u tekst. Naročiti značaj za istoriju ima lična povest Izetbegovića o njegovom kratkotrajnom zarobljavanju, maja 1992. godine, i događajima u Dobrovoljačkoj ulici u Sarajevu. Sopstvenom viđenju okolnosti koje su pratile tragediju Srebrenice autor je posvetio peto poglavlje (*Srebrenica*, 207–223).

Problem opkoljenih enklava u istočnoj Bosni obrazložen je u širem kontekstu problema koje su muslimanske vlasti imale sa OUN. Zahtev za ukidanje embarga na oružje koji je bio nametnut vlastima u Sarajevu, predstavnici UN su vezivali sa ostajanjem njihovih trupa u

zaštićenim enklavama. Ukoliko bi se podigao embargo, Unprofor bi napustio Srebrenicu, Žepu i Goražde a takav rizik muslimanske vlasti nisu mogle da dozvole.

Šesto poglavlje (*Ratovati i pregovarati*, 223–257) sadrži sažeto viđenje pregovaračkih pokušaja koji su preduzimani za sve vreme trajanja rata. U izmenjenim okolnostima koje su nastupile u jesen 1995. godine pregovori su konačno mogli da budu privedeni svrsi. Izetbegović navodi da Holbruk i Amerikanci nisu dozvoljavali da ravnoteža snaga u BiH bude narušena eventualnim zauzimanjem Banjaluke. Po njemu, u tom smislu bilo je indikativno i to što američka avijacija nije reagovala protiv srpskih borbenih galebova, koji su u kritičnim trenucima oktobra 1995. godine i bombardovali nadiruće muslimansko-hrvatske jedinice. Rešenost da se konačno postigne mir bila je prisutna kod sve tri strane – usledili su konačni pregovori u Dejtonu. Njima je posvećeno sedmo poglavlje (259–299) *Dejtonski dnevnik*.

Pripovest o Dejtonu delom ima karakter dnevnika sa šturim beleškama o događajima iz dana u dan. Izetbegović je deo i portre glavnih učesnika u pregovorima. Evo nekoliko karakterističnih mesta iz opisa bivšeg predsednika bivšeg SRJ:

„Nisam siguran da dobro poznajem Miloševića, ali često mi se činilo da su on i njegova politika dvije različite stvari. Teško sam mogao uskladiti ono šta on radi sa utiskom o njemu kao čovjeku. Jer, on nije odbojna ličnost. Istina, uvijek je pomalo pijan – ili se tako doima – i raspoložen za razgovor. Izgleda da vjeruje u ono što govori.” Autor navodi da se

Milošević, posle neočekivanog pristanka da muslimanskoj strani prepusti Sarajevo, izlazeći iz sobe, obratio njemu i Silajdžiću: „Lako je vama, dobili ste Sarajevo, a meni sada valja šljem na glavu pa među one budale”. Pomenutim rečima on je „ciljao na Krajišnika i Koljevića, koji su u drugoj zgradi nestrpljivo očekivali rezultat” (268).

Za Tuđmana kaže da ga nikad nije voleo: „bilo je nešto skorijevećkog u njegovom ponašanju, a njegov protkol bio je na granici kiča”. Tuđman je, po njemu, „uvijek htio da uzme komad Bosne – veći ili manji”. U politici se jako povodio za sporazumom Cvetković – Maček smatrajući takav model najprihvatljivijim za hrvatske interese.

Podrobno opisujući glavne momente pregovora, poglavlje se završava konačnim stavljanjem potpisa na ugovor, a u osmom, poslednjem poglavlju Izetbegović donosi svoje viđenje političkih i međuetničkih okolnosti nastalih kao posledica potpisanog ugovora (*Nakon Dayton*, 301–399). Poslednji događaji koje Izetbegović opisuje su iz 2000. godine, vezani za njegovo povlačenje sa položaja člana Predsedništva BiH. Memoari su dopunjeni Prilozima (400–481) u kojima se nalaze različiti dokumenti, napisi iz štampe, intervjui i predavanja koja je Izetbegović održao u arapskom svetu i u Zapadnoj Evropi.

Aleksandar R. MILETIĆ

Profesor dr Mihajlo Čemerikić, *Prizren i okolina 1019–1941. godina*, knj. 1–3, Igp „Prvo slovo” Beograd 2003, str. 1200

Trotomno delo dr Mihajla Čemerikića, profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu, *Prizren i okolina 1019–1941.* izuzetno je značajan tekst koji na specifičan način obrađuje istoriju ovoj najjužnijeg grada Kosova i Metohije, od njegovog prvog pomena 1019. do 1941. godine. Ono je dobrim delom istraživačkog karaktera, zasnovano na starim ali i na najnovijim izvorima, zatim istorijskoj literaturi koja je bila od velike pomoći autoru. U prikazima pojedinih događaja iz istorije Prizrena i okoline, delo ima hroničarski i putopisni karakter.

Ovo trotomno delo nastalo je kao plod skoro pedesetogodišnjeg rada autora. Sam autor kazuje da je zapisivao sve podatke o ljudima, porodicama, običa-

jima, starim zanatima, prosvetnom i verskom životu i mnogim događajima. Pored toga, Čemerikić je prikupio i mnogo značajnih dokumenata, snimaka, rukopisa, pisama i druge građe vezane za predmet ovog rada.

U prikupljanju građe autoru su mnogo pomogli prijatelji i zemljaci svojim kazivanjima, dokumentima, spisima i fotografijama. Od ogromnog značaja bili su prvorazredni izvori: *Dušanov zakonik*, *Pečki pomenik*, *Arhangelaska povelja cara Dušana* i *Hilandarska povelja Stefana Dečanskog*, zatim vizantijski izvori: *Povelja vizantijskog cara Vasilija Drugog* iz 1019. godine i turski izvori. Autor je koristio više od sto autora, kako onih najstarijih, tako i onih iz novijeg perioda.

Pomenimo neke: arhimandrita Visokih Dečana Savu, vizantijskog istoričara Jovana Skilicu, Georgija Ostroškog, Simu Ćirkovića, Glišu Elezovića, Konstantina Jiričeka, Jovanku Kalić, Petra Kostića i druge.

Delo je štampano na više od 1.200 strana, sa preko 250 najlepših fotografija Prizrena i okoline, prizrenskih porodica i najpoznatijih ličnosti. Autor o tome kaže: "Sve što ima istorijsku, kulturnu i umetničku vrednost za Prizren i okolinu, pa i šire, nalazi se u ovom delu".

Svaka od tri knjige je podeljena na više glava i poglavlja. Prva knjiga, pored kratkog predgovora, govori o geografskim odlikama uz prostorno lociranje Prizrena i okoline, kao i Kosova i Metohije, zatim o kontinentalnoj i mediteranskoj klimi, o flori sa više od 1.500 vrsta biljaka i fauni sa brojnim životinjskim vrstama, o brojnim izvorima, kladencima, rekama, potocima, vrelima, studencima, česmama i preko 15 jezera, te o saobraćaju sa putnom mrežom koja je građena od najstarijih vremena i koja je povezivala Prizren sa mnogim tada razvijenim mestima Srbije.

Tu je i podela na više istorijskih perioda: predindoevropski, vizantijski, srednjovekovni srpski, turski i period u slobodi od 1918. do 1941. godine. Autor navodi da su predele Kosova i Metohije u najstarijem periodu nastanjivali Dardanci sa više plemenskih grupa i zajedničkom materijalnom i duhovnom kulturom i jezikom. U tom periodu Prizren je bio pod vlašću makedonskog cara Samuila (976–1014), a posle toga 30 godina pod vizantijskom vlašću. Potom se nalazio u okviru srednjovekovne srpske države pod dinas-

tijom Nemanjića, kada se intenzivno ekonomski razvijao i postao prestonica srpskih careva Dušana i Uroša, sa sopstvenom kovnicom novca pod nazivom *Prizrenski dinar*. U njemu se razvijala trgovina; pored domaćih trgovaca, naselili su se i trgovci sa strane, posebno iz Kotora i Dubrovnika. Postojala je i carina. Obično je bila u rukama kefalija, a Trgom je upravljao knez, najčešće rodnom iz primorskih gradova. U tom periodu većinsko stanovništvo u Prizrenu i okolini bilo je srpsko, a bilo je i Dubrovčana, Kotorana, Zadrana, Splitskana, Mlečana, Grka, Florentinaca, Sasa i Arbanasa, koji su uglavnom živeli u svojim kolonijama.

Posle bitke na Marici 1371. godine, Turci su osvojili delove na jugu Srbije, a Prizren je pao pod njihovu vlast tek u leto 1455, kada je postao upravno sedište Sandžaka, podeljenog na pet nahija. Pod turskom vlašću ostao je sve do Prvog balkanskog rata, a po završetku Prvog svetuskog rata sa područjem Kosova i Metohije ušao je u sastav novoformirane države Srba, Hrvata i Slovenaca.

U knjizi su detaljno opisani spomenici materijalne kulture u Prizrenu i okolini koji potiču iz neolitskog, antičkog, srednjovekovnog perioda, iz vremena turske vladavine i najnovijeg doba. Mnogi spomenici su očuvani, neki su oštećeni, a pojedini su promenili svrhu. Posebna pažnja posvećena je nestalom ili uništenom spomeničkom blagu, na primer nestalim ikonama iz XIV veka.

Detaljno su obrađeni zanatstvo u Prizrenu, prosvetni i crkveni život, imovinski oblici, naselja i stambene prilike. Sa posebnom pažnjom opisana je nošnja u gradu i okolini kroz vekove žitelja svih

narodnosti koji su u njemu živeli, zatim proizvodnja namirnica, ishrana, stočarstvo, lov i ribolov, povrtarstvo, voćarstvo, vinogradarstvo i pčelarstvo. Detaljno su obrađene zdravstvene prilike i neprilike u raznim vremenskim periodima.

U drugoj knjizi dat je istorijat Prizrena o kobnoj 1455. godini i viševjekovnom ropstvu, obrađeni su previranje srpskog živilja do 1912. godine, Prizren od 1912. do 1915, povlačenje srpske vojske 1915, bugarska okupacija Prizrena i okoline od 1915. do 1918, godine, kačaci, valije i mutaserifi.

Veliko poglavlje knjige je putopisnog karaktera, posvećeno gradu značajnim mahalama starog dela Prizrena sa detaljnim opisima, među kojima su: Varoš-mahala, Sveti Vračići, Čuljan, Sveti Spas, Podkaljaja, Sveta Nedelja, Terzi-mahala i dr. Tu su i značajne ulice: Karađorđeva, Hadži Ristićeva, Dečanska i dr. U centru opisa su istorijske znamenitosti mahala i ulica koje vode poreklo od nastarijih vremena – crkve, manastiri, bogomolje, groblja, trvdave, trgovi, mostovi, dućani, zanatlijske radnje, kafane, hoteli, pijace, piljarnice, uz opis njihovih vlasnika i porodica. O nekim porodicama su dati rodoslovi od nastarijih vremena do današnjih dana sa biografijama.

Treća knjiga je posvećena etničkom sastavu i promeni strukture stanovništva tokom raznih seoba i migracija u Prizrenu i okolini od najstarijih do najnovijih vremena. Posebno je značajno poglavlje o prisilnoj ili na drugi način sprovedenoj islamizaciji srpskog živilja i značajnim muslimanima srpskog porekla, zatim o Vlasima, Cincarima, razgledanju Maraša, o Sredačkoj župi i njenim selima, župama Gora i Opolje. Sa mnogo detaljnih i lepih

opisa dat je pregled sela u ovim oblastima, kuća, položaja stanovništva, nošnje i običaja sa svim odlikama i specifičnostima.

Na kraju knjige dati su: pregled značajnih datuma iz istorije Prizrena i okoline, turcizmi i lokalizmi na ovom području, pogovor, rezime na engleskom jeziku i spisak literature. Nažalost, zbog obimnosti rada nisu mogli biti ugrađeni: naučni aparat (fusnote), imenski registar, registar geografskih pojmova, čime bi delo dobilo na značaju.

U našoj istoriografiji do danas nije napisana nijedna sveobuhvatna istorija Prizrena i okoline, te ovo trotomno delo predstavlja dragocen prilog istoriji ne samo Prizrena i okoline, nego i Kosova i Metohije, pa i šire, što je veoma značajno za srpski narod na ovim područjima koji je od najstarijih vremena bio na udaru stranih zavojevača. U tim burnim vremenima srpski narod je gubio slobodu i samostalnost, a bio je izložen i čestim progonima, tako da je broj njegovih pripadnika stalno padao, da bi u najnovije vreme početkom XXI veka došao u situaciju da ogroman deo potpuno izgubi svoja ognjišta na kojima je vekovima živio i stvarao kulturno i duhovno nasleđe.

Ovo po mnogo čemu jedinstveno delo izazvaće pažnju naše stručne i šire čitalačke publike i javnosti, a autoru, profesoru Čemerikiću treba odati dužno priznanje za ogroman trud i ovako bogat rad. Veliko priznanje zaslužuju i urednik Slobodan Janković Srećanin i direktor izdavačkog preduzeća „Prvo slovo”. Dragica Radosavljevića za grandiozani izdavački poduhvat.

Dr Žarko JOVANOVIĆ

NAUČNI ŽIVOT INSTITUTA
Scientific events of the Institute

NAUČNA TRIBINA
INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU I
INSTITUTA ZA NOVIJU ISTORIJU SRBIJE

MART – JUN 2004.

I. TOKOVI ISTORIOGRAFIJE

utorak, 2. mart 2004.

Dr Kosta Nikolić
POLEMIKE O PREGLEDU ISTORIJE SKJ 1963-1964.

sreda, 17. mart 2004.

Dr Mile Bjelajac
ZAPADNI ISTORIČARI O RASPADU JUGOSLAVIJE

utorak, 30. mart 2004.

Dr Predrag Marković
ISTORIOGRAFIJA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA
– PROPUŠTENE ŠANSE –

II. IZ AKTUELNIH ISTRAŽIVANJA

sreda, 14. april 2004.

Mr Olga Manojlović
ISTRAŽIVANJE IDEOLOŠKOG I POLITIČKOG U SPOMENIČKOJ
ARHITEKTURI XIX I XX VEKA, KAO NAČIN RAZUMEVANJA RAZVOJA
NACIONALNE SVESTI

utorak, 27. april 2004.

Mr Goran Miloradović
IZ ISTORIJE JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKIH ODNOSA 1945-1955

sreda, 12. maj 2004.

Prof. dr Milan Ristović
JUGOSLOVENSKA POMOĆ GRČKIM KOMUNISTIMA U GRAĐANSKOM
RATU U GRČKOJ 1946-1949.

III. PRIVREDNA ISTORIJA

sreda, 2. juni 2004.

Mr Dragan Petrović
RAZVOJ I RAZMEŠTAJ INDUSTRIJE U BEOGRADU U XIX I XX VEKU

sreda, 9. jun 2004.

Prof. dr Dragana Gnjatović
NARODNA BANKA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I VELIKA PRIVREDNA
KRIZA 1929-1934.

utorak, 22. jun 2004.

Vladimir Cvetković
FRANCUSKI KAPITAL U „JASENICI“ A.D. 1923-1940.